



**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО ПРАВА**

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Збірник наукових праць

Збірник засновано у 2015 році

Випуск 5, 2022



Видавничий дім
«Гельветика»
2022

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Збірник наукових праць
Випуск 5, 2022
Виходить 6 разів на рік

Збірник заснований у вересні 2015 року.
Засновник: Науково-дослідний інститут публічного права.
Свідectво про державну реєстрацію – серія KB № 21525-11425 P від 08.09.2015.
Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Науково-дослідного інституту публічного права
(протокол № 12 від 12.09.2022 р.).

Збірник наукових праць «Науковий вісник публічного та приватного права» включено до переліку наукових фахових видань (Категорія «Б»), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних дисциплін на підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (Додаток 1).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Галуцько В.В. – доктор юридичних наук, професор (головний редактор); **Дрозд О.Ю.** – доктор юридичних наук, доцент (науковий редактор); **Боровик А.В.** – кандидат юридичних наук, доцент; **Журавльов Д.В.** – доктор юридичних наук, професор; **Козін С.М.** – кандидат юридичних наук; **Короєд С.О.** – доктор юридичних наук, доцент; **Курило В.І.** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії аграрних наук, заслужений юрист України; **Мануїлова К.В.** – кандидат юридичних наук, доцент; **Севрук В.Г.** – кандидат юридичних наук; **Влад Вернигора** – LL.M., BA (Hons), MA, DSocSc (Таллін, Естонія).

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора.
За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Н 34 Науковий вісник публічного та приватного права : Збірник наукових праць.
Випуск 5. – К. : Науково-дослідний інститут публічного права, 2022. – 224 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії публічного адміністрування, адміністративного, конституційного, цивільного, трудового, екологічного, кримінального і кримінально-процесуального права.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться проблемами публічного та приватного права.

Адреса редакції:
Науково-дослідний інститут публічного права
03118, м. Київ, вул. Козацька, 116, к. 206, тел. (044) 228-10-31
www.nvppp.in.ua

ISSN 2618-1258 (Print)
ISSN 2618-1266 (Online)

© Науково-дослідний інститут публічного права, 2022

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.1>

ІВАНЧЕНКО О. М.

ДИСКУРС ЛЕГІТИМНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

DISCOURSE OF LEGITIMACY OF JUSTICE

Анотація. У статті досліджено аспекти легітимності правосуддя. Зазначено, що сучасна держава відіграє ключову роль у процесах легітимації правосуддя, виступаючи невід'ємним ланцюгом створення належних умов для втілення у життя та захисту прав і свобод. З іншого боку, державні органи забезпечують дотримання законів і вживають заходів щодо забезпечення прав і свобод громадян. Це може включати захист прав через правоохоронні органи, судову систему та інші інституції. Наголошено, що через судові рішення держава підтверджує легітимність правових норм і забезпечує їх реалізацію. Визначено, що державна влада при використанні механізмів примусу має можливість впливати на суспільство. Аргументовано, що соціальне суспільство, сфера парадигми та поява громадянського суспільства ведуть до зміни самого фундаментального механізму правового впливу, нівелюючи заснований на насильстві інститут примусу. Констатовано, що державна влада реалізує будь-які правові акти без необхідності схвалення їх іншими суб'єктами. Разом із цим, суспільство може вважати існуючу судову систему легітимною, якщо вона забезпечує рівність перед законом і справедливий доступ до правосуддя для всіх громадян. Визначено, що легітимність правосуддя базується на демократичних принципах і фактичній відповідності фундаментальним моральним цінностям, а також допомагає зрозуміти, чому певні правові норми або інституції мають підтримку суспільства, тоді як інші можуть бути спростовані або відкинуті. Наразі судді виступають у ролі суб'єктів, які безпосередньо задіяні в безперервному процесі формування, адаптації та модернізації права. У підсумку, все це звужується до проблеми легітимності та легітимації юридичних рішень влади, порівняно нове інтелектуальне завдання: не задовольняючись відсиленнями до загально-відомих істин, заново і постійно генерувати нові аргументи на доказ цінності правосуддя, легітимація якого стає можливою лише як перманентний процес. Наголошено, що сьогодні одним із головних напрямків при коригуванні сучасної правової політики України має стати вдосконалення роботи системи правосуддя, зокрема боротьба з корупцією та забезпечення незалежності суддів; підвищення доступності судових послуг та впровадження електронного судочинства для зручності громадян і прозорості процесів; впровадження європейських стандартів у сфері правосуддя, права людини; підтримка міжнародної

співпраці в контексті безпеки, протидії тероризму, боротьби з організованою злочинністю.

Ключові слова: *легітимність правосуддя, легітимність права, правова політика, судовою влада, криза легітимності, справедливність, права людини, модернізація права.*

Abstract. The article examines aspects of the legitimacy of Justice. It is noted that the modern State plays a key role in the processes of legitimization of Justice, acting as an integral chain of creating appropriate conditions for the implementation and protection of rights and freedoms. On the other hand, public authorities enforce laws and take measures to ensure the rights and freedoms of citizens. This may include protecting rights through law enforcement agencies, the judicial system, and other institutions. It is noted that through court decisions, the state confirms the legitimacy of legal norms and ensures their implementation. It is determined that state power, when using coercive mechanisms, has the ability to influence society. It is argued that social society, the sphere of the paradigm and the emergence of civil society lead to a change in the most fundamental mechanism of legal influence, leveling the institution of coercion based on violence. Society can consider the existing judicial system legitimate if it ensures equality before the law and fair access to justice for all citizens. It is determined that the legitimacy of justice is based on democratic principles and actual compliance with fundamental moral values, and also helps to understand why certain legal norms or institutions have the support of society, while others can be refuted or rejected. Now judges act as subjects who are directly involved in the continuous process of forming, adapting and modernizing law. As a result, all this narrows down to the problem of legitimacy and legitimization of legal decisions. Thus, a relatively new intellectual task arises: not content with references to well-known truths, to re- and constantly generate new arguments to prove the value of justice, the legitimization of which becomes possible only as a permanent process. It is noted that today one of the main directions in the adjustment of the modern legal policy of Ukraine should be the improvement of the work of the justice system, in particular, the fight against corruption and ensuring the independence of judges; increasing the availability of judicial services and the introduction of electronic legal proceedings for the convenience of citizens and transparency of processes; the introduction of European standards in the field of justice, human rights; support for international cooperation in the context of security, countering terrorism, and Combating Organized Crime.

Key words: *legitimacy of justice, legitimacy of Law, Legal Policy, judicial power, crisis of legitimacy, justice, human rights, modernization of law.*

Постановка проблеми. Питання про легітимність правосуддя в науці і практиці є достатньо новим. До цього часу правознавцями ще остаточно не встановлено, яким чином ця категорія виявляє себе в генеральній функції судової влади.

В результаті теоретичного осмислення і нормативного оформлення принципу поділу влади в сучасних державах сформувався певний правовий дискурс. Водночас науковці замало приділяють уваги судовій гілці влади, а питання легітимності правосуддя ними майже зовсім сьогодні не досліджуються. В той самий час надання цьому типу влади статусу незалежної й самостійної гілки влади у державі, покладення на судову владу контрольних функцій, її роль в системі стримувань та противаги, на наше переконання, актуалізує проблему легітимності правосуддя та вимагає до неї підвищеної уваги. Ситуація відмови для суду у наданні йому статусу політичного інституту з причин його необхідної неупередженості, і в той самий час очікування від такого суду остаточних рішень, які легітимують порядок в дестабілізованому суспільстві, видається досить проблемною.

У перспективі суспільство очікує від правосуддя того, що воно нарешті вирішить певні завдання, які паралельно виступають основою його легітимності, зокрема, відновлення справедливості тощо.

Разом із цим, вимоги легітимності правосуддя не обмежуються сферою інституціоналізації права і політики, хоча в цьому напрямку правосуддя значно просунулося вперед порівняно з попередніми епохами.

Усе вищезазначене і зумовило актуальність цього дослідження.

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів легітимності правосуддя.

Аналіз наукових публікацій. Теоретичні та практичні особливості поняття легітимності в сфері науки держави і права досліджували такі українські науковці як: Є. Бистрицький, А. Богачов, В. Дудченко, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, Т. Кравченко, П. Манжол, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, В. Нечипоренко, Ю. Оборотов, С. Олефіренко, О. Петришин, І. Рибак, Т. Сивак, О. Скрипнюк, С. Сливка, Л. Спинка, М. Тур, В. Федоренко, Х. Хвойницька, М. Цвік, Н. Юськів, та інші.

Питання винайдення засобів легітимації державно-правових інституцій в межах сучасної теорії права досліджували такі зарубіжні вчені як: К. Апель, Р. Арон, М. Вебер, Ю. Габермас, Р. Дворкін, І. Кант, Д. Лок, Н. Луман, Е. Макінтайр, Т. Парсонс, Д. Ролз, Ч. Тейлор, С. Хантінгтон, Х. Хайнінг та інші.

Теоретико-правові основи правосуддя досліджувалися такими вченими як: С. Головатий, А. Колодій, М. Козюбра, В. Комаров, В. Смородинський, П. Рабінович, В. Тацій, С. Шевчук.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи специфіку і вектор еволюції правосуддя, можна переконатися в тому, що, по-перше, суд являє собою не просто один з інститутів національної правової системи, його природа і діяльність виходять з архетипових і символічних основ кожної конкретної цивілізації, які отримують вираження у вигляді релігійного світогляду, філософського і наукового світорозуміння. По-друге, легітимність і процеси легітимації інститутів правосуддя завжди були і залишаються «зоною особливої уваги» в рамках механізму забезпечення легітимності і легітимації інститутів публічної влади сучасної держави, ефективність функціонування якої, в свою чергу також знаходиться під значним впливом факторів легітимності правосуддя. Тим чи іншим чином проблематика легітимності судової влади та правосуддя завжди ускладнює процеси легітимації влади в державі.

Гіперболізуючи відмінності в політико-правових дослідженнях легітимності правосуддя, для дослідника також існує ризик упустити адекватне сприйняття суті та динаміки відповідних інститутів і правових явищ. Тому вищевказані аспекти дають нам розуміння необхідності застосування помірною і зваженого підходу.

Можна з упевненістю стверджувати, що культурно-історична еволюція людського роду, незважаючи на її дивовижний різноманітний предметно-матеріальний і ментальний зміст, все ж дозволила сформувати певні ключові форми генерування та регенерування кожного разу специфічної єдності суспільства і світобудови з людиною. Слід зауважити, що такі форми насилу піддаються однозначній концептуалізації, особливо використовуючи сформовані підходи до розуміння природи соціокультурної еволюції, які спираються на цивілізаційну, лінійну або яку б то не було іншу парадигму і її терміни. Вся справа в тому, що ці форми містять переплавлені елементи таких категорій, як предметна і символічна діяльність людини. Виходячи з цього, вони не можуть бути віднесені до будь-якої однієї сфери життя соціуму.

В історії культури накопичено чимало прикладів того, яким саме чином різні грані суду виражали собою мінливу структуру людського суспільства, його ієрархію, панівні типи влади, духовності тощо.

Суд являє собою не просто черговий соціально-культурний інститут. Його сутність і функціонування пов'язані з фундаментом самої культури, цивілізованості (в широкому сенсі слова) як специфічного способу організації людського буття, майже завжди орієнтованого на ті чи інші релігійні, метафізичні та інші смисли і цінності. Наявність судової практики в суспільстві і в житті майже кожної окремої людини свідчить про певну координованість соціально значущої діяльності. Всім нам навіть з буденної практики прекрасно відомі такі метафори, як «суд серця», «суд розуму», «суд громадської думки», «одноособний суд», «колективний суд», «божий суд», «суд історії», «суд часу», «праведний суд», «суд совісті» тощо. Якщо ми звернемося до тієї чи іншої епохи в історії східної чи західної культури, то майже зі стовідсотковою ймовірністю виявимо превалювання якоїсь певної метафори суду. Звичайно, це не просто гра слів.

У своїй книзі «Феноменологія духу» [1] Г. Гегель намагається характеризувати природу правосуддя. Вчений пов'язує її з проблемами щодо окремої людини і соціуму в цілому. Разом із цим, філософ був переконаний, що правосуддя корениться в протиріччях процесів становлення інститутів державної влади. Г. Гегель стверджує: «окрема особа, яка шукає задоволення в насолоді своєю одиничністю, знаходить його в сім'ї, а необхідність, в якій згасає

задоволення, є її власна самосвідомість як громадянина свого народу; або це є знання закону серця як закону всіх сердець, знання свідомості самості як визнаного загального порядку; це чеснота, яка насолоджується плодами того, що принесено нею в жертву; вона здійснює те, до чого прагне, а саме, зводить сутність до справжньої дійсності, і це загальне життя є її насолода» [1, с. 212].

Г. Гегель зазначає, що наявність судової практики в культурі не є ознакою якоїсь аномалії. У цьому сенсі недосконалість суспільного життя не треба оцінювати з етичної, моральної точки зору. Це порожні розмови. Причому, що дуже важливо, природа правосуддя і суперечливий характер розвитку людини та суспільства пов'язані не як просте відношення цілого і частин. Таке примітивне співвідношення не могло б стати підставою життєвого механізму соціуму [1, с. 213].

В своїй іншій праці «Філософія права» [2] Г. Гегель наголошує, що «сама людина, індивідуальна свідомість в самому собі, являє собою своєрідний дух, сутність як початок і кінець розвитку. Але проблема полягає в тому, що вона присутня як абстрактна тотожність, що повинна стати самоствердженою реальністю людини, що є можливим тільки історично. І суб'єкт, і об'єкт правосуддя – це не шматочки цілого, а саме це ціле, що втілює в них моменти свого дійсного становлення. Справедливість врівноважує ці моменти» [2, с. 139].

За словами Г. Гегеля: «правосуддя не є ні чужою, що знаходиться по той бік, сутністю, ні негідною сутністю дійсності: взаємних підступів, зради, невдячності і т. д., яка творила б суд у вигляді безглузлого випадку, як якийсь незрозумілий зв'язок і несвідомі дії та потурання; навпаки, будучи правосуддям людського права – правосуддям, яке повертає у загальний початок з рівноваги для себе – буття, незалежність станів і індивідів, – воно є правлінням народу, яке становить наявну індивідуальність загальної сутності і власну, що володіє самосвідомістю, волю усіх» [2, с. 141].

Таким чином, здійснення правосуддя може лише здаватися таким собі суто зовнішнім діянням по відношенню до індивіда. Таке сприйняття знаходить міцність тільки тоді, коли свідомість індивіда абсолютизує своє власне наявне буття, замикається в ньому і намагається знайти виправдання, певну «правду» прірви, що утворилася між ним і соціумом.

Аналізуючи інституційний та структурно-функціональний виміри, можна говорити про те, що правосуддя являє собою складний багаторівневий політико-правовий феномен, є найважливішою формою функціонування інститутів публічної влади, яка корелює з еволюційними процесами різних систем правосуддя, обумовлюється специфікою взаємодії традицій та інновацій політико-правового характеру, на яку паралельно впливають реформаторсько-контрреформаторські процеси, і яка покликана в межах встановленої законом та іншими правовими джерелами компетенції вирішувати різні за своїм змістом, причинами виникнення і наслідками, які настають, юридичні конфлікти.

Такий підхід до осмислення інституційної та соціально-правової природи правосуддя пов'язаний, перш за все, з розвитком самого права в європейському публічно-владному просторі, який також не був однаковим, хоча, безумовно, і мав спільні риси.

Справа ускладнена ще й тим, що в науковій літературі практично відсутня розробка проблеми легітимності правосуддя як соціокультурного явища, що виявляє в юридичній сфері лише одну зі своїх граней. Традиційне уявлення про правосуддя має на увазі під його легітимністю позитивно-правовий аспект судової діяльності в суспільстві, тоді як глибинна сутність правосуддя і суду як культурного інституту далеко не вичерпується вказаною сферою.

Дуалізм природного і позитивного права можна назвати «дуальністю», «двоїстістю», відректися від абсолютизації та незмінності природного права, наполягати на його постійному оновленні як дійсного права, у тому числі й за допомогою дійсності (і легітимності) правосуддя, яка санкціонує його [3, с. 78].

У позитивному правопорядку діяльність судової влади була повністю форматизованою. Теорія трактування волі законодавця, сформована при абсолютизмі, сприймала виключно дослівне трактування конкретної норми, що використовувалася. Тлумачення звужувалося до формування з боку судді дедуктивного силогізму і не мало на увазі звернення до будь-яких позаконних явищ [4, с. 114].

Свого часу Г. Гарт апелював тим, що «правило визнання» має місце у формі узгодженої діяльності певних суб'єктів (головними з яких є суди), іншими словами, соціологізував параметр дійсності права. Не без участі Г. Гарта, приблизно в другій частині XX ст. включення до

позитивізму теоретичного аналізу соціологічних і психологічних складових перетворилося на досить популярне «віяння» [5].

«Правило визнання» Г. Гарта повністю відповідає його функції в правовій системі, головній нормі Г. Кельзена. Але якщо брати до уваги рішення (в рамках певної теорії) проблеми співвіднесення між нормою і фактом, то Г. Гарт (що суперечить теорії Г. Кельзена) чітко керується фактичністю «правила визнання», його реальною наявністю, яка виключає навіть саму постановку питання про дійсність правила визнання [5, с. 35]. У правосудді воно розглядається як реально наявна, складна, але узгоджена практика судів, офіційних та інших осіб щодо встановлення юридичної дійсності правил на підставі критеріїв, які дає «правило визнання» [5, с. 36].

Саме згода суб'єктів судової та будь-якої іншої соціальної діяльності, яка є фундаментом кінцевого правила визнання, на думку Г. Гарта, являє собою також і параметр визнання юридично дійсними інших правил. Таке конвенціоналістське трактування права Г. Гарт наводить у власній статті [5].

Але будь-який абсолютизм у розумінні природи права призводить лише до помилкових висновків про його сутність, а відтак стає перепорою до належної легітимації правосуддя суспільством. Із цього приводу Е. Паттаро зазначав, що позитивізм аж ніяк не уникає вказівки на соціальну ефективність норми, нехай і мінімальної, як критерій її дійсності [6, с. 201]. Таким чином, позитивізм приходить до питання легітимації правосуддя, але тільки частково.

Потрібно розглянути ще одну важливу складову легітимності правосуддя – конструктивізм. Конструктивізм – це різномісна група теорій, створених у психології, соціології, філософії, які підкреслюють ідею неотражательной, конструктивної природи пізнання, мовну та культурно-історичну обумовленість свідомості, опосередкованість пізнання і розуміння світу індивідуальними конструктами, сформованими в онтогенезі, ідею конструктивного альтернативізму (безлічі способів концептуалізації подій) та плюралізму істини. Головною ідеєю конструктивізму є уявлення про пізнання як активну побудову образу об'єктів і подій, що пізнаються у свідомості суб'єкта, на відміну від відображення і репрезентації [7, с. 3].

Мається на увазі, що у судовому процесі норма застосовується виключно до її буквального тексту, до «букви» закону. Виходячи з цього, можна дійти дуже важливого висновку: не існує правових явищ, які не є паралельно економічними, психічними тощо, інакше кажучи – соціокультурними явищами. Наведені ознаки сутності правосуддя вказують на його внутрішню діалогічність, яка виявляється у взаємній обумовленості ознак права та судової діяльності і системи права як соціального бачення юридично обґрунтованого механізму його безперервного відтворення. Своєю чергою, показником діалогічності правосуддя можна вважати його легітимність – визнання з боку людей, які є носіями статусу правових суб'єктів.

Покращення стандартів правосуддя, як і будь-якої іншої сфери суспільного життя, можливе лише за рахунок спільних зусиль суспільства й держави. Натомість доводиться констатувати, що сьогодні й суспільство, і держава не завжди спільно вивіряють вектор руху в бік правової держави. Трапляється, що судова влада позиціонується іншими гілками державної влади і сприймається суспільством як джерело більшості проблем, які існують у країні, що, безперечно, створює нові проблеми [6, с. 108].

В. Смородинський стверджує, що в легітимаційному просторі правосуддя, тобто саме на цьому (третьому) рівні правової реальності, право виникає із закону. За його словами, право і є тим, що виникає із закону в процесі правосуддя, а не лише тим, на підставі чого ухвалюється закон. «Безперечно, право є ефективним соціальним регулятором, раціональним засобом упорядкування людської діяльності в суспільстві. Проте його регулятивні властивості й ефективність не слід ідеалізувати і переоцінювати» [8, с. 258].

Однак не тільки нормотворчість є необхідним компонентом розуміння легітимності правосуддя. Так, Р. Алексі цілком слушно вносить в поняття права і процес правозастосування, розрізняючи норми та принципи права. Право, на думку дослідника, включає правові принципи, нормативні документи, які виконують функцію аргументації певного рішення суб'єкта, що діє в площині правової невизначеності з метою реалізації претензії на правильність. Сама ідея про збалансування складових правопорядку полягає у врівноваженні між собою правил, які є втіленням реального виміру права, і принципів, що представляють

ідеальний вимір. Наприклад, суддя виносить своє рішення «по суті», керуючись передусім моральними принципами, а «за формою» – спираючись на принципи права [9, с. 194].

Необхідно встановити чітке співвідношення обох цих складових, однак для суб'єкта, який застосовує правосуддя, це не повинно стати проблемою, якщо ми говоримо про конституцію розвиненої, демократичної держави. Роль судді в такій ситуації полягає в тому, щоб досягти балансу між принципами через процес їх оптимізації. Але і в інших системах права рішення судді має претензію на правильність і моральність.

За приклад можна взяти концепцію І. Канта, де чітко позначена регулятивна складова ідеї моралі як мети, що має бути досягнута [10].

Права людини як морально аргументовані умови її особистих прав і свобод, перебуваючи безпосередньо в площині правосуддя, в цій ситуації набувають універсального характеру потенційного, орієнтуючого параметра дійсності наявних конституційних нормативних порядків за європейським зразком. Це, власне, і є легітимісним параметром судової діяльності.

У свою чергу динаміка природного права виявилася в ході деліберативної (Ю. Габермас [11], Р. Алексі [9]), і судової інтерпретації (Р. Дворкін [12]), і в процесі пошуку суддями, чиновниками «правильного» рішення (Д. Колон-Ріос [13]) тощо.

У праві завжди має місце конфлікт розуміння законодавця і адресата. Пошук спільного розуміння – єдиний вихід із цієї ситуації [14, с. 78].

Зокрема, М. Ван Хук вважає, що наразі судді виступають у ролі суб'єктів, які безпосередньо задіяні в безперервному процесі формування, адаптації та модернізації права. У підсумку, все це звужується до проблеми легітимності та легітимативності юридичних рішень. Якраз комунікативний процес між сторонами розглянутих справ і суддями повинен стати джерелом виявлення істини [14, с. 58].

Наразі маємо всі підстави припускати, що комунікативні стратегії сучасного правознавства уявляють собою один із ключових напрямів розвитку легітимності правосуддя, який може інтегрувати у свою систему посткласичну раціональність і посткласичне праворозуміння.

Ю. Габермас, своєю чергою, висловлює критичне ставлення до класичної раціональності, відзначаючи її метафізичним аналізом і порівнюючи з нею постметафізичне мислення та посткласичну раціональність [15, с. 312].

Зазначимо, що раціональне розуміння суспільства, яке склалося в епоху Просвітництва, досить часто зустрічається у працях вчених сучасності, однак дуже поверхнево і часом невірно тлумачиться ними, що пов'язано з відривом від реальності буття.

Л. Кіоссе цілком обґрунтовано зауважує, що в умовах становлення інформаційного суспільства одним із основних завдань демократичного розвитку стає встановлення легітимності, яка б відповідала вимогам часу та сприяла ефективному політичному діалогу влади та громадянського суспільства [16, с. 228].

Відповідно, сучасна свідомість повинна відійти від ілюзій про абсолютне домінування раціональної свідомості над усіма іншими її видами та формами в тому числі і в системі правосуддя.

Зрозуміло, це ще не говорить про перехід до ірраціональних джерел легітимності правосуддя, йдеться лише про інакше розуміння класичної теорії раціональності, що сформувалася під впливом так званого «проекту Просвітництва» [17, с. 122].

Можна зробити висновок, що теорія праворозуміння легітимності правосуддя не може сприйматися як позитивістська або соціологічна. Теорія Ю. Габермаса сформована на основі подолання монологічності метафізичного мислення, що пов'язується з філософією суб'єкта. Ідея свободи в його концепції посідає головне місце, а рівність, своєю чергою, повністю виключається з ідеї комунікації, яка має пряме відношення до теорії мовних актів.

Будь-який судовий процес є «ареною», де представниками кожної сторони є професійні юристи, звичайний громадянин у такому процесі має чітко визначений правовий статус. У процесі судового розгляду такі громадяни не можуть брати активну участь через нерозуміння юридичної спеціальної термінології, а отже аргументація певного рішення їм також буде незрозумілою. Для того, щоб змінити усталену ситуацію, потрібно щось більше, ніж обмежений «механічно-інструментальний» підхід до правового регулювання [18, с. 105].

Зокрема, однією з причин слабкості легітимності правосуддя, викликаній кризою легітимності судової влади, чимало дослідників вважають саме її деперсоніфікованість, яка, своєю чергою, веде до відсутності суб'єкта відповідальності. Можливість одноосібного прийняття рішення передбачає особисту відповідальність того, хто його приймає. Зворотною стороною, здавалося б, демократичної колегіальності, є розмивання відповідальності й особиста безвідповідальність, що, як не парадоксально, може привести до повної кризи легітимності правосуддя.

Демократія є публічним явищем за своєю природою, а значить – публічними є як інститути, що розвиваються в її надрах, так і соціальні практики, що складаються у вільному суспільстві.

Але з роками через появу такого поняття, як соціальна держава, особливу важливість здобула участь громадян у юридичних процедурах. Досить масштабне поширення юридичних процедур, безпосередньо пов'язаних із залученням до процесу ухвалення юридичних рішень громадян, які не є професіоналами у сфері права, є однією із характерних рис розвитку права в Західній Європі. Це, в першу чергу, різні процедури посередництва та медіація – в рамках приватного права, а щодо публічного права – відновне правосуддя. Кожна процедура певною мірою орієнтована на зміцнення впевненості індивіда у його рівності з іншими в суспільстві, створюючи тим самим фундамент для легітимності права [19].

Незважаючи на численні спроби повноцінно впровадити процедуру медіації у вітчизняну судову систему, велика частина з них «провалилася». Причиною цьому слугує ніщо інше, як серйозна прогалина в обґрунтуванні необхідності цієї процедури для пересічних громадян, якій сприяє юридичний позитивізм. Але, незважаючи на проблеми впровадження медіації, цей процес обов'язково потрібно продовжувати, адже становлення такого інституту відіграватиме важливу роль у розвитку правової культури суспільства, допоможе розвантажити систему судів України та сприятиме мирному вирішенню публічно-правових спорів [20, с. 84].

Радянський період Української держави характеризується деформованою теорією права, фундаментом якої став позитивізм, і не дивно, що сьогодні ряд вітчизняних учених «старої формації» не може повноцінно усвідомити важливість медіації в правовій системі.

На наше переконання, медіація – це процедура, спрямована на збільшення рівня довіри суспільства до чинної правової системи, що, своєю чергою, підкріплює легітимність права.

Вітчизняна правова філософія повинна мати можливість пояснити важливість і актуальність участі в правовому полі простих громадян. Саме до цього не здатні сьогодні вчені, що перебувають під впливом концепції юридичного позитивізму.

Оскільки медіація являє собою альтернативний інструмент вирішення багатьох спорів, то будь-яка теорія, яка сприймає позитивістські постулати, спочатку є «ворожою» для зазначеної процедури. Таким чином, виключно юридична теорія, заснована на рівності й активності громадян, може стати прийнятним поясненням розвитку консенсуальних процедур.

Медіація у більшості наукових праць пов'язана з рівністю і деліберативною демократією. Таким чином, впровадження процедур медіації стає можливим тільки в разі їх схвалення з боку громадянського суспільства.

Сучасна держава відіграє ключову роль у процесах легітимації правосуддя, виступаючи невід'ємним ланцюгом створення належних умов для втілення у життя та захисту прав і свобод. З іншого боку, державні органи забезпечують дотримання законів і вживають заходів щодо забезпечення прав і свобод громадян. Це може включати захист прав через правоохоронні органи, судову систему та інші інституції. Фактично, через судові рішення держава підтверджує легітимність правових норм і забезпечує їх реалізацію.

Акти судової влади є теж окремим питанням в юридичній науці і потребують свого подальшого дослідження.

В утвердженні легітимності правосуддя величезну роль відіграють цінності суспільства, належне співвідношення між ними і правом.

Т. Кузьменко робить висновок, що «...цінності можуть розглядатися як сукупність ідеалів, норм, які орієнтують, регулюють діяльність суб'єкта (індивіда, групи, суспільства), а також предметів, явищ, які покликані забезпечити його потреби та інтереси. Тобто цінностями можуть виступати явища як ідеальної, так і матеріальної сфери, які мають значущість для суб'єкта. Цінності, які стали переконаннями суб'єкта, його внутрішніми спонукальними силами, є ціннісні орієнтації» [21, с. 9].

Висновки. Аналізуючи інституційний та структурно-функціональний виміри, можна говорити про те, що правосуддя являє собою складний багаторівневий політико-правовий феномен, є найважливішою формою функціонування інститутів публічної влади, яка корелює з еволюційними процесами різних систем, обумовлюється специфікою взаємодії традицій та інновацій політико-правового характеру, на яку паралельно впливають реформаторсько-контрреформаторські процеси, і яка покликана в межах встановленої законом та іншими правовими джерелами компетенції вирішувати різні за своїм змістом, причинами виникнення і наслідками, які настають, юридичні конфлікти. Легітимність правосуддя базується на демократичних принципах і фактичній відповідності фундаментальним моральним цінностям, а також допомагає зрозуміти, чому певні правові норми або інституції мають підтримку суспільства, тоді як інші можуть бути спростовані або відкинуті. Наразі судді виступають у ролі суб'єктів, які безпосередньо задіяні в безперервному процесі формування, адаптації та модернізації права. У підсумку, все це звужується до проблеми легітимності та легітимації юридичних рішень. Сьогодні виникає порівняно нове інтелектуальне завдання: не задовольняючись відсиланнями до загальновідомих істин, заново і постійно генерувати нові аргументи на доказ цінності правосуддя, легітимація якого стає можливою лише як перманентний процес. Очевидно, що сьогодні одним із головних напрямків при коригуванні сучасної правової політики України має стати вдосконалення роботи системи правосуддя, зокрема боротьба з корупцією та забезпечення незалежності суддів; підвищення доступності судових послуг та впровадження електронного судочинства для зручності громадян і прозорості процесів; впровадження європейських стандартів у сфері правосуддя, права людини; підтримка міжнародної співпраці в контексті безпеки, протидії тероризму, боротьби з організованою злочинністю.

Список використаних джерел:

1. Hegel G. W. F. *Phenomenology of Spirit*. Revised ed. Edition by A. V. Miller. Oxford University Press, 1977. 640 p.
2. Hegel G. W. F. *Philosophy of Right*. Epicurus. Dover Publications Inc. 2005. 512 p.
3. Сливка С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Аттика, 2012. 255 с.
4. Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Юридичні науки*. 2011. № 87. С. 59–63.
5. Hart H. L. A. *Positivism and the Separation of Law and Morals*. *Harvard Law Review*. 1958. Vol. 71. №. 4. P. 593–629.
6. Pattaro E. *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence: Volume 1: The Law and The Right*. Springer-Verlag New York Inc. 2007. 408 p.
7. Чебан О. І. Гносеологічні засади конструктивізму в оцінюванні. *Державне будівництво*. 2013. № 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2013_2_10
8. Смородинський В. Зміст і межі регулювання людської діяльності правом. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 253–260.
9. Alexy R. *Recht, Vernunft, Diskurs*. Suhrkamp, 1995. 292 s.
10. Кант І. Критика практичного розуму. Київ : Юніверс, 2004. 238 с.
11. Habermas J. *Faktizität und Geltung: Beitrag zur Diskurstheorie des Rechts und Staatstheorie*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1998. 704 p.
12. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. Андрій Фролін. Київ : Основи, 2000. 519 с.
13. Яковлева Л. Від соціального порядку до публічної влади: організаційні, інституційні та комунікативні засади легітимності. *Politicus*. 2019. № 4. С. 10–15.
14. Van Hoecke M. *Law as Communication*. Bloomsbury Publishing, 2002. 240 p.
15. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. IV: Легітимація. *Філософія освіти*. 2016. № 1 (18). С. 6–35. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2016-18-1-6-35>.
16. Кіоссе Л. М. Громадська думка як складова легітимної політичної влади. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2015. № 56. С. 227–233.
17. Вілков В. Діалектичний та історичний матеріалізм у структурі марксизму-ленінізму як філософського вчення й політико-ідеологічної доктрини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2021. Вип. 1. С. 114 – 141.

18. Юрійчук Є. П. Електоральна та референдна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти : монографія. Чернівці : Рута, 2012. 479 с.
19. Susskind R. Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future. Oxford University Press; 1st edition. 2013. 208 p.
20. Данилюк О. О., Крікорова Е. К., Мельник М. Я. Медіація в Україні: проблематика та сучасний стан. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 81–84.
21. Кузьменко Т. В. Легітимація політичної влади : ціннісний вимір : атореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.01. Київ, 2012. 19 с.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.2>

ЧИЖМАРЬ К. І.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НОТАРІАТУ
В УКРАЇНІHISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE ESTABLISHMENT
OF THE NOTARY INSTITUTE IN UKRAINE

Актуальність статті полягає в тому, що татаро-монгольське нашествя, князівські міжусобиці, сваволя великого боярства послабили, а врешті призвели до повного розпаду могутню колись Київську Русь. У XIV ст. історичні події розвивались у несприятливому для України напрямі. На її землях настали часи глибокого економічного, політичного та культурного занепаду, тому говорити про поступальний розвиток нотаріальної діяльності у цей період не доводиться. Володарем усієї території колишньої Київської Русі упродовж майже 80 років вважався монголо-татарський хан. Щоправда, у безпосереднє управління цими землями монголо-татари втручались мало, обмежуючись переважно збиранням податків і поборів, функціями загального керівництва. З'ясовано, що у перші роки після перевороту, в період громадянської війни цивільний оборот в країні був незначним, тому нотаріальна діяльність не набула суттєвого розвитку. Спочатку замість закритих нотаріальних контор у містах створювались нотаріальні відділи при місцевих Радах, які очолювали народні нотаріуси. Однак 9 грудня 1918 р. циркуляром Наркомюсту Росії було запропоновано ліквідувати ці відділи, а їхні функції децентралізувати, тобто розподілити між іншими органами відповідно до їхньої компетенції (відділами комунального та соціального забезпечення, запису актів громадянського стану, юридичними відділами, місцевими народними суддями). Проте, в лютому 1919 р. згаданий циркуляр був наркомюстом призупинений і було запропоновано, за потребою, створити нотаріальні столи – в містах при судово-слідчих підвідділах губ'юстів, а в повітах – при місцевих народних судах. Наголошено, що Закон України «Про нотаріат» вніс до історії розвитку українського нотаріату цілий ряд новацій, серед яких, на наш погляд, слід виділити такі: створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю; видача свідоцтв про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім громадянам України, які пройшли кваліфікаційний іспит; заснування в обласних центрах, містах Києві, Севастополі державних нотаріальних архівів, що є складовою частиною Національного архівного фонду; здійснення тимчасового зберігання нотаріальних документів саме Національними архівами, що значно полегшує роботу нотаріусів; закріплено право осіб, які отримали свідоцтво для зайняття нотаріальною діяльністю, зареєструвати приватну нотаріальну діяльність.

Ключові слова: угода, палати цивільного суду, указ, спеціальні наглядачі.

The relevance of the article lies in the fact that the Tatar-Mongol invasion, princely feuds, and the arbitrariness of the great boyars weakened and eventually led to the complete disintegration of the once powerful Kievan Rus. In the 14th century historical events developed in an unfavorable direction for Ukraine. The times of deep economic, political, and cultural decline have come on its lands, so there is no need to talk about the progressive development of notarial activity in this period. For almost 80 years, the

Mongol-Tatar khan was considered the owner of the entire territory of the former Kyivan Rus. True, the Mongol-Tatars interfered little in the direct management of these lands, limiting themselves mainly to the collection of taxes and levies, the functions of general management. It was found out that in the first years after the coup, during the civil war, the civil turnover in the country was insignificant, so the notarial activity did not develop significantly. Initially, instead of closed notary offices in cities, notary departments were created under local Councils, headed by public notaries. However, on December 9, 1918, a circular of the People's Commissariat of Russia proposed to liquidate these departments, and to decentralize their functions, that is, to distribute them among other bodies in accordance with their competence (departments of communal and social security, registration of acts of civil status, legal departments, local people's judges). However, in February 1919, the aforementioned circular was suspended by the People's Commissar, and it was proposed to create notary desks, as needed, in cities at the judicial investigative subdivisions of gubjusts, and in counties at local people's courts. It is emphasized that the Law of Ukraine "On Notaries" brought a number of innovations to the history of the development of Ukrainian notaries, among which, in our opinion, the following should be highlighted: the creation of notary qualification commissions to determine the level of professional training of persons who intend to engage in notarial activities; issuance of certificates of the right to engage in notarial activity to all citizens of Ukraine who have passed the qualification exam; establishment of state notarial archives in regional centers, cities of Kyiv, and Sevastopol, which are part of the National Archival Fund; implementation of temporary storage of notarial documents by the National Archives, which greatly facilitates the work of notaries; the right of persons who have received a certificate to engage in notarial activity to register private notarial activity is established.

Key words: *agreement, civil court chambers, decree, special supervisors.*

Актуальність статті. Розвиток інституту нотаріату XV – першої половини XX ст. в країнах Західної Європи мав свою специфіку, що зумовлювалося багатьма причинами, пов'язаними першою чергою з різними шляхами історичного розвитку тої чи іншої країни, а також з правовою системою, яка там панувала [1, с. 44]. Саме тому ми не ставимо собі за мету досліджувати розвиток інституту нотаріату в окремих країнах Європи. У подальшому ми простежимо особливості організації нотаріальної справи, формування та розвитку нотаріату на території України.

В. Черниш з цього приводу стверджує, що, говорячи про історію формування та розвитку нотаріату в нашій країні, потрібно звернути увагу на те, що ця історія невіддільна від історії самої України [2, с. 39].

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що більшість дослідників все ж таки правильно пов'язує появу нотаріату в Україні з утворенням Київської Русі в IX столітті. Так, В. Черниш вважає, що Договір князя Олега з греками, укладений ще в 911 році, закони Ярослава Мудрого, а також численні розділи самої «Руської Правди» свідчать нам про те, що саме вони були передвісниками досліджуваного правового інституту, який у результаті став нотаріатом. Вказані пам'ятки історії та права дозволяють нам простежити формування норм укладення *actis testantibus* [2, с. 43]. Також відмітимо, що з ім'ям Іоана III Васильовича також пов'язана важлива подія в історії Київської Русі та літопису нотаріату як правового інституту. Письмове здійснення юридичних операцій в Московській державі встановлюється Судебником Іоана Васильовича, який він затвердив високим Указом в 1497 році.

Татаро-монгольське нашествя, князівські міжусобиці, сваволя великого боярства послабили, а врешті призвели до повного розпаду могутню колись Київську Русь. У XIV ст. історичні події розвивались у несприятливому для України напрямі. На її землях настали часи глибокого економічного, політичного та культурного занепаду, тому говорити про поступальний розвиток нотаріальної діяльності у цей період не доводиться. Володарем усієї території колишньої Київської Русі упродовж майже 80 років вважався монголо-татарський хан. Щоправда, у безпосереднє управління цими землями монголо-татари втручались мало, обмежуючись переважно збиранням податків і поборів, функціями загального керівництва. На землях Київської Русі, які являли собою розрізнені князівства, і далі діяли правила та порядок укладення актів, що ґрунтувались на нормах звичаєвого права та Руської Правди [1, с. 61].

Подальший розвиток нотаріату можна умовно розділити на декілька етапів: перший з яких починається в XVI столітті й закінчується Соборним уложенням 1649 року. Цей період

характеризується тим, що формування нотаріальних органів і порядок здійснення нотаріальних дій визначалися окремими указами царя.

Тоді ж в з'являється інститут піддячих (*точна дата їх появи не дійшла до нас – К.Ч.*). Вони були своєрідною корпорацією професійних писарів, що спеціалізувалися на здійсненні за плату цивільних операцій на користь осіб, що зверталися до них. Призначення на «майдан» здійснювалося, як ми вже відзначали, указом царя, власне, в цьому на початку й полягав контроль за їх діяльністю.

Ще з XII століття складанням приватноправових юридичних актів и документів займалися дяки [3, с. 17]. При цьому, основним їх завданням було ведення діловодства в державних установах, видача оригіналів, копій документів і довідок, складання та підписання грамот. Проте, з XVI століття, з запровадженням піддячих, їм передані у відання нотаріальні функції наказів [4, с. 77]. На перших порах вони були особами вільної професії, але з розвитком наказової системи стали обов'язковими членами державних органів [3, с. 17]. До обов'язків піддячих входило складання письмових актів у містах на майданах. Отже, більшість юристів вважають, що засновниками сучасного нотаріату є майданні піддячі [5, с. 23; 6, с. 69].

Крім Руської Правди на розвиток нотаріату в Україні вплинуло й Польсько-литовське право. А. Нелін з цього приводу зазначає, що на українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, нотаріальну діяльність виконували посадові особи, зокрема воєвода, староста, суддя та писар. Саме тут вперше на законодавчому рівні було встановлено вимогу письмового оформлення договорів купівлі-продажу маєтків, земельних угод. При цьому, укладення угод мало здійснюватися обов'язково в присутності свідків благородного походження. Документи обов'язково реєструвалися в судових установах за участю сторін при їх внесенні до судового протоколу [7, с. 16]. Таким чином, поділяємо твердження У. Кінаш, що нотаріат на українських землях, які перебували у складі Речі Посполитої, розвивався на підставі традицій, закладених російським звичаєвим і писаним правом, під впливом римського права та західноєвропейських традицій. Функції нотаріуса виконував й земський суд у складі судді, підсудка та писаря [6, с. 69].

Вищецитований нами А. Нелін також зазначав, що в період національно-визвольної війни 1648–1654 рр., в перші десятиліття існування українського гетьманської держави, учасники цивільно-правових угод не завжди дотримувалися обов'язкової письмової форми та інших приписів Литовських статутів [6, с. 16]. Так, особи, що виконували нотаріальні функції, були не потрібні, адже козацька держава не визнавала писаного права [5, с. 24].

Петро Великий своїм Указом від 9 грудня 1699 року зробив, на думку У. Кінаш, головне перетворення, яке мало важливе вплив на подальший історичний розвиток нотаріального справи. Саме Петро I загальною централізацією нотаріальної справи намагався усунути безладдя та зловживання, що досить часто мали місце при здійсненні правових актів подячними [6, с. 69]. В той же час, лише у 1729 р. вперше з'явилося поняття власне нотаріуса, коли у вексельному статуті вперше була згадана посада публічного нотаріуса [8, с. 10].

У 1775 р. з метою посвідчення особливо важливих угод при палатах цивільного суду, а згідно з указом 1775 р. і при повітових судах було утворено окремі відділи кріпосних справ, які проіснували до 1866 р. [9, с. 6]. У кріпосних відділах (експедиціях) палат цивільних судів акти укладались без будь-яких обмежень. Очолювали відділи спеціальні наглядачі, під началом яких був цілий штат чиновників, названих кріпосними писарями. Всі службовці призначалися тією установою, у кріпосному відділі якого вони повинні були працювати. За їхньою діяльністю наглядали члени та секретарі суду. Кріпосний порядок був обов'язковим лише для актів про відчуження нерухомого майна кріпосних людей, рекрутських квитанцій, а решту актів повинні були лише заявлятися в кріпосних відділах [10, с. 20].

Поряд з відділами кріпосних справ до укладення кріпосних актів було допущено інші урядові установи, зокрема військові правління, військові цивільні суди та ін. [1, с. 92]

Відзначимо, що в 1781-1782 рр. царське самодержавство ліквідувало полковий адміністративний поділ та автономні органи місцевого управління та поширило на територію України дію «Установи про заснування губерній» 1775 р. При цьому, як відзначає Л. Ясінська, саме з метою ознайомлення працівників нового адміністративного апарату із структурою, формами та методами діяльності та підпорядкованістю нових органів місцевого управління був виданий збірник «Екстракт із указів, інструкцій та установ 1786 р.» Саме у цьому збірнику в частині II «Про середні та нижчі малоросійські, раніше і нині існуючі суди і їх посади» вперше в історії українського нотаріату є згадка про посаду публічного нотаріуса, що вводилась до апарату губерньського магістрату [1, с. 85].

Новий період розвитку інституту нотаріату починається 14 квітня 1866 року та закінчується 29 жовтня 1917 року прийняттям ленінського «Декрету про землю», який ознаменував початок ліквідації приватного цивільного права.

Конструктивні в цей період зрушення щодо інституту нотаріату почалися лише під час правління Олександра II. Під час реорганізації старої судової системи в поле зору реформаторів несподівано потрапили кріпосні експедиції, які перебували при судах. Залишати їх у попередньому вигляді, як стверджує І. Вольман, було несумісним із новою концепцією судоустрою, тому й вирішено реформувати весь нотаріальний інститут [11, с. 385]. При цьому, наприклад, незважаючи на всі недоліки «Положення про нотаріальну частину», саме воно, як стверджує Л. Ясінська, створило в Україні окремий інститут нотаріату та визначило його місце як органу публічної діяльності в системі судового відомства [1, с. 56].

Отже, місцем нотаріальної діяльності було встановлено «судові установи» поряд із прокурорами, канцеляріями, судовими приставами, присяжними повіреними, а також кандидатами на посади при судовому відомстві. В повітових і губернських містах перебувають нотаріуси, які здійснюють під наглядом судових інстанцій укладання актів щодо відчуження та набуття майна. Права, обов'язки та процедура діяльності нотаріуса визначалася окремим положенням [1, с. 95].

Відзначимо, потреба реформування інституту нотаріату визнавалася навіть в уряді. Так, зокрема, вже в 1871 році Міністерство юстиції запропонувало окружним судам спільно з нотаріусами розробити пропозиції щодо удосконалення нотаріального законодавства. Активність виявили столичні нотаріуси, які створили нову редакцію Положення про нотаріальну частину і 30 травня 1874 р. передали проект в Міністерство юстиції. На жаль, доля цього документа невідома [12, с. 93].

Таким чином, на наш погляд, *de lege ferenda* розвитку нотаріату представляє значний інтерес аналіз положення щодо вдосконалення нотаріальної частини, які були розроблені в Росії в кінці XIX – початку XX століття. Мова іде про нову редакцію Положення про нотаріальну частину, яке було опубліковано в Санкт-Петербурзі в 1904 р. За цим документом, завідування нотаріальною частиною під наглядом судових місць повинне було доручатися нотаріусам і старшим нотаріусам, які працюють при нотаріальних архівах та їх помічникам. Міністру юстиції передбачалося надати право видання інструкцій з предметів внутрішнього розпорядку та діловодства в нотаріальних архівах і конторах.

Слід підкреслити, що саме в XVII-XVIII столітті простежується поступовий процес зміни вільної діяльності переписувачів на підконтрольну державі діяльність. Крім того, як відзначила Л. Ясінська, нотаріальна діяльність, у зв'язку зі складними політичними обставинами, з кінця XVIII в. на Лівобережній Україні та практично з середини XIX в. на Правобережній Україні була відірвана від загальноєвропейських тенденцій і пов'язана з історією російського нотаріату [1, с. 55].

Необхідно також відзначити, що нотаріальна система Росії до 1917 р. практично нічим не відрізнялася від нотаріату більшості європейських країн [8, с. 10–11]. Проте після 1917 року вільний нотаріат радикально змінив свій правовий статус. У зв'язку з переважанням державної власності, заборонаю на заняття підприємницькою діяльністю, монополією держави на зовнішньоекономічну діяльність, нотаріат став непомітним додатком правової системи держави [13].

Отже, у перші роки після перевороту, в період громадянської війни цивільний оборот в країні був незначним, тому нотаріальна діяльність не набула суттєвого розвитку. Спочатку замість закритих нотаріальних контор у містах створювались нотаріальні відділи при місцевих Радах, які очолювали народні нотаріуси. Однак 9 грудня 1918 р. циркуляром Наркоміюсту Росії було запропоновано ліквідувати ці відділи, а їхні функції децентралізувати, тобто розподілити між іншими органами відповідно до їхньої компетенції (відділами комунального та соціального забезпечення, запису актів громадянського стану, юридичними відділами, місцевими народними суддями). Проте, в лютому 1919 р. згаданий циркуляр був наркоміюстом призупинений і було запропоновано, за потребою, створити нотаріальні столи – в містах при судово-слідчих підвідділах губ'юстів, а в повітах – при місцевих народних судах. Отже, питання про необхідність нотаріату було вирішено на його користь [1, с. 140].

З 1918 р. по 1920 р. дуже мало уваги приділялося організації та діяльності нотаріату в СРСР. У цей період нотаріальна компетенція *ex officio* не була визначена взагалі, а все зобов'язальні відносини не виходили за межі домашнього вжитку.

З переходом до нової економічної політики увагу до нотаріуса з боку органів Радянської влади посилюється. Цивільний оборот поступово збільшується, вживаються заходи до відновлення народного господарства, рівень промислового та сільськогосподарського виробництва в 1926 р. наблизився до довоєнного.

В союзних республіках нотаріальне законодавство за відсутністю загальносоюзних керівних засад в нормах права не було єдиним, що викликало в практиці суттєві труднощі. Саме через відсутність єдиного законодавчого акту, яким би регулювалася нотаріальна діяльність 4 жовтня 1922 було прийнято «Положення про державний нотаріат», яке стало основою радянського нотаріату на подальші роки. На підставі даного Положення в 1923 р. було розроблено та прийнято Українське нотаріальне Положення. Цей законодавчий акт, зокрема, передбачав створення у всіх містах, а також у найбільш значних пунктах сільської місцевості державних нотаріальних контор. Там, де нотаріальні контори не було створено, виконання нотаріальних функцій покладалося на народних суддів. 14 травня 1926 ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про основні засади організації державного нотаріату», на основі якого в союзних республіках були розроблені та прийняті аналогічні положення щодо державного нотаріату [3, с. 25].

Постановою встановлювалося, що посвідчення угод і виконання інших нотаріальних дій здійснюється державними нотаріальними конторами, діючими у порядку, визначеному законодавством союзних республік відповідно до загальносоюзного законодавства. Окремі функції державних нотаріальних контор могли законодавством союзних республік покладатися на народні суди та виконками місцевих Рад. Винагороду за працю всі співробітники нотаріальних контор могли отримувати тільки від держави. Нотаріуси не мали права на сумісництво не тільки в приватних організаціях, але і в державних установах, підприємствах, організаціях.

У нових редакціях Положення про державний нотаріат в Україні що були затверджені 14 серпня 1928 р., 26 грудня 1956 р. і 31 серпня 1964 р., які характеризувалися розширенням функцій нотаріальних контор. При цьому, коло нотаріальних функцій, на думку С. Зацепіної, було значним, хоча й меншим порівняно з теперішнім часом. На нотаріальні контори покладалися: 1) вчинення всякого роду актів, для яких чинним правом встановлений нотаріальний порядок їх вчинення; 2) засвідчення договорів, що укладаються державними, кооперативними, громадськими установами, підприємствами, організаціями як між собою, так і з приватними особами; 3) вчинення й засвідчення за бажанням сторін таких договорів, які не вимагають за законом нотаріального вчинення або посвідчення; 4) вчинення протесту векселів; 5) засвідчення довіреностей та копій з усякого роду документів і виписок із торгових книг, а також справжності підписів; 6) посвідчення за вимогами посадових осіб безперечних обставин (часу пред'явлення документів, знаходження особи в певному місці, подання пояснення чи вимоги від однієї особи до іншої і т.п.); 7) видача виписок і копій з нотаріальних книг та реєстрів тощо; 8) прийняття та зберігання представлених різними особами документів [14, с. 34]. На окремі нотаріальні контори могло бути покладено також засвідчення правильності перекладів з іноземних і на іноземні мови.

Разом з тим, після декрету II Всеросійського з'їзду Рад від 26 жовтня 1917 р. «Про скасування права приватної власності на землю», декрету ВЦВК «Про соціалізацію землі», декрету РНК РРФСР «Про скасування спадкування за законом і за заповітом» актовий порядок здійснення угод відпав. Отже, у радянському нотаріаті періоду 1918-1922 рр., залишилася лише одна форма нотаріальних дій – засвідчення. Хоча, *de lege lata*, у циркулярі № 24 НКЮ РРФСР від 2 жовтня 1920 р. говориться лише про засвідчення, але циркуляром № 36 1921 року НКЮ були введені докладні правила щодо порядку засвідчення угод: засвідчення повинні були записуватися в особливі книги, а на засвідчуваних документах – робитися написи. З виданням декрету РНК РРФСР від 8 серпня 1922 р. було дозволено відчуження демуніципалізованих будівель, в містах був введений ще один порядок вчинення нотаріальних дій – «вчинення» операцій в губернських відділах юстиції та повітових бюро юстиції. Акти складалися у двох примірниках, з яких перший передавався в комунальний відділ для реєстрації та видачі покупцю, а другий залишався в нотаріальному столі. Введена була ще й «реєстрація» договорів на державні підряди і поставки в губ'юстах і уб'юстах. Проте, на практиці реєстрація угод була все ж таки ототожнена саме із засвідченням [15, с. 45].

Постановою від 9 серпня 1944 р. РНК УРСР затвердила нове Положення про Державний нотаріат УРСР, а 1 серпня 1946 р. Наказом Міністра юстиції УРСР були затверджені «Правила вчинення нотаріальних дій». Ці нормативно-правові акти відображають лише зміни в законодавстві та нотаріальній практиці, що відбулися після 1928 р. Якихось значних змін щодо організації нотаріату, його компетенції і техніки нотаріального оформлення документів вони не внесли [1, с. 152].

Після ліквідації управління юстиції у 1956 р. загальне керівництво нотаріальними конторами знову почало здійснюватися обласними судами, до штату яких спеціально вводилася посада нотаріального ревізору. Істотна зміна системи управління органів державного нотаріату,

невідповідність норм нотаріального права суспільним відносинам, викликали потребу перегляду чинного Положення про державний нотаріат. В результаті було ухвалено нове Положення про державний нотаріат УРСР від 26 грудня 1956 р.

Закон УРСР «Про державний нотаріат», 1974 року, як і передуючі йому нормативно-правові акти, не давав чіткого визначення поняття «нотаріат». З тексту Закону зрозуміло, що це була система тільки державних нотаріальних контор, де працювали державні нотаріуси та посадові особи, що мали право здійснювати нотаріальні дії. Державні нотаріуси підрозділялися на категорії: старші державні нотаріуси, заступники старших нотаріусів та державні нотаріуси. Вони призначалися та звільнялися з посади відповідними органами юстиції (залежно від категорії нотаріуса). Нотаріусом могла бути особа, яка мала громадянство СРСР та вищу юридичну освіту. В окремих випадках дозволялося призначення на посаду нотаріуса особи, що не мала вищої юридичної освіти.

Отже, важливе місце в діяльності нотаріату радянської України займав захист майнових інтересів, насамперед, держави (*causa publica*), а потім – громадян. І це не дивно в умовах тоталітарного режиму. Значно розширилося коло нотаріальних дій, які могли виконувати нотаріуси: це нотаріальні дії, що засвідчували безспірне право; нотаріальні дії, спрямовані на посвідчення фактів; надання документам виконавчої сили; нотаріальні дії, направлені на збереження майна, документів і доказів. Розширення основного переліку повноважень, у свою чергу, засвідчує також і якісні зміни, що відбулися в нотаріаті. Але з розвитком об'єктивних соціально-економічних процесів (політичної «перебудови»), появи інституту приватної власності – нотаріат знову потребує реформування [16, с. 49].

Початок періоду незалежності нашої держави був досить непростим для всієї України – складні соціальні конфлікти, ідеологічні протиріччя, неадекватні економічно-правові відносини призвели до браку ресурсів для вирішення життєво важливих і невідкладних проблем нотаріату. Проте, з часом, на перший план вперше почали виходити саме незалежність та самоврядування нотаріальних органів. Так, 2 вересня 1993 року в Україні був прийнятий Закон України «Про нотаріат» [17]. Сам факт, що вже через два роки після проголошення Акта про незалежність України одним із перших був ухвалений Закон, який вже по-новому регламентував діяльність українського нотаріату [5, с. 26].

З переходом суспільства до ринкових відносин, законодавчим визнанням рівноправності усіх форм власності, розвитком підприємницької діяльності та процесів приватизації, як відзначає Л. Ясінька, стало очевидним, що державний нотаріат втрачає своє значення й не може повністю виконувати покладені на нього функції [1, с. 157].

Тоді, поряд з державним нотаріатом почав діяти приватний нотаріат. В. Шишленко з цього приводу підкреслив, що нові принципи організації нотаріальної діяльності, які були закладені в Законі, не тільки вирішили організаційні проблеми щодо нотаріального забезпечення суб'єктів правових відносин, а й дозволили державі практично зняти з себе більшість організаційних питань і матеріальних витрат у цій сфері [18, с. 1091]. Згідно з цим законом вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси) [6, с. 70].

Закон України «Про нотаріат» вніс до історії розвитку українського нотаріату цілий ряд новацій, серед яких, на наш погляд, слід виділити такі:

- створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю;
- видача свідоцтв про право на зайняття нотаріальною діяльністю всім громадянам України, які пройшли кваліфікаційний іспит;
- заснування в обласних центрах, містах Києві, Севастополі державних нотаріальних архівів, що є складовою частиною Національного архівного фонду;
- здійснення тимчасового зберігання нотаріальних документів (до 75 років) саме Національними архівами, що значно полегшує роботу нотаріусів;
- закріплено право осіб, які отримали свідоцтво для зайняття нотаріальною діяльністю, зареєструвати приватну нотаріальну діяльність [17].

Список використаних джерел:

1. Ясінька Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка. 2005. 210 с.

2. Черниш В., Степаненко В. До питання про історіографії вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 12(98). С. 39–17.
3. Комаров В. В. Баранкова В. В. Нотариат и нотариальный процесс : учебник. Харьков : Консум, 2000. 240 с.
4. Долгов М. Большая история нотариата. *Нотариус*. 2000. № 3(23). С. 76–80.
5. Давиденко А. Історія виникнення нотаріату в Україні. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 4. С. 22–28.
6. Кинаш У. Институт государственного нотариата Украины: историко-правовой аспект. *Закон и жизнь : международный научно-практический правовой журнал*. Март. 2014. С. 68–72.
7. Нелін О. Інститут нотаріату в Україні (IX–XVIII ст.): проблеми становлення. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 15–18.
8. Нотаріат в Україні : навчальний посібник. В. М. Бесчастний, О. В. Клонов, В. М. Субботін та ін. ; за ред. В. М. Бесчастного. К. : Знання, 2008. 494 с.
9. Проект новой редакции положения о нотариальной части. *Приложение к № 9 Журнала Министерства юстиции*. 1904. Ноябрь. 122 с.
10. Плохотенко А. К. Полная программа испытаний на должность нотариуса. 3-е изд., допол. М., 1915. 48 с.
11. Вольман И. С. Юбилей русского нотариата. *Вестник права*. 1916. № 15–16. С. 384–388.
12. Из истории Российского нотариата. *Нотариус*. 1997. № 4. С. 88–94.
13. Терованесов А. М. Історичний розвиток інституту нотаріату в Україні і сучасність. URL: <http://www.intkonf.org/index.php?s=&Submit>
14. Зацепина С. А. Нотариат в системе гражданской юрисдикции. Екатеринбург, 2000. 187 с.
15. Романовский Г. Б., Романовская О. В. Организация нотариата в России. М., 2001. 220 с.
16. Черниш В.М. Історико-правовий аспект вітчизняного нотаріату. *Мала енциклопедія нотаріуса: юридичний журнал*. 2010. № 1. С. 49–51.
17. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-ХП / Верховна Рада України. Офіц. вид. К. : Парлам вид-во, 2011. 16 с.
18. Шишленко В. Г. Щодо реформування нотаріату України. *Форум права*. 2012. № 1. С. 1091–1099.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.553

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.3>

БАРВІНЕНКО В. Д.

**ПРИНЦИПИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ:
ПЕРШЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**PRINCIPLES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE:
FIRST MONOGRAPHIC STUDY**

У статті аргументовано, що важливим науковим завданням є дослідження принципів місцевого самоврядування в Україні та їхньої номенклатури. З цією метою автором проаналізовано хронологічно першу монографічну працю, присвячену виключно принципам місцевого самоврядування в Україні (автор Б.В. Калиновський, 2004 р.).

Підкреслені положення, які сприяли виникненню наукового інтересу до дослідження принципів місцевого самоврядування в Україні (авторське визначення поняття “конституційні принципи місцевого самоврядування”, інші). В якості пропозицій для подальшого наукового дискурсу зауважено, що у ньому прикметник «конституційний» застосовано у широкому розумінні. Сформульовано, що більш коректним було б його застосування у вузькому розумінні – тобто, по відношенню лише до тих принципів місцевого самоврядування, які закріплені в Основному законі України. Це також більше відповідало б меті відображення змісту дослідження, адже у ньому йдеться про ті принципи місцевого самоврядування в Україні, які закріплені в Конституції та в законах України. Нарешті, у визначенні не підкреслено, але зі змісту роботи випливає, що Б.В. Калиновський не обмежувався лише положеннями національного конституційного і муніципального законодавства.

Сформульовано, що аксіологічні питання тісно пов'язані з проблематикою принципів, адже традиційно цінності вважаються найбільш важливими принципами. Не є винятком і досліджуване питання. Цінності та інші принципи місцевого самоврядування є одним з чинників, які доцільно враховувати про проведення муніципальної реформи, «звіряючи» з ними, як з орієнтирами, концептуальні рішення та кроки. Прикладом недотримання подібних орієнтирів є ситуація, яку неодноразово констатували фахівці з муніципального права, – відсутність в Україні послідовного дотримання одної з теорій про природу місцевого самоврядування, – громадської, державницької, змішаної. Внаслідок цього нормативно-правові акти інколи концептуально не узгоджуються між собою, а також можуть виникнути протиріччя між їхніми положеннями. Це є цілком зрозумілим, адже розвиток законодавства відбувається за різними векторами. Підкреслено, що у роботі Б.В. Калиновського досліджено зв'язок між теоріями походження місцевого самоврядування (в роботі – теорії місцевого самоврядування) та принципами місцевого самоврядування.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, муніципальне управління, територіальний колектив, цінності місцевого самоврядування в Україні, муніципальна аксіологія.*

The article argues that an important scientific task is the study of the principles of local self-government in Ukraine and their nomenclature. For this purpose, the author analyzed chronologically the first monographic work devoted exclusively to the principles of local self-government in Ukraine (author B.V. Kalynovskyi, 2004). The provisions that contributed to the emergence of scientific interest in the study of the principles of local self-government in Ukraine are underlined (the author's definition of the concept of "constitutional principles of local self-government", others). As suggestions for further scientific discourse, it is noted that the adjective "constitutional" is used in a broad sense. It is formulated that it would be more correct to apply it in a narrow sense – that is, in relation to only those principles of local self-government that are enshrined in the Basic Law of Ukraine. It would also be more in line with the purpose of reflecting the content of the study, because it deals with those principles of local self-government in Ukraine, which are enshrined in the Constitution and laws of Ukraine. Finally, it is not emphasized in the definition, but it follows from the content of the work that B.V. Kalynovsky was not limited to the provisions of the national constitutional and municipal legislation. It is formulated that axiological questions are closely related to the problems of principles, because values are traditionally considered the most important principles. Local self-government is no exception. Values and other principles of local self-government are one of the factors that should be taken into account when carrying out municipal reform, "checking" conceptual solutions and steps with them, as with reference points. An example of non-compliance with such guidelines is the situation, which has been repeatedly stated by experts in municipal law, – the lack of consistent observance of one of the theories about the nature of local self-government in Ukraine – public, state, mixed. As a result, regulatory legal acts are sometimes conceptually inconsistent with each other, and contradictions may also arise between their provisions. This is quite understandable, because the development of legislation takes place along different vectors. Also B.V. Kalynovsky examines the connection between the theories of the origin of local self-government (theories of local self-government in the paper) and the principles of local self-government.

Key words: *local self-government, municipal administration, territorial collective, values of local self-government in Ukraine, municipal axiology.*

Постановка проблеми. Аксиологічні питання тісно пов'язані з проблематикою принципів, адже традиційно цінності вважаються найбільш важливими принципами. Не є винятком і досліджуване питання. Цінності та інші принципи місцевого самоврядування є одним з чинників, які доцільно враховувати про проведенні муніципальної реформи, «звіряючи» з ними, як з орієнтирами, концептуальні рішення та кроки.

Прикладом недотримання подібних орієнтирів є ситуація, яку неодноразово констатували фахівці з муніципального права, – відсутність в Україні послідовного дотримання однієї з теорій про природу місцевого самоврядування, – громадської, державницької, змішаної. Внаслідок цього нормативно-правові акти інколи концептуально не узгоджуються між собою, а також можуть виникнути протиріччя між їхніми положеннями. Це є цілком зрозумілим, адже розвиток законодавства відбувається за різними векторами.

Отже, важливим науковим завданням є дослідження принципів місцевого самоврядування в Україні та їхньої номенклатури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання принципів місцевого самоврядування аналізувались вченими як самі по собі, так і у контексті інших конституційно-правових питань – але здебільшого на рівні статей у наукових фахових виданнях (дивись, наприклад, [1–4]). Що ж до монографічних досліджень, то слід відмітити праці Б.В. Калиновського та С.В. Малікова, огляду яких присвячено цю статтю.

Метою статті є аналіз стану дослідженості принципів місцевого самоврядування в Україні на монографічному рівні.

Основний текст. Хронологічно першою монографічною працею, присвяченою виключно принципам місцевого самоврядування в Україні, є дисертація Б.В. Калиновського на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні», яку автор успішно захистив у 2004 році. Слід також відмітити і низку супутніх публікацій, виданих Б.В. Калиновським на матеріалах цієї дисертації (дивись, наприклад, [5; 6]). У контексті аналізу цих публікацій важливо, що ще у 2001 році Б.В. Калиновський

звернув увагу на питання становлення принципів місцевого самоврядування за стандартами Ради Європи, дивись оприлюднені у згаданому році тези доповіді на тему «Становлення принципів місцевого самоврядування за стандартами Ради Європи» [7]. Це питання більш розгорнуто розглянуто у положеннях двох підрозділів Розділу I дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук цього автора.

Б.В. Калиновський визначив, що мета цієї дисертації «полягає у формулюванні і трактуванні сучасної теорії конституційних принципів місцевого самоврядування в Україні та їх реалізації, а також у відпрацюванні практичних рекомендацій щодо приведення національного законодавства у відповідність із принципами, проголошеними Європейською хартією місцевого самоврядування» [8, с. 3]. Об'єктом дисертаційної роботи автором була обрана «система загальноносоціальних закономірностей виникнення та розвитку конституційних принципів місцевого самоврядування, їх правового закріплення та проблеми реалізації цих принципів у процесі функціонування його суб'єктів» [9, с. 7]. Виходячи з цього, була сформована структура роботи.

Перший розділ озаглавлено «Поняття та система конституційних принципів місцевого самоврядування», він складається з чотирьох підрозділів: «Поняття, ознаки та природа конституційних принципів місцевого самоврядування» (викладений у цьому підрозділі матеріал має переважно теоретичний характер); «Становлення і розвиток принципів місцевого самоврядування в конституційному процесі України» (викладений у цьому підрозділі матеріал має переважно історико-ретроспективний характер); «Втілення принципів Європейської хартії місцевого самоврядування у національному законодавстві» (викладений у цьому підрозділі матеріал має переважно порівняльно-правовий характер); «Значення конституційних принципів для нормотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування» (викладений у цьому підрозділі матеріал має переважно практичний характер, у тому числі у ньому йдеться про імплементацію основних положень Європейської хартії місцевого самоврядування у національне муніципальне законодавство).

Другий розділ озаглавлено «Реалізація конституційних принципів місцевого самоврядування в процесі функціонування його суб'єктів». Так само, як і Розділ I аналізованого дослідження, Розділ II складається з чотирьох підрозділів.

У першому підрозділі другого розділу – «Реалізація територіальними громадами конституційних принципів місцевого самоврядування» – розкрито питання поєднання безпосередньої та представницької демократії на місцевому рівні. У другому підрозділі – «Конституційні принципи функціонування органів місцевого самоврядування та органів самоорганізації населення» – увагу автора зосереджено на тому, які саме принципи є наріжними для зазначених органів. При цьому вірно підкреслено, що органи місцевого самоврядування мають публічно-правову природу, а природа органів самоорганізації населення в Україні є приватно-правовою.

У третьому підрозділі – «Конституційні принципи місцевого самоврядування в інноваційній діяльності органів місцевого самоврядування» – автор окреслює застосування принципів місцевого самоврядування, аналізуючи найкращі муніципальні практики в Україні. У четвертому підрозділі – «Державні гарантії здійснення конституційних принципів місцевого самоврядування» – Б.В. Калиновський сформував доктринальне підґрунтя для того, щоб закріплені у муніципальному законодавстві принципи місцевого самоврядування отримали б свою практичну реалізацію.

У процесі свого дослідження Б.В. Калиновський сформулював низку висновків та пропозицій, важливих для подальших досліджень цінностей і принципів місцевого самоврядування в Україні.

По-перше, їм сформульовано авторське визначення поняття «конституційні принципи місцевого самоврядування». Хоча автор не згадує про Україну, формулюючи назву цього поняття, ознайомлення з його дефініцією надає підстави стверджувати, що дефініція є більш вузькою, ніж назва. У назві йдеться про конституційні принципи місцевого самоврядування у цілому, а у запропонованому визначенні – про ці принципи в Україні. А саме: «це – обумовлена природою місцевого самоврядування система основоположних витоків та ідей, які закріплені чи випливають зі змісту Конституції та законів України і визначають організацію та діяльність громади, органів, що формуються громадянами та самостійно управляють місцевими справами в інтересах територіальної громади» [9, с. 8].

В якості пропозицій для подальшого наукового дискурсу слід зауважити, що тут прикметник «конституційний» застосовано у широкому розумінні. Більш коректним було б його застосування у вузькому розумінні – тобто, по відношенню лише до тих принципів місцевого самоврядування, які закріплені в Основному законі України. Це також більше відповідало б меті відображення змісту дослідження, адже у ньому йдеться про ті принципи місцевого

самоврядування в Україні, які закріплені в Конституції та в законах України. Нарешті, у визначенні не підкреслено, але зі змісту роботи випливає, що Б.В. Калиновський не обмежувався лише положеннями національного конституційного і муніципального законодавства.

Другим пунктом у переліку положень наукової новизни свого дослідження Б.В. Калиновський визначив те, що ним здійснена «особиста систематизація на основі аналізу принципів, закріплених в Європейській хартії місцевого самоврядування, проблемних питань реалізації її положень у внутрішньому законодавстві і практичній діяльності органів місцевого самоврядування та пропозиції щодо шляхів подолання колізій, озвучених, зокрема, на Конгресі місцевих і регіональних влад Європи відносно України» [9, с. 6]. Таким чином, у дисертаційному дослідженні проаналізовані і ті принципи, які поки що не містяться в Конституції і законах України, але рекомендовані для реєстрації органами Ради Європи.

Крім того, в межах дослідження принципів місцевого самоврядування Б.В. Калиновським було «проаналізовано механізм взаємодії конституційних принципів місцевого самоврядування» [9, с. 7]. Результати цього авторського аналізу є важливим для дослідження питання конфліктів, що можуть виникати між принципами місцевого самоврядування, а також для визначення ієрархії цих принципів.

Хоча Б.В. Калиновський угруповував значну кількість теоретичних питань у першому підрозділі своєї дисертації, цей підрозділ не є поверховим. Наприклад, у ньому досліджено зв'язок між теоріями походження місцевого самоврядування (в роботі – теорії місцевого самоврядування) та принципами місцевого самоврядування.

Б.В. Калиновський зазначає, що «на природу конституційних принципів місцевого самоврядування вплинули теорії місцевого самоврядування. Так, у Конституції України спостерігається компроміс державницької та громадянської теорій місцевого самоврядування, що відповідає сучасній світовій практиці» [9, с. 7]. Ця теза не претендує на наукову новизну, але автор відтворює її для того, щоб з її урахуванням сформулювати наступний висновок: «конституційно-правову природу місцевого самоврядування слід розглядати як базовий принцип організації та здійснення публічної влади в суспільстві й державі, як специфічну форму народовладдя, як самостійний правовий інститут і як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в інтересах місцевого населення» [9, с. 7]. З цим висновком автора можна погодитись лише частково. Варто відмітити, що це узагальнення було інноваційним на момент написання та захисту аналізованої дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, а зараз є підґрунтям як для наукових дискусій, так і для подальших досліджень.

Важливою для тих вчених, які приділяють увагу питанням принципів місцевого самоврядування, є ще одна пропозиція Б.В. Калиновського. У своїй дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «автор виділяє такі ознаки конституційних принципів місцевого самоврядування в Україні: демократичність, об'єктивну обумовленість, нормативно-регулятивний характер, системність (цілісність), обов'язковість та їх загальний характер» [9, с. 7]. Ці ознаки можуть бути оцінені лише в комплексі з переліком принципів, про які автор веде мову. Але, сам факт того, що доцільно звернути увагу на можливість виділення ознак принципів місцевого самоврядування, вартий уваги.

Висновок. З числа пропозицій Б.В. Калиновського практичного спрямування деякі ще не втратили своєї актуальності (попри те, що дисертація була успішно захищена доволі давно).

По-перше, це обґрунтована автором «необхідність законодавчого закріплення принципу повсюдності місцевого самоврядування, яке має здійснюватися на всій території України без будь-яких обмежень» [9, с. 17]. Закріплення такого принципу є особливо важливим у контексті можливості об'єднання територіальних громад. Адже і досі пересічні громадяни не досить повно розуміють сутність та наслідки такого об'єднання, часто хибно вважаючи, що воно тягне за собою «скасування» місцевого самоврядування як такого. Принцип повсюдності як раз може бути одним з чинників, які пояснюють невірність такого підходу.

По-друге, це «авторське бачення завдань муніципальної реформи, у відповідності з яким, це фактично є процес імплементації конституційних принципів та принципів Європейської хартії місцевого самоврядування та реального втілення їх у життя» [9, с. 17]. Безперечно, поки що не усі принципи Європейської хартії місцевого самоврядування ще «реально втілені у життя» в Україні. Тут доцільно було б додати, що принципи з цієї Хартії рекомендовано закріпити у чинному законодавстві України (а саме, у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні»). Це сприяло б полегшенню сприйняття переліку принципів місцевого самоврядування в Україні.

По-третє, не можна оминати увагою і «особисту думку здобувача про те, що розвиток місцевої і регіональної демократії в Україні має розглядатися у контексті її європейського вибору,

активізації зусиль на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. Це диктує необхідність прискорити проведення системних реформ, зокрема, адміністративної та муніципальної, здійснення нової регіональної політики, трансформації адміністративно-територіального устрою на основі реалізації принципів Конституції України та Європейської хартії місцевого самоврядування» [9, с. 17–18]. З цією пропозицією слід погодитись, але її доречним було б деталізувати.

Завершуючи огляд цієї роботи слід зауважити, що у ній є і більш загальні питання, які є своєрідним запрошенням до наукового дискурсу. Так, «спираючись на результати дисертаційного дослідження, автор визначає місцеве самоврядування як один з основоположних принципів конституційного ладу, який, у свою чергу, має власну систему принципів, через призму яких якнайповніше розкривається зміст цього важливого соціально-політичного явища, його місце і роль у суспільстві і державі. Виражаючи природу, сутність і закономірності розвитку територіальних громад та їх органів, конституційні принципи місцевого самоврядування характеризуються цілісністю і складають єдину систему» [9, с. 7–8]. Повністю погоджуючись з тим, що конституційні принципи місцевого самоврядування мають ознаку системності, а отже – не входять у протиріччя один з одним, навряд чи можна підтримати думку щодо того, що місцеве самоврядування є «одним з основоположних принципів конституційного ладу». У дослідженні цього питання вбачаються перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Список використаних джерел:

1. Мішина Н. В. Формування бюджетів муніципальних органів (на матеріалах країн – членів Ради Європи). *Юридичний вісник*. 2022. № 3. С. 154–160.
2. Мішина Н. В. Адміністративно-правові проблеми державного контролю. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2021. Т. 28. С. 160–165.
3. Гараджаев Д. Я. Конституционный Суд Азербайджанской Республики: перспективы использования опыта Суда Европейского Союза : монография. Одесса : Издат. дом «Гельветика», 2017. 448 с.
4. Гараджаев Д. Я. Конституционные принципы прав человека: на практике Конституционного Суда Азербайджана и Европейского Суда по правам человека : монография. Киев : Издат. «Норма Права», 2020. 308 с.
5. Калиновський Б. В. Державні гарантії і правозахисна роль державних органів щодо здійснення конституційних принципів місцевого самоврядування. *Право України*. 2002. № 10. С. 29–32.
6. Калиновський Б. В. Роль місцевого самоврядування в розбудові демократичної України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів, 2002. Вип.12. С. 137–141.
7. Калиновський Б. В. Становлення принципів місцевого самоврядування за стандартами Ради Європи. Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. Київ : МІЛП, Український Центр духовної культури, 2001. С. 384–389.
8. Калиновський Б. В. Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... канд.юрид.наук. К., 2004. 22 с.
9. Калиновський Б. В. Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні : дис. ... канд.юрид.наук. К., 2004. 220 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

PECULIARITIES OF LEGISLATIVE INITIATIVE AS A LEGAL CATEGORY

Актуальність статті полягає в тому, що побудова правової, демократичної держави можлива лише за високого рівня законодавчої системи, оскільки саме закони покликані регулювати найбільш важливі питання державного будівництва, економічного, соціального розвитку країни та суспільних відносин взагалі. У перші роки незалежності система законодавства характеризувалася хаотичністю, непослідовністю, законодавчі акти часто суперечили один одному. Проблема прогнозування й планування законодавства належить до найбільш спірних у правовій літературі, хоча вирішення її необхідне як для теорії, так і для практики законодавчого процесу, адже право законодавчої ініціативи надзвичайно важливе для законотворення і суспільно-політичного життя. Наголошено на необхідності суворого розмежування ініціативи по створенню нормативних актів, що виходить від компетентних органів, осіб, наділених правом законодавчої ініціативи, і правову ініціативу, яка виходить від осіб, не наділених вказаним правом. Юридичні наслідки кожного з цих видів ініціативи різні: по відношенню до пропозиції, яка вноситься в порядку реалізації права законодавчої ініціативи, законодавчий орган має відповідні юридичні обов'язки, тоді як до інших пропозицій він таких обов'язків не має. Відмінність у юридичних наслідках між пропозиціями суб'єктів права законодавчої ініціативи і пропозиціями інших осіб цілком закономірна. Зроблено висновок, що у законодавчому процесі законодавча ініціатива є необхідною і обов'язковою стадією. Вона є однією з гарантій здійснення демократичних і принципів законодавчої діяльності, яка в ніякому разі не може бути винесена за межі законодавчого процесу, а є його невід'ємною частиною. Цю стадію законодавчого процесу в парламенті проходить кожен закон, оскільки законодавство є результатом законодавчої діяльності, то воно безпосередньо залежить від тих процесуальних форм, за допомогою яких відбувається його становлення і які забезпечують якість та життєздатність кожного прийнятого закону. Тому чим досконаліші процесуальні форми, тим активніше вони можуть впливати на формування правової системи суспільства. Намагання створити більш ефективне законодавство вимагає постійного вдосконалення і чітких нормативно-правових процедур законодавчої діяльності.

Ключові слова: законопроект, комітет, висновки, закон, народний депутат.

The relevance of gender lies in the fact that the construction of a legal, democratic state is possible only with a high level of the legislative system, since it is the laws that are designed to regulate the most important issues of state building, economic and social development of the country, and social relations in general. In the first years of independence, the legislative system was characterized by chaos and inconsistency, legislative acts often contradicted each other. The problem of forecasting and planning legislation is one of the most controversial in legal literature, although its solution is necessary both for the theory and for the practice of the legislative process, because the right of legislative initiative is extremely important for lawmaking and social and political life. The need for a strict distinction between the initiative to create normative acts, which comes from competent bodies, persons endowed with the right of legislative initiative, and the legal initiative, which comes from persons who are not endowed with

this right, is emphasized. The legal consequences of each of these types of initiative are different: in relation to the proposal, which is made in order to exercise the right of legislative initiative, the legislative body has the corresponding legal obligations, while it does not have such obligations for other proposals. The difference in legal consequences between the proposals of the legal subjects of the legislative initiative and the proposals of other persons is quite natural. It was concluded that the legislative initiative is a necessary and mandatory stage in the legislative process. It is one of the guarantees of the implementation of democratic and principles of legislative activity, which in no case can be taken outside the limits of the legislative process, but is an integral part of it. Every law goes through this stage of the legislative process in the parliament, since legislation is the result of legislative activity, so it directly depends on the procedural forms by which it is formed and which ensure the quality and viability of each adopted law. Therefore, the more perfect the procedural forms, the more actively they can influence the formation of the legal system of society. Efforts to create more effective legislation require constant improvement and clear regulatory and legal procedures of legislative activity.

Key words: *draft law, committee, conclusions, law, people's deputy.*

Актуальність статті. Побудова правової, демократичної держави можлива лише за високого рівня законодавчої системи, оскільки саме закони покликані регулювати найбільш важливі питання державного будівництва, економічного, соціального розвитку країни та суспільних відносин взагалі. У перші роки незалежності система законодавства характеризувалася хаотичністю, непослідовністю, законодавчі акти часто суперечили один одному. Проблема прогнозування й планування законодавства належить до найбільш спірних у правовій літературі, хоча вирішення її необхідне як для теорії, так і для практики законодавчого процесу, адже право законодавчої ініціативи надзвичайно важливе для законотворення і суспільно-політичного життя.

Виклад основного матеріалу. Науковці, визначаючи першою стадією законодавчого процесу наукове прогнозування і планування законодавства, значно розширюють межі законодавчого процесу. М. М. Воронов у загальнотеоретичному плані визначає його офіційною правотворчою діяльністю Верховної Ради України та інших, спеціально уповноважених на те суб'єктів, діяльність яких спрямована на розробку, прийняття й введення в дію законів. Початком цієї процедури, на думку автора, може бути рішення Верховної Ради України про підготовку проекту закону або внесення офіційно уповноваженими суб'єктами у Верховну Раду законопроекту чи законодавчої пропозиції [1, с.18].

На нашу думку, законодавчий процес – це сукупність стадій по створенню законів, у межах яких здійснюється діяльність Верховної Ради України й інших, спеціально уповноважених на те суб'єктів, спрямована на подання до парламенту законопроекту, його розгляд, прийняття та введення в дію і здійснюється в порядку, встановленому Конституцією та іншими нормативно-правовими актами України. Поняття законотворчості ширше від поняття законодавчого процесу і включає в себе не лише діяльність, пов'язану з прийняттям закону, а й вияв та аналіз основних питань, що потребують законодавчого регулювання, встановлення мети й цілей такого регулювання, підготовку законопроектів.

Законотворча діяльність – один із основних напрямів роботи органів державної влади. І хоч кожен із цих суб'єктів має свої права, обов'язки, повноваження, нормативно-правові акти, які регулюють їхню діяльність, проте право законодавчої ініціативи реалізується в загальному порядку. Так, документи законодавчої ініціативи, що вносяться на розгляд Верховної Ради України, приймаються і реєструються в секторі службової кореспонденції загального відділу Апарату Верховної Ради України і протягом одного дня передаються з копією в електронному вигляді до сектора реєстрації законопроектів Управління організаційної роботи з комітетами Апарату Верховної Ради України. При оформленні законопроектів, відповідно до вимог законодавства, сектор реєстрації законопроектів Управління організаційної роботи з комітетами присвоює реєстраційний номер і подає їх на розгляд Голові Верховної Ради України або його заступникам, які розглядають ці проекти законодавчих актів і з відповідними резолюціями повертають знову до сектора реєстрації законопроектів Управління організаційної роботи з комітетами, який через сектор службової кореспонденції Загального відділу розсилає їх зазначеним у резолюціях адресатам, насамперед до комітету, у віданні якого це питання перебуває, та Науково-експертному управлінню і юридичному управлінню Апарату Верховної Ради України для науково-правової експертизи.

Головний комітет Верховної Ради України узагальнює зауваження й пропозиції інших комітетів, вивчає економічну та юридичну обґрунтованість законопроекту, його зв'язок з іншими законодавчими актами й приймає рішення щодо внесення законопроекту на розгляд Верховної Ради України та подальшої роботи над ним. Комітет подає відповідну довідку з висновками і пропозиціями відносно порядку розгляду законопроекту на засіданні Верховної Ради України в першому читанні та списки осіб, яких потрібно запросити на розгляд цього законопроекту.

Законопроект, підготовлений головним комітетом до першого читання, висновки відповідних комітетів, Науково-експертного управління та інші матеріали до нього вручаються депутатам не пізніше як за 6, а законопроект, що стосується Конституції чи є проектом конституційного закону, – не пізніше 14 днів до розгляду на засіданні Верховної Ради України. Якщо законопроект залишається в редакції, поданий народним депутатам, їм додатково вручають лише необхідні матеріали до нього.

Голова Верховної Ради України за підсумком обговорення проекту розкладу засідань Верховної Ради України на Організаційній нараді за участю його заступників, голів комітетів Верховної Ради України та уповноважених представників депутатських фракцій вносить його на розгляд Верховної Ради України, яка не пізніше як у п'ятнадцятиденний термін від дня внесення головним комітетом законопроекту на розгляд Верховної Ради України вирішує питання про внесення законопроекту до порядку денного сесії (в разі, коли це не зроблено при затвердженні порядку денного чергової сесії) та про порядок подальшої роботи над ним [2].

Цей етап умовно можна визначити завершенням такої стадії законодавчого процесу, як законодавча ініціатива. І хоча в законодавстві чіткої межі між стадіями не проведено, теоретично можна визначити такі стадії проходження законопроекту: законодавча ініціатива, розгляд проекту закону в законодавчому органі, прийняття закону, підписання закону Президентом України та його опублікування, набуття законом чинності.

Отже, першою стадією законодавчого процесу ми вбачаємо законодавчу ініціативу, а стадія планування і прогнозування прийняття актів законодавства виноситься за його межі, залишаючись у межах законотворчої діяльності.

Звичайно, ці дві стадії взаємопов'язані між собою, але водночас вони дещо відособлені одна відносно одної.

З цього приводу М. М. Воронов пише, що вияв потреб у створенні закону, прогнозування і планування навряд чи доцільно зараховувати до стадії офіційного законодавчого процесу Верховної Ради України, адже органи, організації й особи, які займаються виявленням таких потреб, прогнозуванням і плануванням, не завжди можуть бути учасниками правовідносин законодавчого процесу, який відбувається, як правило, у формах чітко регламентованих у різних нормативно-правових актах [1, с. 18].

Проте прогнозування і планування законодавства впливає на законодавчу ініціативу, сприяючи законодавчий потік у цивілізоване русло, даючи йому певний напрям. Окреслити нові засади, принципи, стратегію й тактику, виділити конкретні напрями вдосконалення галузевого законодавства, визначити пріоритетність законодавчих актів і послідовність їх прийняття можна лише із застосуванням науково обґрунтованого, концептуального підходу [3, с. 70–71].

Як бачимо, проблема прогнозування й планування законодавства є актуальною і потребує окремого, глибокого вивчення, ми ж зупинилися на її розгляді лише в межах дослідження законодавчої ініціативи, яка до цього часу була розглянута нами як одна із стадій законодавчого процесу, хоча вимагає більш широкого розгляду. Відповідно до цього розглянемо право законодавчої ініціативи як правову категорію, зміст якої залежить від елементів, що охарактеризують її з різних сторін.

Передусім це норми права, які покликані регулювати відповідні суспільні відносини і які у своїй системі утворюють інститут права законодавчої ініціативи й роблять його дієвим засобом, спроможним забезпечити, поряд з іншими, виключне право вищого представницького органу здійснювати законодавчу владу.

Такими суб'єктами можуть бути лише наділені відповідно до Конституції України правом законодавчої ініціативи Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України. Пояснюється це тим, що реалізація права законодавчої ініціативи є необхідним етапом з донадавчого процесу і має важливі наслідки, тому не всяку пропозицію державних органів, громадських організацій, установ чи окремих осіб можна кваліфікувати як законодавчу ініціативу, хоча ніхто з них не позбавлений права звернення до парламенту, в тому числі із законодавчими пропозиціями.

На наш погляд, треба суворо розмежувати ініціативу по створенню нормативних актів, що виходить від компетентних органів, осіб, наділених правом законодавчої ініціативи, і правову ініціативу, яка виходить від осіб, не наділених вказаним правом. Юридичні наслідки кожного з цих видів ініціативи різні: по відношенню до пропозиції, яка вноситься в порядку реалізації права законодавчої ініціативи, законодавчий орган має відповідні юридичні обов'язки, тоді як до інших пропозицій він таких обов'язків не має. Відмінність у юридичних наслідках між пропозиціями суб'єктів права законодавчої ініціативи і пропозиціями інших осіб цілком закономірна. Вона ґрунтується на положенні, що прояв законодавчої ініціативи має юридичний характер і є державно-правовою діяльністю, яка здійснюється в офіційному порядку та в установленій формі.

В юридичній літературі існує правильне, як на нашу точку зору, твердження, що коли пропозиція вноситься в порядку реалізації права законодавчої ініціативи спеціально на те уповноваженим суб'єктом, то вона називається імперативною, обов'язковою для правотворчого органу. В разі коли вона вноситься суб'єктом, який не наділений відповідними повноваженнями, вона є факультативною, тобто не створює для правотворчого органу обов'язку щодо її розгляду [4, с. 6]. В таких випадках парламент сам вирішує, чи буде він розглядати ці пропозиції чи ні, на відміну від законодавчих пропозицій, поданих суб'єктами права законодавчої ініціативи.

Водночас суб'єктом правовідносин у сфері реалізації права законодавчої ініціативи виступає й законодавчий орган країни. Відповідно до Конституції України, Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в державі, а прийняття законів належить до її основних повноважень. Так, ст.92 Основного Закону України передбачає, що виключно законами України визначаються: права і свободи людини й громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства; засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи й інші питання, з яких можуть прийматися закони, визначені в 22 пунктах цієї статті. Таке обмеження законодавчих повноважень парламенту України породжує дискусії серед науковців. Одні автори переконані, що дана стаття Конституції України абсолютно обмежує законодавчі повноваження Верховної Ради, оскільки чітко зазначає перелік питань, з яких можуть бути прийняті закони [5, с. 46]. Інші вважають, що стаття встановлює не вичерпну, а лише виключну законодавчу компетенцію Верховної Ради України. Це означає, що зазначені у ст. 92 Конституції України питання можуть вирішуватися тільки шляхом прийняття парламентом законів, що не виключає можливості їх видання на основі ст. 85 Конституції з питань, коло яких досить широке [6, с. 58].

Ми вважаємо, що для уникнення таких розбіжностей варто ліквідувати цей недолік, чітко закріпивши за парламентом право приймати закони з будь-яких питань суспільного та державного життя. Цим підкреслиться надзвичайно важлива роль Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади. Внесення проекту закону чи законодавчої пропозиції суб'єктом права законодавчої ініціативи до Верховної Ради України є юридичним фактом, тобто підставою, з наявністю якої пов'язується виникнення правовідносин законодавчої ініціативи [7, с. 6].

Законопроект вноситься суб'єктом права законодавчої ініціативи до апарату Верховної Ради України, де у спеціально створеному підрозділі апарату законодавча ініціатива проходить обов'язкову офіційну реєстрацію. Основний зміст даної стадії полягає в тому, що законопроекти отримують на цьому етапі офіційний статус законопроектів, що є важливим для всієї законодавчої процедури.

Офіційна реєстрація законопроекту свідчить про виникнення правовідносин між суб'єктом права законодавчої ініціативи та законодавчим органом відповідно до подальшого його розгляду у встановленому законом порядку і є надзвичайно важливим моментом, оскільки дає змогу перейти до інших стадій законодавчого процесу.

Проте дана характеристика змісту реалізації права законодавчої ініціативи буде далеко не повною без розгляду таких його елементів, як діяльність суб'єктів права законодавчої ініціативи, суб'єктивний склад правовідносин законодавчої ініціативи та наслідки реалізації такої діяльності. Оскільки і юридична характеристика права законодавчої ініціативи визначається тим, що вона є реалізацією особливого суб'єктивного права на законодавчу ініціативу, тому це право має структурно складний характер, до реалізації якого входять дії з внесення документа законодавчої ініціативи в законодавчий орган та участь ініціатора в цій сфері протягом законодавчого процесу. Адже стадії законодавчого процесу взаємопов'язані між собою, саме тому дії суб'єктів права законодавчої ініціативи не можуть обмежуватися лише внесенням законопроекту до парламенту.

Так, відповідно до Регламенту Верховної Ради України, законопроекти, поправки до них чи законодавчі пропозиції вносяться суб'єктами права законодавчої ініціативи у письмовій формі

за своїм підписом [8]. Разом з ними подається супровідна записка, яка повинна містити обґрунтування необхідності їх розроблення і прийняття, а також характеристику цілей, завдань та основних положень майбутніх законів, вказівку на їхнє місце в системі чинного законодавства, а також на очікувані соціально-економічні й інші наслідки їх застосування. У разі внесення законодавчої ініціативи, що потребує матеріальних та інших витрат за рахунок державного або місцевого бюджетів, додається фінансово-економічне обґрунтування та пропозиції відносно покриття цих витрат. У разі внесення законопроектів, які містять конституційні положення, необхідно вказати на них. Положення законопроекту, остаточне прийняття рішення по яких можливе лише за результатами референдуму, також повинні бути визначені як такі [8].

Недотримання цих та інших вимог чинного законодавства надає Верховній Раді України право відмовити суб'єктові законодавчої ініціативи в реалізації його права в конкретному випадку і вимагати усунення зазначених порушень. Проте до законодавчого органу часто вносяться законопроекти, що не містять розгорнутого обґрунтування, а лише перелік нормативних актів, які в даний час регулюють сферу певних відносин, та вказують на ті акти, які потрібно скасувати, тобто формально виконують вимоги Регламенту. Але ж передбачені законодавством вимоги мають істотне значення, оскільки надають законодавцеві важливу інформацію щодо відносин, які необхідно врегулювати: по-перше, які нормативно-правові акти нині їх регулюють; по-друге, що нового вносить цей законопроект; по-третє, якими будуть наслідки його прийняття тощо.

Проте відмова у реєстрації законодавчої пропозиції чи законопроекту не позбавляє суб'єкта права на повторне звернення з цією ж ініціативою після усунення порушень або недоліків. Таке повернення варто розглядати як своєрідну санкцію за невиконання чи неналежне виконання суб'єктом права законодавчої ініціативи своїх обов'язків. Зі своєї сторони, суб'єкти законодавчої ініціативи повинні сприяти перебігові законодавчого процесу, а не гальмувати його. Тому, перш ніж подавати законопроект до парламенту, ці суб'єкти повинні зібрати якомога більше інформації щодо певної проблеми; з'ясувати, чи можливе вирішення цієї проблеми іншим шляхом, крім законодавчого; визначати необхідність її законодавчого врегулювання тощо. І лише переконавшись у необхідності прийняття того чи іншого закону, подавати документ законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради.

Поряд із цим суб'єкт права законодавчої ініціативи має і певні права. Насамперед він має право вимагати розгляду своєї ініціативи. Звісно, реалізація права законодавчої ініціативи не завжди значить прийняття закону. Але вона надає можливість формулювати й пропонувати законопроекти і законодавчі пропозиції, мати гарантії, що вони будуть розглянуті в установленому порядку й відносно них буде прийняте відповідне рішення. Отже, даному праву кореспондує обов'язок Верховної Ради України розглянути внесений суб'єктом законодавчої ініціативи документ і прийняти відповідне рішення.

З цього приводу, а саме щодо наслідків реалізації права законодавчої ініціативи, в юридичній літературі існує чимало версій. Так, деякі вчені вважають вищий представницький орган влади суб'єктом, який зобов'язаний обов'язково розглянути проект закону, інші, зокрема Д. А. Ковачев, навпаки, заперечують виникнення будь-яких обов'язків у законодавчого органу в зв'язку з внесенням законопроекту і стверджують, що в правовідносинах законодавчої ініціативи суб'єктом, який зобов'язаний розглянути законопроект, є голова вищого представницького органу влади чи його керуючий орган [9, с. 74], а не парламент. Мотивують вони це тим, що ніхто не має права зобов'язати законодавчий орган юридичними засобами виконати ті чи інші дії.

Загальновідомо, що Верховна Рада не може бути зобов'язана приймати закон лише в тій редакції, яка запропонована суб'єктом законодавчої ініціативи, адже в такому разі вона була б просто формальною ланкою у законодавчому процесі, котру зайве було б організовувати [7, с. 7]. До того ж вона є повністю незалежним органом і може відхилити законопроект чи прийняти його з доповненнями та змінами, які вважає необхідними. З цього випливає, що законодавчий орган зобов'язаний внести в порядок денний і розглянути внесений законопроект, але він не зобов'язаний його прийняти як закон.

Отже, обов'язок законодавчого органу відносно виявленої суб'єктом законодавчої ініціативи полягає в зобов'язанні розглянути законодавчу пропозицію чи законопроект і прийняти відповідне рішення, передбачене Регламентом Верховної Ради. Тож кожен проект закону, зареєстрований як законодавча ініціатива, має бути внесений на розгляд у першому читанні на пленарному засіданні Верховної Ради України, незалежно від того, погоджується з ним відповідний комітет чи ні.

У межах проблеми реалізації права законодавчої ініціативи досить актуальним є і питання про забезпечення необхідної участі ініціатора в роботі законодавчого органу при розгляді

внесених ним законопроектів. Аналіз відповідної практики показує, що це питання відпрацьоване не досить чітко. Його регламентація обмежується закріпленням за ініціатором законопроекту участі в роботі провідного комітету та виступ з доповіддю на першому читанні. Наявність такої обставини робить роль ініціатора законопроекту незначною й малопомітною, особливо на наступних стадіях законодавчого процесу.

Ми вважаємо, що головною умовою, яка забезпечує реальне здійснення права законодавчої ініціативи його суб'єктом, необхідно визнати нормативне закріплення за ним можливості брати участь у роботі над законопроектом на всіх без винятку стадіях його проходження в парламенті і на всіх формах розгляду.

Окрім того, було б доречно надати ініціаторові законопроекту можливість в ході обговорення не лише вносити пропозиції, зауваження, які адресуються представницькому органу, а й висловлювати своє ставлення до пропозицій відносно законопроекту, які надійшли від депутатів, комітетів чи інших учасників законодавчого процесу.

Не меншої уваги заслуговує й право відклику внесених законопроектів суб'єктами права законодавчої ініціативи, адже це безспірне їхнє право. З цього приводу світова парламентська практика свідчить про існування двох найбільш поширених варіантів вирішення цієї проблеми.

По-перше, відкликати дозволяється до прийняття законопроекту на другому читанні,

По-друге, відкликати можна на будь-якій стадії, але при цьому другий суб'єкт законодавчої ініціативи будь-якої з наступних стадій розгляду зможе взяти цей законопроект "на себе" і законодавчий процес буде продовжуватися.

Нормативне закріплення права відклику законопроектів є необхідним і важливим моментом, оскільки підкреслює демократичний характер законодавчого процесу в цілому. Проте такого нормативного регулювання недостатньо, оскільки з цього приводу ще багато законодавчо не врегульованих питань.

Ми вважаємо, що право відкликати законопроекти про внесення змін до Конституції мають лише ті народні депутати, які безпосередньо його вносили і в тій самій кількості. Інакше буде порушене не лише право законодавчої ініціативи, а й може бути заблокований в цілому процес конституційного перегляду. На нашу думку, це виражає авторське забарвлення – можливість відкликати проект закону суб'єктом його внесення, що, до речі, не суперечить законодавчому визначенню відклику проекту звичайного закону. На нашу думку, законодавцєві необхідно звернути більшу увагу на питання права відклику в силу його важливого значення і детально його врегулювати.

Надзвичайно актуальною проблемою сьогодення є з'ясування такого елементу інституту законодавчої ініціативи, як його предмет. Адже конституційно це питання не врегульоване, а на законодавчому рівні ст. 12 Закону України "Про статус народного депутата України" [10] визначає формами реалізації права законодавчої ініціативи "законопроект", "проект постанови" та "інші законодавчі пропозиції", що є приводом для дискусій серед науковців, оскільки під визначенням "інші законодавчі пропозиції" можна розуміти не лише пропозицію щодо створення закону, а навіть документи політичного характеру у вигляді звернень, які суб'єкт вважає за необхідне внести на розгляд законодавчого органу. Таке надто розширене бачення законодавчої ініціативи розчиняє законодавчий процес в загальному обсязі законотворчості, позбавляючи його чітких меж.

Взагалі, форми реалізації права законодавчої ініціативи – це встановлені в законодавстві дії, які є необхідною умовою для реалізації права законодавчої ініціативи, і розрізняють серед них два основні види: законопроект і законодавча пропозиція. Крім того, в якості додаткових форм передбачають законопроект або законодавчу пропозицію про зміну, доповнення чи скасування чинних нормативних актів або їхніх окремих частин [11, с. 82].

На нашу думку, при подальшому ефективному розвитку законодавчої діяльності Верховної Ради, вдосконаленні правового регулювання законодавчого процесу об'єктом права законодавчої ініціативи не повинна бути пропозиція про підготовку законопроекту, оскільки вона містить собою лише концепцію майбутнього закону, його найістотніші частини, які виразно свідчать про необхідність прийняття нового закону, його мету та предмет регулювання, а наслідком такого внесення є громіздка процедура з розробки самого законопроекту, що суперечить суті законодавчої ініціативи. До того ж, така форма реалізації права законодавчої ініціативи може бути використана або в політичних цілях, або для "гальмування" прийняття нового законодавства.

Що ж до внесення поправок до документа законодавчої ініціативи, то в такій формі реалізувати своє право не може більшість суб'єктів, вважають М. Теплюк, О. Ющик, бо виникає ситуація, коли одне й те саме право законодавчої ініціативи виявляється неоднаковим за змістом для різних суб'єктів цього права. Крім того, якщо бути послідовним, довелося би поширити на внесення

значених поправок вимоги, що пред'являються до оформлення і подання тієї законодавчої ініціативи, якої вони стосуються, тим самим взагалі заблокувавши законодавчий процес [7, с. 6].

Ми підтримуємо думку науковців, які вважають, що право вносити поправки до документа законодавчої ініціативи – це самостійне право, яке обслуговує, так би мовити, технологічний процес розгляду та прийняття закону Верховною Радою України. Щоправда, відразу заперечимо, що це право належить лише суб'єктам, які мають право приймати закон шляхом голосування [7, с. 6]. Сумніви зумовлюються тим, що за змістом конституційних норм, які регламентують право законодавчої ініціативи, суб'єкти останнього мають рівні права (за винятком визнання невідкладними законопроектів Президента України). З огляду на це, діяльність суб'єктів права законодавчої ініціативи не повинна завершуватись лише внесенням документа законодавчої ініціативи у Верховну Раду України, а повинна супроводжуватися активною участю цих суб'єктів протягом проходження усіх стадій законодавчого процесу внесеного ними законопроекту.

Наближаючись до завершення розкриття змісту законодавчої ініціативи, Зауважимо, що в літературі іноді трапляються розширені поняття права законодавчої ініціативи, деякі автори включають до нього увесь процес підготовки законопроекту, який завершується, мовляв, його внесенням у законодавчий орган. Так, Н. Е. Андріанов стверджує, що перша стадія законодавчого процесу не може розглядатися лише як внесення законопроектів. Внесенню законопроектів передую велика робота з їх підготовки, яка здійснюється в умовах широкої гласності з участю багатьох осіб. Саме ця робота складає основний зміст першої стадії законодавчого процесу. Внесення законопроекту є завершенням цієї діяльності [12, с. 61].

Законодавча ініціатива трактується в Україні, як звернення суб'єкта права законодавчої ініціативи, визначеного Конституцією України, до Верховної Ради України щодо прийняття нового закону, припинення чинності або зміни чинного закону, яке здійснюється шляхом подання проекту закону на розгляд Верховної Ради України.

Враховуючи розкритий нами зміст права законодавчої ініціативи як правової категорії, ми дійшли до висновку, що його необхідно відрізнити від поняття законодавча ініціатива, оскільки останнє є дією, яка базується на праві законодавчої ініціативи і виражається у зверненні відповідних суб'єктів до парламенту у формі проекту закону щодо прийняття нового закону, зміни чи скасування чинного. Що ж до права законодавчої ініціативи, то, на нашу думку, під цим поняттям необхідно розуміти право чітко визначеного Конституцією України кола суб'єктів, яке виражається у можливості їх звернення до Верховної Ради України у формі проекту нового закону, зміни чи скасування чинного, а також можливості ініціаторів внесеного проекту брати активну участь протягом всього законодавчого процесу з порушеного питання. Вияв законодавчої ініціативи особами, які, відповідно до чинного законодавства, мають право законодавчої ініціативи, породжує обов'язок законодавчого органу розглянути законопроект і прийняти відповідне рішення.

У законодавчому процесі законодавча ініціатива є необхідною і обов'язковою стадією. Вона є однією з гарантій здійснення демократичних і принципів законодавчої діяльності, яка в ніякому разі не може бути винесена за межі законодавчого процесу, а є його невід'ємною частиною. Цю стадію законодавчого процесу в парламенті проходить кожен закон, оскільки законодавство є результатом законодавчої діяльності, то воно безпосередньо залежить від тих процесуальних форм, за допомогою яких відбувається його становлення і які забезпечують якість та життєздатність кожного прийнятого закону. Тому чим досконаліші процесуальні форми, тим активніше вони можуть впливати на формування правової системи суспільства. Намагання створити більш ефективне законодавство вимагає постійного вдосконалення і чітких нормативно-правових процедур законодавчої діяльності.

Список використаних джерел:

1. Воронов М. Н. О понятиях и субъектах законодательного процесса Верховной Рады Украины. *Проблемы совершенствования укр. законодательства и повышение эффективности правоприменительной деятельности*. Х., 1997. С. 16–21.
2. Положення про порядок роботи з проектами законодавчих актів та матеріалами, що містять законодавчі пропозиції, які подаються на розгляд Верховної Ради України, затверджене Розпорядженням Голови Верховної Ради України 29 грудня 1997 р. № 548.
3. Опришко В. Ф. Актуальні проблеми парламентської реформи. *Парламентаризм в Україні: теорія та практика* : матеріали міжнарод. - практ. конференції 26 червня 2001р. К., 2001. С. 64–80.
4. Антонова Л. И. О стадиях правотворческого процесса в СССР. *Правоведение*. 1966. № 1. С. 3–10.

5. Кривенко Л. Воля народу, її трансформація у державну волю. *Віче*. 1997. № 9. С. 42–59.
6. Процюк І.В. Законодавча влада в Україні : лис. канд. юрид. наук. 12.00.02. Х., 1999, 196 с.
7. Теплюк М., Ющик О. Законодавча ініціатива та її реалізація в законодавчому процесі. *Віче*. 1995. № 7. С. 3–11.
8. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010, № 14–15, № 16–17, ст. 133.
9. Ковачёв Д. А. Законодательный процесс в европейских социалистических государствах. М. : Юрид. лит., 1966. 135 с.
10. Закон України «Про статус народного депутата» від 17 листопада 1992 р. в редакції Закону України від 22.03.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 42. Ст. 212.
11. Гузнов А. Г., Кененов А. А., Рождественская Т. Э. Современный законодательный процесс: основные институты и понятия. Смоленск : Траст-Инком, 1995. 92 с.
12. Андрианов Н. Е. О законодательной инициативе. *Сов. гос. и право*. 1964. № 9. С. 55–63.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.5>

БОЛЬШАКОВ Д. К.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИТРАТ
НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

**RESEARCH METHODOLOGY OF THE INSTITUTE OF COSTS
FOR PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE IN CIVIL JURISDICTION**

Статтю присвячено дослідженню сутності методології в контексті ефективності застосування інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. Окреслено різні за рівнем складності методи, що мають загальнонауковий, загальноправовий і спеціально-правовий характер, які взаємодіють між собою, доповнюють один одного та спрямовані на досягнення мети дослідження. Обґрунтовано необхідність комплексного використання методів наукового пізнання, за допомогою яких можна всебічно дослідити інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві.

Акцентовано, що якість дослідження проблем, пов'язаних з визначенням юридичної природи, порядком обчислення, сплати та компенсації витрат на професійну правничу допомогу в цивільному процесі залежить насамперед від правильного використання засобів наукового пошуку. Зроблено висновки, що використання ефективної методології є запорукою одержання об'єктивної та достовірної інформації про предмет дослідження. Встановлено, що вихідною методологічною засадою загальнотеоретичного аналізу інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві є принципи наукового пізнання, а призначенням методології – організація процесу пізнання, забезпечення умов і можливостей для розкриття певних аспектів сутності предмета дослідження.

Констатовано, що методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві – це сукупність певних методологічних принципів, концептуальних методологічних підходів, конкретних методів, окремих способів (прийомів) дослідження теоретичної основи та правової регламентації цього інституту, характеристики його міжнародно-правових стандартів, визначення поняття, розкриття його правової природи, виокремлення видів витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві, та визначення їх розміру.

Ключові слова: правосуддя, професійна правнича допомога, методологія, методи наукового пізнання, цивільне судочинство, судові витрати.

The article is devoted to the study of the essence of the methodology in the context of the effectiveness of using the institution of costs for professional legal assistance in civil proceedings. Methods of different levels of complexity are outlined, having a general scientific, general legal and special legal character, which interact with each other, complement each other and aimed at achieving the goal of the research. The need for

the complex use of scientific knowledge methods, with the help of which it is possible to comprehensively investigate the institution of costs for professional legal assistance in civil proceedings, is substantiated.

It is emphasized that the quality of the research of problems related to the determination of the legal nature, the procedure for calculating, paying and compensating the costs of professional legal assistance in the civil process depends primarily on the correct use of scientific research tools. It is concluded that the use of an effective methodology is the key to obtaining objective and reliable information about the subject of research. It is established that the basic methodological basis of the general theoretical analysis of the institute of costs for professional legal assistance in civil proceedings are the principles of scientific knowledge, and the purpose of the methodology is the organization of the process of knowledge, providing conditions and opportunities for revealing certain aspects of the essence of the subject of research.

It is noted that the research methodology of the institute of costs for professional legal assistance in civil proceedings is a set of certain methodological principles, conceptual methodological approaches, specific methods, separate methods (techniques) of researching the theoretical basis and legal regulation of this institute, characteristics of its international legal standards, definitions concepts, disclosure of its legal nature, identification of types of expenses for professional legal assistance in civil proceedings, and determination of their size.

Key words: justice, professional legal assistance, methodology, methods of scientific knowledge, civil proceedings, court costs.

Постановка проблеми. Відповідно до Конституції України права та свободи людини визначають зміст та спрямованість діяльності держави (ст. 3 Конституції України) [1]. Основною ознакою правової держави є захист цивільних прав, що покладено законом на різні органи державної влади та громадські організації. Судові належить важлива роль в здійсненні захисту цивільних прав. Розгляд і вирішення судами цивільних справ складає особливий вид державної діяльності – правосуддя у цивільних справах.

Держава витрачає грошові кошти на здійснення вказаної діяльності, що виділяються з Державного бюджету України. До них відносяться витрати, пов'язані з розглядом справи, зокрема витрати на професійну правничу допомогу. Також існують інші витрати, пов'язані, зокрема, з фінансовою підтримкою технічного забезпечення у сфері вдосконалення законодавства, підвищення кваліфікації суддів та працівників апарату. Певна їх частина, у передбачених законом випадках, покладається на осіб, які беруть участь у справі.

Відтак актуальним вбачається виокремлення оптимального комплексу методологічних підходів, принципів, методів, способів (прийомів), за допомогою яких можна всебічно дослідити інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві, зокрема і методологічного характеру, були предметом дослідження таких провідних учених, як О. Антонюк, С. Бичкова, С. Богля, М. Бородін, Є. Васьковський, І. Гелецька, В. Заборовський, В. Кройтор, В. Комаров, В. Личко, Л. Островська, К. Пашенко, Н. Сакара, Д. Сірош, В. Скиба, Г. Тріпільський, О. Угриновська, С. Устюшенко, Г. Чурпіта, К. Шмотін, Ю. Шрамко та ін.

Комплексне дослідження методологічних підходів, принципів, методів, способів (прийомів), за допомогою яких можна всебічно дослідити інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві є досить актуальним і має велике значення як для теорії цивільного процесуального права України, так і для судової практики й фінансової діяльності держави. Викладені вище положення і визначили вибір теми цього дослідження.

Дослідження витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві вимагає, передусім, вирішення низки питань методологічного характеру, а також потребує належного методологічного забезпечення з метою пошуку проблем в реалізації цього права та напрацювання найоптимальніших способів їх усунення.

Попри актуальність піднятої нами теми, окремі аспекти методології дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві залишаються не розкритими.

З огляду на це **метою** статті є розкриття сутності методології дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві відповідно до специфіки об'єкта пізнання.

Виклад основного матеріалу. Правова (професійна правнича) допомога в цивільному судочинстві може надаватися учасникам справи за плату або безоплатно. Витрати на професійну правничу допомогу становлять найбільшу питому вагу серед витрат, пов'язаних із розглядом справи.

Дослідження проблем, пов'язаних з визначенням юридичної природи, порядком обчислення, сплати та компенсації витрат на професійну правничу допомогу в цивільному процесі потребує використання комплексу різноманітних методів наукового пізнання.

Будь-яке наукове дослідження передбачає застосування певних методів і розроблення відповідної методики комплексного їх вивчення, адже проблема визначення методології є однією з основних у науково-дослідній діяльності, її правильне розв'язання має важливе теоретичне і практичне значення.

Методологію дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві варто розпочати з визначення понять «метод» і «методологія».

Метод – це спосіб практичної і теоретичної діяльності, зумовлений закономірностями руху об'єктивної дійсності й спрямований на оволодіння нею [2, с. 289]. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає поняття «метод» як спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя, прийом або систему прийомів, спосіб дії, боротьби тощо [3, с. 522].

Методологія – це вчення про наукові методи пізнання та перетворення світу та сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки її пізнання [3, с. 522]. З філософської точки зору методологія трактується як система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему [4, с. 250].

Щодо розуміння поняття методології та визначення її структурних елементів у юридичній науці немає єдності думок. Термін «методологія» застосовується у двох основних смислових значеннях: методологія – як система певних способів і прийомів, що застосовуються в тій чи іншій сфері діяльності; методологія як вчення про цю систему або загальна теорія методу.

Вчені-правознавці правову методологію визначають як сукупність підходів, принципів, методів забезпечує правильне застосування понять і категорій у пізнанні, відображає специфіку процесу пізнання, орієнтує суб'єкт пізнання на те, як його необхідно проводити: які та в якій послідовності необхідно здійснювати процедури, які сторони досліджуваного поняття – джерел права, необхідно вивчати, а від яких можна абстрагуватись, як потрібно застосовувати у пізнанні теоретико-поняттєвий апарат, визначаючи найдоцільніший шлях досягнення об'єктивної істини. як систему певних компонентів – світорозуміння і фундаментальних загальнотеоретичних концепцій, загальних філософських законів та категорій, загальних і конкретно наукових методів, або ж як систему взаємообумовлених принципів, законів, категорій та похідних від них засобів (способів) наукової і практичної діяльності.

У вузькому розумінні методологія юридичної науки – це система підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ [5].

Відтак, в основу юридичної методології покладено світоглядні принципи і методи права [6, с. 41].

Методологічний підхід визначає основний напрям дослідження об'єкта, тобто сприяє розкриттю юридичної природи інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві в процесі дослідження. Своєю чергою, якість дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві залежить насамперед від правильного використання засобів наукового пошуку. Використання ж ефективної методології є запорукою одержання об'єктивної та достовірної інформації про предмет дослідження, з огляду на особливість якого, методологія передбачає поєднання як загальнонаукових, загальноправових (діалектичний, історичний, формально-логічний, формально-юридичний, функціонально-правовий, порівняльного, системного і комплексного аналізу та ін.), так і спеціально-правових методів, які взаємодіють між собою, доповнюють один одного й спрямовані на досягнення визначеної мети дослідження.

Відтак, вихідною методологічною засадою загальнотеоретичного аналізу інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві є принципи наукового пізнання, а призначенням методології – організація процесу пізнання, забезпечення умов і можливостей для розкриття певних аспектів сутності предмета дослідження.

Своєю чергою, методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві – це сукупність певних методологічних принципів, концептуальних методологічних підходів, конкретних методів, окремих способів (прийомів) дослідження теоретичної основи та правової регламентації цього інституту, характеристики його

міжнародно-правових стандартів, визначення поняття, розкриття його правової природи, виокремлення видів витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві, та визначення їх розміру.

З огляду на викладене вище доцільним вбачається виокремлення методів наукового пізнання, які сприяли визначенню сутності та змісту інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві.

Методи наукового пізнання класифікуються науковцями за різними критеріями. Досліджуючи інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві, варто застосовувати як загальнонаукові методи, притаманні усім суспільним наукам, так і спеціально-наукові методи.

Так, діалектичний метод сприяв дослідженню інституту витрат на професійну правничу допомогу в розвитку та з урахуванням загальних законів пізнання, сприяв розгляду питання його виникнення, формування, функціонування.

В процесі дослідження встановлено, що інститут правової допомоги пройшов тривалий та складний шлях розвитку. На всіх етапах історичного розвитку простежувалася тенденція «відносною безоплатності адвокатури».

Дослідження всіх складників явищ і процесів в єдності та взаємозв'язку, взаємозалежності й взаємодії стало можливим завдяки системному методу, який сприяв вивченню явища правової допомоги як конституційного права, гарантованого кожному державою, в процесі реалізації якого учасники судового розгляду несуть відповідні витрати на послуги своїх представників – адвокатів. Системний метод дав можливість виявити закономірності становлення інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві.

Попри те, що право на відшкодування витрат закріплено в усіх процесуальних кодексах, а граничний розмір компенсації таких витрат законом не обмежений, розмір витрат підлягає доказуванню, а право на їхнє відшкодування не є абсолютним [7].

За допомогою структурно-функціонального методу охарактеризовано досліджувані явища і процеси як структурні складники єдиної системи, зокрема надано загальну характеристику інституту витрат на професійну правничу допомогу та визначити поняття забезпечення права особи на професійну правничу допомогу, однією з основних гарантій забезпечення якого є компенсація витрат на професійну правничу допомогу.

Історичний метод дозволив дослідити становлення інституту витрат на професійну правничу допомогу впродовж періоду незалежності України з урахуванням європейських підходів до здійснення правосуддя і формування незалежної гілки судової влади, що вплинули на його зміст і сутність.

Застосування герменевтичного методу дало змогу тлумачити такі правові категорії, як «правова допомога», «право на правничу допомогу», «витрати на професійну правничу допомогу» та інші, а також з'ясувати офіційне тлумачення змісту відповідних правових норм органами судової влади (Верховним Судом, Конституційним Судом України, вищими спеціалізованими судами України), що, своєю чергою, сприяє ефективному наданню професійної правової допомоги.

Метод узагальнення сприяв визначенню множини понять і результатів, які вибудувалися в процесі дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу. Завдячуючи цьому методу розроблено власні концептуальні положення, зокрема встановлено, що витрати сторін цивільного процесу на професійну правничу допомогу – це плата за надані юридичні послуги, розмір і порядок оплати яких визначається умовами договору про надання правової допомоги.

Компаративістський (порівняльно-правовий) метод сприяв дослідженню оптимального співвідношення вітчизняного та світового досвіду становлення інституту витрат на професійну правничу допомогу. У результаті такого порівняльного аналізу сформульовано висновок, що в розвинутих демократичних державах системи надання правової допомоги максимально відповідають положенням Загальної декларації прав людини, Європейської Конвенції про захист прав людини, Міжнародному пакту про громадянські та політичні права, практиці Комітету ООН з прав людини і практиці Європейського Суду з прав людини.

На підставі умовиводу як методологічної форми мислення, сформульовано висновок, що можливість отримати компенсацію витрат на правову допомогу є важливим засобом забезпечення доступу до правосуддя.

У ході дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу використовувалися й інші методи наукового пізнання, зокрема аналізу та синтезу, індукції та дедукції тощо.

Методи аналізу та синтезу взаємопов'язані, тому в дослідженні їх використовують одночасно. Так, аналіз як метод наукового пізнання сприяв вивченню низки законодавчих актів, якими гарантовано право на професійну правничу допомогу в Україні, відшкодування витрат на неї та визначення їх розміру. Встановлено, що чинним процесуальним законодавством передбачено, зокрема, можливість відшкодування витрат на правничу допомогу. Принцип свободи договору відповідно до ст. 627 Цивільного кодексу України дає можливість його сторонам на власний розсуд визначати умови договору, зокрема і щодо визначення розміру витрат (ч. 1 ст. 632 ЦК України) [8].

За допомогою синтезу як методу з'ясовано особливості законодавчого регулювання питання витрат на професійну правничу допомогу. Так, відповідно до ч. 2 ст. 137 Цивільного процесуального кодексу України витрати на професійну правничу допомогу – це гонорар адвоката та витрати адвоката, понесені у зв'язку з виконанням ним професійних обов'язків [9]. Оплата правова допомога надається адвокатами на підставі договорів про надання правової допомоги, де, зокрема, визначається порядок обчислення гонорару адвоката, підстави для зміни його розміру, порядок сплати, умови повернення тощо.

Спеціально-правовий метод аналізу сприяв вивченню поняття забезпечення права на професійну правничу допомогу в різних співвідношеннях, виокремленню найбільш суттєвих ознак, властивостей, зв'язків.

Метод індукції дозволив сформулювати власне визначення поняття правової допомоги на підставі дослідження відповідних дефініцій, розроблених вченими. Професійна правова допомога – це надання правових послуг юристами, спрямована на реалізацію норм права з метою покращення правового становища громадян. Право на правничу допомогу – гарантована Конституцією України можливість одержати правові послуги.

В ході дослідження встановлено, що правова допомога є різною за змістом, обсягом і формами. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати.

На відміну від індукції, дедукції характерний протилежний рух думки, що ґрунтується на загальному судженні. За допомогою дедукції проаналізовано судовий підхід щодо можливості відшкодування витрат на правову допомогу.

Формально-юридичний метод застосовано для з'ясування правових засад інституту витрат на професійну правничу допомогу, зокрема встановлено, що чинне правове регулювання обчислення витрат на правову допомогу має відповідати загальним принципам цивільного права.

Порівняльно-правовий метод наукового пізнання використовувався для здійснення порівняної характеристики інституту витрат на професійну правничу допомогу залежно від реформування судової системи.

Всебічному дослідженню інституту витрат на професійну правничу допомогу сприяло також використання інших методів наукового пізнання, що дали змогу встановити цілісну картину виникнення, становлення та розвитку цього інституту.

Відтак, в основу методології дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві покладено методологічні принципи, що визначають напрями обраного предмета дослідження, а саме:

- принцип об'єктивності, коли визнається сам факт існування інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві як закріплений на законодавчому рівні;
- принцип причинності означає, що витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві мають причинно-наслідковий зв'язок;
- принцип раціональності та доказовості наукових положень, тобто коли знання, отримані в ході проведення дослідження, мають бути суспільно корисними;
- принцип відтворюваності, яким передбачено, що будь-який факт, отриманий в ході дослідження, повинен бути відтворений у теоретичних висновках або ж у дослідженнях інших науковців;
- принцип теоретичності – висвітлення вченими інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві в своїх наукових працях;
- принцип системності, тобто визначення інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві як сукупності пов'язаних між собою за певними законами і принципами елементів;
- принцип критичності вимагає, щоб будь-яке твердження чи наукова гіпотеза були піддані дослідником сумніву, а отримані ним в ході проведення дослідження висновки не визнавалися єдиними й безпомилковими (все підтверджується чи спростовується практикою).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що методологія виступає концептуальною основою наукових досліджень, сприяє пізнанню досліджуваного явища, розкриттю його сутності, змісту та особливостей. Методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві характеризується низкою різних методів, прийомів і способів пізнання. Об'єктивне, повне і всебічне дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві передбачає застосування всіх наявних методологічних підходів.

Методологічний базис дослідження спрямовано на отримання відповідних науково обґрунтованих висновків, що передбачає застосування взаємопов'язаних різних за рівнем складності методів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Редакція від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Філософський словник / за ред. члена-кор. АН УРСР В. І. Шинкарука. К., 1973. 600 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. Т. В. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2014. 1440 с.
4. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев. Москва : Сов. энцикл., 1983. 840 с.
5. Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми. *Юридична Україна*. 2003. № 1. С. 18–24.
6. Тимченко С. М., Бостан С. К., Легуша С. М. та ін. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посіб. 2-ге вид., стер. К. : КНТ, 2008. Ч. I. 288 с.
7. Кравцова Т. Відшкодування витрат на правничу допомогу в цивільному процесі: хто платить адвокату в суді. 2019. URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/reimbursement_of_legal_services_costs_in_civil_proceedings/
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Редакція від 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. Редакція від 06.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

УДК 346.2:347.191.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.6>

КРАВЕЦЬ В. І.

ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕЗАЛЕЖНОГО ЧЛЕНА НАГЛЯДОВОЇ РАДИ (НЕЗАЛЕЖНОГО ДИРЕКТОРА)

LEGAL STATUS OF AN INDEPENDENT MEMBER OF THE SUPERVISORY BOARD (INDEPENDENT DIRECTOR)

Проаналізовано особливості діяльності інституту незалежних директорів наглядової ради – важливого елементу управління акціонерного товариства. Незалежний директор призначається з метою незалежного управління та стратегічного планування. Дане нововведення взяте враховуючи міжнародний досвід, в законодавстві держав яких передбачається наявність незалежних осіб при здійсненні управління і нагляди за діяльністю товариства.

В силу своєї компетенції незалежний директор займає важливе місце в наглядовій раді акціонерного товариства. Грамотна організація діяльності наглядової ради, зокрема незалежного директора є запорукою ефективного управління в акціонерному товаристві. У статті розглядається правовий статус незалежних директорів в контексті міжнародного досвіду, а саме США та Великобританії. Відображено роль, визначено компетенцію незалежних директорів шляхом порівняння наглядової ради у державах однорівневої та дворівневої системи корпоративного управління.

У статті досліджуються питання «незалежності» незалежних директорів враховуючи аналіз та узагальнення наукових праць вчених, було розглянуто необхідність до складу наглядової ради включення незалежних директорів.

Також, у результаті дослідження визначено роль інституту незалежних директорів у ефективному функціонуванні наглядової ради. Запропоновано в українських товариствах інструменти підвищення ефективності незалежних директорів.

Крім того, здійснено аналіз ролі незалежних директорів в контексті Принципів корпоративного управління, затверджені рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 22.07.2014 № 955, Кодексу корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації від 12. 03. 2020 року, Закону України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р., Закону України «Про акціонерні товариства» від 27.07.2022, який вступив в силу 01.01.2023. Зазначено, що структура управління акціонерним товариством відтепер може бути однорівневою або дворівневою. Необхідність визначення чітких критеріїв відбору незалежних директорів. Розвиток та удосконалення інституту незалежних директорів може підвищити конкурентоспроможність товариств, рівень корпоративного управління.

Ключові слова: акціонерне товариство, наглядова рада, корпоративне управління, акціонер, рада директорів.

The peculiarities of the activity of the institute of independent directors of the supervisory board – an important element of the management of a joint-stock company – have been analyzed. An independent director is appointed for the purpose of independent management and strategic planning. This innovation was taken taking into account international experience, the legislation of which provides for the presence of independent persons in the management and supervision of the company's activities.

Due to his competence, the independent director occupies an important place in the supervisory board of the joint-stock company. Competent organization of the activities

of the supervisory board, in particular the independent director, is the key to effective management in a joint-stock company.

The article examines the legal status of independent directors in the context of international experience, namely the USA and Great Britain. The role and competence of independent directors is reflected by comparing the supervisory board in the countries with one-level and two-level systems of corporate governance.

The article explores the issue of "independence" of independent directors, taking into account the analysis and generalization of scientific works of scientists, the need to include independent directors in the composition of the supervisory board was considered.

Also, as a result of the study, the role of the institute of independent directors in the effective functioning of the supervisory board was determined.

In addition, an analysis of the role of independent directors was carried out in the context of the Principles of Corporate Governance, approved by the decision of the National Commission for Securities and the Stock Market No. 955 dated 22.07.2014, the Code of Corporate Governance: Key Requirements and Recommendations dated 12.03.2020, the Law of Ukraine "On joint-stock companies" dated September 17, 2008, the Law of Ukraine "On joint-stock companies" dated 07.27.2022, which entered into force on 01.01.2023. It is noted that the management structure of a joint-stock company can be one-level or two-level from now on. The need to define clear criteria for the selection of independent directors. The development and improvement of the institute of independent directors can increase the competitiveness of companies and the level of corporate governance.

Key words: *joint – stock company, supervisory board, corporate governance, shareholder, board of directors.*

Вступ. Важливою частиною сучасної системи корпоративного управління є інститут незалежних директорів (незалежного директора). Посилення ролі незалежних директорів у наглядових радах акціонерних товариств є одним із пріоритетних напрямків законодавчих заходів, які застосовуються закордоном для обмеження впливу акціонерів на оперативне управління товариствами.

Стан дослідження. Окремі аспекти правового статусу незалежного директора були предметом дослідження таких вчених як О.М.Вінник, О.Р.Кібенко, О.А.Беляневич, А.В.Мягкий, А.Н.Костюк, В. Бобиль, О.В.Паплик. Однак комплексного аналізу не проводилося. Тому є об'єктивна необхідність в даному дослідженні.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення правового аналізу повноважень, статусу, ролі, порядку обрання незалежних директорів (незалежного директора) в акціонерних товариствах.

Результати досліджень. Інститут незалежного директора з'явився у США. Корпоративне законодавство США та Великобританії затверджує однорівневу систему корпоративного управління. Іншими словами, у корпорації два органи управління – загальні збори акціонерів та рада директорів, відсутня наглядова рада. Інститут незалежного директора створює «елемент дворівневості», виконуючи функції та обов'язки наглядового та контролюючого органу. У таких країнах, як Німеччина, де затверджено дворівневу систему корпоративного управління, незалежний директор, одержуючи право на контроль від наглядової ради, нею і призначається. Спільним для однорівневої та дворівневої систем корпоративного управління є поділ функцій господарської діяльності та функцій контролю. В однорівневій системі поділ функцій створюється введенням до складу ради директорів незалежного директора, у дворівневій системі функції контролю здійснює вищий контрольний інститут, що не належить до ради директорів.

Відповідно до стандартів фондової біржі NYSE (New York State Exchange – прим. автора) жоден директор не кваліфікується як «незалежний», якщо рада директорів не підтвердить, що директор не має «жодних матеріальних відносин» з компанією, або безпосередньо, або як партнер, акціонер або посадова особа іншої компанії, яка має відносини з компанією.

Стандартами Nasdaq визначено: «незалежний директор не повинен бути посадовою особою або працівником компанії або її дочірніх підприємств або будь-якою іншою особою, яка має відносини, які, на думку ради директорів компанії, можуть заважати здійсненню і прийняттю незалежного рішення при здійсненні обов'язків директора[1].

У міжнародній практиці «незалежність» члена ради директорів розуміється як незалежність від вищого керівництва компанії та будь-яких важливих акціонерів. Законодавство багатьох

країн забороняє суміщати посади виконавчого органу з членами наглядового (спостережного) комітету, що сприяє певній автономії наглядової ради, але недостатньо забезпечує повну незалежність від виконавчого органу. Наявність трудових відносин з компаніями, сімейні, ділові чи будь-які інші зв'язки між особами можуть істотно вплинути на об'єктивність і неупередженість рішень членів ради [2, с. 131].

Незалежний директор не повинен представляти інтереси будь-якого значного акціонера. Задля економічного розвитку компанії, він повинен знайти баланс інтересів різних груп акціонерів. Для незалежного директора також важлива його особиста репутація. Однією з конкурентних переваг товариства є ефективна наглядова рада.

М. Бобиль вважає, що директори не є абсолютно незалежними, оскільки кандидатів на цю посаду в органах управління компаній висувають конкретні особи. Незалежні члени ради, як правило, працюють у великих корпораціях, що також певною мірою впливає на їх діяльність. Дуже важливо, щоб незалежні директори справді могли виконувати свої головні завдання й мали для цього необхідні компетенції та повноваження. Ризик конфлікту інтересів в процесі виконання обов'язків незалежними директорами повинні належним чином оцінюватися [3, с. 65].

Варто зазначити, у кодексі Великобританії рішення передається на рівень компанії, однак вважається, що особа не може бути незалежною, якщо вона: 1) була співробітником компанії або групи протягом останніх п'яти років; 2) має або мала протягом останніх трьох років суттєві ділові стосунки з компанією напряду або як партнер, акціонер, директор компанії, що мала такі стосунки і т. д.; 3) отримувала або отримує додаткову винагороду від компанії окремо від винагороди на директорство, має опції на акції компанії або схеми оплати праці, пов'язані з результатами її діяльності, або є членом пенсійного плану компанії; 4) має тісні родинні стосунки з будь-яким консультантом, директором компанії або її високопосадовцем; 5) має кілька директорських посад або має значні зв'язки з іншими директорами через участь в інших компаніях або органах; 6) є значним акціонером компанії; 7) був членом ради директорів протягом періоду більшого, ніж дев'ять років [4, с. 10–11].

В Україні на законодавчому рівні з набранням чинності 01.05.2016 Закону України від 07.04.2015 № 289-VIII "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів" вперше було введено інститут «незалежних директорів». Цим законом були внесені зміни до Закону України «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008 р. № 514-VI (далі – Закон), де визначено, що «*незалежний член наглядової ради (незалежний директор)*» – фізична особа, обрана членом наглядової ради товариства, яка: 1) не є і не була протягом попередніх п'яти років афілійованою особою акціонерів та/або товариства або його дочірнього підприємства та/або посадовою особою цього товариства або його дочірнього підприємства; 2) не одержує і не одержувала в минулому істотну додаткову винагороду від товариства або його дочірнього підприємства, крім плати, отриманої як незалежний директор; 3) не має і не мала протягом минулого року істотних ділових відносин з товариством або його дочірнім підприємством; 4) не є і не була протягом попередніх трьох років працівником існуючого або колишнього незалежного аудитора товариства або дочірнього підприємства товариства; 5) не є і не була головою або членом виконавчого органу іншого товариства, яке є афілійованим до цього товариства; 6) не є близьким членом родини виконавчого чи управляючого директора або осіб у ситуаціях, зазначених у цьому пункті. Дані зміни були запозичені у економічно розвинених країнах, законодавство яких передбачає участь незалежних осіб в управлінні та нагляді за діяльністю компанії [5,6].

Проте, не можна не погодитись з Паплик О.В., яка відзначає, що Законом не було визначено поняття «близького члена родини», що створювало значну прогалину у корпоративному праві, яку не вирішено і на сьогоднішній день [7].

Варто згадати серед нормативно-правових актів українського законодавства Принципи корпоративного управління, затверджені рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 22.07.2014 № 955, які сприяли становленню інституту незалежних директорів в Україні. В вищезгаданому документі визначено, що «незалежним вважається член наглядової ради, який не має будь-яких суттєвих ділових, родинних або інших зв'язків з товариством, членами його виконавчого органу або мажоритарним акціонером товариства і не є представником держави». Відповідно до п. 3.1.12 цього документа: «З метою забезпечення незалежності наглядової ради до її складу доцільно включати незалежних членів, кількість яких складає принаймні 25 відсотків кількісного складу ради [8].

Також, для вдосконалення ефективного корпоративного управління Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) розроблено Кодекс корпоративного

управління: ключові вимоги і рекомендації від 12.03.2020 року (надалі – Кодекс). В Кодексі в розділі 3.5 зазначено, що якщо в Компанії створено однорівневу структуру управління, посади Головного виконавчого директора та Голови Наглядової ради повинні бути відокремлені, або в Наглядовій раді має бути провідний незалежний член Наглядової ради, спроможний забезпечити протидію топ-менеджерам та сприяти більшій незалежності мислення у Наглядовій раді. Незалежні члени Наглядової ради повинні становити щонайменше половину від її загального складу. Також, в Кодексі наведено, що члени Наглядової ради можуть вважатися незалежними, якщо вони вільні від будь-яких інтересів, посади, афілійованості або відносин, які можуть суттєво впливати, або розумно вважатися такими, що суттєво впливають на їх здатність привносити незалежне судження щодо питань, які вирішуються Наглядовою радою, та якщо вони спроможні діяти відповідно до своїх фідучіарних обов'язків перед компанією та її акціонерами. Наглядові ради в Україні повністю складаються з осіб, які не є членами виконавчого органу компанії, що допомагає встановити певний рівень незалежності від виконавчого органу. Однак навіть у тих членів Наглядової ради, які не є членами виконавчого органу, незалежність може бути під загрозою, якщо вони пов'язані з особливим інтересом. Особливий інтерес можна визначити як особу чи групу осіб, що має на меті просування своїх конкретних інтересів, які можуть суперечити загальним інтересам акціонерів [9].

Однак, справжній «прорив» у корпоративному управлінні, зокрема регулюванні діяльності акціонерних товариств зробив Закон України «Про акціонерні товариства» від 27.07.2022 № 2465-IX (далі – Закон¹), який набирає чинності з 1 січня 2023 року. Норми Закону¹ є диспозитивними щодо структури управління акціонерним товариством, а саме, що вона може бути однорівневою або дворівневою.

Відповідно до нового закону при однорівневій структурі управління рада директорів є колегіальним виконавчим органом АТ, що одночасно здійснює управління АТ та забезпечує контроль за діяльністю виконавчих директорів. При цьому рада директорів (далі – РД) підзвітна загальним зборам акціонерів та *самостійно* організовує виконання *своїх* рішень.

Невиконавчий член ради директорів (невиконавчий директор) – член РД який здійснює функції нагляду, управління ризиками та контролю за діяльністю акціонерного товариства та виконавчих директорів. Незалежний член ради директорів (незалежний невиконавчий директор) – член РД який, за умовами пункту 14 статті 2 Закону має відповідати вимогам, встановленим статтею 69 цього Закону. Крім того, стаття 69 не *встановлює прямих вимог до невиконавчих директорів*, а визначає порядок створення наглядової ради. Відповідно до частини першої статті 73 Закону¹ незалежний директор є членом наглядової ради, на якого відсутній будь-який вплив з боку інших осіб у процесі прийняття рішень під час виконання обов'язків члена наглядової ради. Не може вважатися незалежним директором особа, якщо вона: 1) входила протягом попередніх п'яти років до складу органів управління цього товариства та/або афілійованих з ним юридичних осіб; 2) одержувала та/або одержувала протягом попередніх трьох років від цього товариства та/або афілійованих з ним юридичних осіб додаткову винагороду в розмірі, що перевищує 5 відсотків сукупного річного доходу такої особи за кожний з таких років; 3) володіє (прямо або опосередковано) 5 і більше відсотками статутного капіталу юридичної особи або є посадовою особою чи особою, яка здійснює управлінські функції в такій юридичній особі, або є фізичною особою – підприємцем, яка протягом минулого року мала істотні ділові відносини з товариством та/або афілійованими з ним юридичними особами; 4) є та/або була протягом попередніх трьох років ключовим партнером, посадовою особою чи працівником суб'єкта аудиторської діяльності, що брав участь у наданні послуг з обов'язкового аудиту фінансової звітності цього товариства та/або афілійованих з ним юридичних осіб; 5) є та/або була протягом попередніх трьох років працівником аудиторської фірми, яка протягом попередніх трьох років надавала аудиторські послуги цьому товариству та/або афілійованим з ним юридичним особам; 6) є та/або була протягом попередніх трьох років працівником цього товариства та/або афілійованих з ним юридичних осіб; 7) є акціонером – власником контрольного пакета акцій та/або представником акціонера – власника контрольного пакета акцій цього товариства в будь-яких цивільних відносинах; 8) була сукупно більше 12 років членом наглядової ради цього товариства; 9) є особою, пов'язаною родинними відносинами з особами, зазначеними у пунктах 1-8 цієї частини; 10) не відповідає додатковим критеріям, встановленим статутом акціонерного товариства або іншими внутрішніми документами товариства.

Вимоги пунктів 1, 2 та 6 цієї частини не поширюються на випадки обіймання посади незалежного директора товариства та відносини, пов'язані з цим [10].

Таким чином, Законом¹ врегульовано діяльність незалежних членів наглядових рад акціонерних товариств та визначено чіткі критерії відбору незалежних директорів. Однак, дані критерії не будуть гарантувати їх «незалежність», якщо вони будуть визначені акціонерами, зокрема є ризик їх діяльності в інтересах певних акціонерів, а не компанії. Також, законодавчою прогалиною є неврегульоване питання виплати винагороди та розподіл відповідальності за прийняті рішення.

Висновки. Враховуючи наведені дослідження можна зробити висновок, що забезпечення належного функціонування інституту незалежних директорів є важливим елементом у діяльності наглядової ради акціонерних товариств. Також, неврегульованими питаннями є чіткий розподіл функцій між акціонерами та директорами, виплати винагороди та розподіл відповідальності за прийняті рішення. Закон¹ у багатьох аспектах враховує міжнародну практику. Проте, необхідно при застосуванні норм права в діяльності наглядових рад акціонерних товариств корегувати законодавство у відповідність з потребами практики корпоративного управління в Україні.

Список використаних джерел:

1. Just What is an Independent Director Anyway? Governance Center Blog, *The Conference Board*. URL: <https://www.conference-board.org/blog/postdetail.cfm?post=5649>
2. Костюк А. Н. Корпоративное управление в банке : монография. Сумы, , 2008. 332 с.
3. Бобиль В. Сучасний розвиток корпоративного управління у банківській діяльності. *Вісник Національного банку України*. 2008. № 1. С. 65–67.
4. The UK Corporate Governance Code April 2016 Financial Reporting Council .*The Financial Reporting Council*. URL : <https://www.frc.org.uk/Our-Work/Publications/Corporate-Governance/UK-Corporate-Governance-CodeApril-2016.pdf>. Last access: 2016. Title from the screen.
5. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI.. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/514-17/page> (дата звернення: 24.02.2023).
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 7 квітня 2015 р. № 289-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/289-19> (дата звернення: 24.02.2023).
7. Паплик О.В. Право акціонерів товариства на обрання незалежного директора. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 22. С. 133–136. (дата звернення: 24.02.2023).
8. Про затвердження Принципів корпоративного управління: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 955 від 22 липня 2014 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr955863-14#Text>
9. Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації, затверджено НКЦПФР від 12. 03. 2020 року. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/documents/kodeks-korporativnohoupavlinnia-kliuchovi-vymohy-i-rekomendatsii/> (дата звернення: 24.02.2023).
10. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text> (дата звернення: 24.02.2023).

ВАСИЛИНА Н. В., ШИКІР Д. О.

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS IN UKRAINE: LEGAL REGULATION AND JUDICIAL PRACTICE

У статті розглядається проблема зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві України. Автори проаналізували правове регулювання неприпустимості зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу та існуючу судову практику.

У статті визначено, що зловживання процесуальними правами є негативним явищем, що порушує засади судочинства, та може мати серйозні наслідки для забезпечення завдань цивільного судочинства. Зосереджено увагу на різних видах зловживання процесуальними правами зокрема, недобросовісне користування процесуальними правами, необґрунтоване затягування розгляду справи, створення штучних ускладнень для повного та всебічного розгляду справи тощо.

У статті досліджено правові засади забезпечення своєчасного, всебічного, повного та об'єктивного встановлення всіх обставин справи.

На основі аналізу судової практики стверджується, що суди виявляють певну стриманість у застосуванні до учасників судового процесу заходів процесуального примусу у випадках встановлення фактів зловживання процесуальними правами. При цьому важливо забезпечити баланс між процесуальними правами учасників та завданням цивільного судочинства.

Запропонований аналіз свідчить про те, що зловживання процесуальними правами є досить актуальним на сьогоднішній день і ігнорування цих питань з боку суддів може призвести до втрати довіри до правосуддя. У цьому контексті, важливо забезпечити реальні механізми боротьби з цим явищем, що в свою чергу, гарантуватиме баланс між процесуальними правами учасників судового процесу та завданням правосуддя.

Стаття може бути корисною для науковців, юристів, суддів та інших спеціалістів, які займаються питаннями цивільного судочинства та захисту прав та інтересів учасників судового процесу.

Автори роблять висновок про необхідність подальших наукових досліджень з питань зловживання процесуальними правами та розвитку ефективних механізмів боротьби з цією проблемою у цивільному судочинстві України.

Ключові слова: зловживання процесуальними правами; цивільне судочинство; правове регулювання; судова практика; недобросовісне поведіння учасників судового процесу; затягування судового розгляду справи; забезпечення правильності розгляду справи; баланс між правами сторін та інтересами правосуддя.

The article discusses the problem of abuse of procedural rights in civil litigation in Ukraine. The author analyzes the legal regulation of the abuse of rights by parties in procedural relations and studies the judicial practice in this area.

The article identifies that abuse of procedural rights is a negative phenomenon that violates the principles of justice and can have serious consequences for the proper

© ВАСИЛИНА Н. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного процесу (Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

© ШИКІР Д. О – студент II курсу ОС «Магістр» (Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

consideration of a case. The author explores various types of abuse of procedural rights, such as dishonest behavior by parties, attempts to harm opponents, and the use of procedural rights to delay court proceedings.

The article examines the legal principles for ensuring the correctness of case consideration in the context of abuse of procedural rights. The author notes that courts must understand that abuse of rights refers not only to the commission of crimes but also to the abuse of rights with the aim of harming another party.

Based on the analysis of judicial practice, the author argues that courts show a certain restraint in resolving cases related to abuse of procedural rights. It is important to ensure a balance between the parties' rights and the interests of justice. The author recommends using procedural law tools to combat abuse of procedural rights and ensure justice in litigation.

In conclusion, the article provides an analysis of the legal regulation and judicial practice concerning the abuse of procedural rights in civil litigation in Ukraine. The author emphasizes that abuse of procedural rights is a serious problem that can undermine trust in the judicial system and harm the interests of justice. In this context, it is important to provide effective mechanisms to combat abuse of procedural rights and maintain a balance between the parties' rights and the interests of justice.

The article may be useful for scholars, lawyers, judges, and other professionals dealing with issues of civil litigation and protecting the rights and interests of parties in court proceedings. The author concludes that further scientific research is necessary on the issue of abuse of procedural rights and recommends it as a topic for further study.

Key words: *зловживання процесуальними правами – abuse of procedural rights; civil proceedings; legal regulation; judicial practice; unethical behavior of parties; protraction of court proceedings; ensuring the correctness of the case consideration; balance between the rights of parties and the interests of justice.*

Вступ. Проблема зловживання процесуальними правами була і залишається доволі актуальною для вітчизняної науки та практики, адже правильний і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ в умовах процесуальної недобросовісності стає вкрай складним завданням. Цивільний процесуальний кодекс України у новій редакції вперше серед основних засад цивільного судочинства закріпив положення про неприпустимість зловживання процесуальними правами, визначив дії осіб, що можуть бути кваліфіковані як зловживання, а також передбачив механізм запобігання із цим явищем.

Постановка завдання. На сьогоднішній день проблема зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві України є досить актуальною темою, яка знаходить відображення як у дослідженнях вчених, так і в практиці судів.

Зокрема, останнім часом відчизняними науковцями досліджувалися питання зловживання правом на звернення до суду. Так, наприклад, О. Семенов провівши аналіз національного законодавства та судової практики дійшов висновку про те, що в Україні виникає проблема зловживання правом на звернення до суду у випадках, коли це право використовується з метою втягнення сторін у багаторазові судові процеси з одного й того ж предмету спору [1, с. 40].

Інші дослідження, проведені О. Хмільовим та О. Мельничук, також зосереджені на проблемі зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві. Ними визначено, що зловживання правом на подачу апеляції та касаційної скарги є найбільш поширеними формами зловживання процесуальними правами. У своїх дослідженнях вони також наголошують на тому, що недостатньою є судова практика, яка б свідчила про механізми запобігання цьому явищу [7, с. 60].

У свою чергу, Верховним Судом було зазначено, що зловживання процесуальними правами є порушенням принципів цивільного судочинства України та може мати наслідки у вигляді штрафів або інших санкцій. У своїх рішеннях суди також звертали увагу на необхідність врегулювання цієї проблеми на законодавчому рівні [2].

Наприклад, Верховний Суд у своєму рішенні від 20 липня 2016 року № 6-141цс16 встановив, що зловживання правом на подачу апеляційної скарги є недостатньою підставою для відмови у задоволенні апеляції. У той же час, у випадку, коли зловживання процесуальними правами є системним, суд може застосовувати санкції у вигляді відмови у задоволенні клопотань, зменшення терміну на подачу апеляційної скарги або інших санкцій [2].

Метою даного дослідження є аналіз підстав та умов зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України, правового регулювання та судової практики в цій сфері.

Стаття спрямована на визначення характерних ознак та наслідків зловживання процесуальними правами, а також на виявлення недоліків і пропозиції щодо удосконалення правового регулювання зазначених питань.

Результати дослідження. Належна реалізація процесуальних прав є однією з головних засад цивільного судочинства України. Ними забезпечується право сторін на рівний доступ до правосуддя, захист їх інтересів та змагальність сторін при доказуванні. Водночас, зловживання цими правами може призвести до порушення принципу рівності сторін, порушення розумного строку розгляду та вирішення справи тощо.

Зловживання процесуальними правами – це неспівмірне використання процесуальних можливостей, що має результатом порушення прав іншого учасника судового процесу. Зокрема, це може виявлятися у затягуванні стадії підготовчого провадження, шляхом заявлення почергово чисельних клопотань щодо необхідності забезпечення доказів, витребування нових доказів, надмірному витрачанні часу на процесуальні дії, відмові від участі у судовому засіданні без поважної причини та інше [1, с. 39].

Зловживання процесуальними правами, здійснення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання досягнення мети та отримання результату в цивільному та нотаріальному процесі слід розуміти як процесуальне правопорушення, а саме – недобросовісні дії учасників, спрямовані на реалізацію суб'єктивного права всупереч його призначенню, за допомогою яких один учасник чи його представник навмисно завдає шкоди іншим учасникам чи їх представникам. Зазначений критерій має бути покладений в основу застосування судом заходів процесуального примусу [3, с. 107].

Згідно зі статтею 17 Цивільного процесуального кодексу України, сторони мають рівні процесуальні права та можливості для захисту своїх інтересів. Однак, стаття 56 ЦПК передбачає, що суд може обмежувати процесуальні дії, які суперечать меті судового процесу, порушують права іншої сторони або призводять до затягнення процесу [4].

Правове регулювання зловживання процесуальними правами міститься в ЦПК та в рішеннях Верховного Суду. Зокрема, статті 15 та 56 ЦПК визначають можливість суду обмежити процесуальні дії сторін, які порушують права іншої сторони або призводять до затягнення процесу [4].

Крім того, рішення Верховного Суду у справі № 6-2дс19 від 17 липня 2019 року визначає критерії зловживання процесуальними правами. Зокрема, до таких дій можуть належати безпідставні вимоги стосовно проведення доказів, безпідставне витрачання часу на виконання процесуальних дій, відмова від участі у судовому засіданні без поважної причини та інше [5].

У цивільному судочинстві зловживання процесуальними правами є серйозною проблемою. Це стосується не тільки сторін судового процесу, а й самого державного органу, який здійснює правосуддя. З одного боку, процесуальні права є важливим засобом захисту прав та інтересів учасників судового процесу. З іншого боку, недбале використання процесуальних прав може призвести до затягування судового процесу, перенавантаження судів та порушення прав інших учасників процесу.

Так, наприклад, рішенням Касаційного господарського суду від 25.10.2018 у справі № 910/2075/15 було визнано зловживання правами учасника судового процесу у вигляді подання неправдивих доказів та звернень до суду з метою затягування процесу та отримання неправомірної вигоди [10].

Також у справі № 826/7937/15-ц під час розгляду скарги про неправомірне стягнення адвокатських витрат було визнано зловживання правами сторони, яка запропонувала адвокатські послуги без попередньої домовленості щодо їх вартості та умов надання [11].

Серед інших прикладів зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві можна назвати наступні:

Використання процесуальних прав з метою затягування судового розгляду справи. Сторона може намагатися затягнути розгляд справи, використовуючи процесуальні права, такі як подання запитів на додаткову інформацію, подання запитів на допит свідків, подання відволікаючих клопотань, подання кількох тотожних позовів тощо. Це може бути зроблено з метою зменшення шансів опонента на успіх або затягування процесу.

Так, наприклад, в ухвалі КАС ВС від 04.07.2018 р. у справі №814/2002/17 зазначається, що на адресу Верховного Суду надійшли заяви особи про внесення виправлень у судові рішення Верховного Суду від 10.05.2018 р. та 14.05.2018 р. Доводи та вимоги заяв є тотожними раніше поданим заяві, якій суд касаційної інстанції надав оцінку та дійшов висновку про відсутність підстав для її задоволення [14].

Су зауважив, що учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Зловживання процесуальними правами не допускається. Неприпустимість зловживання процесуальними правами є однією з основних засад адміністративного судочинства. Суд визнає зловживання процесуальними правами звернення із заявами про внесення виправлень у судові рішення з тотожних підстав та за відсутності нових обставин, а тому вважає за необхідне згадані заяви залишити без розгляду [14].

Подання неправдивих доказів. Сторона може намагатися використати неправдиві докази для підтримки своїх претензій або для завдання шкоди опоненту. Наприклад, вони можуть подати фальшиву свідчення або подати докази, які вони знають, є неправдивими.

Так, наприклад, У справі "Борисенко проти Лівобережний завод будівельних матеріалів" суд встановив, що сторона підозрюється в тому, що вона підробила певні документи, які були пред'явлені у справу в якості доказів. Суд визнав, що така дія сторони є зловживанням процесуальними правами, і зобов'язав її сплатити штраф у розмірі 10 000 гривень. [13].

Одне із зловживань процесуальними правами – використання образливої лексики. Так, у постанові у справі № 199/6713/14-ц ВП ВС вказала, що нецензурна лексика, образливі та лайливі слова чи символи, зокрема для надання особистих характеристик учасникам справи, іншим учасникам судового процесу, їх представникам і суду (суддям), не можуть використовуватися ні в заявах по суті справи чи заявах із процесуальних питань, інших процесуальних документах, ні у виступах учасників судового процесу та їх представників. Скаржник, неодноразово використовував нецензурну лексику у скарзі, лайливо характеризував державного виконавця та його роботу і стверджував, що звернувся до суду за захистом своїх прав саме тому, що державний виконавець має такі характеристики [12].

Велика Палата дійшла висновку, що такі дії скаржника є виявом неповаги до суду й інших учасників процесу, та констатувала, що подання такої скарги – це зловживання скаржником його процесуальним правом, невиконання обов'язку керуватися завданням цивільного судочинства [12].

Зловживання правом на забезпечення позову. Так, зокрема, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 24.01.2019 р. у справі №11-987сеп18 наголошує на тому, що особа не звернула увагу на очевидні процесуальні зловживання з боку ГО «ПЦ «Ідея». Зокрема, шляхом одночасної подачі кількох ідентичних позовів (ухвалами Вишгородського районного суду Київської області від 30.06.2016 р. та від 04.07.2016 р. аналогічні позовні заяви залишені без руху, а надалі ухвалами цього ж суду від 26.07.2016 р. та від 28.07.2016 р. повернуті позивачу), а також подання заяви про відмову від позову через невеликий проміжок часу після застосування заходів його забезпечення і зупинення дії оскаржуваного рішення Вишгородської районної ради Київської області [11].

Тобто такий спір мав штучний характер, а основною метою позивача був не захист прав та інтересів у судовому порядку, а саме зупинення дії оскаржуваного рішення органу місцевого самоврядування на певний період часу шляхом забезпечення позову.

Зловживання процесуальними правами є порушенням принципу добросовісності судового процесу та принципу забезпечення швидкого та ефективного правосуддя. Це також може призвести до порушення принципу рівності сторін перед законом та правосуддям [7, с. 59].

Зловживання процесуальними правами може стати суттєвою перешкодою для забезпечення ефективного та справедливого розгляду цивільних справ. З метою запобігання зловживанню процесуальними правами у цивільному судочинстві України, на нашу думку, варто застосувати наступні заходи:

1. Вдосконалення законодавства. Необхідно переглянути чинне законодавство з метою встановлення чітких та однозначних вимог щодо процедур та термінів розгляду справ. Крім того, слід уточнити правила щодо захисту прав та інтересів сторін у процесі розгляду справ.

2. Вдосконалення системи контролю. Для запобігання зловживанням процесуальними правами необхідно запровадити систему контролю за діями суддів та інших учасників процесу. Наприклад, слід створити спеціальний орган, який би відповідав за моніторинг діяльності суддів та інших учасників процесу.

3. Підвищення рівня професійної підготовки суддів. Недостатня кваліфікація суддів може спричинити зловживання їх процесуальними правами. Тому необхідно вдосконалювати систему навчання та підвищення кваліфікації суддів, зокрема, в сфері процесуального права.

4. Посилення відповідальності за зловживання процесуальними правами. Слід встановити строгі санкції для осіб, які зловживають своїми процесуальними правами, зокрема, для адвокатів, які надають недостовірну інформацію, витягують терміни. Зокрема, варто збільшити розмір штрафу за зловживання процесуальними правами, як мінімум, вдвічі, частіші та ефективніше використовувати в якості механізму впливу окрему ухвалу суду.

Також, надзвичайно важливого значення для подолання зловживання процесуальними правами має досягнення консенсусу учасниками щодо предмету спору.

Вважаємо, що метою цивільного судочинства є ефективний захист порушених, невизнаних, оспорюваних прав і досягненню цієї мети сприятиме не лише і не стільки змагальність, а й консенсуально орієнтований процес цивільного судочинства, тобто спрямованість дій учасників справи та суду саме на досягнення консенсусу. Орієнтація на досягнення консенсусу учасниками щодо предмету спору має звести до мінімуму намір зловживання процесуальними правами [6].

Висновки. Отже, зловживання процесуальними правами є серйозною проблемою у цивільному судочинстві України, яка може призводити до затримки розгляду справ та порушувати права інших сторін.

Одним з основних заходів для запобігання зловживанням процесуальними правами є забезпечення контролю за виконанням процесуальних норм та вжиттям відповідних заходів у разі їх порушень. Важливим є право суду на застосування усього спектру повноважень щодо притягнення винних учасників до відповідальності зокрема постановляючи окремі ухвали, ухвали про накладання штрафу. Зазначене має на меті підвищення рівня відповідальності учасників судового процесу, а відтак і рівень їх правосвідомості.

Так, наприклад, Київський окружний адміністративний суд 02 серпня 2019 року у справі № 320/2893/19 постановив окрему ухвалу, яку направив до Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури Київської області для вжиття необхідних заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону, що мали місця з боку адвоката Зарубайка Петра Івановича, представника Публічного акціонерного товариства Акціонерного банку "Укргазбанк" за довіреністю №619 від 18.12.2018 року [15].

Суд дійшов висновку, що вчинений адвокатом Зарубайко П.І. дисциплінарний проступок містить ознаки грубого порушення вимог пункту 1 частини першої статті 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», статей 7, 11, 12, 12-1, 43, 44, 45 Правил адвокатської етики, оскільки полягає в явній неповазі до суду, сутності і громадського призначення адвокатської професії, використанні брудних методів професійної майстерності для належного захисту й представництва прав та законних інтересів клієнта, підриває довіру до компетентності і добросовісності адвоката як учасника судового процесу та свідчить про зневажання принципами чесності та добропорядної репутації адвоката [15].

Також Чернівецький районний суд Вінницької області 12 січня 2022 року у справі № 2/150/2/22 постановив ухвалу, в якій застосував відносно позивача ОСОБА_1 захід процесуального примусу у вигляді штрафу у розмірі трьох прожиткових мінімумів для працездатних осіб, що складає 7443 (сім тисяч чотириста сорок три) гривні 00 копійок [16].

Своє рішення суд мотивував тим, що зважаючи на те, що позивач ОСОБА_1 в судові засідання повторно не з'явився, ігноруючи таким чином виклики суду, що свідчить про систематичне невиконання процесуальних обов'язків, в силу ст., ст.43, 144 ЦПК України, суд з метою спонукання позивача ОСОБА_1 до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства, а також задля встановлення істини по справі та прийняття єдино правильного рішення приходить до висновку про застосування відносно останнього заходу процесуального примусу у вигляді стягнення з останнього в дохід державного бюджету штрафу у розмірі трьох прожиткових мінімумів для працездатних осіб [16].

Для максимального дотримання принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами учасниками процесу необхідно забезпечити дотримання процесуальної форми, здійснювати контроль та вживати відповідні заходи у разі порушень. Комплексний підхід до вирішення цієї проблеми дозволить забезпечити ефективний та справедливий розгляд справ у цивільному судочинстві та захист прав сторін.

Список використаних джерел:

1. Білоус А. І. Зловживання процесуальними правами в господарському процесі: теорія та практика. *Право України*. 2016. № 5. С. 38–44.
2. Верховний Суд. Рішення від 20 липня 2016 року № 6-141цс16 [Текст]: офіц. вид. / Верховний Суд. Київ, 2016. N 6-141цс16.
3. Василюк Н. В. Зловживання процесуальними правами в цивільних провадженнях. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2019. 112 с.: іл. (Сучасні питання цивільного процесу України). С. 103–107.

4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV.
5. Рішення Верховного Суду України у справі № 6-2цс19 від 17 липня 2019 року.
6. Василина Н. В. Зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві та нотаріальному процесі. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2019. 223 с.: іл.
7. Паращук О. М. Зловживання процесуальними правами: сутність та прояви в господарському процесі. *Бізнес, менеджмент та право*. 2016. № 3. С. 57–62.
8. Рішення Київського апеляційного адміністративного суду у справі № 826/4783/16-ц від 29 листопада 2016 року [Електронний ресурс].
9. Рішення Київського апеляційного адміністративного суду у справі № 826/2354/19-ц від 20 лютого 2020 року [Електронний ресурс].
10. Касаційний господарський суд. (2018). Рішення у справі № 910/2075/15 від 25.10.2018.
11. Велика Палата Верховного Суду. Постанова від 24.01.2019 р. у справі №11-987сап18.
12. Постанова Великої палати Верховного Суду від 13.03.2019 р. у справі № Справа № 199/6713/14-ц.
13. Борисенко проти Лівобережний завод будівельних матеріалів (справа № 123/2022/22), Печерський районний суд м. Києва, 1 листопада 2022 р., № справи 123/2022/22.
14. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного суду від 04.07.2018 р. у справі № 814/2002/17.
15. Окрема Ухвала Чернівецького районного суду Вінницької області від 12.01.2022 р. у справі № 150/137/20.
16. Ухвала Чернівецького районного суду Вінницької області від 12.01.2022 р. у справі № 150/137/20.

**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

УДК 346.3

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.32>

ГОНЧАРЕНКО О. М., НЕСКОРОДЖЕНА Л. Л.

**ЕЛЕКТРОННИЙ ДОГОВІР (КОНТРАКТ)
ЯК ІННОВАЦІЙНА МОДЕЛЬ ЗАСОБУ САМОРЕГУЛЮВАННЯ**

ELECTRONIC CONTRACT AS AN INNOVATIVE MODEL OF SELF-REGULATION

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що питання регулювання електронних договорів через призму саморегулювання відсутні. Більшість дослідників зосереджували свою увагу або на електронному договорі, або на саморегулюванні. Тому метою статті є визначення електронного договору як засобу саморегулювання господарської діяльності.

Стверджується, що електронний договір – це знаряддя (інструмент) за допомогою якого може здійснюватися саморегулювання господарської діяльності через встановлення певних правил поведінки. Відзначається, що договір, господарський договір, електронний договір стає засобом саморегулювання на рівні індивідуальної правотворчості та правозастосування, коли сторони визначають та реалізують власні правила поведінки без зовнішнього (публічного) впливу, у той же час допустимих державою. Акцентується увага на тому, що електронний договір можна розглядати як універсальний засіб регулювання; регулятор відносин у саморегулювальній площині; засіб свідомого саморегулювання; гарантія свободи договору. Зазначаються можливі зловживання при укладенні та виконанні електронних договорів, наприклад, укладення договорів, які не передбачені чинним законодавством; схвалення до укладення договору через обман, шахрайство чи примус; вимога надання документів, які не передбачені чинним законодавством, або документів, які є у відкритих реєстрах, наприклад, в сфері публічних закупівель, тощо.

Вказується на певні особливості саморегулювання електронних договорів: сторони розробляють власні правила поведінки, власні механізми його виконання та захисту; межі договірної свободи, свободи укладення та реалізації електронного договору, межі створення суб'єктами власних правил визначаються межами закону; саморегулювання можливе лише в галузях, де це не заборонено законом.

Констатовано та обгрунтовано, що електронний договір може бути з іноземним елементом та набути ознак міжнародного комерційного договору (контракту). Саморегулювання такого електронного договору може бути як на власний розсуд сторін, так із застосуванням неформальних регуляторів (неформальні джерела, *lex mercatoria*).

Ключові слова: договір, електронний договір, саморегулювання, зловживання, публічні закупівлі.

© ГОНЧАРЕНКО О. М. – доктор юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник (Науково-дослідний інститут приватного підприємництва і права імені академіка Ф. Г. Бурчака)

© НЕСКОРОДЖЕНА Л. Л. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права (Державний торговельно-економічний університет)

The relevance of the study is due to the fact that the issue of regulation of electronic contracts through the prism of self-regulation is absent. Most researchers have focused on either an electronic contract or self-regulation. Therefore, the purpose of the article is to define an electronic contract as a means of self-regulation of economic activity.

It is argued that an electronic contract is an instrument (tool) through which self-regulation of economic activity can be carried out by establishing certain rules of conduct. It is noted that the contract, business contract, electronic contract becomes a means of self-regulation at the level of individual law-making and enforcement, when the parties define and implement their own rules of conduct without external (public) influence, at the same time permissible state. The attention is emphasized that an electronic contract can be considered as a universal means of regulation; regulator of relations in the self-regulatory plane; a means of conscious self-regulation; Guarantee of freedom of contract. Possible abuses in the conclusion and execution of electronic contracts, for example, the conclusion of contracts not provided for by the current legislation; inclination to conclude a contract through fraud, fraud or coercion; requirement to provide documents not provided for by the current legislation or documents in open registers, for example, in the field of public procurement, etc.

Indicates certain features of self-regulation of electronic contracts: the parties develop their own rules of conduct, their own mechanisms of its implementation and protection; The limits of contractual freedom, freedom of conclusion and implementation of an electronic contract, the limits of creation by the subjects of own rules are determined by the limits of the law; Self-regulation is possible only in areas where it is not prohibited by law.

It is stated and substantiated that an electronic contract can be with a foreign element and acquire features of an international commercial agreement (contract). Self-regulation of such an electronic contract can be both at the discretion of the parties, with the use of informal regulators (informal sources, *Lex Mercatoria*).

Key words: *electronic contract, self-regulation, abuse, public procurement.*

Вступ. Прийняття Європейським Союзом (надалі- ЄС) Стратегії Єдиного цифрового ринку ЄС, яка була запропонована Європейською Комісією у 2015 році, спрямоване на те, щоб економіка, промисловість та суспільство Європи в повній мірі скористалися перевагами нової цифрової ери. ЄС активно створює вільний та безпечний Єдиний цифровий ринок, де люди можуть безпечно спілкуватись, здійснювати покупки в інтернеті без кордонів, а підприємства можуть продавати свої товари/послуги через інструменти електронної комерції по всьому ЄС [1]. Україна відповідно до Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки передбачила, що основою розвитку економіки є її цифровізація, що надасть можливість стимулювати внутрішній ринок виробництва, використання та споживання цифрових технологій [2]. Одним із інструментів цифровізації, який допомагає реалізовувати товари/послуги через інтернет є електронний договір. Договір, незалежно від його форми, який заснований на свободі, рівності та автономії його учасників має ознаки саморегулювання, а саморегулювання у праві – це можливість суб'єкту/ів, виявляючи певний творчий підхід, ініціативу, самостійність, створювати певні правила поведінки для себе, діяти на власний розсуд у визначених законодавством межах.

Властивістю саморегулювання наділені усі інститути права у більшому чи меншому ступені, тому слушно вказувати на ознаки саморегулювання певних правових явищ. При чому у різних правових інститутах ступінь реалізації саморегулювання відрізняється. У юриспруденції виділяють і окремий комплексний інститут саморегулювання, який має власні інструменти. У цій статті електронний договір визначатиметься як засіб, що відноситься до інституту саморегулювання господарської діяльності.

Питання аналізу характеристики, ознак, умов, порядку укладення та виконання електронного договору знайшли широке відображення в наукових працях. Так, серед останніх досліджень у цій галузі варто відмітити праці О.С. Хижняка [3], В.С. Мілаш [4], Р.А. Пристай, І.М. Яворська [5] А.В. Погоріленка [6]. В сфері саморегулювання варто виокремити наукові праці О.М. Гончаренко [7], Ю.І. Остапенко [8], Г. Бабаджанян [9] та інші.

Постановка завдання. Варто зазначити, що дослідження питання регулювання електронних договорів через призму саморегулювання відсутні. Тому метою статті є визначення електронного договору як засобу саморегулювання господарської діяльності.

Результати дослідження. Господарський договір та електронний договір мають певні спільні саморегулювні властивості. Однак дослідження особливостей електронного договору як

засобу саморегулювання є наразі актуальним, з огляду на стрімку динамку розвитку правовідносин у цій галузі і водночас на брак адекватного законодавчого регулювання. *На нашу думку*, електронний договір – це знаряддя (інструмент) за допомогою якого може здійснюватися саморегулювання господарської діяльності. Як аргумент можна навести таке.

Електронний договір як і господарський договір відноситься до нормативних форм закріплення саморегулювання, тобто за допомогою нього учасники саморегулювання можуть для себе створювати певні правила поведінки. О. Погрібний з цього приводу вказує: «...саморегулювання... здійснюється безпосередньо учасниками таких відносин як членами громадянського суспільства з урахуванням їх власних інтересів» [10, с. 38]. Існують і інституційні засоби саморегулювання, зокрема до них відносять саморегулювнi організації [7, с. 69]. Тому потребує подальшого вивчення поняття особливостей та змісту саморегулювнi норми, різновидом якої у певних проявах є і договір. Саморегулювнi норма відрізняється за своєї суттю від норми права, яка визначена і санкціонована державою. Роль саморегулювнi норми у вирішенні питання регулювання не може бути применшеною. Саме за допомогою неї учасники саморегулювання визначають більшість правил поведінки. Договірні норми права, визначені державою, окреслюють загальні засади, принципи, надають можливість сторонам самоврегулюватися у певних межах. Адже на законодавчому рівні в об'єктивному розумінні передбачаються умови, зміст обов'язкових договірних норм, які створюються не самими учасниками відносин, а державою, в особі уповноважених органів. У цій ситуації важко говорити про договір як засіб саморегулювання, водночас норми визначені державою, включають «дозвіл» сторонам самоврегулюватися, вказують, що вони мають на це право. *Договір, господарський договір, електронний договір стає засобом саморегулювання на рівні індивідуальної правотворчості та правозастосування, коли сторони визначають та реалізують власні правила поведінки без зовнішнього (публічного) впливу, у той же час допустимих державою.* Публічний вплив виявляється у діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, недержавних інституцій. Публічний вплив спрямований на захист публічної мети, яка може бути не дотримана у разі укладення електронного договору суб'єктами саморегулювання на власний розсуд і у власних (приватних) інтересах. Отже, у об'єктивному розумінні електронний договір фактично включає дві системні складові, які визначаються публічною владою: *основи, імперативи, межі договору та основи саморегулювання договору, які можуть застосовувати сторони.* Наприклад, частина 3 статті 6 Цивільного кодексу України яскраво ілюструє ці дві складові: «Сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд (*публічні основи саморегулювання*). Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами (*імперативи, межі саморегулювання договору*). При цьому використання учасниками цих відносин свого права на їх договірне саморегулювання унеможливорює застосування до таких відносин положень актів цивільного законодавства України, що регулюють їх інакше, ніж це визначено в договорі [10, с. 24].

Публічні основи саморегулювання реалізуються, як було уже зазначено, на індивідуальному рівні (суб'єктивному) учасниками відносин, коли електронний договір стає засобом саморегулювання. *Це вертикаль саморегулювання договору.*

По горизонталі сутність саморегулювання електронного договору апіорі полягає у тому, що саморегулювання – це природний (у тому числі властивість людської психіки) процес, що починається саме зі сторін договору, а не дозволяється державою. Сторони трансцендентно самі обирають модель та правила поведінки і лише у разі неузгодженості з позицією держави можуть мати перешкоди у реалізації. *Таке бачення на нашу думку більш іманентне природі саморегулювання договору.* Але варто згадати Закон України «Про публічні закупівлі» [11], який детально регламентує порядок укладення договору про закупівлю, визначає його умови, порядок виконання і звітування про його виконання, встановлює певні обмеження щодо дій замовників. Наприклад, їм забороняється: придбання товарів, робіт і послуг до/без проведення процедур закупівель/спрощених закупівель, визначених Законом, та укладення договорів про закупівлю, які передбачають оплату замовником товарів, робіт і послуг до/без проведення процедур закупівель/спрощених закупівель, визначених цим же Законом (ч.10. ст.3 Закону України «Про публічні закупівлі»); вчиняти будь-які дії та приймати будь-які рішення щодо процедури закупівлі, у тому числі приймати рішення про відміну тендеру чи визнання його таким, що не відбувся, відміну переговорної процедури закупівлі, укладення договору про закупівлю, крім дій, спрямованих на усунення порушень, зазначених у скарзі (ч. 17 ст.18. Закону України «Про публічні закупівлі»); в технічних специфікаціях вказувати посилання на конкретні марку чи виробника або на

конкретний процес, що характеризує продукт чи послугу певного суб'єкта господарювання, чи на торгові марки, патенти, типи або конкретне місце походження чи спосіб виробництва (ч. 4. ст. 23 Закону України «Про публічні закупівлі»); тощо.

Електронний договір як **універсальний засіб саморегулювання**. В. Борисова відмічає, що в сучасних умовах приватноправовий договір потрібно розглядати як універсальний юридичний засіб (елемент) механізму внутрішнього регулювання суспільних відносин (саморегулювання) [12, с. 36]. На універсальності договору як засобу саморегулювання наголошували: М. Сібільов [13, с. 60], О. Беляневич (договір є не лише актом правореалізації, а й універсальним засобом саморегуляції суспільних відносин, у чому й полягає феномен його соціальної сутності) [14, с. 31]; Ю. Крупка (як правова форма соціального спілкування (взаємодії), договір спрямовується на досягнення його сторонами певних соціально значущих цілей, правомірного результату, що потребує не тільки узгодження інтересів суб'єктів, а їхньої адекватності суспільним потребам та інтересам) [15, с. 212]. Укладення, виконання, припинення електронного договору відповідає загальним універсальним вимогам законодавства, у тому числі щодо закладених до договору саморегулювних засад.

Тому договір відносять до засобу саморегулювання, у якому найбільш активно проявляються його ознаки: можливість розробки сторонами власних правил поведінки, власних механізмів його виконання та захисту [16, с. 126]. Саморегулювання – це юридична форма втілення принципу свободи договору в реальність; саме тому обмеження принципу свободи договору є одночасно й межами можливості саморегулювання [17, с. 41].

Електронний договір як регулятор відносин у саморегулювній площині. Особливість договору як правового акта регулятора цивільно-правових відносин полягає в упорядкуванні відносин між його сторонами, виконання функції саморегулювання цих відносин [18, с. 157].

Межі договірної свободи, свободи укладення та реалізації електронного договору, межі створення суб'єктами власних правил визначаються можливістю саморегулюватися, не виходячи за кордони «букви» закону. Суб'єкти, які укладають електронні договори мають право саморегулюватися у тих сферах, галузях, видах господарської діяльності, де такі стосунки прямо не заборонені законом. Актами законодавства визначені вимоги до форми та змісту електронного договору, тобто загальні принципи та границі, у межах яких суб'єкти, образно кажучи, вільно пересуваються, взаємодіють. Це нагадує рух на дорозі, коли автомобілі вільно переміщуються з різною швидкістю, когось обганяють, в установлених місцях зупиняються (на власний розсуд, однак у межах визначених правилами). Це і є свобода саморегулювання договору. Укладаємо, виконуємо, припиняємо електронний договір – робимо рухи у певній допустимій правовій площині на власний розсуд, за власною ініціативою, усвідомлюючи власну відповідальність – маємо правила, знаки, вказівники, по яким повинні рухатися.

Отже, до площини саморегулювання електронного договору можна віднести: диспозитивні норми; норми, визначені державою, у межах яких суб'єкти саморегулювання можуть створити найбільш іманентні для себе правила поведінки та діяти на власний розсуд, не заподіюючи шкоди публічним інтересам та/або приватним інтересам інших; правила (нові, креативні), які сторони створюють для себе, тобто не визначені законодавством, однак ним не заборонені (саморегулювні норми). Наприклад, до саморегулювних норм можна віднести електронний договір щодо криптовалют.

Електронний договір – це засіб свідомого саморегулювання. У той же час саморегулювна норма електронного договору може слугувати межею для подальших саморегулювних дій суб'єктів: тобто, якщо сторони погодили для себе, обрали, визначили певні правила, то вони зобов'язані діяти відповідно до домовленості. В іншому випадку існує небезпека порушення договірних умов. Тому саморегулювання електронного договору виявляється у «свідомому» саморегулюванні (чіткому розумінні правил гри, наслідків їх дотримання та виконання або ж недотримання і невиконання). Слід погодитися з думкою В. Мілаш: «Основу господарсько-договірного регулювання становить свідоме саморегулювання (грунтується на принципі свободи договору), яке, поєднуючись із законодавчим нормуванням договірних відносин, трансформується в публічно-приватні договірні засади господарського правопорядку» [19, с. 7]. О. Бакалінська слушно додає: «В сучасних умовах розвиток договірної саморегуляції суспільних відносин їх учасниками перетворює договір на універсальну правову форму координації діяльності між особами та їх спільнотами і свідчить не тільки про саморозкриття, актуалізацію вже закладених в ньому можливостей, а про зміну самої суті господарських відносин, про бажання учасників свідомо і відповідально впливати на їх розвиток» [20, с. 246]. Свідоме самоврегулювання договірних відносин є чітким розумінням сторонами своїх прав та обов'язків; врахування можливих ризиків при виникненні таких договірних відносин та запорукою уникнення в майбутньому зловживань при виконанні договору.

Саморегулювання – гарантія свободи електронного договору. Договірне регулювання є регулюванням на індивідуальному рівні, коли відбувається значна деталізація умов електронного договору. Господарським законодавством надана можливість узгоджувати різні умови договору на рівні контрагентів, розширюючи при цьому регулятивну функцію договору та можливості саморегулювання.

Свобода укладення електронного договору – важлива складова та ознака саморегулювання сторін. Адже сприяє вибору належного контрагента договору, узгодження умов договору на власний розсуд сторін, забезпеченню їх рівності та незалежності. Тому, цілком обґрунтовано констатувати, що *саморегулювання слугує гарантією свободи електронного договору*. Наділення законодавцем сторін електронного договору можливістю саморегулюватися слугує запорукою утвердження верховенства права. Як бачимо, саморегулювання слугує не тільки приватній меті контрагентів – створення якнайліпших умов для укладення, виконання договору, виходячи з власної ініціативи та власних можливостей у межах законодавства, а й забезпеченню публічної мети, яка у господарському праві трансформується у дотримання правового господарського порядку. Не варто забувати про зловживання правами, які можуть виникнути при укладенні та виконанні договору саме через свободу укладення електронного договору. Такими зловживаннями можуть бути: укладення договорів, які не передбачені чинним законодавством (наприклад, договір про спільну діяльність, який передбачає обробку земельної ділянки, що перебуває в державній та комунальній власності, але земельним законодавством не передбачений); схиляння до укладення договору через обман, шахрайство чи примус; вимога надання документів, які не передбачені чинним законодавством (наприклад, довідку про відсутність заборгованості зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) при публічних закупівлях), або документів, які є у відкритих реєстрах тощо.

Електронний договір як різновид господарського договору «...має визначену економічну і правову мету. Він завжди укладається з господарською метою для досягнення необхідних господарських і комерційних результатів» [20, с. 145]. Електронний договір як засіб саморегулювання перш за все укладається між сторонами, які переслідують забезпечення приватних інтересів, тобто з комерційною метою. Тому фактично сторони і обирають його для реалізації власних прагнень і дій, оскільки законодавством допустимі широкі межі саморегулювання.

Сутністю саморегулювання сторін електронного договору є можливість надання автономії волі щодо вибору контрагента, визначення моделі власної поведінки, програмних аспектів її реалізації та застосування юридичної відповідальності у разі порушення взаємнообраних правил. Такі правила стають обов'язковими у разі досягнення взаємної згоди сторін та відповідності публічному порядку (імперативним нормам). Контрагенти відповідають безпосередньо один перед одним не тільки за результат договору, а й за у весь процес його виконання. Тобто, завдяки електронному комерційному договору вводиться в дію низка правових засобів імперативного, саморегулювального характеру, які направлені на досягнення як приватного інтересу сторін так і публічних вимог суспільства.

Розширення меж саморегулювання електронного договору з іноземним елементом. Електронний договір може укладатися з іноземним елементом, тобто набути ознак міжнародного комерційного договору (контракту). У цьому випадку додатково прослідковується розширення меж саморегулювання. Так, відповідно до принципу автономії волі сторін, сторони можуть обирати на власний розсуд право застосовне до договору. Таким правом може бути не тільки законодавство конкретної держави, а й неформальні регулятори (неформальні джерела, *lex mercatoria*). До неформальних джерел можна віднести нормативні системи, які не мають обов'язкової юридичної сили, однак з моменту обрання їх сторонами застосовними для врегулювання конкретних договірних взаємовідносин, неформальні джерела стають обов'язковими. Йдеться про Правила ІНКОТЕРМС, Принципи УНІДРУА, Принципи СЕНТРАЛ тощо. Роль держави зводиться до дозволу та рекомендацій застосування означених джерел при регулюванні комерційного обороту. Слід зазначити, що наявність іноземного елементу дозволяє використовувати неформальні джерела і субсидіарно до основної нормативної бази, ніби розтлумачуючи, доповнюючи певні положення, які не набули роз'яснення у формальних джерелах. Саморегулювання – це можливість для учасників комерційного обороту інкорпорувати і типові умови договору, посилаючись на уже запропоновані спеціалізованими урядовими та неурядовими організаціями. Учасники саморегулювання можуть розробляти власну систему норм, публікувати їх, пропонуючи до застосування іншим (Правила ІНКОТЕРМС Міжнародної торгової палати).

Висновки. Таким чином, за проведеним дослідженням можна зробити такі висновки:

За допомогою саморегулювних норм електронний договір створює для учасників саморегулювання певні правила поведінки.

Електронний договір, як і господарський договір має дві системні складові, які визначаються публічною владою: основи, імперативи, межі договору та основи саморегулювання договору, які можуть застосовувати сторони.

В сфері саморегулювання електронний договір можна визначити як:

- універсальний засіб регулювання, адже укладення, виконання, припинення електронного договору відповідає загальним універсальним вимогам законодавства, у тому числі щодо закладених до договору саморегулювних засад;
- регулятор відносин у саморегулювній площині, який впорядковує відносини між його сторонами та визначає межі їх діяльності;
- засіб свідомого саморегулювання (чітке розуміння правил гри, наслідків їх дотримання та виконання або ж недотримання і невиконання);
- гарантія свободи договору.

Ступінь саморегулювання електронного договору з іноземним елементом є значно вищим у порівнянні із «внутрішнім» електронним договором.

Список використаних джерел:

1. A Digital Single Market Strategy for Europe. Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions (2015) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52015DC0192>
2. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-konceptsiyi-rozvitku-cifrovoyi-ekonomiki-ta-suspilstva-ukrayini-na-20182020-roki-ta-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-yiyi-realizatsiyi>
3. Хижняк О. С. Електронний договір: правовий аспект та особливості його укладання. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск 10. С. 396–402.
4. Мілаш В. С. Електронні договори як правова основа електронної комерції (торгівлі) в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 43. С. 33–41
5. Пристай Р.А., Яворська І.М. Захист прав споживачів при укладенні електронних договорів в рамках Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія : Право*. 2022. Вип. 74, ч. 2. С. 255–261.
6. Погоріленко А.В. Господарсько-правове регулювання договірних відносин у сфері електронної комерції : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081. Київ, 2023. 245 с.
7. Гончаренко О. Види саморегулювання господарської діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 68–72.
8. Остапенко Ю. І. Саморегулювальна діяльність у сфері господарювання: завдання господарсько-правового забезпечення. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 2(14). С. 1–18.
9. Babadzhanian Г. (2021). Contract of purchase and sale of goods: general restrictions on self-regulation. *Foreign-trade: economics, finance, law*, 114(1), 54–62. [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(114\)06](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(114)06)
10. Погрібний С. О. Принципи та механізм регулювання договірних відносин у цивільному праві України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2009. 51 с.
11. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>
12. Цивільне право України : підручник: у 2 т. / [Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова І. М., Жилінкова І. В. та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасібо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. К. : Юрінком Інтер, 2007. Т. 1. 480 с.
13. Сібільов М. М. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 56–61.
14. Беляневич О. А. Теоретичні проблеми господарського договірних права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.04 / О. А. Беляневич. К., 2006. 39 с.
15. Крупка Ю.М. Правові основи підприємницької діяльності : навч. посіб./ Ю. М. Крупка. К. : Юрінком Інтер, 2008. 480 с.

16. Гончаренко О. Міжнародний комерційний договір (контракт) як засіб саморегулювання у господарській діяльності. *Глобалізаційні виклики розвитку національних економік* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 жовт. 2016 р.) Ч. 3 / відп. ред. А. А. Мазаракі. Київ. нац. торг.-екон. у-т, 2016. С. 126–137.

17. Сібільов М. М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин. *Право України*. 2014. № 2. С. 34–44.

18. Антошкіна В. К. Роль правочину, корпоративних актів у процесі саморегуляції цивільно-правових відносин. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 156–161.

19. Мілаш В. С. Приватно-правові підвалини господарського правопорядку: сучасний стан і перспективи модернізації. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип 1(5). С. 1–21.

20. Бакалінська О. О. Правове забезпечення добросовісної конкуренції в Україні: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.04. НДІ приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака. 2015. К. 535 с.

21. Гаврилішин А. П., Ошурко С. М. Загальні положення про господарські договори в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2013. Вип. 24. Т. 2. С. 144–147.

**ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.9>**КОЛОСОВА М. С.****ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА
НА ПРАЦЮ СУДДЯМИ****FOREIGN EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF THE EXERCISE
OF THE RIGHT TO WORK BY JUDGES**

Актуальність статті полягає в тому, що Євроінтеграційна політика нашої держави у ХХІ столітті в більшій частині визначила головні напрями розвитку політичної, економічної, соціальної та правової сфери, що передбачило використання та утвердження міжнародних стандартів з тих чи інших питань внутрішнього життя країни та населення. Кульмінацією і найбільшим досягненням інтеграційної політики стало прийняття Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, що утвердило зближення нашої держави з міжнародною спільнотою. Одним із ключових питань, що підіймалось в угоді, як ціль реформування на основі світових стандартів, було визначено діяльність судових органів. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, узагальнено позитивний зарубіжний досвід правового регулювання реалізації права на працю суддями на прикладі таких країн як: Сполучені Штати Америки, Франція та Республіка Казахстан. Окреслено ключові особливості та відмінності правового регулювання трудових прав суддів в межах кожної держави. Акцентовано увагу на специфіці та можливості перейняття найбільш позитивного зарубіжного досвіду правового регулювання реалізації права на працю суддями у вітчизняних реаліях. Зроблено висновок, що в різних державах існують досить різноманітні та специфічні підходи до регулювання праці суддів. В більшості випадків специфіка забезпечення права на працю цієї категорії працівників, зокрема, в контексті доступу до професії, набору трудових прав та свобод, системи оплати труда та інші суміжні питання, прямо залежать від системи судоустрою країни. Чим більш «федеративнішою» є країна, тим значно розгалуженішим видається система правового регулювання праці суддів взагалі та працівників суду, зокрема. Варто пам'ятати, що Україна – це самостійна та цілком сформована держава із власною правовою системою, яка може бути схожою за окремими ознаками до іноземних правових систем, але не ідентичною. Через це перейняття зарубіжного досвіду з питань правового регулювання реалізації права на працю суддів не може ґрунтуватися на якомусь одному прикладі, який в українських реаліях стане не просто марним, а навіть негативним. Серед позитивного досвіду, який, як вбачається, слід використати вітчизняному законодавцю є: по-перше, розширення системи гарантій реалізації права на працю суддями; по-друге, вдосконалення системи законодавства, норми якого регулюють питання, пов'язані із здійсненням праці суддями; по-третє, доцільно переглянути систему відбору та просування по службі суддів.

Ключові слова: право на працю, судді, зарубіжний досвід, правове регулювання.

The relevance of the article lies in the fact that the European integration policy of our country in the 21st century largely determined the main directions of development of the political, economic, social and legal spheres, which provided for the use and approval of international standards on certain issues of the internal life of the country and the population. The culmination and greatest achievement of the integration policy was the adoption of the Association Agreement with the European Union, which confirmed the rapprochement of our state with the international community. One of the key issues raised in the agreement, as the goal of reforming on the basis of world standards, was the activity of judicial bodies. The article, based on the analysis of scientific views of scientists, summarizes the positive foreign experience of legal regulation of the exercise of the right to work by judges on the example of such countries as: the United States of America, France and the Republic of Kazakhstan. The key features and differences of the legal regulation of the labor rights of judges within each state are outlined. Attention is focused on the specifics and the possibility of adopting the most positive foreign experience of legal regulation of the implementation of the right to work by judges in domestic realities. It was concluded that there are quite diverse and specific approaches to regulating the work of judges in different states. In most cases, the specifics of ensuring the right to work for this category of workers, in particular, in the context of access to the profession, the set of labor rights and freedoms, the wage system and other related issues, directly depend on the country's judicial system. The more "federal" a country is, the more extensive the system of legal regulation of the work of judges in general and court employees in particular appears to be. It is worth remembering that Ukraine is an independent and fully formed state with its own legal system, which may be similar in certain features to foreign legal systems, but not identical. Because of this, the adoption of foreign experience in matters of legal regulation of the exercise of the right to the work of judges cannot be based on any one example, which in Ukrainian realities will become not only useless, but even negative. Among the positive experiences that should be used by the domestic legislator are: firstly, the expansion of the system of guarantees for the exercise of the right to work by judges; secondly, improvement of the legal system, the norms of which regulate issues related to the performance of work by judges; thirdly, it is advisable to review the system of selection and promotion of judges.

Key words: *right to work, judges, foreign experience, legal regulation.*

Постановка проблеми. Євроінтеграційна політика нашої держави у XXI столітті в більшій частині визначила головні напрями розвитку політичної, економічної, соціальної та правової сфери, що передбачило використання та утвердження міжнародних стандартів з тих чи інших питань внутрішнього життя країни та населення. Кульмінацією і найбільшим досягненням інтеграційної політики стало прийняття Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (далі – ЄС), що утворило зближення нашої держави з міжнародною спільнотою. Одним із ключових питань, що підіймалось в угоді, як ціль реформування на основі світових стандартів, було визначено діяльність судових органів [1]. Однак, незважаючи на увагу з боку міжнародної спільноти та безпосередньо української влади на питання розвитку судової системи в державі, окремі моменти її функціонування все ще потребують удосконалення за міжнародним зразком. Одним із таких важливих питань є реалізація права на працю суддями.

Стан дослідження проблеми. Окремі проблемні питання, присвячені реалізації права на працю суддями у своїх наукових працях розглядали багато науковців. Зокрема на вказану проблематику звертали увагу: І.А. Андрєєва, Т.В. Апарова, О.В. Карпушова, І.І. Мікульця, О.М. Музичук, І.В. Назаров, О.І. Харитонova, В.О. Шамрай та інші. Проте, серед усього масиву наукових розробок, на сьогоднішній день, слід констатувати відсутність комплексних наукових пошуків, присвячених вивченню зарубіжного досвіду правового регулювання реалізації права на працю суддями.

Саме тому **мета** статі полягає у тому, щоб узагальнити позитивний зарубіжний досвід правового регулювання реалізації права на працю суддями та опрацювати можливості його реалізації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Почати аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання реалізації права на працю суддями доречного з висвітлення особливостей регулювання даного питання на території одного з найближчих стратегічних партнерів України у XXI століття – Сполучених

Штатів Америки (далі – США). В США функціонують паралельно єдина федеральна система судів і самостійні судові системи кожного з 50 штатів, округу Колумбія і чотирьох федеральних територій. У федеральну систему судів входять Верховний суд США, апеляційні і окружні, а також спеціальні суди. Всю систему очолює Верховний суд США, який одночасно займає виключно важливе положення в структурі вищих державних установ разом з Конгресом і Президентом США. Верховний суд США – єдина судова установа, згадувана в Конституції США. Верховний суд розглядає по першій інстанції справи за зверненнями між двома або більш штатами, по позовах, в яких однією із сторін є посли іноземних держав, і деякі інші. Основна його функція – розгляд скарг на рішення вищестоящих федеральних судів і судів штатів, якщо в них торкнулося «федеральне питання», а також прохань про відміну ухвали будь-якого суду, який визнає, що суперечить закон якого-небудь штату або акт Конгресу США Конституції США. Окружні суди – основна ланка федеральної судової системи. Вся територія країни поділена на округи з урахуванням меж між штатами, так що в одному штаті є від 1 до 4 округів. Відповідні окружні суди створені також в 4 інших територіях США. Вони розглядають по першій інстанції цивільні і кримінальні справи, що входять в компетенцію федеральної юстиції, а також скарги на дії адміністративних відомств. Кримінальні справи і цивільні позови по більшості категорій справ з сумою позову понад встановлену ціну слухаються з участю присяжних, якщо на цьому наполягає обвинувачений або позивач [2].

Що стосується реалізації суддями права на працю, то хоча формальні вимоги до кандидатів на посаду федерального судді відсутні, на практиці діє ряд неофіційних вимог, які визначають, хто увійде до складу Федерального суду у США. Більше того, загальноприйняті вимоги до судді існують вже сотні років, коріння яких знаходиться в історичній традиції. Одним з первинних джерел такої традиції можна назвати Велику хартію вольностей, що характеризувала суддю як людину, яка знає закони і «бажає їх дотримуватись». У федеральній системі найбільш поширилося призначення суддів вищими посадовими особами з подальшим затвердженням запропонованої кандидатури законодавчим органам. Таким чином поповнюється майже весь корпус федеральних суддів. Однак, федеративний устрій США та високий рівень автономії штатів суттєво вплинули про процес формування корпусу суддів місцевих судів, який може відрізнятися на кожній окремій території. Так, в Південній Кароліні судді призначаються виконавчою гілкою влади. В штаті Іллінойс, головний суддя може призначити суддю на 2 роки, після чого його мають обрати на виборах, також судді не можуть належати до жодної з політичних партій. В Каліфорнії, суддів Верховного Суду призначає уряд, а всі інші обираються; цілком нормально, коли суддя вищої інстанції призначається до нижчої. В Неваді суддя I інстанції – мировий суддя – розглядає незначні правопорушення і кримінальні проступки, за які може бути призначений штраф у розмірі до 1000 доларів США або позбавлення волі до 6 місяців [3; 4].

Доцільно також проаналізувати особливості судоустрою та правового регулювання реалізації права на працю суддями у Французькій Республіці (далі – Франція). У законодавстві даної держави встановлено, що судді системи загальних судів Франції призначаються на свої посади декретом президента Республіки. Посадовці Касаційного суду і перші голови апеляційних судів призначаються на посади на підставі рекомендації Вищої ради магістратури, решта суддів – за поданням міністра юстиції за наявності позитивного висновку Вищої ради магістратури. Судді адміністративних трибуналів призначаються урядовими декретами за поданням міністра внутрішніх справ, погодженим із міністром юстиції. Судді загальної компетенції призначаються після конкурсного відбору і закінчення Національної школи магістратури, для вступу до якої необхідно мати вищу юридичну освіту. Судді адміністративних судів призначаються з числа випускників Національної адміністративної школи [5, с. 254].

Досить вагомим місцем у правовому регулюванні трудової діяльності суддів відведено питання оплати їх праці. Механізм грошового забезпечення суддів передбачає врахування таких моментів, як ранг і стаж. Таким чином суддя першого розряду має брутто-зарплату від 3102,15 євро до 5243,66 євро. Мировий суддя другого рангу має брутто-зарплату від 2136,83 євро до 2919,39 євро. Голова адміністративного суду та адміністративного апеляційного суду отримує гонорар у розмірі від 3865,97 євро до 6220,96 євро. Винагорода першого радника адміністративного суду та апеляційного адміністративного суду становить від 2919,39 євро до 5243,66 євро. Радник адміністративного суду та адміністративного апеляційного суду має зарплатню від 1794,75 євро до 2919,39 євро. Заробітна плата першого голови касаційного суду становить 7052,47 євро. Прокурор Касаційного суду отримує у свою чергу 6433,91 євро брутто. Голова палати Касаційного суду отримує брутто-винагороду у розмірі 6433,91 євро. Перший голова Апеляційного суду Парижа отримує 6433,91 євро [6].

Аналізуючи досвід пострадянських держав у питанні правового регулювання права на працю суддів, до прикладу варто навести Республіку Казахстан (далі – РК). Як і на території України, в РК існує спеціальний законодавчий акт, Конституційний закон «Про судову систему та статус суддів Республіки Казахстан» від 25.12.2000 № 132-ІІ. Згідно із положеннями останнього, Судова влада в Республіці Казахстан належить лише судам в особі постійних суддів. Правосуддя Республіка Казахстан здійснюється лише судом. Забороняється видання законодавчих актів, які передбачають передачу виняткових повноважень суду іншим органам. Жодні інші органи та особи не мають права надавати собі повноваження судді або функції судової влади. Судову систему РК становлять Верховний Суд Республіки Казахстан, місцеві та інші суди, що утворюються відповідно до Конституції Республіки Казахстан [7].

Статус суддів відповідно до Закону є доволі деталізованим на території РК. Так, згідно статті 23 Судді всіх судів Республіки Казахстан мають єдиний статус і різняться між собою лише повноваженнями. Суддя є посадовою особою держави, наділеною в установленому Конституцією Республіки Казахстан та іншим законодавством порядку повноваженнями щодо здійснення правосуддя, що виконує свої обов'язки на постійній основі та є носієм судової влади. На суддю не можуть бути покладені позасудові функції та обов'язки, які не передбачені законодавством. Суддя не може бути включений до складу державних структур з питань боротьби зі злочинністю, дотримання законності та правопорядку [7].

Щоб зайняти посаду судді кандидат має відповідати наступним вимогам: 1) досяг віку тридцяти років; 2) має вищу юридичну освіту, високі моральні якості, бездоганну репутацію та стаж роботи з юридичної професії не менше п'яти років; 3) позитивно склав кваліфікаційний іспит; 4) пройшов медичний огляд та підтвердив відсутність захворювань, що перешкоджають виконанню професійних обов'язків судді; 5) успішно пройшов оплачуване стажування в суді з відривом від основного місця роботи і отримав позитивний висновок пленарного засідання суду за підсумками стажування; 6) пройшов поліграфологічне дослідження у випадках, передбачених законодавством РК. При цьому, у статті 30 Закону зазначено, що кандидатам на посаду судді забезпечується рівне право на зайняття посади незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань та інших обставин [7]. Водночас, примітним є те, що на території Республіки Казахстан оплата праці суддів визначається та здійснюється згідно із Конституційними положеннями в порядку визначеному Урядом РК із погодженням з Президентом країни [8].

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дає змогу констатувати, що в різних державах існують досить різноманітні та специфічні підходи до регулювання праці суддів. В більшості випадків специфіка забезпечення права на працю цієї категорії працівників, зокрема, в контексті доступу до професії, набору трудових прав та свобод, системи оплати труда та інші суміжні питання, прямо залежать від системи судоустрою країни. Чим більш «федеративною» є країна, тим значно розгалуженішими видається система правового регулювання праці суддів взагалі та працівників суду, зокрема. Варто пам'ятати, що Україна – це самостійна та цілком сформована держава із власною правовою системою, яка може бути схожою за окремими ознаками до іноземних правових систем, але не ідентичною. Через це перейняття зарубіжного досвіду з питань правового регулювання реалізації права на працю суддів не може ґрунтуватися на якомусь одному прикладі, який в українських реаліях стане не просто марним, а навіть негативним.

Серед позитивного досвіду, який, як вбачається, слід використати вітчизняному законодавцю є: по-перше, розширення системи гарантій реалізації права на працю суддями; по-друге, вдосконалення системи законодавства, норми якого регулюють питання, пов'язані із здійсненням праці суддями; по-третє, доцільно переглянути систему відбору та просування по службі суддів.

Список використаних джерел:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: угода, міжнародний документ від 27.06.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.
2. Товпеко Я. К. Судова система США: історико-правові погляди. XIV Міжнародна наукова інтернет-конференція «ADVANCED TECHNOLOGIES OF SCIENCE AND EDUCATION». URL: <http://intkonf.org/tovpeko-yak-sudova-sistema-ssha-istoriko-pravovi-poglyadi/>
3. Молдован В. В., Молдован А. В. Судоустрій: Україна, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція, Судові органи ООН. *Центр навчальної літератури*. 2019. 364 с.

4. Про призначення суддів в США розповів Джеймс Армстед: стаття від 26.10.2016. *Офіційний веб-портал Київського районного суду міста Одеси*. URL: <https://kievskisud.od.ua/press-department/all-news/3576-pro-priznachennya-suddiv-v-ssha-rozpoviv-dzhejms-armsted>

5. Французская республика. Конституция и законодательные акты / пер. с франц. ; ред. кол. : В. А. Туманов и др. М. : Прогресс, 1989. 477 с.

6. Яресько Б. В. Зарубіжний досвід правового регулювання праці суддів та можливості його використання в контексті вдосконалення принципів правового регулювання праці суддів в Україні. *Юридична наука*. 2020. № 7(109). С. 302–309.

7. О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан: конституционный закон от 25.12.2000 №132-П. *Официальный веб-портал законодательства Республики Казахстан*. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021164&pos=987;-44#pos=987;-44

8. Конституция Республики Казахстан: закон от 30.08.1995 // Официальный веб-портал законодательства Республики Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&pos=944;-46#pos=944;-46

ПРОКОПЧУК Н. Р.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ. НОВИЙ ТРУДОВИЙ ДОГОВІР

THE MAIN TRENDS IN REFORMING LABOR RELATIONS UNDER MARTIAL LAW. NEW EMPLOYMENT CONTRACT

Дана наукова стаття присвячена актуальним проблемам реформування трудового законодавства в період воєнного стану, який запроваджено на території України. У вказаній роботі досліджено особливості укладання трудового договору з нефіксованим робочим часом закріплений в проекті Закону України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо врегулювання деяких нестандартних форм зайнятості» та Кодексу законів про працю України.

Встановлено, що такий вид договору характеризується як наявністю диспозитивності встановлювати роботодавцем індивідуальні умови існування трудових відносин, так і жорсткими обмеженнями щодо обсягу його застосування у великій кількості.

Основним завданням сучасного трудового законодавства в умовах воєнного стану, як і за мирних часів, залишається належним чином розроблена ефективність галузевого механізму забезпечення трудових прав, свобод та інтересів як і працівників так і роботодавців. Мова йде про належне закріплення переліку основних трудових прав працівника та роботодавця на законодавчому рівні відповідно до міжнародних та європейських стандартів, так і безпосередніх гарантій їх реалізації.

У статті наголошується, що реформування трудового законодавства під впливом деяких факторів має відбуватись обов'язково із збереженням соціальної орієнтованості та механізмів захисту трудових прав та інтересів у випадку їх порушення або неналежного обмеження зі сторони роботодавця чи працівника.

Обґрунтовано, що реформування трудового законодавства має допомогти із законодавчими орієнтирами насамперед в організації трудових правовідносин, а також і забезпечити збереження соціального балансу бізнесу та праці.

Звернуто увагу, що для забезпечення нормального функціонування трудових правовідносин, вдосконалення їх правового регулювання було прийнято низку важливих законів, також було внесено зміни до чинних законодавчих актів. Сказане в свою чергу свідчить, що прийняті після 24.02.2022 нові закони говорять про початок кардинального реформування чинного трудового законодавства, що має завершитися прийняттям Трудового кодексу України.

Ключові слова: *трудове право, трудове законодавство, трудові правовідносини, трудовий договір з нефіксованим робочим часом, роботодавець, тривалість робочого часу.*

This scientific article is devoted to the current problems of reforming labor legislation during the period of martial law in Ukraine. Peculiarities of concluding an employment contract with non-fixed working hours enshrined in the draft Law of Ukraine "On Amendments to the Code of Labor Laws of Ukraine regarding the regulation of some non-standard forms of employment" and the Code of Labor Laws of Ukraine were studied. It has been established that this type of contract is characterized both by the presence of discretion to establish individual conditions for the existence of labor relations, and by strict restrictions on the scope of its application in large numbers.

The main task of modern labor legislation in the conditions of martial law, as in peacetime, remains the proper development of an effective sectoral mechanism for ensuring the labor rights, freedoms and interests of employees and employers. We are talking about the proper establishment of the list of basic labor rights of the employee and the employer at the legislative level in accordance with international and European standards, as well as direct guarantees of their implementation, forms, methods and means of protection and protection.

It is emphasized that the reform of labor legislation under the influence of certain factors must necessarily take place with the preservation of social orientation and mechanisms for the protection of labor rights and interests in case of their violation or improper restriction.

It is substantiated that the reform of labor legislation should help with legislative guidelines, first of all, in the organization of labor relations, as well as ensure compliance with certain labor guarantees and guarantees of social partnership, preservation of the social balance of business and labor.

Attention was drawn to the fact that a number of important laws were adopted to ensure the normal functioning of labor relations, to improve their legal regulation, and amendments were also made to the current legislative acts. The above, in turn, shows that the new laws adopted after February 24, 2022 indicate the beginning of a radical reform of the current labor legislation, which should end with the adoption of the Labor Code of Ukraine.

Key words: *labor law, labor legislation, labor relations, employment contract with non-fixed working hours, employer, duration of working hours.*

Вступ. Нещодавно відбулася чергова спроба модернізації вітчизняного трудового законодавства в Україні. Так, в останні роки, трудові відносини між роботодавцями та працівниками набували все більше нестандартних форм взаємодії, що в свою чергу викликало необхідність внесення певних новацій у законодавство України в частині правового регулювання нових форм зайнятості.

У зв'язку з цим, ще у 2019 році Верховною Радою України було зареєстровано законопроект – «Закон про працю» № 2708 від 28.12.2019, у якому вперше на законодавчому рівні згадувалось про введення у трудове законодавство нового виду трудового договору, а саме – «трудоий договір з нефіксованим робочим часом». Проте, даний документ своїм «прогресивним» підходом в частині регулювання відносин найманої праці, отримав велику кількість критики в суспільстві, відповідно до чого така новела в той час була поставлена на паузу та не знайшла свого відображення у своєму практичному застосуванні.

Однак, початок війни в Україні та ведення воєнного стану на її території, потягли за собою певні наслідки у сфері трудових відносин, що спровокувало затвердження певних важливих змін у трудовому праві в тому числі і змін щодо нової нетипової форми зайнятості.

Відтак, введення воєнного стану в Україні на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» зумовило новий етап у розвитку трудового права, який розпочався після 24.02.2022.

Суперечності між інтересами працівників і роботодавців, які були неминучими ще за мирних часів, в умовах воєнного стану стали ще більше загострюватись та вимагали певного втручання зі сторони держави за допомогою їх належного правового регулювання та законодавчого закріплення. Таке реагування проявилось у вигляді прийняття нових законів і внесення змін та доповнень до чинних законодавчих актів.

Постановка завдання. Трудове право є одним із фундаментальних галузей права у системі України. У трудових правовідносинах перебувають тисячі осіб, які мають статус роботодавця або ж працівника. Трудове право, є однією з тих галузей, яка найбільше відчує соціальні та економічні зміни, кризові явища на певних періодах життя, а також і інші виклики які постають як на міжнародному так і на національному рівні життя громадян.

В умовах воєнного стану трудове право почало стрімко розвиватись, розпочалось його безпосереднє реформування в багатьох напрямках. При внесенні змін і доповнень до законодавства України в частині трудових правовідносин, обов'язково повинно зберігатись основне цільове призначення – це належним чином забезпечувати права і свободи людини, які закріплені в Конституції

України [1]. Реформування трудового законодавства у такий складний період допоможе більш чітко усвідомити роль та значення трудового права, яка покликана захищати права і інтереси працівників та роботодавців в умовах повномасштабної агресії РФ проти нашої держави.

Результати дослідження. Так, 18.07.2022 Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом». Із прийняттям зазначеного Закону було внесено нову форму трудового договору – трудовий договір з нефіксованим робочим часом» [3].

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом», було доповнено Кодекс законів про працю України, статтею 21-1, яка в свою чергу спрямована на врегулювання трудових правовідносин, пов'язаних з укладанням та виконанням трудових договорів з нефіксованим робочим часом [2].

Згідно ст. 21-1 КЗпП України, трудовий договір з нефіксованим робочим часом – це «особливий вид трудового договору, умовами якого не встановлено конкретний час виконання роботи, обов'язок працівника виконувати яку виникає виключно у разі надання роботодавцем передбаченої цим трудовим договором роботи без гарантування того, що така робота буде надаватися постійно, але з дотриманням умов оплати праці, передбачених цією статтею» [3].

Даний вид договору наділений кардинально новими характеристиками та містить низку вимог і особливостей щодо його виконання. Насамперед варто зазначити, що обов'язковою формою укладення даного виду трудового договору – є проста письмова. Тобто, тут варто розуміти, що лише видача наказу про прийняття працівника на роботу на умовах договору з нефіксованим робочим часом є недостатньою та потребує більш ретельної процедури.

Так, істотними умовами трудового договору з нефіксованим робочим часом *(за винятком загальних)* є:

- спосіб та орієнтовно-мінімальний строк повідомлення працівника про початок виконання ним певної роботи;
- спосіб та орієнтовно-мінімальний строк повідомлення від працівника про його готовність приступити до роботи чи ж відмова від її виконання;
- період часу, під час якого від працівника за договором з нефіксованим робочим часом можуть вимагати працювати *(визначенні дні та години)*.

Під час укладання трудового договору із нефіксованим робочим часом, сторони вправі встановити допоміжні підстави для його припинення, які прямо не передбачені трудовим законодавством України.

Роботодавець наділяється правом визначати необхідність та час залучення працівника до роботи, обсяг роботи за умови обов'язкового попереднього погодження з працівником режиму роботи та тривалості робочого часу, необхідного для виконання поставленої роботи.

Окрім цього, у ст. 21-1 КЗпП України визначаються максимальний та мінімальний час залучення працівника. Кількість базових годин, під час яких від працівника, який працює за договором з нефіксованим робочим часом може вимагати роботодавець, не може перевищувати 40 годин на тиждень, а кількість базових днів не може в свою чергу перевищувати 6 днів на тиждень. Поряд з цим, мінімальна тривалість робочого часу працівника, який працює на підставі трудового договору з нефіксованим робочим часом, протягом одного календарного місяця повинна становити 32 години [2].

Звертаю увагу, що одна із основних особливостей такого виду договору є те, що у ньому немає конкретної тривалості робочого часу, оскільки вказана тривалість визначається відповідно до обсягу роботи, яка буде надаватися працівнику. Поряд з цим, за відсутності роботи, на певному періоді вона може не надаватися взагалі. До прикладу, у продовж певного робочого місяця працівник може не відпрацювати жодної години.

Варто зазначити, що вказівка саме на мінімальний і максимальний час є позитивною зміною законодавця у трудовому праві, на відміну від положень законопроекту, де містилася вказівка лише на мінімальний час залучення працівника до роботи, що перешкоджало в свою чергу б іншому трудовому договору з не обмеженням працівника, працювати за сумісництвом на будь-якій іншій роботі.

Однак, в цей же час, варто зауважити на інші аспекти, а саме, так у одного роботодавця договорів із нефіксованим робочим часом може бути не більше 10% від загальної кількості таких видів трудових договорів. Якщо, загальна кількість найманих працівників у роботодавця менша 10-ти, то у такому випадку останньому дозволено мати лише один договір із нефіксованим робочим часом.

Вивчаючи та аналізуючи новели трудового права в частині введення нового виду договору, найбільш цікавим виявилось питання в частині оплати праці. Так, за звичайною логікою оплата праці має бути пропорційною до кількості відпрацьованого працівником часу або об'ємів виконаної роботи.

Однак, постає питання в частині того, що відповідно до внесених змін, працівник має відпрацювати принаймні 32 години в місяць, але якщо фактично часу було відпрацьовано менше то роботодавець все рівно має виплатити відповідну суму працівнику за 32 години.

Також важливим елементом, є те що, працівник може погодитись на його залучення до виконання роботи поза межами базових днів чи годин. В такому випадку, робота працівника оплачується у розмірі, який не може бути меншим ніж передбачено умовами трудового договору з нефіксованим робочим часом, а у випадку перевищення нормальної тривалості робочого часу, у порядку встановленому статтею 106 КЗпП України [2].

З аналізу вище вказаного, можна дійти висновку, що оплата праці за трудовим договором з нефіксованим робочим часом характеризується так званою наявністю гарантій для працівника у разі «недонавантаження» або перевантаження його робочими завданнями або ж робочим часом, що базуються на гарантіях як і для звичайного строкового або безстрокового трудового договору.

Варто зауважити, що у працівника наявне право щодо відмови від виконання покладеної на нього роботи, якщо роботодавець вимагає від нього виконувати роботу поза межами базових днів та годин або ж у випадку коли працівнику за договором з нефіксованим робочим часом було повідомлено про наявність роботи із порушенням мінімально встановлених строків, які визначені в укладеному договорі з нефіксованим робочим часом. Проте, відмова працівника від виконання певної роботи у базові дні та години тягне за собою притягнення останнього до дисциплінарної відповідальності за винятком відмови у зв'язку із тимчасовою втратою працездатності чи у зв'язку із виконанням певних державних або громадських обов'язків.

Також особливістю даного виду договору є й те, що роботодавець не може встановлювати заборону на укладання аналогічних договорів або звичайних трудових договорів з іншими компаніями чи роботодавцями.

Також, новелою щодо урегулювання працевлаштування працівників за договором з нефіксованим робочим часом є передбачення відповідальності за зловживання таким видами договорів. Штрафні санкції будуть застосовуватись у випадках, коли роботодавець підмінює звичайні трудові договори на повний робочий час на договори з нефіксованим робочим часом. Штраф у такому разі буде дорівнюватиме штрафу, яким караються роботодавці у разі використання праці неоформлених працівників, а саме, як зазвичай, 10 мінімальних заробітних плат за кожного працівника. Крім того, штраф застосовуватиметься до роботодавців, які перевищили допустимі 10% квоту на працевлаштування працівників за трудовим договором з нефіксованим робочим часом. Для таких випадків застосовуватиметься штраф в розмірі трьох мінімальних заробітних плат за кожного працівника.

Аналогічного роду розмір штрафу застосовуватиметься і тоді, якщо роботодавці не ведуть достовірний та точний облік робочого часу працівників працевлаштованих на підставі трудового договору з нефіксованим робочим часом.

Також, позитивною нормою такого трудового договору є те, що працівник який відпрацював за даним договором більше 12-ти місяців, має право звертатися до свого роботодавця з проханням укладення із ним строкового/безстрокового трудового договору із врахуванням умов загальноствореного у роботодавця графіку роботи із відповідною оплатою праці.

За результатами такого звернення працівника, роботодавець зобов'язаний протягом 15-ти днів з дня такого звернення укласти із ним відповідний строковий чи безстроковий трудовий договір або ж надати працівнику обґрунтовану відповідь у письмовій формі щодо відмови укладення такого договору.

У випадку відмови роботодавця щодо укладення строкового чи безстрокового договору, працівник має право повторно звертатись із таким видом прохання протягом усього строку дії договору із нефіксованим робочим часом. Однак, повторність такого звернення повинно бути не раніше 90 днів з дня отримання відповіді роботодавця за попереднього вимогою працівника.

Вказані, що введенні зміни у трудовому законодавстві майже охопили весь спектр важливих питань. Зокрема, забезпечили правове регулювання працевлаштування та роботи працівників які працюють на умовах нефіксованого робочого часу, робота яких наразі набирає лише обертів.

Доходячи до завершення характеризувати договір з нефіксованим робочим часом, то варто вказати, що у ньому не визначена конкретна тривалість робочого часу, оскільки вона

є похідною від обсягу виконаної роботи, що надаватиметься, що служить також певним недоліком який потребує більш ретельного вивчення і закріплення його на законодавчому рівні.

Висновки. В умовах воєнного стану трудове право залишається певним гарантом забезпечення трудових прав працівників та їх роботодавців і не змінює своєї суті та суспільної значущості, в тому числі і певного соціального призначення. Безпосереднім завданням трудового права особливо в умовах воєнного стану, як і раніше, залишається належним чином розроблена ефективність галузевого механізму в частині забезпечення трудових прав громадян.

Трудовий договір з нефіксованим робочим часом має декілька особливостей в частині істотних умов договору, у питаннях робочого часу і відпочинку працівника, оплати праці і тому подібне. Аналіз даного виду трудового договору дає змогу дійти висновку про доволі складний та змішаний характер договору.

Договір із нефіксованим робочим часом є достатньо диспозитивним як і для роботодавця так і для працівника при вирішенні умов робочого часу і умов відпочинку та трудової взаємодії між собою. Проте, з іншого боку, розглянутий вид трудового договору має жорсткі обмеження щодо масового його застосування у трудовій сфері. Однак, не зважаючи на «незвичність» порівняно зі строковим або безстроковим трудовим договором, договір з нефіксованим робочим часом аналогічно містить гарантії охорони праці із встановленням мінімального і максимального робочого часу, забезпеченням належної оплати понаднормової праці у разі недотримання безпосередньо роботодавцем мінімального часу трудового навантаження.

Таким чином, законодавцем лише розпочато процес так званого створення нормативної бази щодо нетипової зайнятості населення та продемонстровано декілька її видів. Проте, на мою думку, цей процес потрібно було розпочати значно раніше, адже у даній ситуації, що виникла у правовому полі, присутня велика кількість прогалин як у нормативній, так і в науковій частині.

Також вважаю, що належного дослідження потребують саме нетипові трудові правовідносини. Наразі нагальною проблемою є той факт, що ці трудові правовідносини не структуровані за жодним критерієм будь-якої класифікації, а тому є незрозумілими широкому колу осіб. Через це гальмується подальший розвиток альтернативних видів трудових правовідносин, які лежать в основі так званих нетипових видів зайнятості.

Узагальнюючи все вищенаведене, можна дійти висновку, що законодавець, вносивши зміни до трудового законодавства, жодним чином не мав на меті категоричне реформування трудових відносин, затверджуючи новий постійно діючий вид трудового договору, а лише надав суспільству інструмент для більшої легалізації трудових відносин в умовах війни при нестабільних робочих процесах.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 26.02.2023).
2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення 26.02.2023).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом: Закон України від 18.07.2022 № 2421-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2421-20#Text> (дата звернення 26.02.2023).

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО;
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.11>

РАШЕД Ю.О.

**ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИНЦИПІВ
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНОГО
ОБСЛУГОВУВАННЯ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ**

**TO CHARACTERIZE THE PRINCIPLES OF ORGANIZATIONAL AND LEGAL
PROVISION OF MEDICAL CARE FOR FAMILY MEMBERS OF POLICE OFFICERS**

Актуальність статті полягає в тому, що оцінка фундаментальних аспектів медичного обслуговування членів сімей поліцейських, як то закономірності розвитку цієї діяльності, її юридичної сутності, статусу суб'єктів реалізації та правової основи, також передбачає необхідність звернути увагу на практику надання медичних послуг. Це формує окрему проблематику, яка наповнена цікавими та в деяких моментах спірними питаннями – проблематика аналізу принципів організаційно-правового забезпечення відповідної діяльності. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття принципів організаційно-правового забезпечення медичного обслуговування членів сімей поліцейських. Здійснено класифікацію вказаних принципів, в рамках якої виділено: а) загальноправові принципи, б) галузеві принципи; в) спеціальні принципи. Відмічено, що окреслені у статті принципи не віднайшли свого законодавчого закріплення, а відтак ця прогалина вимагає внесення змін та доповнень до діючого загального та спеціального законодавства. Принципи організаційно-правового забезпечення медичного обслуговування членів сімей поліцейських являють собою розчинену у положеннях норм чинного законодавства систему вихідних начал, основоположних ідей, базових засад діяльності суб'єктів надання медичних послуг членам сімей поліцейських в закладах охорони здоров'я Міністерства внутрішніх справ України. Вказані принципи є різноманітними за своєю природою та змістом, а відтак, їх найбільш доцільно поділити на три групи: а) загальноправові; б) галузеві; та в) спеціальні. Зроблено висновок, що кожна із наведених нами груп принципів прямо чи опосередковано визначає ключові ідеї та напрямки реалізації цієї діяльності, однак, саме спеціальні вихідні начала консолідують в собі основу надання медичних послуг в закладах охорони здоров'я МВС вказаним суб'єктам та спрямовують правове регулювання відповідної діяльності. У підсумку також слід відзначити, що відповідні засади не віднайшли свого законодавчого закріплення, а відтак ця прогалина вимагає внесення змін та доповнень до діючого загального та спеціального законодавства у сфері регулювання службової діяльності поліцейських.

Ключові слова: медичне обслуговування, Національна поліція України, члени сімей поліцейських, принципи, організаційно-правове забезпечення.

The relevance of the article lies in the fact that the assessment of the fundamental aspects of medical care for family members of police officers, such as the regularity of the development of this activity, its legal essence, the status of the subjects of implementation and the legal basis, also implies the need to pay attention to the practice of providing medical services. This forms a separate problem, which is filled with interesting and sometimes controversial issues – the problem of analyzing the principles of organizational and legal support of the relevant activity. In the article, based on the analysis of scientific views of scientists, the author's definition of the concept of the principles of organizational and legal provision of medical care for family members of police officers is proposed. The classification of the specified principles was carried out, within which the following were highlighted: a) general legal principles, b) branch principles; c) special principles. It is noted that the principles outlined in the article have not found their legislative consolidation, and therefore this gap requires changes and additions to the current general and special legislation. The principles of organizational and legal provision of medical care for family members of police officers represent a system of basic principles, fundamental ideas, basic principles of activity of entities providing medical services to family members of police officers in health care institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dissolved in the provisions of current legislation. These principles are diverse in their nature and content, and therefore, it is most expedient to divide them into three groups: a) common law; b) sectoral; and c) special. It was concluded that each of the groups of principles we have given directly or indirectly determines the key ideas and directions for the implementation of this activity, however, it is the special initial principles that consolidate the basis of providing medical services in health care institutions of the Ministry of Internal Affairs to the specified subjects and direct legal regulation relevant activity. In conclusion, it should also be noted that the relevant principles have not found their legislative consolidation, and therefore this gap requires amendments and additions to the current general and special legislation in the sphere of regulation of official activities of police officers.

Key words: *medical care, National Police of Ukraine, family members of police officers, principles, organizational and legal support.*

Постановка проблеми. Оцінка фундаментальних аспектів медичного обслуговування членів сімей поліцейських, як то закономірності розвитку цієї діяльності, її юридичної сутності, статусу суб'єктів реалізації та правової основи, також передбачає необхідність звернути увагу на практику надання медичних послуг. Це формує окрему проблематику, яка наповнена цікавими та в деяких моментах спірними питаннями – проблематика аналізу принципів організаційно-правового забезпечення відповідної діяльності.

Стан дослідження проблеми. Проблема соціального забезпечення поліцейських неодноразово потрапляла у поле зору різних науковців. Зокрема, їй приділяли увагу: В.Б. Авер'янова, І.Л. Бородіна, Є.В. Додіна, О.В. Копан, Є.Б. Кубко, О.В. Кузьменко, А.П. Мешковський, В.Ф. Опришко, Г.Ю. Яцкова, І.К. Ярмола та багато інших. Водночас, проблема принципів організаційно-правового забезпечення медичного обслуговування членів сімей поліцейських, комплексно досліджена не була.

Саме тому, мета статті полягає у тому, щоб встановити коло та розкрити зміст принципів організаційно-правового забезпечення медичного обслуговування членів сімей поліцейських.

Виклад основного матеріалу. Варто наголосити, що етимологічно принцип означає: основна особливість устрою, дії механізму, пристрою, тощо; основне, вихідне положення якої-небудь системи, якогось учення, теорії, науки, ідеологічного напрямку; внутрішня переконання у чому-небудь, головна норма поведінки, точка зору на що-небудь [1, с. 984; 2, с. 1125; 3, с. 366]. Таким чином, принцип – це відправні начала, ключові ідеї, вихідні вимоги, що лежать в основі здійснення певної діяльності. Саме принципи визначають закономірність та непорушність правил існування або дії чогось, тобто, наділяється значенням основоположності. Принципи пронізують сутність всіх явищ. Але, в нашому випадку, ми говоримо про принципи «організаційно-правові», в зв'язку з чим категорія набуває важливих юридичних аспектів.

Отже, принципи організаційно-правового забезпечення медичного обслуговування членів сімей поліцейських являють собою розчинену у положеннях норм чинного законодавства систему вихідних начал, основоположних ідей, базових засад діяльності суб'єктів надання медичних

послуг членам сімей поліцейських в закладах охорони здоров'я Міністерства внутрішніх справ України. Вказані принципи є різноманітними за своєю природою та змістом, а відтак, їх найбільш доцільно поділити на три групи: а) загальноправові; б) галузеві; та в) спеціальні.

Розкриваючи зміст загальноправових принципів в першу чергу слід виділити принцип верховенства права. Декларується даний принцип у статті 8 Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР, що вказує: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [4]. Однак, в конституційних положеннях зміст наведеного принципу жодним чином не розкривається. Його тлумачення свого часу намагався навести Конституційний суд України де в рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004 наголосив: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [5, с. 160].

Принцип верховенства права визначає панівне значення права в Україні, як єдиного та виключного регулятора суспільно-правових відносин в усіх галузях життєдіяльності населення держави. Це означає, що тільки нормами права і ніякими іншими, ці відносини, а також суспільна поведінка населення країни можуть бути регламентовані. Як вихідна засада організаційно-правового забезпечення медичного обслуговування членів сімей поліцейських, верховенство права передбачає головування права у регламенті цієї діяльності, яка організовується та здійснюється на основі юридичних вимог та у чіткій відповідності до них.

Варто відмітити, що верховенство права культивує низки інших важливих загальноправових принципів, одним з яких виступає законність. Законність – це по суті продовження принципу верховенства права. Але якщо останнє встановлює факт панування права, то законність містить в собі вимогу дотримання цього догмату, неможливості його порушувати, а також чіткого слідування вимогам норм права. Тобто, законність стосується безпосередньо людської поведінки, яка має неухильно відповідати праву писаному – нормам законодавства та прийнятим на їх основі підзаконних актів.

В аспекті медичного обслуговування членів сімей поліцейських законність є принципом, відповідно до якого реалізація медичних послуг уповноваженими суб'єктами, тобто, закладами охорони здоров'я системи МВС та їх працівниками, має здійснюватися у повній відповідності нормам загального законодавства в сфері охорони здоров'я населення країни, а також положенням спеціальних нормативних документів в галузі діяльності поліції та Міністерства внутрішніх справ.

Наступну групу принципів організаційно-правового забезпечення медичного обслуговування членів сімей поліцейських складають загальні вихідні засади в галузі охорони здоров'я на яких базується реалізація медичних послуг на території України в цілому. На відміну від принципів загальноправового значення, ці, так би мовити, галузеві ідеї, закріплені та розкриті у нормах законодавства України.

В Основах законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 № 2801-ХІІ, зокрема, в статті 4 визначено, що основними принципами охорони здоров'я в Україні є: визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним з головних чинників виживання та розвитку народу України; дотримання прав і свобод людини і громадянина в сфері охорони здоров'я та забезпечення пов'язаних з ними державних гарантій; гуманістична спрямованість, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, національними, груповими або індивідуальними інтересами, підвищений медико-соціальний захист найбільш вразливих верств населення; рівноправність громадян, демократизм і загальнодоступність медичної і реабілітаційної допомоги та інших послуг в сфері охорони здоров'я; відповідність завданням і рівню соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, наукова обґрунтованість, матеріально-технічна і фінансова забезпеченість; орієнтація на сучасні стандарти здоров'я, медичної та реабілітаційної допомоги, поєднання вітчизняних традицій і досягнень із світовим досвідом в сфері охорони здоров'я; попереджувально-профілактичний характер, комплексний соціальний, екологічний, медичний та реабілітаційний підхід до охорони здоров'я; багатокладність економіки охорони здоров'я і багатоканальність її фінансування, поєднання державних гарантій з демонополізацією та заохоченням підприємництва і конкуренції; децентралізація державного управління, розвиток самоврядування закладів та самостійності працівників охорони здоров'я на правовій і договірній основі [6].

Важливість цих принципів полягає в тому, що вони консолідують в собі загальні правові та організаційні засади функціонування всієї сфери охорони здоров'я в нашій державі, особливості діяльності закладів цієї сфери, державного управління нею, а також вимоги щодо рівня та якості медичних послуг.

Разом з тим, особливості нормативно-правового регулювання медичного обслуговування членів сімей поліцейських, а також правового статусу закладів охорони здоров'я МВС, об'єднують низку спеціальних принципів організаційно-правового забезпечення здійснення цієї діяльності, не притаманних іншим сферам медичної галузі України.

Найпершим з цих принципів є принцип єдності та диференціації правового регулювання медичного обслуговування членів сімей поліцейських в закладах охорони здоров'я МВС. Принцип передбачає подвійність регуляторного впливу правових норм на суспільні відносини, викликану неодноманітністю останніх та правового статусу окремих суб'єктів. Так, базові засади медичного обслуговування та функціонування сфери охорони здоров'я встановлюються конституційними та законодавчими положеннями про медицину та медичні послуги. В той же час, організація виконання цих положень у контексті роботи НПУ та медичного забезпечення службовців цього органу та членів їх сімей, питання умов та порядку даної діяльності, а також інші функціональні аспекти регламентовані адміністративними нормами спеціальних, відомчих нормативних актів Міністерства внутрішніх справ.

Принцип відомчості контролю за діяльністю закладів охорони здоров'я МВС. Відповідно до загального значення термін «контроль» означає перевірку, а також нагляд з метою перевірки; і таке інше [7]. На думку Г.Г. Зайкова, за допомогою контролю вирішуються наступні управлінські завдання: забезпечення неухильного виконання законів і нормативних актів, регламентуючих діяльність державних органів та інших об'єктів управління; досягнення своєрідності і якості виконання прийнятих рішень; підвищення виконавської дисципліни, відповідальності за доручену справу; своєчасне прийняття заходів до усунення виявлених в процесі контролю недоліків; виявлення передового досвіду і впровадження його в практику роботи; сприяння правильному підбору й розстановці кадрів, своєчасне попередження їх від помилок; здійснення необхідної допомоги підпорядкованим апаратам та працівникам [8, с. 155–156; 9]. В.М. Гарашук доводить, що контроль – це сукупність різних за формою дій, що здійснюється суб'єктами контролю за поведінкою людей, відносинами, які виникають у суспільстві, або для встановлення будь-яких наукових та інших пізнавальних цілей при дослідженні об'єктів матеріального світу. Суб'єкт контролю здійснює перевірку і облік того, як контрольований об'єкт виконує покладені на нього завдання та реалізує свої функції [10; 11; 12, с. 34]. На думку Н.В. Богданова, контроль – це спостереження за відповідністю діяльності об'єкта тим приписам, які він отримав від суб'єкта управління, та виконанням прийнятих рішень [13, с. 6; 14, с. 338–339]. Таким чином, контроль – це особлива управлінсько-правова функція, яка передбачає спостереження та вплив з боку одного суб'єкта на іншого з метою спрямування та корегування його діяльності відповідно до встановлених юридичних вимог. За загальними нормами Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 №2801-ХІІ, державна через спеціально уповноважені органи виконавчої влади здійснює контроль і нагляд за додержанням законодавства про охорону здоров'я, державних стандартів, критеріїв та вимог, спрямованих на забезпечення здорового навколишнього природного середовища і санітарно-епідемічного благополуччя населення, нормативів професійної діяльності в сфері охорони здоров'я, вимог Державної Фармакопеї, стандартів медичного обслуговування, медичних матеріалів і технологій та протоколів надання реабілітаційної допомоги [6].

Однак, в сфері діяльності закладів охорони здоров'я МВС контроль відбувається на відомчому рівні та реалізується спеціалізованим суб'єктом: Департаментом охорони здоров'я та реабілітації Міністерства внутрішніх справ України. Так, у функціонал даного органу входить: здійснення організаційного і методичного керівництва роботою закладів охорони здоров'я МВС за встановленими Міністерством охорони здоров'я України стандартами, контроль та аналіз їх діяльності, розроблення заходів щодо вдосконалення їх роботи; контроль за отриманням закладами охорони здоров'я МВС дозволів (ліцензій) на право здійснення окремих видів діяльності, проходження ними державної акредитації та отримання акредитаційного сертифіката відповідності встановленим критеріям та гарантії високої якості професійної діяльності; контроль відбору осіб, які мають право на пільгове реабілітаційне, санаторно-курортне лікування, оздоровлення та відпочинок у медичних реабілітаційних центрах МВС; контроль за придбанням необхідної кількості путівок до санаторно-курортних закладів інших міністерств та відомств за потреби та в межах бюджетного фінансування; контроль за направленням, за потреби, цих осіб до державних і комунальних закладів охорони здоров'я для надання їм консультативної та стаціонарної (спеціалізованої) медичної допомоги, а також за моніторингом стану їх здоров'я; організація впровадження в практику закладів охорони здоров'я МВС новітніх технологій, досягнень науки, техніки і передового досвіду та контроль за їх упровадженням і таке інше [15]. Тобто, наведений

принцип організаційно-правового забезпечення медичного обслуговування членів сімей поліцейських передбачає більшу оперативність та простоту контролю за діяльністю закладів охорони здоров'я МВС, що відбувається в середині структури Міністерства спеціально уповноваженими підрозділами. Контроль за таких умов є значно цілеспрямованішим та якісним, адже передбачає негайну реакцію на відхилення у діяльності вказаних закладів.

3. Принцип пільговості медичного обслуговування членів сімей поліцейських, який здебільшого відноситься не до питання реалізації медичних послуг, а в організації умов для здійснення відповідної діяльності. Так, медичне обслуговування даного типу передбачає звернення суб'єктів до спеціалізованих закладів охорони здоров'я, що надає можливість отримати послуги в окремих аспектах вищої якості та значно скоріше, ніж інші категорії громадян. Тобто, таке обслуговування є своєрідною «пільгою» від держави, але щоб її використати необхідне дотримання певних умов, а суб'єкт має чітко відповідати ряду нормативно-встановлених вимог.

Висновок. Таким чином, кожна із наведених нами груп принципів прямо чи опосередковано визначає ключові ідеї та напрямки реалізації цієї діяльності, однак, саме спеціальні вихідні начала консолідують в собі основу надання медичних послуг в закладах охорони здоров'я МВС вказаним суб'єктам та спрямовують правове регулювання відповідної діяльності. У підсумку також слід відзначити, що відповідні засади не віднайшли свого законодавчого закріплення, а відтак ця прогалина вимагає внесення змін та доповнень до діючого загального та спеціального законодавства у сфері регулювання службової діяльності поліцейських.

Список використаних джерел:

1. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. СПб. : «Норинт, 2000».
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпін'я ; ВТФ «Перун», 2005. 1884 с.
3. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови Івченко. Х. : «Фоліо», 2002. 846 с.
4. Конституція України: закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Дроздов О. Актуальні проблеми реалізації окремих засад кримінального процесу в провадженні за нововиявленими обставинами. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2(77). С. 156–169.
6. Основи законодавства України про охорону здоров'я: закон від 19.11.1992 №2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. ст. 19.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой. 18-е изд., стереотип. М. : Рус. яз., 1987. 797 с.
8. Научная организация управления органами внутренних дел / под ред. Г. Г. Зуйкова. М. : Академия МВД СССР, 1984. 317 с.
9. Рибницький Г. В. Колективний договір в умовах ринкової економіки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Х., 2005. 176 с.
10. Гарашук В. М. Іще раз про сутність контролю та його загальне розуміння. Проблеми законності. Х., 2002. Вип. 54. С. 83–90.
11. Гарашук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07. Х.: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2003. 35 с.
12. Грицаєнко Л. Державний контроль і прокурорський нагляд: сутність та співвідношення. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. С. 34–38.
13. Богданов М. В. Организация и совершенствование контроля в органах внутренних дел : лекция. Ташкент : ТВШ МВД СССР, 1982. 35 с.
14. Салманова О. Ю. Правові акти в управлінській діяльності Національної поліції України : дисертація. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ. 2016. 455 с.
15. Положення про Департамент охорони здоров'я та реабілітації Міністерства внутрішніх справ України: наказ від 27.01.2020 № 65. *Офіційний веб-портал Міністерства внутрішніх справ України*. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/documents/normativno-pravovi-akti/departament-oxoroni-zdorovya/nakaz-mvs-vid-27012020-roku-65-pro-zatverdzennya-polozennya-pro-departament-oxoroni-zdorovya-ta-reabilitaciyi-ministerstva-vnutrisnix-sprav-ukrayini>

КОМПЕТЕНЦІЯ СПЕЦІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

COMPETENCE OF SPECIAL ENTITIES IMPLEMENTING STATE TAX POLICY IN UKRAINE

В науковій статті здійснено науковий аналіз позицій вчених щодо розуміння компетенції державної інституції. Зроблено проміжний висновок, що компетенція державної інституції в цілому та у сфері реалізації державної податкової політики – це нормативно визначена сукупність прав та обов'язків (правообов'язків) органу публічної влади, яка надає можливість в повному обсязі забезпечити виконання покладених на цей орган завдань та мети створення, щодо реалізації окремої функції держави (оподаткування) задля якої і був створений останній. Надано авторський підхід до визначення категорії «спеціальна компетенція в сфері реалізації державної податкової політики», як нормативно визначена сукупність правообов'язків по адмініструванню податків, що має детальну конкретизацію дій, правових засобів, правових інструментів та можливостей необхідних для виконання завдань та функцій у сфері оподаткування, яка закріплена за конкретним органом публічної адміністрації. Доведено, що ознаками спеціальної компетенції є: 1) нормативна визначеність; 2) містить правовий інструментарій, необхідний для досягнення мети створення певного органу публічної адміністрації; 3) як правило орган публічної адміністрації, який наділений спеціальною компетенцією має в своїй назві «служба» або «інспекція», «агентство або бюро»; 4) має в своїй організаційній структурі центральний орган та територіальні підрозділи в областях; 5) створення і функціонування такого органу публічної адміністрації спрямовано на виконання окремої державної функції. Визначено перелік суб'єктів, які наділені спеціальною компетенцією щодо реалізації державної податкової політики, до останніх віднесені: Міністерство фінансів України, Міністерство економіки України, Державну податкову службу України, Державну казначейську службу України, Національний банк України, Бюро економічної безпеки України, Державну митну службу тощо. Зроблено висновок, що Державна податкова служба України та Бюро економічної безпеки є суб'єктами абсолютної спеціальної компетенції щодо реалізації державної податкової політики змісту та особливостям діяльності останніх буде приділена увага в подальших наукових публікаціях.

Ключові слова: компетенція, спеціальна компетенція, податкова політика, суб'єкт реалізації, адміністрування податків.

In the scientific articles, a scientific analysis of the positions of scientists regarding the understanding of the competence of the state institution was carried out. An intermediate conclusion was made that the competence of the state institution as a whole and in the sphere of implementation of the state tax policy is a normatively defined set of rights and obligations (legal obligations) of the public authority, which provides the opportunity to fully ensure the fulfillment of the tasks assigned to this body and the purpose of creation, regarding the implementation of a separate function of the state (taxation), for which the latter was created. The author's approach to the definition of the category "special competence in the field of implementation of state tax policy" is given as a normatively

defined set of legal obligations for tax administration, which has a detailed specification of actions, legal means, legal instruments and opportunities necessary for the performance of tasks and functions in the field of taxation, which is assigned to a specific body of public administration. It is proved that the signs of special competence are: 1) regulatory certainty; 2) contains the legal tools needed to achieve the goal of creating a certain body of public administration; 3) as a rule, the public administration body, which is endowed with special competence, has in its name "service" or "inspection", "agency or bureau"; 4) has a central body and territorial subdivisions in the regions in its organizational structure; 5) the creation and functioning of such a public administration body is aimed at the performance of a separate state function. The list of entities with special competence for the implementation of the state tax policy has been defined, the latter include: the Ministry of Finance of Ukraine, the Ministry of Economy of Ukraine, the State Tax Service of Ukraine, the State Treasury Service of Ukraine, the National Bank of Ukraine, the Bureau of Economic Security of Ukraine, the State Customs Service etc. It was concluded that the State Tax Service of Ukraine and the Bureau of Economic Security are subjects of absolute special competence regarding the implementation of the state tax policy, the content and peculiarities of the latter's activities will be paid attention to in further scientific publications.

Key words: *competence, special competence, tax policy, subject of implementation, tax administration.*

Постановка проблеми. Існування держави не можливо без збалансованого функціонування всіх її компонентів, одним із яких є – податки та податкова система. Буремні часи, які переживає сьогодні України потребують злагодженої та системної роботи всіх державних інституцій з метою підтримання добробуту населення та забезпечення економічного суверенітету держави, що вимагає в свою чергу встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави із максимальним врахуванням інтересів усіх учасників податкових відносин. В цьому важливу роль відіграють саме спеціальні суб'єкти реалізації державної податкової політики, які державою наділені відповідним правовим інструментарієм. Виходячи з цього потребує дослідження компетенція спеціальних суб'єктів реалізації державної податкової політики із врахуванням викликів, потенційних та реальних загроз для економіки України.

Стан наукової розробки проблеми. Наголосимо, що питаннями податків, податкової системи та відповідно організації та функціонування останньої займалися вчені різних галузевих наук, в тому числі і адміністративісти. Серед останніх доцільно виділити роботи таких вчених як: В. Б. Авер'янова, О. О. Бандурки, О. Р. Баріна, В. Т. Білоуса, Ю. П. Битяка, О. І. Безпалової, О. О. Бригінця, О. В. Джафарової, М. П. Кучерявенка, С. М. Левчука, І. С. Мироненко, В. І. Мельника, Р. В. Миронюка, Л. А. Савченко, В. І. Теремецького, С. О. Шатрави та інших. Наукові напрацювання зазначених вчених стануть для нас добрим науковим добром при дослідженні інституціональної складової реалізації державної податкової політики.

Основною **метою** наукового дослідження є: по-перше, визначення авторської підходу до поняття та ознак «спеціальна компетенція суб'єктів реалізації державної податкової політики»; по-друге, із врахуванням запропонованої нами раніше класифікації інституціональної складової податкової політики проаналізувати повноваження таких суб'єктів та класифікувати останні із врахуванням особливостей правовідносин в цій сфері; по-третє, запропонувати конкретні правові та організаційні шляхи удосконалення діяльності останніх із врахуванням потреб сучасного розвитку економіки.

Виклад основного матеріалу. Так, «компетенція» в перекладі з латинської означає: взаємно прагнути; відповідати; сукупність предметів відання, завдань, повноважень, прав і обов'язків державного органу або посадової особи, що визначаються законодавством [1]. Зазначимо, що переклад певної категорії відображає в більшості випадків уявлення окремого автора про зміст зазначеної категорії. Наведена категорія має широкий спектр застосування від медицини до освіти. Вагоме значення має і для юриспруденції, особливо тієї частини, що стосується діяльності державних інституцій, оскільки на пряму зачіпає права і свободи людини і громадянина.

В цьому аспекті доволі вдалим є трактування компетенції, що дається О. Е. Кутафінім і К. Ф. Шереметом, які говорили про те, що вона, по своїй суті, становить правовий засіб (форму) суспільного розподілу праці по управлінню державою і суспільством [2, с. 26]. В загальному

вигляді без конкретизації, зазначене визначення розкриває правову природу цієї категорії і дає уявлення про її зміст.

Для більш повного розуміння змісту зазначеної категорії необхідно проаналізувати і інші думки дослідників з цього питання. Так, Ю. С. Педько під компетенцією розуміє сукупність встановлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав і обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу або посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організовувати та контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи відповідальності тощо [3, с. 373]. В цілому таке формулювання відповідає об'єктивній істині, однак викликає сумнів аргумент, що остання може бути викладена «в неюридичній формі». Таке формулювання, на нашу думку, протирічить ст. 19 Конституції України.

В свою чергу М. Г. Кобилянський в аспекті визначення компетенційного спору під терміном «компетенція» розуміє сукупність повноважень, прав та обов'язків, які надані державному органу, органу місцевого самоврядування для реалізації завдань і функцій, покладених на них чинним законодавством [4, с. 30]. Сумнівним вбачається виокремлення в якості рівнозначних складових таких категорій як: повноваження, права, обов'язки.

Найбільш вдалим вбачається визначення запропоноване В. Б. Авер'яновим, який до складових останньої відносить права та обов'язки [5, с. 247]. Ми цілком підтримуємо зазначену позицію. При цьому розмірковуючи над правовою природою прав та обов'язків певної державної інституції відома дослідниця з адміністративного права Т. О. Коломоець наголошує на тому, що останні мають владний характер та є похідними від завдань та функцій [6, с. 64]. Зауважимо, що ми не погоджуємось із позицією щодо абсолютної владності останніх, оскільки диспозитивний метод правового регулювання адміністративно-правових відносин є одним із дієвих інструментів в публічному управлінні. При цьому В. Я. Малиновський наголошує на тому, що у сфері державного управління компетенція розглядається як – сукупність предметів відання та повноважень (прав і обов'язків), які надаються суб'єкту управління (органу або посадовій особі) для виконання відповідних завдань і функцій та визначають його місце в апараті державного управління. Компетенція державно-владним шляхом встановлює обсяг і зміст діяльності суб'єкта державного управління з одночасним розмежуванням його функцій і функцій інших суб'єктів як по вертикалі, так і по горизонталі управлінської системи; як встановлена нормами Конституції та законів України сукупність прав, обов'язків і предметів відання органів виконавчої влади та їх посадових, службових осіб, які забезпечують здійснення функцій і завдань виконавчої влади [7, с. 87].

Заслугує на увагу позиція І. І. Микульця, який пропонує розглядати структуру компетенції, виділивши змістовні (основні) і додаткові (вторинні) її елементи. Якщо основні елементи визначають зміст компетенції, то додаткові відображають окремі відмітні її ознаки. В якості змістовного (основного) елементу необхідно виділити повноваження – сукупність прав і обов'язків, що характеризують (визначають) набір засобів, форм, методів і прийомів здійснюваної суб'єктом дії. До числа додаткових (вторинних) елементів компетенції можна віднести: 1) предмети ведення – сфера або сфери відносин в яких виступає суб'єкт права; 2) межі дії – просторово-територіальні межі, інші рамки в яких здійснюється діяльність суб'єкта права [8, с. 129]. Такий підхід є цікавим, та обґрунтовує поділ «компетенції» саме за вторинними критеріями. Як зазначає Т. О. Карабін обсяг компетенції свідчить про ступінь самостійності та відособленості окремого органу в системі всього апарату, про певну самодостатність його владної діяльності. Обсяг компетенції зумовлюється місцем, яке займає той чи інший орган або посадова особа у системі органів влади. Вона, уточнюючи правове положення органу, виражає правові можливості здійснення діяльності [9, с. 57].

Отже, можна зробити такий проміжний висновок, що компетенція державної інституції в цілому та у сфері реалізації державної податкової політики – це нормативно визначена сукупність прав та обов'язків (правообов'язків) органу публічної влади, яка надає можливість в повному обсязі забезпечити виконання покладених на цей орган завдань та мети створення, щодо реалізації окремої функції держави (оподаткування) задля якої і був створений останній.

На підтвердження нашої позиції наведемо вислів А. О. Беспалової, яка спирається на позицію О. В. Дьоміна, який зазначає, що розмежування «прав» і «обов'язків» стосовно податкових органів є досить умовним, через те, що реалізація наданих прав для них є функціонально-цільовим призначенням. Податкові органи не можуть відмовитись від реалізації своїх прав на власний розсуд. Те, що вони робити вправі (наприклад, проводити податкові перевірки, стягувати недоїмки), – вони робити зобов'язані і навпаки [10, с. 101]. Це є додатковим підтвердженням того,

що коли мова йде про права і обов'язки певної державної інституції, то розмежувати зазначені категорії неможливо тощо.

З метою формулювання авторського підходу до категорії «спеціальна компетенція» в цілому та у сфері реалізації державної податкової політики зокрема, проаналізуємо зміст категорії «спеціальна». Як свідчить аналіз тлумачних словників, означений прикметник має такі значення: 1) що стосується виключно для кого-, чого-небудь; 2) який має особливе призначення, зв'язаний з ним; 3) який чимось вирізняється з-поміж інших тощо. Таким чином, використання зазначеного прикметника, з будь-яким іменником посилює зміст останнього забарвленням того, що останній має особливості, конкретизацію якостей або рис в рамках загального базового поняття. Симбіоз категорій «спеціальна компетенція» тому яскравий приклад. З метою формулювання авторського підходу звернемо увагу на існуючі в науковій літературі погляди на визначення цієї категорії.

Так, органи спеціальної (функціональної) компетенції здійснюють керівництво з питань, які мають загальний характер для всіх чи багатьох галузей господарства, соціально-культурного будівництва. Вони координують діяльність галузевих міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих органів державної виконавчої влади, а також підприємств, установ і організацій незалежно від їх відомчого підпорядкування. До таких органів належать: міністерства, інші центральні органи виконавчої влади (Міністерство економіки, Міністерство фінансів, Антимонопольний комітет та ін.), а також їх місцеві органи [11].

Спробуємо сформулювати авторський підхід до визначення категорії «спеціальна компетенція в сфері реалізації державної податкової політики» – це нормативно визначена сукупність правообов'язків по адмініструванню податків, що має детальну конкретизацію дій, правових засобів, правових інструментів та можливостей необхідних для виконання завдань та функцій у сфері оподаткування, яка закріплена за конкретним органом публічної адміністрації. Ознаками спеціальної компетенції є: 1) нормативна визначеність; 2) містить правовий інструментарій, необхідний для досягнення мети створення певного органу публічної адміністрації; 3) як правило орган публічної адміністрації, який наділений спеціальною компетенцією має в своїй назві «служба» або «інспекція», «агентство або бюро»; 4) має в своїй організаційній структурі центральний орган та територіальні підрозділи в областях; 5) створення і функціонування такого органу публічної адміністрації спрямовано на виконання окремої державної функції.

Нами в попередніх публікаціях була спроба визначити перелік суб'єктів, які наділені спеціальною компетенцією щодо реалізації державної податкової політики. Так, нами до останніх були віднесені: Державну податкову службу України, Державну казначейську службу України, Національний банк України, Бюро економічної безпеки України, Державну митну службу тощо. Однак, цей перелік є не повним, вважаємо за доцільне до кола останніх віднести Міністерство фінансів України та Міністерство економіки України. Також, існує думка, про можливість віднесення до суб'єктів, які наділені спеціальною компетенцією і наших міжнародних партнерів. Європейський Союз також наділений спеціальною компетенцією у сфері координації економічної політики держав-членів і політику зайнятості, а також у сфері визначення та здійснення СЗППБ з поступовим формуванням спільної оборонної політики [12]. Зауважимо, що хоча Україна ще не стала повноцінним членом останнього, однак, рекомендації та директиви ЄС вже сьогодні мають не аби яке значення для розвитку системи оподаткування та економіки в цілому.

Подальший хід дослідження спрямуємо на аналіз діяльності вищевказаних суб'єктів спеціальної компетенції у сфері реалізації державної податкової політики. Так, Міністерство фінансів України нами віднесено до суб'єктів наділених спеціальною компетенцією, оскільки згідно чинного законодавства покликаний формувати та реалізовувати державну фінансову політику, частиною якої є податкова політика.

Відповідне нормативне закріплення податкових повноважень *Міністерства фінансів України* містить постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України» від 20 серпня 2014 р. № 375 [13]. На думку Е. О. Сидорової, до головних напрямів діяльності Міністерства фінансів України у сфері податкової політики слід віднести: забезпечення формування й реалізації єдиної державної податкової політики; по-друге, забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового законодавства. У цих умовах простежується своєрідна діалектика змін у предметах відання виконавчих органів влади в частині оподаткування [14, с. 132]. Зазначений підхід на сьогодні є дещо застарілим, оскільки забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового законодавства покладено на самостійну державну інституцію, саме – Бюро економічної безпеки

України. Також, до самостійного напрямку діяльності Міністерства фінансів України в частині реалізації державної податкової політики слід віднести – управлінсько-кадрові.

Ще одним суб'єктом спеціальної компетенції нами названо *Міністерство економіки України*. Згідно постанови Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 року № 495 «Положення про Міністерство економіки України» [15]. Відповідно до визначених повноважень Міністерство економіки України: 1) розробляє в межах повноважень, передбачених законом, пропозиції щодо вдосконалення бюджетного та податкового законодавства; 2) бере участь у формуванні та реалізації в межах повноважень, передбачених законом, державної фінансової, бюджетної та податкової політики, складенні Бюджетної декларації; 3) контролює в межах повноважень, передбачених законом, здійснення експортно-імпорتنих операцій за участю іноземних суб'єктів господарської діяльності, зареєстрованих у державах з пільговим режимом оподаткування [15]. Можна зробити висновок, що останні наділені спеціальною компетенцією у сфері реалізації державної податкової політики за такими напрямками: контрольно-наглядові; нормотворчі; управлінські (публічно-сервісні) тощо.

Потребує уваги діяльність *Державної казначейської служби України* з позицій віднесення останньої до суб'єктів наділених спеціальною компетенцією. Як зазначає Е. О. Сидорова особлива роль на межі податкового й бюджетного регулювання належить казначейським органам, які в умовах казначейської системи обслуговування бюджетів покликані забезпечувати безперервність процесу зарахування податкових надходжень до встановлених законодавством бюджетів-отримувачів цих коштів і здійснювати сервісне обслуговування бюджетних рахунків. Фактичне призначення казначейських органів є дуже важливим, адже воно стосується безпосереднього матеріального результату, заради якого здійснюють свої права і обов'язки основні учасники податкових правовідносин – податкових надходжень, їх зарахування до бюджетів, а в установленні податковим законодавством випадках, – також і повернення коштів платникам податків [14, с. 139]. Ми цілком погоджуємось із дослідницею щодо віднесення останньої до системи суб'єктів, які наділені спеціальною компетенцією у сфері оподаткування. Такої ж позиції дотримуються і відомий дослідник податкового права М. П. Кучерявенко [16, с. 301]. На підтвердження цього наведемо постанову Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2015 року №215 «Положення про Державну казначейську службу України» [17], в якій визначено повноваження останньої, що свідчать про наявність спеціальної компетенції: 1) здійснює повернення (перерахування) коштів, помилково або надміру зарахованих до бюджету, за поданням (висновком) органів, що контролюють справляння надходжень бюджету; 2) здійснює за висновком ДПС та її територіальних органів перерахування між видами доходів і бюджетів коштів, помилково та/або надміру зарахованих до державного та/або місцевих бюджетів через єдиний рахунок; 3) здійснює бюджетне відшкодування податку на додану вартість; 4) здійснює за поданням органів, що контролюють справляння надходжень бюджету, перерахування компенсації частини суми штрафних (фінансових) санкцій покупцям (споживачам) за рахунок сплачених до державного бюджету сум штрафних (фінансових) санкцій, застосованих такими органами за наслідками проведеної перевірки за зверненням або скаргою покупця (споживача) про порушення платником податків встановленого порядку проведення розрахункових операцій; 5) здійснює відкриття, закриття та обслуговування рахунків у системі електронного адміністрування податків тощо.

Вважаємо за доцільне до суб'єктів, які наділені спеціальною компетенцією у сфері реалізації державної податкової політики віднести *Національний банк України*. Як зазначає Е. О. Сидорова останній здійснює податкові повноваження в сукупності з іншими своїми владними правообов'язками. Незважаючи на це, їх вплив на функціонування й розвиток податкових відносин може бути не менш відчутним і значимим, ніж діяльність контролюючих органів, на яких покладено переважно податкові повноваження і які спеціально і створені для участі у цих владно-майнових відносинах [14, с. 149-150]. Останній разом з Державною казначейською службою України забезпечують відкриття та функціонування єдиного казначейського рахунку, сприяє нормальній роботі податкової сфери.

Висновок. Зауважимо, що повноваження вищенаведених органів щодо реалізації державної податкової політики містять спеціальну компетенцію в зазначеній сфері, однак останні наділені і іншими повноваженнями щодо регулювання інших складових фінансової та економічної політики, окрім податкової. При цьому Державна податкова служба України та Бюро економічної безпеки є суб'єктами абсолютної спеціальної компетенції щодо реалізації державної податкової політики змісту та особливостям діяльності останніх буде приділена увага в подальших наукових публікаціях.

Список використаних джерел:

1. Компетенція. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F>
2. Кутафин О. Е. Компетенция местных советов / О. Е. Кутафин, К. Ф. Шеремет. М. : Юрид. лит-ра, 1986. 223 с.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник / за редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Видавництво «Юридична думка», 2012. 1020 с.
4. Кобилянський М. Г. Компетенційний спір як предмет юрисдикції адміністративних судів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2013. 210 с.
5. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К. : Ін-Юре, 2002. 668 с.
6. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. / Т. О. Коломоєць. К. : Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
7. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. Вид. 2-ге, допов. і виправл. К. : Центр сприяння інституту розвитку держ. служби, 2005. 254 с.
8. Микульца І. І. Адміністративно-правовий статус органів юстиції України України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2014. 203 с.
9. Карабін Т. О. Розподіл повноважень публічної адміністрації (доктринальний адміністративно-правовий аналіз) : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2016. 442 с.
10. Беспалова А. О. Правове регулювання адміністрування податків і зборів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2015. 233 с.
11. Поняття, функції і види діяльності виконавчої влади. URL : <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9665/>
12. Категорії компетенції ЄС. URL : https://studies.in.ua/pravo_es-shporu/2467-kategoryi-kompetencyi-yes.html
13. Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 375. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/375-2014-%D0%BF>
14. Сидорова Е. О. Податкові повноваження органів публічної влади в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2018. 230 с.
15. Положення про Міністерство економіки України : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 495. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/459-2014-%D0%BF>
16. Кучерявенко М. П. Податкове право України : підручник. Харків : Право, 2012 , 528 с.
17. Про затвердження Положення про Державну казначейську службу України : постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2015 № 215. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/215-2015-%D0%BF>

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЕТЕНЦІЙНОГО СПОРУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

PECULIARITIES OF THE COMPETENCE DISPUTE IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

Визначено, що за юридичною природою компетенційний спір є простим, проте може бути і складним у випадку виникнення похідних вимог. Це зумовлює існування складнощів його ідентифікації, адже під виглядом розмежування компетенції, суб'єкти владних повноважень фактично застосовують положення п. 5 ч. 1 статті 5 КАС України задля активізації захисту їхніх порушених прав з боку іншого суб'єкта-представника публічної адміністрації, що є не припустимим з позиції нині чинної редакції КАС України та судової доктрини загалом.

Сформовано такі особливості компетенційного спору, які вирізняють його від інших в адміністративному судочинстві: 1) суб'єктний та предметний склад. Для віднесення правового спору до цієї категорії визначальним є наявність законодавчих колізій, які наділяють суб'єктів владних повноважень аналогічними повноваженнями або прогалин законодавства, у зв'язку з чим реалізація повноважень одного із них є неможливою чи суперечить основній меті правового врегулювання конкретного кола правовідносин; 2) їхня специфіка як спорів, де відсутнє право, що підлягає судовому захисту, адже за загальним і непорушним правилом адміністративного судочинства відсутність спору виключає можливості судового захисту; 3) основою метою звернення до суду при такому спорі хоч і є визнання права здійснення конкретних повноважень за одним із учасників спору, однак фактично мова йде про роз'яснення меж повноважень відповідача чи визнання окремих із них такими, що є прерогативою позивача; 4) наявність юридичних наслідків прийнятого рішення не тільки для сторін конфліктних відносин, а й усіх тих, що мають відношення до сфери реалізації їхньої компетенції; 5) зміна повноважень відповідача чи надання таких позивачу є недопустимою при винесенні судового рішення у цій категорії адміністративних справ, адже суд є правозастосовчим органом та не може підміняти державний орган (вносити зміни та доповнення до чинного законодавства, лиш здійснювати контрольну діяльність щодо виконання його положень).

Ключові слова: адміністративні суди, адміністративно-правовий спір, компетенційний спір, правовий конфлікт, публічно-правовий спір, юрисдикція адміністративних судів.

It is determined that the legal nature of the competence dispute is simple, but it can be complicated in the event of derivative claims. This leads to the existence of complexities in its identification, because under the guise of delimitation of competence, the subjects of the authorities actually apply the provisions of clause 5, part 1, article 5 of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine to activate the protection of their violated rights on the part of the second subject-representative of the public administration, which is not admissible.

The following features of the competence dispute, which distinguish it from others in administrative proceedings, have been formed: 1) subject and object composition. To classify a legal dispute in this category, the determining factor is the presence of legislative conflicts that endow subjects of power with similar powers or gaps in the legislation, in connection with which the exercise of the powers of one of them

is impossible or contradicts the main goal of the legal settlement of a specific range of legal relations; 2) their specificity as disputes where there is no right subject to judicial protection, because according to the general and unshakable rule of administrative proceedings, the absence of a dispute excludes the possibility of judicial protection; 3) the main purpose of going to court in such a dispute is to recognize the right to exercise specific powers of one of the parties to the dispute, but in fact it is about clarifying the boundaries of the defendant's powers or recognizing some of them as the prerogative of the plaintiff; 4) the presence of legal consequences of the adopted decision not only for the parties to conflict relations, but also for all those related to the sphere of implementation of their competence; 5) the actual change of the powers of the defendant or the granting of such powers to the plaintiff is inadmissible when rendering a court decision in this category of administrative cases.

Key words: *administrative courts, administrative-legal dispute, competence dispute, jurisdiction of administrative courts, legal conflict, public-law dispute.*

Постановка проблеми. За загальним правилом, під компетенційним спором слід розуміти спір між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління (публічної адміністрації), у тому числі – делегованих повноважень [1]. Відповідно він є різновидом публічно-правового (адміністративно-правового) спору, який виник у сфері здійснення функцій публічно-правового характеру публічної адміністрації й стосується усунення перешкод у реалізації компетенції конкретних її представників. Це досить специфічний вид адміністративних справ, що підлягають розгляду адміністративним судом, адже аналіз судової практики свідчить про наявність значної кількості судових рішень, де суд приходить до висновку про те, що спір не є компетенційним у спірних відносинах між представниками публічної адміністрації.

Тому метою цієї статті є розкриття особливостей компетенційних спорів, які вирізняють його від інших в адміністративному судочинстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Представлена до аналізу тематика є специфічною. Зокрема до її особливостей були звернені праці таких вчених як: Я. Берназюк, М. Кобилянський, А. Ткаченко, А. Хасаншин. Однак загалом ця проблематика є малодослідженою в межах адміністративної науки та є такою, що потребує більш ґрунтовного вивчення.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі відзначається, що за своїм змістом правові спори поділяються на прості і складні. Прості правові спори передбачають одиночну вимогу [2, с. 69], а складні – декілька вимог.

За юридичною природою аналізований правовий конфлікт є простим, проте може бути і складним у випадку виникнення похідних вимог. Це зумовлює існування складнощів його ідентифікації, адже під виглядом розмежування компетенції, суб'єкти владних повноважень фактично застосовують положення п. 5 ч. 1 статті 5 КАС України задля активізації захисту їхніх порушених прав з боку іншого суб'єкта-представника публічної адміністрації, що є не припустимим з позиції нині чинної редакції КАС України та судової доктрини загалом.

Як приклад, позов Виконавчого комітету Чернівецької міської ради до Конкурсного комітету з призначення управителя багатоквартирного житлового фонду м. Чернівці про визнання протиправним та скасування рішень у розумінні суду не є компетенційним [3], адже наявність обґрунтування позовних вимог про визнання протиправним рішення тим, що таке рішення прийнято відповідачем поза межами його повноважень, які визначені Конституцією та законами України, не може сама по собі свідчити про наявність компетенційного спору [4].

Також не є компетенційним спір між Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг з Державною регуляторною службою України щодо визнання протиправним та скасування розпорядження останнього від 28 жовтня 2016 року № 113. Колегія суддів зазначає, що Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг звертається з вимогою скасувати рішення суб'єкта владних повноважень, якому відповідно до Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» він підзвітний і підконтрольний, і який, реалізуючи компетенцію у сфері нагляду за органами ліцензування, скасував його рішення як підконтрольного органу [5].

Водночас у рішенні Окружного адміністративного суду 08 липня 2021 року по справі № 640/31382/20 суд підтримав доводи позивача, що необхідною умовою для віднесення спору до категорії компетенційних є вирішення питання щодо реалізації (розмежування) повноважень

(компетенцій) між суб'єктами владних повноважень, а не встановлення факту того чи діяв суб'єкт владних повноважень в порядку та у спосіб, що передбачені чинним законодавством України [4], адже це підстава для виникнення цього спору, а не його предмет.

Отже, перша й провідна особливість компетенційного спору – суб'єктний та предметний склад. Для віднесення правового спору до цієї категорії визначальним є наявність законодавчих колізій, які наділяють суб'єктів владних повноважень аналогічними повноваженнями або прогалин законодавства, у зв'язку з чим реалізація повноважень одного із них є неможливою чи суперечить основній меті правового врегулювання конкретного кола правовідносин.

З вказаного вбачається ще одна особливість компетенційних спорів – їхня специфіка як спорів, де відсутнє право, що підлягає судовому захисту.

Важливим є те, що нова редакція ст. 124 Конституції України, яка набрала чинності 30 вересня 2016 року, містить норму, згідно з якою юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір, акцентуючи саме на факті наявності спору. У свою чергу, попередня редакція передбачала конституційну гарантію того, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Таким чином, юрисдикція суду була звужена виключно до вирішення спорів. Аналогічних змін зазнали й положення ст. 2 КАС України, які визначають завдання адміністративного судочинства [6]. Тобто за загальним правилом, відсутність спору виключає можливість звернення до суду (висновок, сформований у постанові Великої Палати Верховного Суду від 12 грудня 2018 року у справі № 802/2474/17-а; провадження №11-1081ап18) [6], однак винятком є саме компетенційний спір.

Відповідно третьою особливістю компетенційного спору є те, що основою метою звернення до суду при такому спорі хоч і є визнання права здійснення конкретних повноважень за одним із учасників спору, однак фактично мова йде про роз'яснення меж повноважень відповідача чи визнання окремих із них такими, що є прерогативою позивача.

Як приклад, Управління державного архітектурно-будівельного контролю Одеської міської ради (позивач) звернулось до Одеського окружного адміністративного суду 07 лютого 2022 року з метою скасування сертифіката про прийняття в експлуатацію об'єкта, прийнятого Державною інспекцією архітектури та містобудування України (відповідач). Судом встановлено, що цей спір не відноситься до компетенційних, адже позивач не заперечує компетенцію відповідача щодо видачі сертифіката про прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта та всі його аргументи зводяться до помилковості видачі вказаного документа, що робить неможливим його судовий розгляд. Проте Одеський окружний адміністративний суд у ухвалі від 10 травня 2022 року по справі № 420/2598/22 вбачає за необхідне уточнити, що органом державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду є центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду, якими є як позивач, так і відповідач [7]. Тобто якби предмет спору стосувався розмежування їхньої компетенції – цей спір міг би бути компетенційним.

Тому суд звертає увагу, що відповідно до ч. 1 ст. 41 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», державний архітектурно-будівельний контроль покликаний на перевірку дотримання вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності вичерпаним колом осіб: замовниками, проектувальниками, підрядниками та експертними організаціями, до яких не відноситься Державна інспекція архітектури та містобудування України. Відповідно до ч. 1 ст. 41-1 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», державний архітектурно-будівельний нагляд здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду, через головних інспекторів будівельного нагляду у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (ч. 2 ст. 41-1 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності»), до якого позивач не відноситься. Таким органом є Державна інспекція архітектури та містобудування України [7]. Таким чином, закриваючи провадження у справі суд додатково роз'яснив межі повноважень сторін спору.

Продовжимо з того, що на думку А. Ткаченко особливістю порядку розгляду компетенційних спорів є неможливість відмови від позову, примирення сторін, адже прийняте судом рішення завжди буде впливати на права й обов'язки інших осіб. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їхні посадові й службові особи, інші суб'єкти при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень завжди реалізують функції держави, тобто діють не у власних інтересах, а в інтересах держави, яка є носієм влади народу [8]. Можемо доповнити вказану думку тим, що якщо компетенційний спір виник до моменту фактичної реалізації повноважень публічною адміністрацією

(наприклад, адміністративне правонаступництво) допустимим є укладання адміністративного договору про розмежування компетенції і суд, на власний розсуд, може запропонувати у такий спосіб його вирішення.

Тобто ще одна ознака аналізованого спору – наявність юридичних наслідків прийнятого рішення не тільки для сторін конфліктних відносин, а й усіх тих, що мають відношення до сфери реалізації їхньої компетенції.

Досить цікавою є думка М. Кобилянського, який серед особливостей компетенційних спорів виділяє ті, що визначені матеріальними нормами (матеріальні) і особливості, визначені процесуальними нормами (процесуальні). На його переконання, матеріальні особливості полягають у: визначенні законодавством правового статусу суб'єктів владних повноважень як сторін спору; спрямованості їхньої діяльності на реалізацію публічного інтересу, що визначено адміністративно-правовою природою функціонування таких суб'єктів; виникнення компетенційних спорів виключно в межах реалізації функцій публічно-правового характеру суб'єктами владних повноважень. Своєю чергою, процесуальні особливості компетенційних спорів полягають у: встановленні сторонами таких спорів суб'єктів владних повноважень; взаємні претензії сторін спору стосуються одного предмету, пов'язаного з реалізацією обома сторонами владних повноважень у сфері реалізації адміністративних функцій; предмет спору стосується правової суперечки між суб'єктами, які реалізують адміністративно-сервісні повноваження, встановлені законодавством; юридичною підставою звернення до адміністративного суду з питань вирішення компетенційного спору є порушення суб'єктом владних повноважень норм законодавства щодо визначеної компетенції у відносинах з іншим суб'єктом; встановлення предметної підсудності справ, пов'язаних з вирішенням компетенційних спорів, а також окремих особливостей процедур провадження в адміністративних судах (неможливості відмови від позову, примирення сторін) [9, с. 42–43]. Більшою мірою погоджуючись з думкою М. Кобилянського, зазначимо, що не всі визначені ним процесуальні особливості наразі є актуальними, зокрема у зв'язку з наявністю сформованої позиції Верховного суду щодо відсутності у цьому випадку спору про право. Тобто взаємні претензії у цьому випадку можуть мати місце, однак предмет спору є сталим (виключно розмежування компетенції). Суд має дослідити фактичні обставини реалізації повноважень сторін конфлікту, однак опиратись на те, чи надані цим суб'єктам законодавством можливості для їхнього здійснення, у кого привілейоване становище та чи можливо врегулювати наявні законодавчі колізії або прогалини у спосіб винесення судового рішення. Окремо вчений уточнює, що наслідком вирішення компетенційного спору в адміністративних судах може бути зміна повноважень певного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування [9, с. 42] з чим ми не погоджуємось, адже суд є правозастосовчим органом та не може підміняти державний орган (вносити зміни та доповнення до чинного законодавства, лиш здійснювати контрольну діяльність щодо виконання його положень).

Висновки. Проведене дослідження дає можливість узагальнити, що провідною особливістю компетенційних спорів, яка вирізняє його від інших в адміністративному судочинстві є законодавче визначення його юридичної природи у звуженому обрисі з неможливістю віднесення інших публічно-правових відносин ніж ті, що стосуються розмежування повноважень публічної адміністрації до категорії таких, що мають характер компетенційного спору.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне провадження № К/9901/44291/18: Постанова Верховного Суду від 06 грудня 2021 року по справі № 826/10972/16. *ЄДР судових рішень* : сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101698229>
2. Хасаншін А. Особливості класифікації правових спорів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2018. № 902. С. 68–73.
3. Про визнання протиправним та скасування рішення: Ухвала Чернівецького окружного адміністративного суду від 08 липня 2021 року по справі №600/2999/21-а. *ЄДР судових рішень* : сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98182684>
4. Про визнання протиправними та нечинними постанов: Рішення Окружного адміністративного суду від 08 липня 2021 року по справі № 640/31382/20. *ЄДР судових рішень* : сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98218323>
5. Адміністративне провадження К/9901/25027/19: постанова Верховного суду від 17 червня 2021 року по справі № 826/19092/16. *ЄДР судових рішень* : сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97735324>

6. Берназюк Я. Про позови, які не підлягають судовому розгляду. *Судово-юридична газета* : сайт. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140426-pro-pozovi-yaki-ne-pidlyagayut-sudovomu-rozglyadu>

7. Про скасування сертифікату про прийняття в експлуатацію об'єкта: Ухвала Одеського окружного адміністративного суду від 10 травня 2022 року по справі № 420/2598/22. *ЄДР судових рішень* : сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104234869>

8. Ткаченко А. Компетенційні спори: поняття та особливості. *Radnuk.info* : сайт. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/admin-pravo/493-stetse-nko/21437-2012-06-23-11-27-35.html>

9. Кобилянський М. Особливості та класифікація компетенційних спорів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 1. С. 42–44.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.14>

ЛЕКАРЬ С. І., ІВАНИШИНА О. С.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ

CERTAIN ASPECTS OF THE MECHANISM OF LEGAL PROTECTION OF TAX RELATIONS IN UKRAINE

У статті проаналізовано особливості функціонування механізму правового захисту податкових правовідносин в Україні. Узагальнено позиції вчених і дослідників, а також окремі аспекти функціонування відповідної правової конструкції в контексті укріплення в правовій системі України принципів правової державності та демократичних основ.

Доводиться позиція про те, що податкові правовідносини є одним із аспектів суспільних відносин, котрі мають низку характерних ознак і безперечно потребують окремої системи не лише кримінально-правової охорони, а й механізмів захисту від порушення основних стандартів і правил у відповідній площині. Обґрунтовується те, що податкова система України є одним із найбільш важливих інструментів наповнення державного бюджету України, що в свою чергу забезпечує стабільне функціонування держави, стабільність та соціально-економічну незалежність всіх членів суспільства, що в свою чергу потребує системного опрацювання проблемних питань її функціонування, а також розв'язання основних проблемних питань.

Додатково обґрунтовано позицію про те, що податкові правовідносини, як елемент загальної системи відносин у суспільстві, розуміються як окрема, врегульована спеціальними нормами права система взаємообумовлених прав і обов'язків, що формують порядок взаємодії держави з тими суб'єктами, що вступають в такі відносини та мають перед нею зобов'язання, відповідно до чинного законодавства.

Перспектива подальшого дослідження механізму правового захисту податкових правовідносин в Україні полягає в необхідності аналізу інших напрямів, а також докладання зусиль, у тому числі за допомогою методів соціологічного аналізу та використовуючи статистичні показники.

Ключові слова: механізм, правовий захист, відповідальність, податкове право, податки, правозахисна діяльність, правоохорона.

The article analyzes the functioning of the mechanism of legal protection of tax relations in Ukraine. The positions of scientists and researchers are summarized, as well as certain aspects of the functioning of the relevant legal structure in the context of strengthening the principles of legal statehood and democratic foundations in the legal system of Ukraine.

The position is argued that tax legal relations are one of the aspects of social relations, which have a number of characteristic features and undoubtedly require a separate system not only of criminal law protection, but also mechanisms of protection against violation of basic standards and rules in the relevant plane. It is substantiated that the tax system of Ukraine is one of the most important tools for filling the state budget of Ukraine, which in turn ensures the stable functioning of the state, stability and socio-economic independence of all members of society, which in turn requires

© ЛЕКАРЬ С. І. – доктор юридичних наук, професор, заслужений економіст України, професор кафедри фіскального адміністрування (Державний податковий університет), <https://orcid.org/0000-0003-1578-068X>

© ІВАНИШИНА О. С. – кандидат економічних наук, доцент кафедри фіскального адміністрування (Державний податковий університет), <https://orcid.org/0000-0002-4495-7475>

systematic processing of problematic issues of its functioning, and as well as solving the main problematic issues.

The author additionally substantiates the position that tax legal relations, as an element of the general system of relations in society, are understood as a separate, regulated by special legal norms system of mutually conditioned rights and obligations that form the order of interaction of the state with those subjects that enter into such relations and have obligations to her, in accordance with the current legislation.

The prospect of further research into the mechanism of legal protection of tax relations in Ukraine is in the need to analyze other directions, as well as to make efforts, including using methods of sociological analysis and using statistical indicators.

Key words: *mechanism, legal protection, responsibility, tax law, taxes, human rights activity, law enforcement.*

Актуальність тематики. Забезпечення ефективного та результативного функціонування системи оподаткування забезпечується, у тому числі в спосіб передбачення механізму захисту й охорони відповідного кола правовідносин. На думку автора, критична важливість функціонування системи оподаткування, низка складнощів у відповідній площині, а також масштабна збройна агресія росії проти Української державності значно ускладнюють дію норм права у відповідній галузі, що в свою чергу потребує розв'язання відповідних проблемних питань.

Механізм правової охорони податкових правовідносин, складається не лише з норм правовстановлюючого характеру, а й із положень кримінально-правового та кримінального процесуального законодавства, що забезпечують ефективну охорону та захист цього інституту. Водночас, окремі аспекти в питанні як кримінально-правової охорони так і захисту потребують ґрунтового наукового аналізу, як із урахуванням нових загроз у цій галузі (що може поставити питання про криміналізацію/декриміналізацію окремих діянь) так і враховуючи практику правозастосування окремих норм відповідних галузей права, а також судової, адвокатської та слідчої практик.

Крім цього, окремо актуалізує це питання значне зростання кількості кримінальних правопорушень в податковій сфері, а також пов'язаних із ними, оскільки в умовах ведення активних бойових дій Державний бюджет України перевантажений видатками й навіть тимчасова затримка процесів його наповнення (що забезпечується перш за все в спосіб оподаткування окремих фінансово-майнових аспектів правовідносин між громадянами та державою) може негативно вплинути не лише на появу проблем фрагментарного характеру в окремих галузях соціального життя, а спричинити загальнодержавні фінансові складнощі, яких можна уникнути завдяки ефективному забезпеченню кримінально-правової охорони та захисту відповідного кола відносин.

Водночас, належить зауважити, що як питанню функціонування окремих аспектів механізму правового захисту загалом, так і окремим векторам формування системи податкових правовідносин зокрема приділяли увагу низка вітчизняних дослідників, напрацювання котрих стануть надійним науковим фундаментом у відповідному дослідженні. Неодноразово торкались відповідних проблемних питань за вказаною тематикою такі вчені як: В. Білоус, В. Будкін, І. Бураковський, І. Грицяк, Л. Губерський, А. Довгерт, Г. Дмитренко, В. Забігайло, О. Задорожній, А. Заєць, В. Опришко, В. Шамрай, Ю. Шемшученко та інші. Проте, окреслена актуальність наукового дослідження, а також низка проблемних питань пов'язаних у тому числі з правозастосуванням норм прийнятих й імплементованих у законодавство України актуалізують наукові пошуки в указаному напрямі.

Метою статті є теоретико-правова характеристика окремих аспектів механізму правового захисту податкових правовідносин в Україні. Це в свою чергу зумовлює необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань, як: 1. Надання характеристики понятійно-категоріальному апарату дослідження, в частині тлумачення термінів «податкові правовідносини», «механізм правової охорони» та інших пов'язаних із предметом дослідження; 2. Окреслення сутності та змісту забезпечення функціонування механізму правового захисту податкових правовідносин у контексті дії норм Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України.

Об'єктом статті виступають суспільні відносини, в сфері правового захисту податкових правовідносин в Україні.

Предметом дослідження є окремі аспекти механізму правового захисту податкових правовідносин в Україні.

Виклад основного матеріалу статті. Слід звернути увагу на багатоаспектність функціонування механізму захисту та охорони будь-яких правовідносин, котрий покликаний не лише не допустити порушення «правил» взаємодії в певному аспекті соціальних відносин, а й крім цього, формує порядок відновлення порушеного права до його первинного стану.

Так, слід звернути увагу на те, що системний поліваріатизм тлумачення поняття механізмів захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина не сприяє ефективному їх функціонуванню, проте, все ж залишає юридичний проміжок для дискусії.

Так, наприклад, О. Скакун механізмом захисту прав людини вважає інструмент відновлення порушеного правового статусу, оскільки зміст поняття правового статусу людини та його обсяг (як сукупності прав, свобод та обов'язків), породжують питання про механізм порушення такої сукупності прав і свобод людини [1, с. 109]. Тобто, механізмом у праві є певна внутрішньо обумовлена послідовність дій, у той час як механізмом захисту є система протидії вчиненому порушенню нормального (сталого) й законодавством визначеного порядку суспільних відносин.

О. Петришин неодноразово звертав увагу на те, що механізм забезпечення та захисту прав людини є основним завданням міжнародного й національного права в галузі прав людини, що реалізується в спосіб формування системи гарантій прав і свобод [2, с. 304]. Тобто, розглядаючи гарантування як елемент механізму, слід звернути увагу на те, що це є чітко визначеними в законодавстві підвалинами, котрі визначають кордони та межі правильності та неправильності плину соціальних взаємин у певному сегменті.

Водночас, окремим і найбільш поширеним у системі правової та демократичної держави є коло податкових правовідносин, оскільки вони пронизують буквально всі взаємини, що мають фінансово-майновий характер і виникають між громадянами та державою, як основного регулятора даної сфери від імені народу.

О. Зайчук та Н. Оніщенко слушно зауважують, що правовідносини не можуть існувати поза правом, окремо від нього, й саме цей зв'язок з правом, урегульованість тих чи інших відносин правом дає підстави називати їх правовими. Неможливо, щоб правові відносини існували незалежно від юридичних норм. Правовідносини – це наслідок дії права як соціального і державного інституту [3, с. 227], що на нашу думку цілком корелюється з розумінням дії права, як формального явища, що має бути відображене в установленому порядку нормативно-правовими актами та доведено до відома соціальної групи, діяльність (окремий сегмент діяльності) якої він регулює та впорядковує.

Податкові правовідношення як вид суспільних взаємин врегульовано нормами податкового права, вони є різновидом владно-майнових відносин, що виникають відповідно до норм податкового права (які регулюють встановлення, зміну й відміну обов'язкових платежів податкового характеру) і згідно з юридичними фактами, учасники яких мають суб'єктивні права й обов'язки, пов'язані з реалізацією податкового обов'язку [4, с. 250]. Це дає підстави ствердити, що охорона та захист відповідних правовідносин відноситься до компетенції низки органів правопорядку, а також регулюється суміжними галузями права, як от кримінальним чи адміністративним.

На думку В. Теремецького, одним із різновидів правовідносин є податкові правовідносини, які внаслідок ухвалення Податкового кодексу України (далі – ПК України) встановили правовий режим елементів податкових правовідносин, що вплинуло на їхню структуру, зокрема частково змінило зміст прав та обов'язків суб'єктів податкових правовідносин, а також призвело до зміни співвідношення елементів публічності та приватності у податкових правовідносинах [5, с. 175]. Тобто, податкові правовідносини, як окремий сегмент у системі соціальних відносин, що має специфічний предмет правового регулювання мають забезпечуватись охороною та ефективними механізмами захисту, що в свою чергу реалізується в спосіб залучення інших галузей правової науки.

С. Безрутенко звертає увагу на те, що відносини між державними контролюючими органами та особами (фізичними і юридичними) з приводу обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів можуть визначатись як податкові правовідносини [6, с. 13], проте, на нашу думку важливим є зазначення, що механізми охорони та захисту аналогічно входять до кола цих взаємин, і без них відповідні норми й положення не є достатньо дієвими.

На думку Т. Єфименко термін «податкові відносини» визначають як відносини, які виникають щодо формування централізованого державного фонду фінансових ресурсів та перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту. Зміст податкових відносин характеризується особливою формою зв'язку між учасниками процесу оподаткування. Це суспільні відносини, які виникають під час справляння податків і зборів (обов'язкових платежів) і регульовані нормами

фінансового, адміністративного, цивільного та кримінального права [7, с. 62]. Ми вважаємо, що саме вплив кримінально-правових і адміністративних норм системи й механізми правового захисту відповідних правовідносин відіграють ключову роль, що в свою чергу дає підстави для додаткового встановлення окремих обставин, котрі впливають на такі правовідносини.

Н. Пришва, в свою чергу визначає, що податковими правовідносинами є врегульовані нормами фінансового права суспільні відносини, пов'язані з акумуляцією податків (обов'язкових платежів) до державного та місцевих бюджетів, у яких одного із суб'єктів наділено владними повноваженнями [8, с. 74], а відповідно де мають місце реалізація владних повноважень у фінансово-господарській сфері наявний високий рівень корупційних ризиків, і відповідно має бути забезпечене належне адміністративно- та кримінально-правове реагування на такі протиправні дії, зокрема й пов'язані з податками й розпорядженням цими коштами.

Слід звернути увагу на те, що різні вчені по-різному наповнюють поняття кримінально-правового захисту податкових правовідносин, оскільки це включає в себе як податкову відповідальність, що покладається за допомогою інструментів суміжних галузей права так і безпосередньо відповідні види відповідальності, такі як кримінальна чи адміністративна – за порушення правовідносин у відповідній галузі.

Так, наприклад, О. Бандурка податкове правопорушення визначає як протиправне, винне діяння деліктоздатної особи, пов'язане з невиконанням податкового законодавства або неналежним виконанням податкових зобов'язань, за яких чинним законодавством встановлена юридична відповідальність [9], що має певну, на нашу думку, особливість, котра полягає в наявності «деліктоздатної» особи, тобто такого суб'єкта який має обов'язки щодо оподаткування, або фактично оподатковується.

Г. Бех, О. Дмитрик та інші автори податкові правопорушення поділяють на: правопорушення, що посягають на податкові відносини, пов'язані з безпосереднім здійсненням податкових стягнень і безпосередньо спричиняють фінансові втрати держави; правопорушення, що посягають на відносини, які забезпечують додержання встановленого порядку управління у сфері оподаткування [10]. Тобто, в такий спосіб формується уявлення про те, що механізм захисту податкових правовідносин формує не лише систему норм, що передбачають відповідальність за неналежне оподаткування певного суб'єкта, а й за порушення порядку здійснення такої діяльності, що формально може підпадати під ознаки складу кримінального правопорушення.

На думку А. Павлюх, з точки зору правозастосування найбільш близькими до кола податкових є такі склади кримінальних правопорушень, як: стаття 191 (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем); стаття 193 (незаконне привласнення особою знайденого чи такого, що випадково опинилося у неї, чужого майна або скарбу, які мають особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність); стаття 194 (умисне знищення або пошкодження майна); стаття 197 (порушення обов'язків щодо охорони майна); стаття 199 (виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного збору чи голографічних захисних елементів); стаття 365 (зловживання владою або службовим становищем); стаття 366 (службове підроблення); стаття 358 (підроблення документів), тощо [11]. Водночас, слід звернути увагу на те, що всі вказані кримінальні правопорушення, відповідно до статті 216 Кримінального процесуального кодексу України відносяться до компетенції різних органів досудового розслідування широкого кола органів правопорядку, що в свою чергу може негативно впливати на стає та ефективне функціонування механізму правового захисту податкових правовідносин.

Висновки. У статті проаналізовано особливості функціонування механізму правового захисту податкових правовідносин в Україні. Узагальнено позиції вчених і дослідників, а також окремі аспекти функціонування відповідної правової конструкції в контексті укріплення в правовій системі України принципів правової державності та демократичних основ.

Доводиться позиція про те, що податкові правовідносини є одним із аспектів суспільних відносин, котрі мають низку характерних ознак і безперечно потребують окремої системи не лише кримінально-правової охорони, а й механізмів захисту від порушення основних стандартів і правил у відповідній площині. Обґрунтовується те, що податкова система України є одним із найбільш важливих інструментів наповнення державного бюджету України, що в свою чергу забезпечує стабільне функціонування держави, стабільність та соціально-економічну незалежність всіх членів суспільства, що в свою чергу потребує системного опрацювання проблемних питань її функціонування, а також розв'язання основних проблемних питань.

Додатково обґрунтовано позицію про те, що податкові правовідносини, як елемент загальної системи відносин у суспільстві, розуміються як окрема, врегульована спеціальними нормами права система взаємообумовлених прав і обов'язків, що формують порядок взаємодії держави з тими суб'єктами, що вступають в такі відносини та мають перед нею зобов'язання, відповідно до чинного законодавства.

Перспектива подальшого дослідження механізму правового захисту податкових правовідносин в Україні полягає в необхідності аналізу інших напрямів, а також докладання зусиль, у тому числі за допомогою методів соціологічного аналізу та використовуючи статистичні показники.

Список використаних джерел:

1. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
2. Петришин О. В., Христова Г. О. Права людини. Теорія держави і права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків, 2015. С. 297–309.
3. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
4. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Харьков : Легас, 2002. Т. 2 : Введение в теорию налогового права. 2004. 600 с.
5. Теремецький В. І Загальна характеристика елементів структури податкових правовідносин. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1(9). С. 175–188.
6. Науково-практичний коментар Податкового кодексу України / Безрутенко С. М., Клименко О. І., Овчаренко А. С. та ін. К. : «Видавничий дім “Професіонал”», 2011. Т. 1 : розділи I–IV. Станом на 01.04.2011 р. 2011. 928 с.
7. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія : у 3 т. / за ред. Т. І. Єфіменко, А. І. Мярковського; ДННУ «Акад. фін. управління». Вид. 2-ге, переробл. й допов. Київ : ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. Т. 3. 2013. 672 с.
8. Пришва Н. Ю. Податкове право : навч. посібник. К. : Юрінком Інтер, 2010. 368 с.
9. Бандурка О. М., Понікарпов В. Д., Попова С. М. Податкове право : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 312 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bandurka_Oleksandr/Podatkov_e_pravo.pdf
10. Податкове право : навчальний посібник / Г. В. Бех та ін. ; за ред. проф. М.П. Кучерявенка. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 400 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/Podat-Pravo.pdf
11. Павлюх О. А. До класифікації злочинів у сфері оподаткування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 2, том 2-2. 2018. С. 68–71.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ЦІЛЬОВА СПРЯМОВАНІСТЬ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM OF LIMITATION OF PROPERTY RIGHTS: CONCEPTS, SIGNS AND TARGET DIRECTION

Актуальність статті полягає в тому, що реальність, дієвість та ефективність адміністративно-правових обмежень права власності обумовлюється функціонуванням відповідного механізму, що забезпечує їх реалізацію. Особливий інструментарій, з якого складається такий механізм, гарантує досягнення цілей правового регулювання відносин власності, а також створює належні умови для максимально повної реалізації власниками їхніх прав, свобод та законних інтересів. У контексті викладеного, особливої актуальності набуває дослідження правової природи, сутності та змісту адміністративно-правового механізму обмеження права власності, що є необхідною передумовою обґрунтування перспективних напрямів його удосконалення. Аналізуються наукові підходи до розуміння сутності та змісту таких наукових категорій, як «механізм» та «правовий механізм» і на підставі проведеного аналізу робиться висновок про їх суттєву розбіжність, що обумовлена специфікою конкретних об'єктів, явищ і процесів, на позначення яких вони застосовуються. Визначається п'ять магістральних підходів до розуміння сутності «адміністративно-правового механізму»: до першого віднесено науковців, що визначають його як «певний набір (систему, сукупність) правових засобів»; до другої – науковців, що розширюють його зміст за рахунок включення до нього, окрім власне «правових інструментів», ще й «процедур їх реалізації»; до третьої – науковців, що обмежують його зміст лише «сукупністю правових норм»; до четвертої – науковців, що ототожнюють його із «діяльністю уповноважених суб'єктів»; до п'ятої – науковців, що розглядають його як «спосіб правового впливу». Обґрунтовується висновок про доцільність розгляду адміністративно-правового механізму обмеження права власності як самостійної правової категорії адміністративного права, яка займає особливе місце в загальному механізмі правового регулювання відносин власності. Визначаються характерні ознаки адміністративно-правового механізму обмеження права власності (нормативна урегульованість, системність, цілісність, комплексний характер, динамічність, організованість, цільова спрямованість), а також розкривається їх зміст. Обґрунтовується авторський погляд на мету та основні завдання адміністративно-правового механізму обмеження права власності.

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм обмеження права власності, адміністративно-правовий механізм, завдання, мета, правовий механізм, цільова спрямованість.

The relevance of the article lies in the fact that the reality, effectiveness and efficiency of administrative-legal restrictions on property rights is determined by the functioning of the appropriate mechanism that ensures their implementation. The special toolkit, which consists of such a mechanism, guarantees the achievement of the goals of legal regulation of property relations, and also creates appropriate conditions for the maximum full realization by the owners of their rights, freedoms and legitimate interests. In the context of the above, the study of the legal nature, essence and content of the administrative-legal mechanism of property rights limitation, which is a necessary

prerequisite for substantiating prospective directions for its improvement, becomes particularly relevant. Scientific approaches to understanding the essence and content of such scientific categories as "mechanism" and "legal mechanism" are analyzed, and on the basis of the analysis, a conclusion is drawn about their significant discrepancy, which is due to the specificity of specific objects, phenomena and processes to which they are applied. Five main approaches to understanding the essence of the "administrative-legal mechanism" are defined: the first includes scientists who define it as "a certain set (system, totality) of legal means"; to the second – scientists who expand its content by including in it, in addition to the actual "legal instruments", also "procedures for their implementation"; to the third – scientists who limit its content only to "a set of legal norms"; to the fourth – scientists who equate it with the "activity of authorized subjects"; to the fifth – scientists who consider it as a "method of legal influence". The conclusion about the expediency of considering the administrative-legal mechanism of property right limitation as an independent legal category of administrative law, which occupies a special place in the general mechanism of legal regulation of property relations, is substantiated. Characteristic features of the administrative-legal mechanism of ownership restriction are determined (normative regulation, systematicity, integrity, complex character, dynamism, organization, target orientation), and their content is also disclosed. The author's view on the purpose and main tasks of the administrative-legal mechanism of property right limitation is substantiated.

Key words: *administrative-legal mechanism of restriction of property rights, administrative-legal mechanism, task, goal, legal mechanism, target orientation.*

Постановка проблеми. Реальність, дієвість та ефективність адміністративно-правових обмежень права власності обумовлюється функціонуванням відповідного механізму, що забезпечує їх реалізацію. Особливий інструментарій, з якого складається такий механізм, гарантує досягнення цілей правового регулювання відносин власності, а також створює належні умови для максимально повної реалізації власниками їхніх прав, свобод та законних інтересів. У контексті викладеного, особливої актуальності набуває дослідження правової природи, сутності та змісту адміністративно-правового механізму обмеження права власності, що є необхідною передумовою обґрунтування перспективних напрямів його удосконалення.

Виклад основного змісту. Проаналізувавши значну кількість сучасних наукових джерел, ми помітили, що, незважаючи на вагомий роль та значення адміністративно-правового механізму в публічному регулюванні відносин власності, наразі серед науковців не досягнуто принципової єдності поглядів на його зміст і цільову спрямованість. У більшій мірі це пов'язано із відсутністю усталених підходів до розуміння сутності та правової природи такої базової, вихідної категорії, як «адміністративно-правовий механізм», а також її співвідношення і відмежування від інших суміжних понять. Нажаль, обмежений обсяг даної наукової статті не дозволяє нам заглибитись у наукову полеміку з даного питання, а тому нижче пропонуємо зупинитись на аналізі лише найбільш популярних точок зору на зміст таких понять, як «правовий механізм», «адміністративно-правовий механізм», що є обов'язковою умовою обґрунтування авторської дефініції поняття «адміністративно-правовий механізм обмеження права власності», визначення структури такого механізму, його основних ознак, мети та функціональної спрямованості.

Термін «механізм» в юридичній науці тлумачиться по-різному. Так, наприклад, одна група науковців визначає його як «набір взаємоузгоджених відносин, методів і засобів, які забезпечують належне функціонування системи» [1, с. 36], або ж як «сукупність методів, форм, прийомів, способів, завдяки правильному використанню яких забезпечується досягнення оптимальної організації всіх елементів системи, їх ефективне функціонування, з метою отримання бажаного результату» [2, с. 37]. Інша група науковців цілком справедливо зауважує, що термін «механізм» доцільніше застосовувати не з метою структурного опису системи органів, а для функціональної характеристики об'єкта [3, с. 567]. Саме з такої позиції до характеристики аналізованого поняття підходить А.О. Левчук, Н.В. Коломоець та багато інших науковців. Зокрема, перший під механізмом пропонує розуміти «систему юридичного регулювання, що включає в себе права, обов'язки, заборони, принципи, презумпції, процедури, міри відповідальності та інші елементи» [4, с. 54], а друга – «організуючу інституцію, що об'єднує у своєму складі множинність структурних елементів, на перший погляд несумісних», основною метою якого є «приведення у взаємодію незалежні правові інституції з тим, щоб сприяти необхідному для системи порядку» [5, с. 45].

Надзвичайною різноманітністю відзначаються також дефініції такої наукової категорії, як «правовий механізм». Для прикладу, одні науковці визначають його як «певну конструкцію, що передбачає дію послідовно організованих юридичних засобів, які дають можливість досягти конкретну юридичну ціль з дотриманням відповідної процедури» [6, с. 13], інші – як «цілісну систему правових засобів і факторів, що має цілеспрямований характер, є інструментальною конструкцією впливу на відповідні суспільні відносини» [7, с. 43].

Звісно, в рамках наукової статті об'єктивно не можливо проаналізувати всі обґрунтовані в літературі наукові тлумачення термінів «механізм» і «правовий механізм», оскільки їх зміст має суттєві розбіжності, обумовлені специфікою конкретних об'єктів, явищ і процесів, на позначення яких вони застосовуються. А тому, нижче пропонуємо зосередити увагу на з'ясуванні характерних рис та ознак такого поняття, як «адміністративно-правовий механізм», який є базовою, вихідною категорією для формулювання авторської дефініції поняття «адміністративно-правовий механізм обмеження права власності», співвідносячись із ним як ціле та частина.

Як відомо, правові механізми притаманні усім без винятку галузям права, і в кожній із них вони проявляються по-різному, виконують різні функції і включають різний набір інструментів, що забезпечують досягнення визначених цілей правового регулювання. У даному аспекті галузь адміністративного права не є винятком і має як стандартні, так і специфічні механізми впливу на суспільні відносини. Однак, враховуючи той факт, що на сьогодні адміністративним правом, як слушно відмічається в літературі, регулюється більш ніж 80% повсякденного життя громадян, система адміністративно-правових механізмів є надзвичайно об'ємною та розгалуженою [4, с. 107]. Дана обставина значною мірою пояснює існування різноманітних наукових поглядів на правову природу і зміст «адміністративно-правового механізму», а також обґрунтування великої кількості наукових дефініцій, що є похідними від даного поняття.

Так, аналіз значного масиву наукових джерел дозволив нам **визначити декілька магістральних підходів до розуміння сутності «адміністративно-правового механізму»**. Одна група науковців визначає його як «певний набір (систему, сукупність) правових засобів» («система адміністративно-правових засобів, спрямована на врегулювання суспільних відносин ...» [8, с. 12]; «система правових засобів, яка включає в себе систему принципів, методів, факторів, адміністративних норм, актів реалізації та застосування відповідних норм права ...» [4, с. 55]; «сукупність правових засобів, за рахунок яких реалізується правове регулювання відповідних суспільних відносин в межах адміністративного права ...» [9, с. 64]). Друга група науковців, розширює його зміст за рахунок включення до нього, окрім власне «правових інструментів», ще й «процедур їх реалізації» («комплексна система, яка складається з сукупності правових інструментів (способів, форм і засобів) та процедур, регламентованих нормами адміністративного права, за допомогою яких суб'єктами публічного адміністрування здійснюється адміністративно-правове регулювання відносин ...» [10, с. 93]). Третя група науковців, навпаки, обмежує його зміст лише «сукупністю правових норм» («комплекс чинних положень законодавства, що складаються із взаємоузгоджених методів, способів, засобів, що дають можливість належним чином організувати системне та послідовне функціонування будь-якого інституту права чи його галузі» [11, с. 28]). Четверта група науковців отождествлює його із «діяльністю уповноважених суб'єктів» («процес діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо створення ... шляхом виконання матеріальних і процесуальних юридичних засобів та способів» [12, с. 28]). П'ята група науковців розглядає його як «спосіб правового впливу» («сукупність визначених адміністративно-правовою нормою способів впливу уповноважених суб'єктів на суспільні відносини ...» [13, с. 22]; «сукупність способів цілеспрямованого впливу уповноважених суб'єктів на визначену діяльність ...» [14, с. 16]).

Підводячи підсумок здійсненого нами вище аналізу наукових теорій і концепцій, видається можливим припустити наступне: адміністративно-правовий механізм обмеження права власності за своєю природою і сутністю походить від загального правового механізму, а також тісно взаємопов'язаний із адміністративно-правовим механізмом, співвідносячись із ними як ціле та частина. Разом з тим, означений механізм має специфічний зміст, власну структуру і характеризується спрямованістю на досягнення властивої лише йому мети, й обумовлених нею завдань і функцій. Все це дозволяє розглядати адміністративно-правовий механізм обмеження права власності як самостійну правову категорію адміністративного права, яка займає особливе місце в загальному механізмі правового регулювання відносин власності. З метою обґрунтування такого висновку, нижче пропонуємо більш докладно зупинитись на окресленні авторського бачення характерних ознак, мети та завдань адміністративно-правового механізму обмеження права власності.

Як і будь-яка правова категорія, адміністративно-правовий механізм обмеження права власності характеризується цілою низкою ознак, з'ясування яких дозволяє глибше зрозуміти його правову природу, а також визначити його місце в понятійно-категоріальному апараті науки адміністративного права. Проаналізувавши значний масив наукових праць вітчизняних адміністративістів, а також узагальнивши результати проведеного нами аналізу правової природи, сутності та змісту адміністративно-правових обмежень права власності, ми визначили наступний **перелік характерних ознак адміністративно-правового механізму обмеження права власності**:

– **Нормативна урегульованість.** Адміністративно-правовий механізм обмеження права власності функціонує на підставі та в порядку, що передбачені нормами адміністративного та інших галузей права (конституційного, цивільного, господарського та ін.). Окрім національного законодавства, у функціонуванні означеного механізму вагомим роль відіграють міжнародні нормативно-правові акти, згоду на обов'язковість яких надано ВРУ, що визначають міжнародні стандарти та принципи правового регулювання відносин власності. Також варто пам'ятати про загальнообов'язковий характер окремих рішень національних судів, зокрема ВСУ та КСУ, а також міжнародних судових інституцій.

– **Системність.** Адміністративно-правовий механізм обмеження права власності має складну внутрішню будову і складається з сукупності взаємопов'язаних між собою елементів. Будучи самостійною системою, означений механізм, з одного боку, входить як підсистема до систем вищого рівня (зокрема до загального адміністративно-правового механізму, а також до механізму правового регулювання відносин власності), а з іншого боку – включає в себе декілька підсистем, які об'єднують у собі однорідні за змістом і функціональною спрямованістю елементи.

– **Цілісність.** Системний характер адміністративно-правового механізму обмеження права власності обумовлює таку його ознаку, як цілісність, що виражається у єдності та гармонійному поєднанні усіх його структурних елементів, кожен з яких хоч і покликаний виконувати властиві лише йому завдання і функції, однак в кінцевому підсумку забезпечує досягнення спільної для усього механізму мети. Цілісність вказує на міцність вертикальних та горизонтальних взаємозв'язків між структурними елементами механізму і забезпечується встановленням чітких і жорстких правил взаємодії між ними.

– **Комплексний характер.** Адміністративно-правовий механізм обмеження права власності має комплексний характер, що виражається в логічному поєднанні, збалансованому та узгодженому функціонуванні усіх його структурних елементів. Таких елементів наразі можна визначити велику кількість: це і норми права та джерела їх зовнішнього вираження, і методи та форми правового впливу, і правові принципи, гарантії та стимули, і правові інструменти, технології та процедури, та ще багато інших адміністративно-правових засобів та заходів. Відтак, дослідження зазначеного механізму має передбачати розгляд не лише кожного його структурного елементу окремо, але також і їх сукупності з урахуванням специфіки взаємозв'язку і взаємодії між ними.

– **Динамічність.** Адміністративно-правовий механізм обмеження права власності слід розглядати не лише як статичний набір визначених елементів, але також і як процес здійснення цілеспрямованої діяльності, що складається з послідовних етапів (стадій). Як процес, він являє собою організоване функціонування уповноважених суб'єктів щодо забезпечення реалізації адміністративно-правових обмежень права власності за допомогою наявного інструментарію в межах визначених процедур.

– **Організованість.** Адміністративно-правовий механізм обмеження права власності функціонує на засадах зовнішньої та внутрішньої організованості, що досягається за рахунок існування розвиненої інституційної системи спеціально уповноважених суб'єктів, об'єднаних спільною метою. До такої системи входять суб'єкти як загальної та і спеціальної компетенції, які наділені відповідним обсягом повноважень і прямо або опосередковано приймають участь в забезпеченні реалізації адміністративно-правових обмежень права власності. Основною умовою ефективності їх діяльності є дотримання вимог принципів координації та субординації, а також використання різноманітних форм і методів взаємодії.

– **Цільова спрямованість.** Адміністративно-правовий механізм обмеження права власності має чітко визначену цільову спрямованість, тобто передбачає досягнення визначеної мети, а також реалізацію обумовлених нею завдань і функцій. Своєчасність та повнота виконання поставлених завдань є основним критерієм, за яким оцінюється ефективність адміністративно-правових обмежень права власності, а також визначається результативність діяльності уповноважених суб'єктів та раціональність застосованих процедур.

Вище ми навели основні ознаки, які характеризують адміністративно-правовий механізм обмеження права власності, а також дозволяють отримати загальне уявлення про його сутність і зміст. Однак, окрім наведених нами вище, науковці виділяють ще цілу низку ознак адміністративно-правового механізму. Так, наприклад, О.В. Радченко серед таких ознак називає «функціонування націлене на автоматизм» [15, с. 10], а О.І. Безпалова – «плановий характер» і «безперервність функціонування» [2, с. 49]. На нашу думку, наведені ознаки дійсно можуть характеризувати специфіку окремих елементів (складових) багатьох адміністративно-правових механізмів, і в тому числі адміністративно-правового механізму обмеження права власності. Однак, тимчасовий та індивідуальний характер деяких обмежень права власності не дозволяє нам застосувати ці ознаки до згаданого механізму в цілому.

Наступне питання, на якому варто зупинитися в рамках загальної характеристики адміністративно-правового механізму обмеження права власності, стосується визначення його **мети та основних завдань**.

З'ясування мети адміністративно-правового механізму обмеження права власності має важливе науково-теоретичне і практичне значення, оскільки дозволяє об'єднати всі елементи механізму в струнку та організовану систему, робить застосування обмежень передбачуваними та прогнозованими, а також забезпечує обрання оптимального набору засобів, що гарантують досягнення бажаного та необхідного результату при мінімальних ресурсних витратах. Однак, якщо мова йде про визначення мети безпосередньо адміністративно-правового механізму обмежень права власності, то очевидно, що така мета є значно ширшою за мету та цільову спрямованість самих обмежень.

Проаналізувавши наукову літературу, ми з'ясували, що науковці по-різному підходять до визначення мети адміністративно-правового механізму в цілому, та похідних від нього механізмів зокрема. Так, наприклад, дехто зводить таку мету до «реалізації норм права в конкретних суспільних відносинах» [16, с. 9], або ж до «удосконалення суспільної системи відповідно до державних інтересів» [17, с. 16]. Деякі науковці зазначають, що метою того чи іншого адміністративно-правового механізму є «врегулювання суспільних відносин» [4, с. 118] у відповідній галузі правового регулювання, або ж «соціально детермінований та науково обґрунтований результат, на досягнення якого спрямований процес регулятивної діяльності» [18, с. 56].

Звісно, кожен із наведених вище підходів, не зважаючи на відмінність між ними, має право на існування, що обумовлено надзвичайною різноманітністю адміністративно-правових механізмів та специфікою предмета здійснюваних наукових досліджень. Відтак, жоден із них ми не можемо взяти за основу під час визначення мети адміністративно-правового механізму обмеження права власності, оскільки означений механізм до сьогодні ще не був предметом комплексного наукового аналізу й не досліджувався на монографічному рівні. Водночас, вважаємо за доцільне врахувати принципові положення, які вони містять і які є загальними для усіх правових механізмів. Узагальнення таких положень, а також врахування спрямованості адміністративно-правових обмежень права власності, дозволило нам визначити основну **мету адміністративно-правового механізму обмеження права власності**, яка, на нашу думку, полягає у *створенні умов для ефективної та стабільної реалізації адміністративно-правових обмежень права власності, їх системного та раціонального застосування із дотриманням нормативно встановлених вимог, правил і процедур, а також у забезпеченні їх прогресивного розвитку та вдосконалення практики їх застосування з урахуванням сучасних тенденцій розвитку суспільства*.

Визначивши мету адміністративно-правового механізму обмеження права власності, необхідно перейти до з'ясування його завдань, які є взаємопов'язаними та взаємообумовленими правовими категоріями. Водночас, слід зауважити, що характер і правова природа такого взаємозв'язку науковцями визначається по-різному. Незважаючи на плюралізм наукових точок зору з даного питання, більшість науковців схильні вважати, що мета співвідноситься із завданнями та функціями як ціле та частина. Досить змістовно наукові погляди щодо такого співвідношення узагальнила Ю.В. Пирожкова, яка у своєму дисертаційному дослідженні доходить висновку, що «мета реалізується за допомогою завдань та функцій», «завдання конкретизують мету, основні етапи її здійснення», а «функції є зовнішнім проявом властивостей суб'єктів, що характеризуються самостійністю, здійснюється специфічними методами залежно від об'єкту регулювання з метою досягнення певних результатів у відповідній сфері» [18, с. 12-13]. У цілому погоджуючись із таким підходом, все ж таки вважаємо за доцільне внести до нього певні уточнення, які допоможуть краще зрозуміти зміст таких понять, як «завдання» з урахуванням специфіки адміністративно-правового механізму обмеження права власності.

Більшість словників з української мови термін «завдання» визначають як «наперед визначений, запланований для виконання обсяг роботи, справа і т. ін.; мета, до якої прагнуть; те, що хочуть здійснити» [19]. Беручи за основу таке етимологічне тлумачення, завдання того чи іншого адміністративно-правового механізму науковці визначають, або як «процес» чи «план» подальшої діяльності в межах конкретної мети [11, с. 62]. Очевидно, що подібні інтерпретації не дозволяють у повній мірі розкрити зміст такої категорії, як «завдання адміністративно-правового механізму обмеження права власності», а також встановити характер її взаємозв'язку із метою означеного механізму. Однак, враховуючи той факт, що на сьогодні в науковій літературі відсутні спеціальні дослідження, предметом яких є адміністративно-правовий механізм обмеження права власності та його завдання, вважаємо за доцільне обґрунтувати авторську дефініцію аналізованого поняття.

Отже, на нашу думку, **завдання адміністративно-правового механізму обмеження права власності слід розглядати як комплексну правову категорію, що використовується для позначення сукупності чітко визначених та нормативно закріплених шляхів досягнення фактичного результату, кількісні та якісні показники якого обмовлені поставленою метою.**

Беручи за основу наведене формулювання, можна визначити такі **основні завдання адміністративно-правового механізму обмеження права власності:**

- удосконалення адміністративно-правового регулювання інституту обмежень права власності, забезпечення стабільності та надійності його функціонування;

- забезпечення оптимального балансу приватно-правових та публічно-правових інтересів під час розробки та впровадження адміністративно-правових обмежень права власності, в тому числі шляхом демократизації процесів формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері;

- адаптація існуючої системи адміністративно-правових обмежень права власності до нових суспільних відносин, що формуються у зв'язку з активізацією євроінтеграційних процесів, а також введенням режиму воєнного стану;

- забезпечення ефективності адміністративно-правових обмежень права власності, досягнення ними визначеної мети та цілей, їх раціонального використання з урахуванням наявних ресурсів і можливостей;

- гарантування дотримання принципів соціальної справедливості та рівноправності під час застосування адміністративно-правових обмежень права власності, недопущення дискримінації власників, порушення їх прав, свобод та законних інтересів;

- забезпечення злагодженого функціонування суб'єктів, які забезпечують реалізацію адміністративно-правових обмежень права власності, раціональний розподіл повноважень між ними, усунення дублювання завдань і функцій, оптимізація їх системи, а також налагодження взаємодії та координації;

- створення умов для прогресивного розвитку системи адміністративно-правових обмежень права власності, удосконалення підстав і порядку їх застосування, в тому числі з урахуванням загальноновизнаних міжнародних стандартів та позитивного зарубіжного досвіду.

Визначені вище завдання спрямовані на забезпечення повного та всебічного виконання мети адміністративно-правового механізму обмеження права власності з урахуванням існуючого стану суспільних відносин у відповідній сфері, рівня розвитку нормативно-правової бази, наявних ресурсів та затверджених процедур.

Список використаних джерел:

1. Державне управління в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : СОМІ, 1999. 266 с.
2. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 544 с.
3. Нерсисянц В. С. Філософія права : учебник. М. : Норма, 2003. 656 с.
4. Левчук А. О. Адміністративно-правовий механізм запобігання правопорушенням, пов'язаним з корупцією : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, Національна академія внутрішніх справ, 2021.
5. Коломоець Н. В. Механізм адміністративно-правового захисту прав дитини в Україні. *Приватне і публічне право*. 2008. № 4. С. 45–49.
6. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 12–18.

7. Коваленко Ю. О. Адміністративно-правовий механізм інформаційного забезпечення протидії корупції в правоохоронних органах України : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2018.
8. Дьомін І. А. Адміністративно-правові засади запобігання та протидії корупції міліції України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. А. Дьомін. Київ, 2010. 16 с.
9. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ : Аттика, 2007. 624 с.
10. Корнійченко А. О. Адміністративно-правовий механізм запобігання булінгу в Україні : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Кропивницький, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2021.
11. Сулацький В. С. Адміністративно-правовий механізм превентивної діяльності Національної поліції України : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, Національна академія внутрішніх справ, 2022.
12. Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Я. В. Лазур. Київ, Ін-т законодавства ВР України, 2011. 40 с.
13. Волкова І. І. Адміністративно-правовий механізм захисту прав дітей : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. І. Волкова. Запоріжжя, Запорізький національний університет, 2021.
14. Голосніченко І. П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття) : навч. посіб. Ірпінь : Укр. фін.-екон. ін-т ДПА України, 1998.
15. Радченко О. В. Категорія «механізм» у системі державного управління. Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць : у 2 ч. (за заг. ред. Г. І. Мостового, Г. С. Одінцової). Х., 2001. Вип. 2. С. 9–13.
16. Лепех Л. Л. Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. Київ, 2019. 234 с.
17. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 736 с.
18. Пирожкова Ю. В. Адміністративно-правове регулювання у сфері автомобілебудування в Україні у сфері автомобілебудування в Україні : організаційно-правовий аспект : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. 205 с.
19. Словник української мови : в 11 томах. Том 3. 1072. С. 40.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.16>

МАНДЗИК П. І.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОСТУПНОСТІ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВОСУДДЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE AVAILABILITY AND INDEPENDENCE OF JUSTICE: PROBLEMATIC ISSUES AND WAYS OF IMPROVEMENT

Актуальність статті полягає в тому, що протягом останніх 30 років незалежності України судочинство пройшло тернистий шлях розвитку та вдосконалення, який триває і досі. Однак, незважаючи на пройдений шлях та принципові позитивні нововведення (як то адміністративне судочинство, довічне призначення суддів, запровадження елементів електронного судочинства, тощо) правосуддя в Україні, на думку більшості її жителів та європейських іноземних партнерів, залишається недостатньо розвинутим, незалежним та безстороннім. Крім того, євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, в тому числі в частині реформування системи правосуддя, обумовлюють необхідність приведення національної системи правосуддя у відповідність до міжнародних стандартів. У статті досліджуються проблемні питання удосконалення доступності та незалежності правосуддя в Україні як основоположних засад його функціонування. Досліджено основні міжнародні стандарти у сфері забезпечення доступності та незалежності правосуддя. Виокремлено проблемні питання реалізації таких засад правосуддя як його доступність та незалежність в Україні. Запропоновано шляхи вирішення проблемних питань та удосконалення адміністративно-правового регулювання доступності та незалежності правосуддя в Україні. В сучасних умовах в Україні цілком слушно запровадити механізм захисту судової влади від поширення недостовірної інформації про неї шляхом як юридичної відповідальності, так і поширення практики моральної відповідальності (самостійне спростування, надання можливості відповіді судовій владі, тощо) за необґрунтовані звинувачення в корупції як системи правосуддя як такої, так і окремих суддів. Зроблено висновок, що національна система правосуддя продовжує свій тернистий шлях розвитку та вдосконалення. Відповідність національної системи правосуддя міжнародним стандартам у цій сфері повинна проявлятися не лише у нормативній, але й і практичній площині. Поряд з цим, проблемні питання доступу до правосуддя та його незалежності в Україні з урахуванням вимог міжнародних стандартів є складовою частиною більш широкого спектру функціонування національної системи правосуддя. Удосконалення адміністративно-правового регулювання доступності та незалежності правосуддя вимагає не лише відповідних заходів у нормативній площині, але й у практичній діяльності українських судів.

Ключові слова: правосуддя, незалежність правосуддя, доступ до правосуддя, міжнародні стандарти.

The relevance of the article lies in the fact that during the last 30 years of Ukraine's independence, the judiciary has gone through a thorny path of development and improvement, which continues to this day. However, despite the progress made and fundamental positive innovations (such as administrative justice, lifelong appointment of judges, introduction of elements of electronic justice, etc.), justice in Ukraine, according

to the majority of its residents and European foreign partners, remains insufficiently developed, independent and impartial. In addition, the European integration processes taking place in Ukraine, including in the part of reforming the justice system, determine the need to bring the national justice system into compliance with international standards. The article examines problematic issues of improving the accessibility and independence of justice in Ukraine as the fundamental principles of its functioning. The main international standards in the field of ensuring accessibility and independence of justice have been studied. Problematic issues of the implementation of such principles of justice as its availability and independence in Ukraine are singled out. Ways of solving problematic issues and improving the administrative and legal regulation of accessibility and independence of justice in Ukraine are proposed. In modern conditions in Ukraine, it is quite appropriate to introduce a mechanism to protect the judiciary from the spread of inaccurate information about it by means of both legal responsibility and the spread of the practice of moral responsibility (independent refutation, giving the opportunity to respond to the judiciary, etc.) for unfounded accusations of corruption as a justice system as such and individual judges. It was concluded that the national justice system continues its thorny path of development and improvement. Compliance of the national justice system with international standards in this area should be manifested not only in the normative, but also in the practical plane. Along with this, problematic issues of access to justice and its independence in Ukraine, taking into account the requirements of international standards, are a component of a wider spectrum of functioning of the national justice system. Improvement of the administrative and legal regulation of the accessibility and independence of justice requires not only appropriate measures in the regulatory sphere, but also in the practical activity of Ukrainian courts.

Key words: *justice, independence of justice, access to justice, international standards.*

Актуальність теми Протягом останніх 30 років незалежності України судочинство пройшло тернистий шлях розвитку та вдосконалення, який триває і досі. Однак, незважаючи на пройдений шлях та принципові позитивні нововведення (як то адміністративне судочинство, довічне призначення суддів, запровадження елементів електронного судочинства, тощо) правосуддя в Україні, на думку більшості її жителів та європейських іноземних партнерів, залишається недостатньо розвинутим, незалежним та безстороннім.

Крім того, євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, в тому числі в частині реформування системи правосуддя, обумовлюють необхідність приведення національної системи правосуддя у відповідність до міжнародних стандартів. Більш того, згідно з результатами соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова, станом на серпень 2022 року судова система відноситься до тих державних інституцій, якій населення довіряє найменше. [1]. Дана недовіра обумовлена різноманітними чинниками, в тому числі із наявністю окремих проблемних питань у доступі до правосуддя та його незалежності. Відтак, питання удосконалення доступу до правосуддя та його незалежності в Україні залишаються важливою складовою як державної політики, так і наукового пошуку та є необхідним для реалізації євроінтеграційних прагнень Української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З огляду на актуальність теми дослідження чимало вітчизняних науковців в різні періоди торкалися концептуальних питань розвитку національної системи правосуддя, зокрема, В.М. Баймуратов, В.Д. Бринцев, І.А. Войтюк, Т.С. Демченко, С.В. Ківалов, І.В. Кравчук, Р.О. Куйбіда, І.І. Лукаш, Л.А. Луць, В.Т. Малярченко, Г.О. Мурашин, І.В. Назаров, С.В. Шевчук, К.В. Ященко та інші.

Крім того, питання стратегії розвитку (удосконалення системи правосуддя та судоустрою, статус суддів) неодноразово були предметами стратегічних декларативних документів органів публічної влади.

Наприклад, на сьогодні Указом Президента України від 11.06.2021 року № 231/2021 затверджена Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, яка визначає пріоритетні напрямки та заходи удосконалення законодавства у сфері інститутів правосуддя, а також впровадження невідкладних заходів для забезпечення позитивних змін у діяльності відповідних правових інститутів [2].

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи міжнародні стандарти у сфері правосуддя цілком логічно їх класифікувати. Так, Бринцев В.Д. поділяє їх на два види: комплексні

стандарти, що закріплюють правила розгляду судових справ і загальні принципи (справедливість, неупередженість, публічність, відкритість, рівність всіх перед законом (судом) тощо); та стандарти (принципи) побудови системи судових органів (самостійність суду, незалежність суддів, єдність судової системи, доступність структур судової влади для всіх верств населення) [3, с. 36–37].

Загальна декларація прав людини встановлює, що кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентним національним судом в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом. Для визначення прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення людина має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [4].

У ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 року вказано, що кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону [5].

О.М. Овчаренко, досліджуючи зміст доступності правосуддя, зазначав, що дана категорія розкривається через сукупність правових (інституційних та процесуальних), соціальних та економічних елементів. До інституційних елементів відносяться: територіальна наближеність суду; відкритість інформації про суд; універсальність юрисдикції суду; компетентність суду; стабільність судової системи. До процесуальних елементів він відносить: розумний строк розгляду справи; простоту судового процесу; доступ до судового рішення; належне виконання судового рішення. У свою чергу, соціальними елементами доступу до правосуддя є: потреба у вирішенні правових конфліктів; рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян; рівень правосвідомості суддів; а економічними – витрати держави на фінансування судової влади; витрати сторін та інших учасників справи; витрати держави на забезпечення доступу до суду найбідніших верств населення [6, с. 74].

Так, Україна за роки незалежності здійснила значний поступ в питанні належного забезпечення доступу фізичних та юридичних осіб до правосуддя як такого, було поширено компетенцію судів на всі правові спори, запроваджено безоплатну правову допомогу, встановлено процесуальні строки розгляду судових справ та кримінального переслідування, відкрито доступ до судових рішень і т.д. Однак, сучасні виклики як у сфері інформаційних технологій, так і національної безпеки вимагають від держави вжиття нових зусиль для належного забезпечення доступу до правосуддя.

Комітет Міністрів Ради Європи у своїй Рекомендації № R (81) 7 державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14 травня 1981 року вказав, зокрема, на такі принципи поліпшення доступу до правосуддя:

1) інформування громадськості, тобто інформування про місцезнаходження та компетенцію судів, порядок звернення до суду;

2) спрощення, що передбачає заохочення сторін до примирення, можливість у певних випадках самопредставництва особи в суді без обов'язкового залучення професійного адвоката, простий характер процесуальних дій, зрозумілі мова судочинства та судові рішення, обмежена кількість експертів у судовому процесі;

3) прискорення провадження, що полягає у коротких термінах винесення судом рішення, скасування зайвих та непотрібних процедур та формальностей, спрощення порядку розгляду неопротестованих або незаперечних позовних вимог, можливість початку виконання рішення, яке ще не набрало законної сили;

4) судові витрати, що передбачає їх розумний розмір, наявність контролю за гонорами адвокатів та експертів;

5) особливі процедури розгляду малозначних та сімейних справ [7].

Сьогодні в епоху інформаційного суспільства саме цифрові технології можуть відіграти визначальну роль у забезпеченні доступу до правосуддя у всіх його елементах. Так, електронне правосуддя зазвичай визначають як нормативно-встановлений порядок діяльності судів з розгляду і вирішення справ, заснований на використанні інформаційно-комунікаційних технологій в процесі підготовки і здійснення судочинства, спрямований на прискорення судових процедур, підвищення їх відкритості, а також забезпечення за допомогою спеціальних інформаційних засобів рівного і повного доступу всіх громадян до інформації про діяльність судів і правосуддя.

Основною метою електронного правосуддя є підвищення ефективності судової системи та якості правосуддя, досягнення максимальної ефективності судочинства в цілому [8, с. 93–94].

Слід погодитися з думкою, що впровадження інформаційних технологій в процес судочинства є вимогою сьогодення, оскільки такі технології допомагають наблизити суд до людей, забезпечити їх прозору діяльність та гарантувати полегшений доступ до правосуддя [9, с. 496].

Електронне судочинство має забезпечувати: відкриття провадження за допомогою електронних засобів; здійснення подальших процесуальних дій у межах провадження у середовищі електронного документообігу; одержання відомостей про хід справи, шляхом доступу до судової інформаційної системи; одержання інформації про результати провадження в електронній формі [10].

Україна на цьому шляху пройшла значний шлях, зокрема, впроваджено підсистему «Електронний Суд» з можливістю подання процесуальних документів (в тому числі позовних заяв) у цивільному, господарському та адміністративному судочинствах в електронному вигляді з накладанням кваліфікованого електронного підпису. Однак, саме судове провадження здійснюється у паперовому вигляді в тому числі шляхом друку судом відповідних заяв.

Поряд з цим, було б цілком логічно та послідовно запровадити можливість здійснення судового провадження виключно в електронній формі від подання відповідної заяви до винесення кінцевого рішення виключно в електронній формі на підставі письмових доказів в електронній формі (скан-копії) та, відповідно, електронних доказів. Зазначене потребує лише зміни наявного програмного забезпечення та внесення окремих змін в процесуальне законодавство в частині присутності учасників справи у залі судового засідання.

У свою чергу, французькі вчені А. Гарапун та Ж. Лессіг застерігають, що інформаційні технології у правосудді можуть десакралізувати (позбавити своєрідного символізму) процес здійснення правосуддя як такий, обмежити людський фактор при ухваленні рішення [11, с. 92].

Також слід додати, що полегшення доступу до правосуддя не повинно відбуватися за рахунок неупередженості, безсторонності чи незалежності суддів. Електронне судочинство, на нашу думку, повинне бути спрямоване не лише на полегшення доступу до правосуддя для учасників, але й на полегшення реалізації принципів правосуддя самими суддями.

У зв'язку з цим, при впровадженні інформаційних технологій в процес судочинства необхідно враховувати таке: вказані технології повинні бути інструментом, який покращує управління діяльністю судових установ, полегшує доступ до правосуддя та позитивно впливає на неупередженість, незалежність судді, справедливості та розумні терміни розгляду справи; наявність альтернативних (традиційних) засобів доступу до правосуддя (інформаційні стенди, можливість паралельного подання учасниками справи документів у паперовій формі, тощо); наявність альтернативних способів здійснення правосуддя у разі неполадок відповідних програм та пристроїв (що особливо актуально в умовах збройної агресії російської федерації проти України); наявність належного кіберзахисту таких систем та пристроїв; управління даною сферою має відноситись до компетенції органу суддівського самоврядування та має гарантувати участь суддів у ньому; можливість для суддів наполягати на явці учасників справи у судові засідання за наявності такої правової необхідності.

Зазначені позиції цілком узгоджуються з Висновком № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів щодо правосуддя та інформаційних технологій, прийнятого 7–9 листопада 2011 року [12].

Слід зазначити, що реальна, а не декларативна, незалежність судової влади є важливою особливістю здорового демократичного суспільства та правової держави. Незалежність суду повинна бути не правом чи привілеєм, а необхідною гарантією для забезпечення права на справедливий суд та реалізації принципу верховенства права.

Питання незалежності судової влади як однієї з фундаментальних засад правосуддя завжди є актуальним предметом наукового пошуку. До цих питань зверталися та звертаються багато вітчизняних та зарубіжних вчених. Так само питання незалежності судової влади активно вирішуються і в практичній площині, в тому числі нормативній.

Слід відзначити, що сучасна Українська держава також пройшла тернистий шлях від підпорядкованості суддів у процесі здійснення правосуддя вищестоящим інстанціям та органам до їх законодавчо закріпленої незалежності від всіх органів, в тому числі і суддівських.

Так, згідно із ст. 126 Конституції України суддя обіймає посаду безстроково. Незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України, вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Крім того, суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом без згоди Вищої ради правосуддя за

винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Також, Основний Закон встановлює, що суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалені ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку. Конституція України також встановлює вичерпний перелік підстав звільнення та припинення повноважень судді. Окрім того, держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї [13].

Основні принципи незалежності судових органів, схвалені Генеральною Асамблеєю ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, передбачають, що: незалежність судових органів повинна гарантуватися державою і закріплюватися в конституції або законах країни; судові органи вирішують передані їм справи без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання; судові рішення, винесені суддями, не підлягають перегляду, окрім судового перегляду; судді повинні завжди поводитися таким чином, щоб забезпечити повагу до своєї посади і зберегти неупередженість і незалежність судових органів та можуть організовувати асоціації чи інші організації для захисту своїх інтересів; особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну кваліфікацію в галузі права; термін повноважень суддів, їх незалежність, безпека, відповідна винагорода, умови служби, пенсії і вік виходу на пенсію повинні належним чином гарантуватися законом; розподіл справ між суддями в судах, до яких вони належать, є внутрішньою справою судової адміністрації; судді зобов'язані зберігати професійну таємницю, їх не можна примушувати давати свідчення з таких питань; суддям можуть користуватися особистим імунітетом від судового переслідування за фінансову шкоду, спричинену в результаті хибних дій чи упущень, які мали місце при здійсненні ними своїх судових функцій; судді можуть бути тимчасово усунуті від посади або звільнені тільки з причин їх нездатності виконувати свої обов'язки чи поведінки, невідповідної до посади, яку вони займають; рішення про дисциплінарне покарання, усунення від посади чи звільнення повинні бути предметом незалежної перевірки [14].

Незважаючи на реальне втілення зазначених аспектів незалежності судової влади як в законодавстві, так і в практичну діяльність в Україні все ж таки наявні проблемні питання в частині гарантій цих принципів.

Слід почати з того, що фінансове забезпечення суддів та належне організаційно-матеріальне забезпечення судових установ є фундаментом незалежності судової влади. Суддя, як і судова установа, не повинні «ходити з простягнутою рукою» або ж здійснювати свої повноваження на безоплатній основі. Високий рівень суддівської винагороди є запорукою зменшення корупційних спокус з метою отримання неправомірної вигоди за порушення принципів правосуддя.

Так, згідно із ст. 135 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» базовий посадовий оклад (без надбавок та регіональних коефіцієнтів) судді місцевого суду складає 30 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року; судді апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду – 50 прожиткових мінімумів, судді Верховного Суду – 75 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року [15].

Поряд з цим, як вбачається із ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» незважаючи на те, що установлений у 2022 році прожитковий мінімум для працездатних осіб з 01 січня 2022 року становить 2481 гривень, його розмір, який застосовується для визначення базового посадового окладу суддів, становить лише 2102 гривні [16]. Даною нормою законодавець по суті порушує незалежність суду, оскільки нівелює гарантію фінансового забезпечення суддів, яка суперечить змісту та суті ст. 135 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», оскільки фактично зменшує суддівську винагороду шляхом застосування специфічної законодавчої техніки правового регулювання правовідносин в одній сфері (статус суддів) нормативним актом в іншій сфері (бюджетні правовідносини).

Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 01.12.2004 року № 19-рп/2004 зазначав, що зниження рівня гарантій незалежності суддів опосередковано може призвести до обмеження можливостей реалізації права на судовий захист; не допускається зниження рівня гарантій незалежності і недоторканності суддів в разі прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів [17].

Крім того, за словами т.в.о. Голови Державної судової адміністрації України О. Сальнікова завдяки спільним зусиллям народних депутатів України, представників органів та установ судової влади ситуація із фінансуванням судів поліпшується, проте залишається чимало питань, що потребують свого подальшого вирішення, пов'язаних із хронічним недофінансуванням судової

влади [18]. Необхідність «спільних зусиль» законодавчої та судової гілки влади для належного організаційно-матеріального забезпечення судової влади свідчить про залежність судової влади є тривожним сигналом для незалежності правосуддя, в тому числі фінансової, та вимагає вжиття відповідних заходів для її забезпечення.

Слід відзначити, що судова влада, зважаючи на сутність її функцій, є найменш небезпечною для демократичного суспільства та інших гілок державної влади, а також для природних прав людини, оскільки має найменше можливостей для їх порушення або негативного впливу на них. Законодавча влада встановлює правила, виконавча влада застосовує примус для їх виконання, а судова влада не має ні військової, ні фінансової сили, ні безпосередніх важелів впливу на інші гілки державної влади, тому вона є найбільш вразливою до посягань інших гілок державної влади [19].

Захист та зміцнення судової влади у відносинах з виконавчою та законодавчою владою мають здійснюватися шляхом вжиття заходів для забезпечення того, щоб члени виконавчої та законодавчої влади поважали судову гілку влади та утримувались від неналежної, необ'єктивної чи виключно політично вмотивованої публічної критики окремих суддів та забезпечували, щоб повсякденне адміністрування судів здійснювалося ефективно та обґрунтовано на основі правових норм і без надмірного втручання виконавчої влади чи законодавчої влади [20].

У Висновку Консультативної ради європейських суддів від 09 листопада 2018 року № 21 (2018) щодо запобігання корупції серед суддів зазначається, що корупція серед суддів є однією з основних загроз суспільству та функціонуванню демократичної держави. Ефективність запобігання корупції значною мірою залежить від політичної волі у відповідній країні та від забезпечення інституційних, інфраструктурних та інших організаційних гарантій для незалежної, прозорої та неупередженої судової влади. Однак боротьба з корупцією не повинна впливати на незалежність судової влади. Категорії державних службовців мають різні рівні відповідальності та повноваження, тому необхідно забезпечити різні правила декларування, а цим питанням може опікуватися спеціальний орган судової влади [21].

Так само, недопустимими є безпідставні, належним чином не обґрунтовані нападки окремих українських громадських організацій (які позиціонують себе як антикорупційні) щодо діяльності та судових рішень окремих суддів та судових установ [22]. Так само, позиція органів державної влади щодо спірних правовідносин повинна викладатися у відповідному судовому процесі, а не у ЗМІ чи соціальних мережах [23].

У свою чергу, обґрунтовані сумніви у добросесній поведінці суддів, що висвітлені у ЗМІ, обов'язково повинні бути перевірені компетентними органами з відповідною оцінкою та прийняттям необхідних рішень. У протилежному випадку особи та ЗМІ, які висвітлювали дані сумніви повинні понести відповідальність – моральну або юридичну.

Відтак, на нашу думку, в сучасних умовах в Україні цілком слушно запровадити механізм захисту судової влади від поширення недостовірної інформації про неї шляхом як юридичної відповідальності, так і поширення практики моральної відповідальності (самостійне спростування, надання можливості відповіді судовій владі, тощо) за необґрунтовані звинувачення в корупції як системи правосуддя як такої, так і окремих суддів.

Висновки. Таким чином, національна система правосуддя продовжує свій тернистий шлях розвитку та вдосконалення. Відповідність національної системи правосуддя міжнародним стандартам у цій сфері повинна проявлятися не лише у нормативній, але й у практичній площині. Поряд з цим, проблемні питання доступу до правосуддя та його незалежності в Україні з урахуванням вимог міжнародних стандартів є складовою частиною більш широкого спектру функціонування національної системи правосуддя. Удосконалення адміністративно-правового регулювання доступності та незалежності правосуддя вимагає не лише відповідних заходів у нормативній площині, але й у практичній діяльності українських судів.

Список використаних джерел:

1. Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. Результати соціологічного опитування, що проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені Льва Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 року за грантової підтримки Університету Бремена та Міжнародного фонду «Відродження» URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegiti-natsionalnu-odnist-zaradi-peremogi> (дата звернення 08.10.2022)
2. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки. Указ Президента України від 11.06.2021 року № 231/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення 08.10.2022)

3. Бринцев В.Д. Система організаційного забезпечення судової влади України : дис. докт. юрид. наук : Х., 2011. 520 с.
4. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 09.10.2022).
5. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 09.10.2022).
6. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Право. Х.: 2008. 304 с.
7. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14 травня 1981 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf> (дата звернення 10.10.2022).
8. Козакевич О.М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. НУ «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 232 с.
9. Bakaianova N., Polianskyi Y., Svyda O. Information technology in the litigation due to the pandemic COVID-19. *Cuestiones Políticas*. 2020. № 38(67). Р. 485–499.
10. Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій від 28 лютого 2001 р. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_8.pdf (дата звернення 10.10.2022).
11. Garapon A., Lassègue J. Justice digitale. PUF. Paris. 2018. 292 p.
12. Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів щодо правосуддя та інформаційних технологій, прийнятий 7-9 листопада 2011 року URL: https://court.gov.ua/userfiles/R_14_2011_2011_11_9.pdf (дата звернення 10.10.2022).
13. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 09.10.2022).
14. Основні принципи незалежності судових органів (Схвалені резолюціями 40 / 32 та 40 / 146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201 (дата звернення 09.10.2022).
15. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення 09.10.2022).
16. Закон України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» від 02.12.2021 року № 1928-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text> (дата звернення 09.10.2022).
17. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 року № 19-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-04#Text> (дата звернення 09.10.2022).
18. Бюджет органів судової влади у 2022 році на 2,2 млрд грн збільшено. 09.12.2021. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1226821/> (дата звернення 09.10.2022).
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України „Про запобігання корупції“, Кримінального кодексу України № 13-р/2020 від 27.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text> (дата звернення 09.10.2022).
20. План дій Ради Європи щодо посилення незалежності та неупередженості судової влади від 13 квітня 2016 року № CM(2016)36 final. URL: <https://rm.coe.int/1680666600> (дата звернення 09.10.2022).
21. Висновок Консультативної ради європейських суддів від 09 листопада 2018 року № 21 (2018) URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/opinio_21-UA_1.pdf (дата звернення 09.10.2022).
22. Іщербан О. Верховний суд вперше скасував вирок ВАКС. Що не так з цим рішенням? 05.10.2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/10/5/7309324/> (дата звернення 09.10.2022).
23. Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Коментар з приводу скасування вироку Верховним Судом. URL: <https://www.facebook.com/836354983134353/posts/3697706270332529/?d=n> (дата звернення 09.10.2022).

УДК [342.922:347.965](477)
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.17>

МАТЮЩЕНКО С. С.

**СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ
ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

**THE ESSENCE, SIGNIFICANCE AND FEATURES OF TRAINING FOR
THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE REFORM
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE**

У статті досліджено сутність, значення та особливості підготовки кадрів для Збройних Сил України в контексті реформи Збройних Сил України

Запропоновано класифікацію складових кадрового забезпечення: 1) організаційно-штатна робота; 2) підбір, розстановка та звільнення кадрів; 3) підготовка кадрів; 4) оцінка кадрів; 5) мотивація кадрів; 6) соціальне забезпечення.

Наголошено, що кадрове забезпечення Збройних Сил України – це комплекс форм, методів, процедур і заходів та, відповідно, діяльності уповноважених осіб з їх реалізації, що полягають у створенні умов для найбільш раціонального добору, розподілу, переміщення та просування кадрів, їх навчання та підготовки, оцінювання, соціального захисту та мотивації, тощо з метою ефективного функціонування Збройних Сил України як цілісної системи, професійного виконання покладених на Збройні Сили України завдань і функцій.

Ключові слова: сутність, особливості, кадрове забезпечення, реформа, Збройні сили, Україна.

The article examines the essence, significance and features of training for the Armed Forces of Ukraine in the context of the reform of the Armed Forces of Ukraine

The classification of components of staffing is offered: 1) organizational and staff work; 2) selection, placement and dismissal of personnel; 3) training; 4) personnel evaluation; 5) staff motivation; 6) social security.

It is emphasized that staffing of the Armed Forces of Ukraine is a set of forms, methods, procedures and measures and, accordingly, the activities of authorized persons for their implementation, consisting in creating conditions for the most rational selection, distribution, transfer and promotion, training and education, evaluation, social protection and motivation, etc. for the effective functioning of the Armed Forces of Ukraine as a holistic system, professional performance of tasks and functions assigned to the Armed Forces of Ukraine.

Analyzing the functional structure of staffing of the Armed Forces of Ukraine, it was determined that all components are interconnected, which allows us to talk about a single complex of staffing of the Armed Forces of Ukraine as a state body; the staffing process is variable and continuous, which allows the system to quickly adapt to legislative innovations and modern requirements; the possibility of element-by-element analysis of the complex structure of staffing allows you to more efficiently and quickly respond to changes or work on identified shortcomings

Key words: essence, features, staffing, reform, Armed Forces, Ukraine.

Постановка проблеми. Розвиток країни та прагнення України вступити до Європейського Союзу призвели до впровадження нової моделі Збройних Сил України. В результаті цього виникла необхідність у новому підході до управління кадрами, нових способах та методах підбору

та навчання кадрів з урахуванням вимог сучасності та європейських норм. Тому одним із важливих питань діяльності Збройних Сил України залишається питання кадрового забезпечення. Формування кваліфікованих Збройних Сил України дозволить підвищити довіру населення до сформованого нового органу та покращити рівень законності й порядку, національний імідж країни в цілому.

Стан дослідження проблеми. Проблематиці кадрового забезпечення Збройних Сил України присвячено дослідження М. І. Ануфрієва, О. М. Бандурки, В. М. Бесчастного, М. С. Бідюкова, В. І. Галагана, Т. Ю. Дашо, І. М. Дзюби, Є. В. Зозулі, Н. П. Матюхіної, О. М. Мельникова, Н. Р. Нижника, О. Б. Савальєва, О. Ю. Синявської, В. М. Плішкіна, Є. Ю. Подорожного, В. В. Чу-мак та ін. Але питання особливостей та значення кадрового забезпечення Збройних Сил України вивчалось мало та потребує подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження сутності, значення та особливості підготовки кадрів для Збройних Сил України в контексті реформи Збройних Сил України.

Виклад основного матеріалу. Сутність діяльності Збройних Сил України можна виразити через правовий статус. Так, Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Процес реформування та створення Збройних Сил України, інтеграція у Європейський Союз вимагають від країни впровадження нових методів та методик у сфері управління та підбора кадрів, створення ефективної моделі діяльності ЗСУ за європейськими нормами та стандартами. Сучасна кадрова політика вимагає чіткого регулювання функціонування та механізму відбору професійних кадрів до лав Збройних Сил України.

В межах нової концепції розвитку Збройних Сил України керуються загальноприйнятими нормами та принципами, а саме верховенства права, дотримання прав і свобод людини та громадянина, прозорості діяльності, політичного нейтралітету, професіоналізму, доброчесності та патріотизму, тощо.

Сутність кадрового забезпечення в регіонах полягає у забезпеченні органів державного управління та місцевого самоврядування кваліфікованими та професійними, високоморальними та патріотично налаштованими спеціалістами з метою ефективного вирішення проблем регіонального рівня в межах своєї компетенції [1, с. 6]. Від правильно та ефективно сформованого кадрового складу органу державної влади залежать не лише його ефективність, а й функціонування держави в цілому, дотримання прав та свобод громадян, регіональний розвиток, тощо [2, с. 88].

Варто відзначити, що нині в Україні відчувається гостра потреба у кваліфікованих кадрах, зумовлена відтоком українців за кордон, недосконалою системою освіти та складним економічним становищем країни. Зауважимо, що особливо гостро проблема постає для регіональних відділень державних органів, оскільки, як відмічають засоби масової інформації, рівень керівного складу органів місцевого самоврядування різко погіршився протягом останніх років. При цьому, призначення на керівні посади досить часто відбувається з урахуванням політичних вподобань того чи іншого кандидату.

Досліджуючи сутність та особливості кадрового забезпечення Збройних Сил України, варто визначити основні поняття. Так, нами було визначено кадрове забезпечення як комплексне явище, яке, як і будь-який інший напрям діяльності, має свою історію розвитку, структуру, мету та функції. Звертаючись до довідникової літератури, знаходимо, що метою системи управління персоналу є забезпечення кадрами, організація ефективного використання їх знань та вмінь, професійний та соціальний розвиток службовців, досягнення раціонального ступеню мобільності персоналу, тощо [3, с. 44]. Вважаємо, що політика кадрового забезпечення на регіональному рівні є невід'ємною складовою державної політики кадрового забезпечення.

Особливістю кадрового забезпечення є цілісність системи. Зокрема, А. Манжула зазначав, що кадрова політика має бути спрямована на формування й організацію кадрового забезпечення для професійного вирішення службових завдань, а також контролювати раціональне використання кадрового потенціалу, їх відзнаки та атестацію, тощо [4, с. 84, 5, с. 125].

Щодо питання функціональної структури кадрового забезпечення державного органу в юридичній науці відсутня єдина думка. Так, К. Левченко акцентує увагу на тому, що

адміністрування кадрової служби є звуженим поняттям від управління людськими ресурсами. На думку дослідника, управління людськими ресурсами включає в себе безліч функцій, серед яких найважливішими є планування, добір, залучення, професійний розвиток, матеріальна та моральна мотивація, оцінка діяльності та професіоналізму, оплата праці, тощо [6, с. 109].

Варто погодитись, що основою кадрової політики можна вважати комплекс робіт з підбору, розстановки, виховання та навчання потенційних кадрів [4, с. 83, 3, с. 32]. Таким чином, на основі аналізу юридичної літератури виділимо певні складові кадрового забезпечення: 1) організаційно-штатна робота; 2) підбір, розстановка та звільнення кадрів; 3) підготовка кадрів; 4) оцінка кадрів; 5) мотивація кадрів; 6) соціальне забезпечення.

Отже, аналізуючи функціональну структуру кадрового забезпечення Збройних Сил України, зазначимо, що всі складові є взаємопов'язаними, що дозволяє вести мову про єдиний комплекс кадрового забезпечення Збройних Сил України як державного органу; процес кадрового забезпечення є змінним та безперервним, що дозволяє системі досить швидко адаптуватися до законодавчих нововведень та вимог сучасності; можливість поелементного аналізу комплексної структури кадрового забезпечення дозволяє ефективніше та швидше реагувати на зміни чи працювати над виявленими недоліками.

В процесі реформування держава має мобілізувати всі сили для відновлення професійного та ефективного людського потенціалу, його розвитку та залучення до забезпечення прав і свобод населення [7, с. 13]. На жаль, Україна продовжує відчувати гостру нестачу кваліфікованих кадрів, особливо на регіональному рівні. Тому кадрова політика регіонального рівня Збройних Сил України має бути визначена, виходячи з існуючих нині соціальних, економічних та політичних обставин.

Досліджуючи питання регіональних особливостей кадрового забезпечення Збройних Сил України, вважаємо актуальною думку Р. В. Бабуна, який зауважував у своїх дослідженнях, що в існуючих умовах рівень професіоналізму місцевих кадрів повинен бути визначальним фактором. Також повинна бути оцінена спроможність кандидата управляти ефективно власністю чи фінансами місцевого рівня, об'єктами інфраструктури та соціальної сфери, тощо [8, с. 14].

Сутність організаційної структури регіональної Збройних Сил України включає в себе підрозділи, служби, посади – управлінські ланцюги, що мають відповідне матеріально-технічне забезпечення, виконують визначені адміністративні функції, взаємодіють з іншими складовими структури [9, с. 174]. В свою чергу, посади виступають як елемент організаційної структури, а зв'язки субординації – зв'язками елементів [10, с. 176, 11, с. 109].

Варто відмітити думку Н. П. Матюхіної, яка в своїх дослідженнях виділяє суб'єкт та об'єкт в управлінні організаційної структури. Так, зазначає дослідник, суб'єктом можуть виступати не лише керівник будь-якого рівня, а й кадрова служба [12, с. 93]. Отже, організаційна структура кадрового забезпечення включає в себе суб'єктів, які покликані виконувати функції забезпечення кадрами та контролювати виконання роботи із кадрового забезпечення.

У світлі реформування правоохоронної системи актуальним є визначення сенсу управлінської діяльності щодо кадрового забезпечення Г. В. Атаманчука: суть управлінської діяльності кадрового забезпечення полягає у створенні нової якості процесу, який керується. Функція управління кадровим процесом передбачає взаємодію горизонтально та вертикально, обумовлюючи спеціалізацію кожного за визначеним змістом, предметом та видом робіт [11, с. 169–170].

Отже, організаційна структура кадрового забезпечення Збройних Сил України дозволяє визначити відповідального суб'єкта державного управління за здійснення кадрової політики та його функції в процесі кадрового забезпечення, тощо. Організаційна структура кадрового забезпечення дозволяє дати характеристику державного органу та відповідних посадових осіб, які виконують функції кадрового забезпечення.

Таким чином, сутність кадрового забезпечення Збройних Сил України полягає у діяльності відповідних уповноважених осіб з кадрового забезпечення з метою забезпечення функціонування Збройних Сил України як цілісної системи на відповідному професійному рівні, досягнення найбільш раціонального ступеню використання кадрів та мобільності персоналу, соціального захисту та мотивації кадрів, тощо.

Ефективне кадрове забезпечення Збройних Сил України можливе шляхом наділення Збройних Сил України відповідним правовим статусом посадових осіб. Так, Н. В. Ільєва зауважує, що завдяки наділенню органів державної влади визначеним правовим статусом можливі реалізація повноважень того чи іншого органу, вирішення певних проблемних питань, а отже, підвищення ефективності діяльності певного органу [13, с. 152].

Варто звернути увагу на правовий статус кадрового забезпечення Збройних Сил України, єдина думка щодо якого на сьогодні відсутня в юридичній літературі, як запоруку нормальності життєдіяльності громадськості та держави в цілому. В цьому варто погодитись з висловлюванням А. В. Панчишина. Так, дослідник зазначає, що правовий статус є не лише стандартом поведінки того чи іншого органу чи його посадових осіб, встановлюючи цим самим рівень взаємодії держави, суспільства та певної особи, проте, й здійснює забезпечення відповідного рівня життєдіяльності населення країни [14, с. 95].

Для визначення правової категорії статусу кадрового забезпечення Збройних Сил України варто звернутися до довідникової літератури. Так, з лат. «status» означає становище. З юридичної точки зору, правовий статус є опосередкованим вираженням найбільш важливих, основних зв'язків між певним індивідом та державою чи суспільством. При цьому, правовий статус регламентується державними нормативними актами [15, с. 547, 16, с. 170].

Більш наближеною до загального розуміння поняття правового статусу є думка М. В. Вітрука. Зокрема, дослідник визначав правовий статус як сукупність прав та обов'язків, а також законних інтересів, які визначають певні границі діяльності держави чи групи осіб [17, с. 7, 18, с. 74]. Дещо схожої думки дотримується і О. Ф. Скакун, зазначаючи, що під правовим статусом слід вважати права, свободи, обов'язки та відповідальність індивіда, систематизовані відповідним чином та закріплені на законодавчому рівні [19, с. 409].

Ю. С. Шемшученко розглядає правовий статус державного органу як сукупність прав та обов'язків певної особи (юридичної чи фізичної), визначених законодавством України. Також правник зазначає, що від повноти юридичної фіксації повноважень певної особи залежить ефективність діяльності органу в цілому [20, 21, с. 366].

Цікавою є думка А. Б. Калюги, який виділяє два види правового статусу – загальний та спеціальний. Дослідник відмічає, що загальний правовий статус містить загальні права та обов'язки кожного громадянина, а спеціальний правовий статус складається з додаткових прав та обов'язків, якими наділено службову особу певного державного органу чи особу певного соціального статусу [22, с. 39–40].

Отже, правовий статус кадрового забезпечення Збройних Сил України ґрунтується на гарантованих державою правах та обов'язках, закріплених на законодавчому рівні. На нашу думку, вказану систему прав, гарантій та обов'язків щодо кадрової політики Збройних Сил України створює саме компетенція службовців. Таким чином, проаналізувавши погляди вчених щодо визначення правового статусу, вважаємо доречним виокремлення спеціального правового статусу для кадрового забезпечення Збройних Сил України. Це пов'язано зі специфікою кадрової роботи, функцій та повноважень, якими наділені службовці Збройних Сил України як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях.

Особливістю регіонального кадрового забезпечення Національної політики є також те, що Збройних Сил України тісно співпрацює з територіальними громадами та суспільними інститутами. Дана співпраця організовується на принципах партнерства з метою вирішення проблем населення.

Варто зазначити, що завдання Збройних Сил України на регіональному рівні, як і на всеукраїнському, відображені в Законі України «Про Збройні Сили України». Так, до завдань, які покладені на Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом[23].

Збройні Сили України та інші військові формування комплектуються військовослужбовцями шляхом: призову громадян України на військову службу; прийняття громадян України на військову службу за контрактом.

Збройні Сили України та інші військові формування не можуть комплектуватися особами, які мають судимість за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111-1 Кримінального кодексу України, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

Посади, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України, можуть заповнюватися іноземцями та особами без громадянства шляхом прийняття таких осіб на військову службу за контрактом[23].

Порядок комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань військовослужбовцями встановлюється цим Законом та прийнятими відповідно до нього нормативно-правовими актами.

Для доукомплектування Збройних Сил України та інших військових формувань військовослужбовцями на особливий період, а в разі прийняття у випадках та порядку, визначених законом, відповідного рішення Президента України – і в мирний час проводиться планомірна військова підготовка і забезпечується перебування в запасі та військовому резерві необхідної кількості військовонавчених громадян.

Генеральний штаб Збройних Сил України проводить розподіл призовників за станом здоров'я та рівнем освіти пропорційно між Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями [23].

Варто зазначити, що питання кадрового забезпечення Збройних Сил України є важливим як гарантія стабільності та ефективної діяльності Збройних Сил України. При цьому, С. Г. Братель в своїх наукових працях зазначав, що необхідно створити нову філософію виховання та освіти працівників правоохоронних органів, створити у свідомості кожного образ чесного військовослужбовця, який дотримуватиметься законів та правил етики. Варто погодитись з науковцем, що такий підхід, така модель співпраці суттєво відрізняється від традиційного підходу. Запропонований підхід передбачає персональний професійний ріст службовця, можливість відбору та залучення найбільш кваліфікованих кадрів, розвиток гуманізму не лише ззовні, але й всередині системи, тощо [24, с. 6].

При забезпеченні Збройних Сил України кваліфікованими кадрами керівництво зустрічається з проблемою забезпечення спеціалістами, а саме відсутнє чітке розуміння необхідної кількості фахівців, місця їх підготовки на відповідному рівні зі знаннями не лише вузькопрофільного законодавства, а й фінансово-господарського, ресурсного забезпечення, тощо [23].

Таким чином, Збройні Сили України є державним органом, покликаним здійснювати співпрацю, комунікацію та надання сервісних послуг населенню [23].

Аналізуючи функціональну структуру кадрового забезпечення Збройних Сил України, нами визначено, що всі складові взаємопов'язані, що дозволяє вести мову про єдиний комплекс кадрового забезпечення Збройних Сил України як державного органу; процес кадрового забезпечення є змінним та безперервним, що дозволяє системі досить швидко адаптуватися до законодавчих нововведень та вимог сучасності; можливість поелементного аналізу комплексної структури кадрового забезпечення дозволяє ефективніше та швидше реагувати на зміни чи працювати над виявленими недоліками [25, 26, с. 231].

Висновки. В дослідженні нами запропоновано класифікацію складових кадрового забезпечення: 1) організаційно-штатна робота; 2) підбір, розстановка та звільнення кадрів; 3) підготовка кадрів; 4) оцінка кадрів; 5) мотивація кадрів; 6) соціальне забезпечення.

Таким чином, кадрове забезпечення Збройних Сил України – це комплекс форм, методів, процедур і заходів та, відповідно, діяльності уповноважених осіб з їх реалізації, що полягають у створенні умов для найбільш раціонального добору, розподілу, переміщення та просування кадрів, їх навчання та підготовки, оцінювання, соціального захисту та мотивації, тощо з метою ефективного функціонування Збройних Сил України як цілісної системи, професійного виконання покладених на Збройні Сили України завдань і функцій.

Список використаних джерел:

1. Шевчук М. Регіональний лідер системи навчання державних службовців. *Вісник Державної служби України*. 2004. № 3. С. 4–9.
2. Кагановська Т. Характеристика вимог, що висуваються до персоналу органів державного управління. *Юридичний журнал*. 2008. № 10(76). С. 88–93.
3. Термінологічний словник з управління персоналом органів внутрішніх справ України / Укладач Н. П. Матюхіна ; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Ун-т внутр. справ, 2000. 120 с.
4. Манжула А., Янко О. Кадрове забезпечення органів внутрішніх справ на тлі становлення демократичних процесів в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 3. С. 82–85.
5. Бахрах Д. Н. Административное право России : учебник для вузов. Москва : НОРМА, 2002. 448 с.
6. Левченко К. Б. Проблеми кадрового забезпечення процесів формування тендерної політики в Україні. *Право і безпека*. 2004. № 1. С. 108–112.
7. Олуйко В. Сучасна державна кадрова політика: стан і перспективи розвитку. *Юридична Україна*. 2006. № 9. С. 13–16.
8. Бабун Р. Становление муниципальной науки и подготовка кадров для муниципального управления. *Муниципальная служба*. 2001. № 2. С. 14–20.

9. Веснин В. Р. Основы менеджмента. Москва : Институт международного права и экономики им. А. С. Грибоедова, 1999. 480 с.
10. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 1999. 702 с.
11. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: курс лекций. Москва: Юрид. лит., 1997. 400 с.
12. Матюхіна Н. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України (Теоретичні та прикладні аспекти) : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 1999. 287 с.
13. Ільєва Н. В. Щодо визначення правового статусу нотаріату в Україні. *Форум права*. 2010. № 3. С. 152–156. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.html_2010_3_22.pdf
14. Панчишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київськ. ун-ту права*. 2010. № 2. С. 95–98.
15. Большой юридический словарь / авт.. сост.: В. Н. Додонов и др. ; под ред. А. Я. Сухарева и др. Москва : ИНФАРМ-М, 1998. 790 с.
16. Алексеев С. С. Теория права. Москва : БЕК, 1994. 224 с.
17. Витрук М. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. Москва, 1979. 229 с.
18. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави: навч. пос. 3-тє вид., змінєне і доп. Київ, 1995. 236 с.
19. Музичук О. М. Мета та завдання здійснення контролю за діяльністю правоохоронних органів. *Юридична наука і практика*. № 2. 2011. С. 49–54.
20. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.
21. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Юрінком Інтер. 2006. 668 с.
22. Калюта А. Б. Суб'єкти адміністративно-юрисдикційної діяльності в митних органах України. *Митна справа*. 2006. № 3. С. 38–41.
23. Про військовий обов'язок і військову службу: закон України від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 03.06.2022).
24. Братель С. Г. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ: цикл наукових праць : реферат. Київ, 2015. 10 с.
25. Тетеря В. М. Сутність, значення та особливості кадрового забезпечення поліції на регіональному рівні в контексті реформи Національної поліції України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 2. Т. 3. С. 231–236.
26. Чумак В. В. Адміністративно-правові засади діяльності поліції Грузії, країн Балтії та України: порівняльний аналіз : монографія. Харків : Константа, 2019. 490 с.

**ДО ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ
В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ**

**TO THE PROBLEM OF ENSURING GENDER PARITY
IN THE UKRAINIAN PARLIAMENT**

Ця наукова стаття присвячена аналізу гендерного складу парламенту України, що є актуальним та важливим питанням в контексті забезпечення рівності статей та становлення демократії в Україні. У статті розглянуті такі питання, як розподіл жінок та чоловіків у парламентських фракціях Верховної Ради України 9 сесії IX скликання, проаналізовано гендерний склад парламенту за часи незалежності, а також звернено увагу на ступінь представленості жінок у керівних посадах в парламенті.

Для проведення дослідження були використані дані офіційних джерел, аналіз яких дозволив зробити висновки щодо ситуації з гендерним складом парламенту. Було встановлено, що в Українському парламенті чоловіки становлять більшість, а жінки займають меншість позицій. Однак, зазначено, що протягом останніх років відбувається збільшення представленості жінок в парламенті, що свідчить про певні позитивні зрушення у розвитку гендерної рівності в Україні.

У статті названо основні позитивні тенденції щодо подальших змін в гендерному складі Верховної Ради України. Також виокремлено та класифіковано проблемні детермінанти, що мають деструктивний вплив на формування гендерного паритету в українському парламенті та проаналізовано їх реальне значення.

У підсумку, на основі проведених аналітичних досліджень, стаття висвітлює важливість забезпечення гендерної рівності у політичному та державному житті України, оскільки створення паритетного, справедливого та неупередженого державного управління має виняткові позитивні наслідки для всього суспільства.

Дослідження гендерного складу парламенту України є важливим кроком у напрямку забезпечення рівних можливостей та гендерної рівності в країні. Відповідні політичні рішення та заходи можуть сприяти досягненню цієї мети та створити більш рівноправну та демократичну систему управління в Україні. Також окремо робиться акцент на необхідності залучення жінок до прийняття політичних рішень та їх представлення у національному парламенті, як елемент прояву волі народу.

Ключові слова: *Верховна Рада України, гендерна рівність, гендерні квоти, публічна служба, рівність прав, детермінанти гендерної нерівності.*

This research article is devoted to the analysis of the gender composition of the Ukrainian Parliament, which is a relevant and important issue in the context of ensuring gender equality and the establishment of democracy in Ukraine. The article discusses such issues as the distribution of women and men in the parliamentary factions of the Verkhovna Rada of Ukraine of the 9th session of the IX convocation, analyzes the gender composition of the parliament since independence, and draws attention to the degree of representation of women in leadership positions in the parliament.

The research was based on official data, the analysis of which allowed to draw conclusions about the situation with the gender composition of the Parliament. It was found that men are in the majority in the Ukrainian Parliament, while women occupy a minority of positions. However, it is noted that in recent years there has been an increase

in the representation of women in parliament, which indicates certain positive changes in the development of gender equality in Ukraine.

The article identifies the main positive trends in further changes in the gender composition of the Verkhovna Rada of Ukraine. The author also identifies and classifies the problematic determinants that have a destructive impact on the formation of gender parity in the Ukrainian parliament and analyzes their real significance.

As a result, based on the analytical research conducted, the article highlights the importance of ensuring gender equality in the political and public life of Ukraine, since the creation of parity, fairness and impartiality in public administration has exceptional positive consequences for the whole society.

The study of the gender composition of the Ukrainian parliament is an important step towards ensuring equal opportunities and gender equality in the country. Appropriate policy decisions and measures can contribute to this goal and create a more equal and democratic system of governance in Ukraine. The report also emphasizes the need to involve women in political decision-making and their representation in the national parliament as an element of the will of the people.

Key words: *Verkhovna Rada of Ukraine, gender equality, gender quotas, public service, equality of rights, determinants of gender inequality.*

Вступ. Безумовною тенденцією останніх років став рух за рівне представництво інтересів жінок та чоловіків в органах влади. Дана теза набула популярності по всій Європі, Америці та інших куточках цивілізованого світу. Гендерна рівність стала одним із основних принципів сучасної правової держави та демократичного правосвідомого суспільства, а високий відсоток жінок у сфері управління – критерієм прогресивності та незаангажованості. У деяких європейських країнах така правова традиція прослідковується десятиліттями. Україна ж, у свою чергу, обравши шлях до євроінтеграції, також взяла на себе юридичні та неформальні зобов'язання щодо впровадження гендерного паритету насамперед у парламенті.

Гендерна рівність в парламенті є ключовим фактором для забезпечення ефективної та репрезентативної демократії. Це означає, що всі чоловіки та жінки повинні мати рівний доступ до політичного впливу та можливості брати участь у прийнятті рішень, які стосуються їхнього життя та добробуту.

Питанням гендерної рівності в системі публічної служби присвячені роботи таких науковців як І. А. Мацелюх, Н. А. Литвин, О. С. Проневич, Г. Л. Бондар, Д. В. Михайлюнок та інші. Проблема гендерного паритету в українському парламенті займалися такі дослідники як Н. Кобринська, О. Гороховська, І. Кондратюк, І. Бекешкіна, Н. Гербут, В. Ковтун, І. Соляник, Н. Легка, М. Кальниш та інші.

Постановка завдання. Метою статті є осмислення генези гендерного паритету в парламенті за часів незалежності України, виокремлення та класифікація основних тенденцій щодо формування гендерних показників, а також аналіз гендерного складу Верховної Ради України IX скликання.

Результати дослідження. В останні роки в Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості жінок, які обираються до парламенту. Наразі, згідно з офіційними даними Центральної виборчої комісії, жінки складають понад 20% складу Верховної Ради.

Забезпечення гендерної рівності у парламенті має кілька ключових переваг. По-перше, це дозволяє забезпечити різноманіття в групі законодавців, що відображає різні голоси та потреби різних груп населення. Це сприяє прийняттю більш об'єктивних та виправданих рішень, що відповідають потребам різних груп населення.

По-друге, гендерно рівна представленість в парламенті може допомогти зменшити дискримінацію та нерівність у законодавстві та політиці. Наприклад, існує думка, що це може допомогти вирішити проблеми, які стосуються жінок, такі як нерівність у заробітній платі, насильство на гендерній основі та доступ до охорони здоров'я.

По-третє, забезпечення гендерної рівності у парламенті може допомогти змінити стереотипи та упередження щодо ролі жінок та чоловіків у суспільстві. Це може допомогти створити культуру, що підтримує рівність статей та усунути дискримінацію на різних рівнях суспільства.

Якщо прослідкувати статистику гендерного співвідношення народних депутатів України за всі роки незалежності, то можна помітити, що поступово кількість жінок в парламенті збільшувалась. Наприклад, у першому скликанні українського парламенту було 475 депутатів, серед

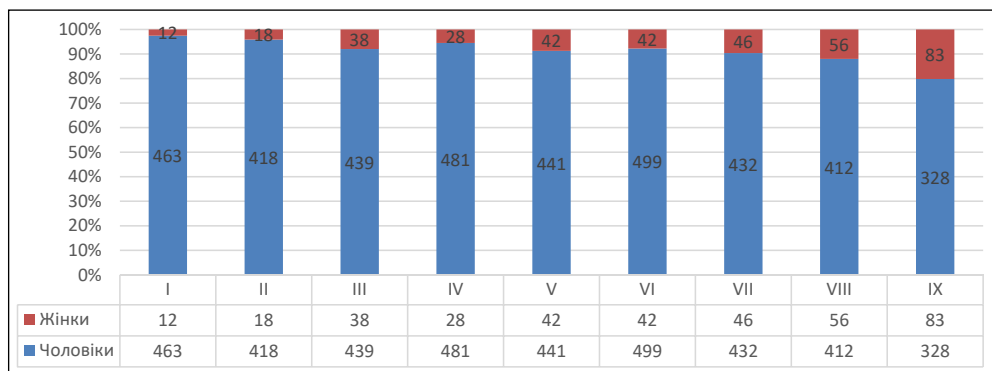


Рис. 1. Гендерне співвідношення депутатів Верховної Ради I–IX скликання

яких лише 12 жінок (2,5%) [1]. У другому скликанні було 436 депутатів – 418 чоловіків (95,9%) і 18 жінок (4,1%) [2]. У III скликанні до складу Верховної Ради увійшли 439 чоловіків (92%) та 38 жінок (8%). Загалом було 477 парламентарів [3]. У парламенті IV скликання спостерігався незначний регрес з точки зору гендерного балансу: з 509 народних депутатів лише 28 були жінками (5,5%) [4]. У V скликанні було 483 депутати – 441 чоловік (91,3%) і 42 жінки (8,7%) [5]. У VI скликанні Верховної Ради знову було обрано 42 жінки, але кількість депутатів була більшою (541), тому відсоткове співвідношення становило 92,2% проти 7,8% [6]. У парламенті VII скликання було 432 депутати-чоловіки (90,4%) і 46 депутатів-жінок (9,6%) [7]. У VIII скликанні було 412 депутатів-чоловіків (88%) і 56 депутатів-жінок (12%) [8]. Узагальнені результати продемонстровано на рис. 1 “Гендерне співвідношення депутатів Верховної Ради I–IX скликання”.

Можна помітити безпеліційну тенденцію до збільшення жінок-депутатів у Верховній Раді України як за кількісним, так і відсотковим показником. Винятком можна назвати лише парламент IV скликання, коли кількість жінок зменшилась на 2,5% (від 8% до 5,5%). Також незначні зменшення показників демонструвала Верховна Рада VI скликання.

Причинами такого впевненого та послідовного збільшення кількості жінок-парламентарів можна назвати як нормативне закріплення відповідних вимог в законодавстві, так і покращення правосвідомості громадян в цілому. Серед основних актів, які сприяли цьому, можна назвати «Цілі розвитку тисячоліття» (ЦРТ), які декларують ціль № 3 «Сприяли гендерній рівності і розширенню прав жінок». Основними завданнями були: забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менше 30% до 70% тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади (основними індикаторами було відсоткове збільшення жінок при гендерному співвідношенні серед депутатів парламенту, депутатів місцевих органів влади та вищих державних службовців); скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків [9, с. 44].

В 2015 році на зміну ЦРТ прийшли «Цілі сталого розвитку» (ЦСР або Глобальні цілі), де для України встановлена необхідність до 2025 року підвищити показник частки жінок серед депутатів Верховної Ради України, депутатів обласних рад та місцевих рад обласного значення до 30%, а частки жінок серед посад вищого корпусу державної служби (посади категорії А) – до 25%. Серед інших завдань також можна побачити вимогу створити необхідні умови для ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і дівчат (має бути збільшена кількість актів, які приймаються з метою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та недопущення дискримінації щодо жінок), розширити економічні можливості жінок (має бути відсоткове зменшення різниці між заробітною платою жінок та чоловіків, збільшення рівня зайнятості жінок віком 25–44 роки, які мають дітей віком 3–5 років) та інші [10, с. 40].

Незважаючи на тенденції до поступового збільшення кількості жінок в парламенті кожного нового скликання (близько 2,5%), Україні навряд чи вдасться досягнути таких показників до встановленого часу. Але досвід IX скликання, який показав колосальний стрибок у 8,9%, дає надію на досягнення поставленої цілі.

Таким чином, за весь період повноважень ВРУ існувала та залишається тенденція до збільшення кількості жінок-депутаток в стінах парламенту.

Окремо необхідно звернути увагу на гендерний склад чинного парламенту, оскільки він вважається найбільш гендерно паритетним, а відсоток жінок в ньому складає 20,2%, що є найвищим за всі роки діяльності Верховної Ради [11].

Найбільша кількість жінок представлена партією “Слуга Народу” (55 депутаток), що складає 66,2% від усіх парламентарок. Друге місце з великим відривом посідає “Європейська Солідарність”, яка представлена 8 депутатками. Подібний результат і у партії “Голос” – 6 парламентарок. Серед ВО “Батьківщина”, самовисуванців та ВО “Свобода” 4, 3 та 1 жінка відповідно. Відмінність в кількості представниць незначна (якщо не враховувати домінуючу партію, оскільки вона в парламенті представлена більшістю). Узагальнені результати продемонстровано на рис. 2 “Кількість жінок в парламенті IX скликання (13.01.2023)”.

Серед представників політичних фракцій найбільший відсоток жінок у “Європейській Солідарності”, де депутатки складають третину всієї фракції (33,3%). Такий високий показник можна пояснити політикою партії, оскільки навіть у програмі у пункті 3.3. “Рівність громадян” зафіксована неприпустимість дискримінації за гендерною ознакою і що “...державна повинна здійснювати контроль над дотриманням гендерної рівності” [12, с. 15].

Подібний результат має і фракція “Голос”, інтереси якої в парламенті представляють 6 жінок, що складає 30% від загальної кількості депутатів-членів фракції. У свою ж чергу в програмі партії відсутні будь-які згадки про гендерну політику партії, що не завадило даній політичній силі досягти паритету [13].

Фракція “Слуга народу” посідає почесне третє місце із показником в 23%. Про вектори своєї політичної волі щодо гендерної рівності вона заявила в останньому пункті програми партії “Національна ідентичність і громадянська злагода”, в останньому підпункті пообіцявши “...забезпечити рівні права та можливості чоловіків і жінок в українському суспільстві” [14]. Також у “Слуги народу” є жіноче крило партії – “Зе!Жінки” [15].

В свою чергу фракція ВО “Батьківщина” продемонструвала занижений результат в 16,7%. Програма ж партії не містить згадок про гендерну політику об’єднання [16].

Аналіз гендерного складу представників фракцій демонструє позитивні зрушення відносно попередніх скликань парламенту. Навіть фракція ВО “Батьківщина”, яка порівняно з іншими трьома лідерами має не дуже прогресивні результати, демонструє більший відсоток жінок у фракції, ніж представництво депутаток в парламентах попередніх скликань (16,7% у ВО “Батьківщина” проти 12% у парламенті VIII скликання). Узагальнені результати продемонстровано на рис. 3 “Відсоток жінок серед представників фракції”.

Ця тенденція є досить важливою, оскільки забезпечення гендерної рівності в політиці та законодавстві має велике значення для гарантування ефективної демократії. Рівна представленість чоловіків та жінок у законодавчому органі допомагає реалізовувати різноманіття голосів та потреб різних груп населення та сприяє більш об’єктивним та репрезентативним рішенням.

Забезпечення гендерної рівності у політиці є важливим завданням, яке можна досягти за допомогою різних заходів. Наприклад, одним із таких способів є впровадження квот на гендерну представленість. Це може допомогти забезпечити рівні можливості для чоловіків та жінок

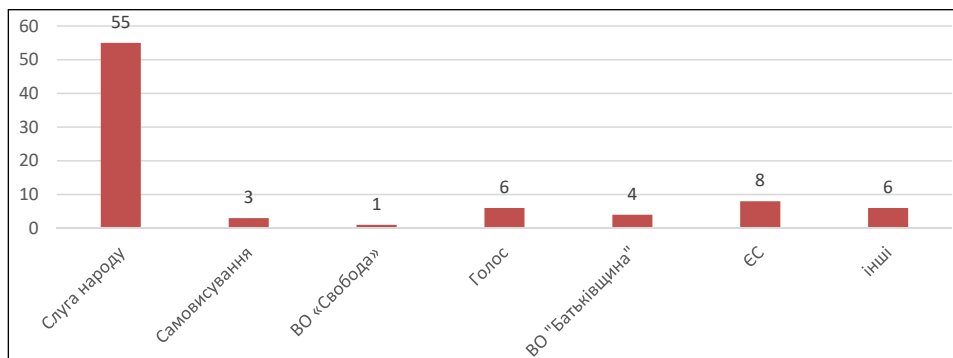


Рис. 2. Кількість жінок в парламенті IX скликання (13.01.2023)

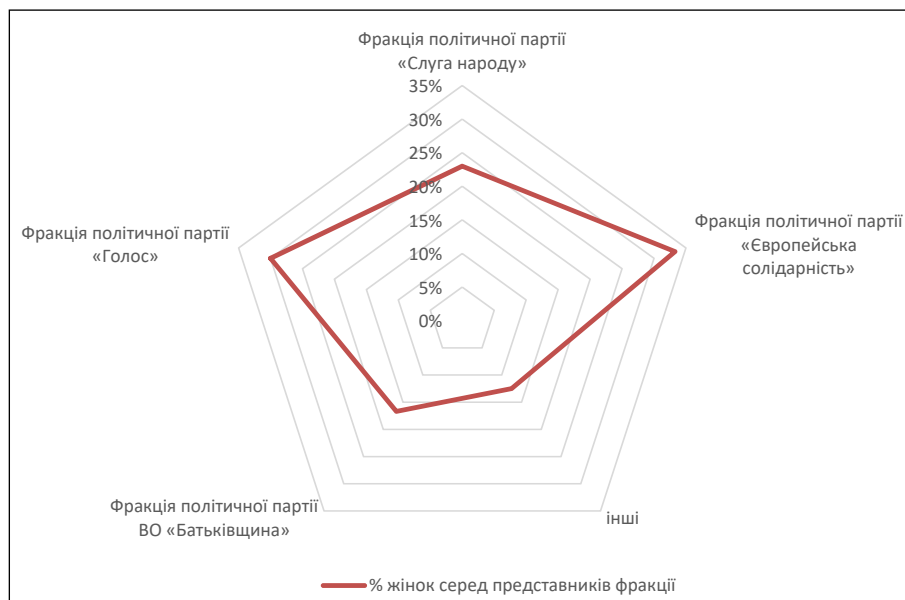


Рис. 3. Відсоток жінок серед представників фракції

у політиці та збільшити кількість жінок, які обираються до парламенту. Крім того, важливо створювати сприятливі умови для жінок, які хочуть брати участь у політиці, наприклад, за допомогою спеціальних програм підтримки.

Також важливо зазначити, що збільшення кількості жінок у парламенті не є самоціллю, а лише одним з етапів на шляху до досягнення гендерного паритету. Для забезпечення повної гендерної рівності необхідно вирішувати різноманітні проблеми. В свою чергу, існує велика кількість тенденцій та пропозицій, які повинні збільшити кількість жінок, що будуть представляти інтереси народу в органах влади. Основним завданням ставиться побороти ті причини, які не дають можливості жінкам вільно просуватися по вертикалі влади та досягати бажаних результатів у цій сфері. Серед основних детермінантів, що призвели до негативних реалій, називають ефект «скляної стелі», стереотипні уявлення про жінок на керівних посадах, окремі невдалі казуси та багато інших. І, як показує європейський досвід, деякі причини можуть бути подолані в найближчі роки, а з іншими доведеться боротися протягом десятків років, а то і століттями.

Ефект скляної стелі – це явище, коли жінкам на високих посадах складно просунутися далі до вершини ієрархії, особливо в тих сферах, які традиційно вважаються чоловічими, наприклад, в бізнесі, політиці, науці та технологіях.

Хоча у більшості країн закони забороняють дискримінацію на основі статі, вважається, що жінки стикаються зі значною кількістю бар'єрів та перешкод, які ускладнюють їх кар'єрний розвиток. Наприклад, стереотипи про те, що жінки непридатні для керівництва, зменшують їх шанси на отримання високооплачуваної та відповідальної посади. Крім того, жінкам можуть запропонувати менш вигідні умови праці, менше можливостей для професійного зростання та меншу підтримку з боку колег.

Щоб знизити ефект скляної стелі, необхідно створити культуру рівності, де чоловіки та жінки мають однакові можливості та права на керівні посади. Необхідно розуміти, що різноманітність в органах державного управління та публічній службі може призвести до кращого вирішення проблем та досягнення кращих результатів. Тому, забезпечення гендерної рівності та боротьба з ефектом скляної стелі є необхідною складовою для досягнення ефективної та справедливої публічної служби.

У суспільстві існують стереотипні уявлення про жінок на керівних посадах. В особливості – у сфері публічної служби. Стереотипи можуть привести до дискримінації жінок на керівних посадах в публічній службі. Наприклад, жінок можуть менше відправляти на курси з підвищення

кваліфікації, бути недостатньо оцінені за їх роботу та менше відправлятися на важливіші проекти або місії. Стереотипи не завжди відповідають реальності. Часто вони базуються на закономірностях та загальних уявленнях про певну групу людей, які не завжди є точними або повними. При цьому відсутні дослідження, які б доводили безапеляційність тих суджень, що наводяться стереотипами. Тому будь-яка особа може відповідати тим критеріям, які необхідні для максимально ефективного та професійного виконання своїх обов'язків та повноважень.

Проте про наявність чи відсутність вищенаведених детермінантів, їх реальний вплив на правову реальність та статус основної причини гендерної нерівності говорити важко, оскільки відповідні дослідження ще не проводились. Тому дане питання потребує подальшого вивчення.

Висновки. Отже, збільшення кількості жінок у парламенті України є важливим кроком у забезпеченні гендерної рівності в політиці та законодавстві. Однак, це лише один з багатьох етапів на шляху до повної гендерної рівності. Для досягнення цієї мети необхідно продовжувати працювати над різними аспектами, пов'язаними з дискримінацією на основі статі в усіх сферах життя.

Представництво жінок у парламенті України збільшується з кожним роком і ця тенденція буде набирати обертів. Це можна пояснити як тими цілями, які поставила перед собою Україна, так і загальним вектором збільшення ролі принципу гендерної рівності (особливо у сфері управління), що зараз дуже популяризовано у більшості цивілізованих держав.

Список використаних джерел:

1. Список народних депутатів України першого скликання (1990–1994). www.golos.com.ua. URL: <http://www.golos.com.ua/article/330903> (дата звернення: 25.02.2023).
2. Народні депутати України 2-го скликання (1994–1998). www.rada.gov.ua. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_index_arh?skl=2 (дата звернення: 25.02.2023).
3. Верховна рада України III скликання. www.rada.gov.ua. URL: http://gska2.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/d_index_arh?skl=3 (дата звернення: 25.02.2023).
4. Верховна Рада України IV скликання. www.rada.gov.ua. URL: https://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_deputat_list?skl=5 (дата звернення: 25.02.2023).
5. Верховна Рада України V скликання. www.rada.gov.ua. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=6 (дата звернення: 25.02.2023).
6. Верховна Рада України VI скликання. www.rada.gov.ua. URL: http://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_deputat_list (дата звернення: 25.02.2023).
7. Верховна Рада України VII скликання. www.rada.gov.ua. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list (дата звернення: 25.02.2023).
8. Верховна Рада України VIII скликання. www.golos.com.ua. URL: <http://www.golos.com.ua/article/8149> (дата звернення: 25.02.2023).
9. Цілі розвитку тисячоліття. Україна: 2000–2015. www.idss.org.ua. URL: <https://idss.org.ua/monografii/2015%20MDG%20Ukr%20Report%20DRAFT.pdf> (дата звернення: 26.02.2023).
10. Цілі Сталого Розвитку: Україна. www.me.gov.ua. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Download?id=22e86f94-a9dd-421e-adcb-e38748a4b7cb> (дата звернення: 26.02.2023).
11. Список народних депутатів України, обраних на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року. www.golos.com.ua. URL: <http://www.golos.com.ua/documents/1s070819.pdf> (дата звернення: 26.02.2023).
12. Програма політична партія «Європейська Солідарність» (нова редакція). www.eurosolidarity.org. URL: https://eurosolidarity.org/wp-content/uploads/2020/02/Programa_31_05_2019.pdf (дата звернення: 26.02.2023).
13. Програма партії Голос. www.goloszmin.org. URL: <https://goloszmin.org/program> (дата звернення: 26.02.2023).
14. Передвиборна програма партії «Слуга Народу». www.sluga-narodu.com. URL: <https://sluga-narodu.com/program/> (дата звернення: 26.02.2023).
15. «Зе!Жінки» – жіноче крило партії «Слуга Народу». www.sluga-narodu.com. URL: <https://sluga-narodu.com/ze-zhinky/> (дата звернення: 26.02.2023).
16. Передвиборна програма ВО «Батьківщина». www.ba.org.ua. URL: <https://ba.org.ua/programm/> (дата звернення: 26.02.2023).

**РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ
ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ**

**DEVELOPMENT OF NATIONAL LEGISLATION
TO ENSURE GENDER EQUALITY DURING MILITARY SERVICE**

У статті досліджено розвиток системи національного законодавства України з питань забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок під час проходження військової служби. Упорядковано та виокремлено основні нормативно-правові акти, які закріплюють принцип гендерної рівності, шляхи та способи його інтеграції в функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань, а також посилили роль військовослужбовця-жінки. Адміністративно-правове регулювання гендерної рівності здійснюється на всіх рівнях ієрархії нормативно-правових актів. При цьому кожен наступний за хронологією нормативно-правовий акт все більше адаптований під нові загрози та виклики, що виникають, під час проходження військової служби та встановлює шляхи практичного вирішення реальної проблеми, урахуовуючи принцип гендерної рівності.

Встановлено, що однією з основних проблем дотримання принципу гендерної рівності у військовій сфері є те, що до 2018 року у спеціальних нормативно-правових актах, що визначають загальні засади проходження військової служби в Україні, не було задекларовано та урівняно права та можливості обох статей під час проходження військової служби. Крім того, первинні редакції нормативно-правових актів з оборонного планування не містили у переліку визначених завдань сектору безпеки та оборони дотримання принципу гендерної рівності та протидії дискримінації за ознакою статі під час проходження військової служби.

Відмічено, що оновлене законодавство, містить вказівку на необхідність упровадження інтегрованої військової кадрової політики, нової системи управління військовою кар'єрою військовослужбовців з урахуванням гендерної складової.

Зроблено висновок про те, що спеціальне законодавство, що регламентує проходження військової служби, в тому числі й в області оборонного планування, протягом останніх років стало гендерно орієнтованим, у зв'язку з чим жінки та чоловіки отримали рівні права та можливості під час проходження військової служби, а також у здійсненні своїх обов'язків та реалізації прав та соціальних гарантій.

Ключові слова: *нормативно-правова база, військовослужбовці-жінки, адміністративно-правове регулювання гендерної рівності, гендерна рівність, проходження військової служби.*

The article examines the development of the system of national legislation of Ukraine on ensuring equal rights and opportunities for men and women during military service. The author organizes and identifies the main legal acts which enshrine the principle of gender equality, ways and means of its integration into the functioning of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, and also strengthen the role of a female servicewoman. Administrative and legal regulation of gender equality is carried out at all levels of the hierarchy of normative legal acts. At the same time, each subsequent legal act is increasingly adapted to new threats and challenges arising during military service and establishes ways of practical solution of a real problem, taking into account the principle of gender equality.

The author establishes that one of the main problems of observance of the principle of gender equality in the military sphere is that until 2018, special legal acts defining the general principles of military service in Ukraine did not declare and equalize the rights and opportunities of both sexes during military service. In addition, the initial versions of the legal acts on defense planning did not include the principle of gender equality and combating gender discrimination during military service in the list of defined tasks of the security and defense sector.

It is noted that the updated legislation contains an indication of the need to introduce an integrated military personnel policy, a new system of military career management for servicemen with a gender component.

The author concludes that the special legislation regulating military service, including in the field of defense planning, has become gender-oriented in recent years, and therefore women and men have received equal rights and opportunities during military service, as well as in the performance of their duties and the exercise of their rights and social guarantees.

Key words: *legal framework, women servicewomen, administrative and legal regulation of gender equality, gender equality, military service.*

Вступ. Забезпечення гендерної рівності в Україні є гарантом сталого розвитку суспільства, що неможливо здійснити без закріплення ідеї рівності чоловіка та жінки в усіх сферах суспільного життя та відповідно шляхів реалізації вказаного принципу на законодавчому рівні.

З огляду на те, що протягом останніх років військова служба набула нового змісту, в тому числі й у спосіб забезпечення рівноправності військовослужбовців незалежно від статі, є сенс дослідити правове підґрунтя декларування та реалізації ідеї рівності прав та можливостей військових. По-перше, це зумовлено тим, що у військовій сфері тривалий час переважали риси маскулінності, жінки не могли складати конкуренцію чоловікам, оскільки для цього не було рівних можливостей та існував ряд законодавчих перепон. По-друге, нормативно-правове регулювання діяльності сектору безпеки та оборони має свої витоки з радянського законодавства, а відтак удосконалення та гармонізація нормативно-правової бази потребує часу. Слід враховувати, що євроінтеграційний та євроатлантичний курс зумовлює врахування позитивного досвіду зарубіжних країн з питань гендерної інтеграції та адаптації до правової системи України, урахуваючи менталітет та звички українського народу.

Питання гендерної рівності у військовій сфері та особливості, що з цим пов'язані, досліджували: Н. Ю. Бобров, Ю. Ю. Боброва, О. Ю. Дрозд, Ю. А. Калагін, Н. Г. Клименко, О. Ф. Кобзар, М. В. Мазур, Л. Р. Наливайко, О. П. Сікорський, В. Й. Пашинський та багато інших. Наукові здобутки та ідеї вчених, що досліджували вказані питання, мають велике значення в контексті розвитку ідеї гендерної рівності.

Разом з тим, станом на сьогодні, адміністративно-правове регулювання гендерної рівності під час проходження військової служби відображено в багатьох нормативно-правових актів різного ступеню юридичної сили, у зв'язку з чим виникає необхідність комплексного дослідження щодо виявлення основоположних документів та їх узагальнення.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу розвитку адміністративно-правового регулювання гендерної рівності при проходженні військової служби.

Результати дослідження. Забезпечення (захист) національної безпеки, територіальної цілісності, незалежності неможливо без належного функціонування військових і правоохоронних формувань, в яких жінки виявляють активне бажання проходити військову службу. На нашу думку, велику роль в цьому відіграє інтеграція в державну політику гендерно-правових аспектів, в тому числі й у спосіб удосконалення системи нормативно-правового забезпечення.

Вдосконалення системи національного законодавства, в тому числі з гендерно-правових питань проходження військової служби, активізувалось з 2014 року, що зумовлено агресивними діями російської федерації проти суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України. Саме з початком цих негативних подій, держава в особі її уповноважених органів розпочала застосовувати різні адміністративно-правові засоби щодо посилення оборонних питань, що включали в себе й більш широке залучення жінок до проходження військової служби.

Європейська і євроатлантична інтеграція України – одна з найактуальніших тем для обговорення не лише поміж парламентарів, представників уряду, місцевих влад, а й серед громадськості протягом останніх років. Держави-члени НАТО та країни Європейського

Союзу дотримуються принципу гендерної рівності, в тому числі у спосіб забезпечення рівних умов під час проходження військової служби кожним військовослужбовцем незалежно від статі.

На нашу думку, гендерна складова є важливим показником готовності України до євроінтеграційної політики та політики НАТО. Крім того в європейській філософії велике значення має така базова засада як людиноцентризм. Можливо, перше, що спадає на думку, відсутність взаємозв'язку між «НАТО», «людиноцентризм» і «гендерна політика», однак не зважаючи на філософську природу таких припущень, людиноцентризм перебуває у тісному зв'язку з впровадженням гендерної політики як одного з принципів діяльності НАТО. Основним джерелом вдосконалення рівня розвитку, економічної потужності, обороноздатності країни, а також становлення гуманного та демократичного суспільства є людина. У випадку існування будь-яких дискримінаційних ознак, включаючи насильство у будь-яких його проявах, говорити про розвиток держави та відповідність його стандартам ЄС та НАТО неможливо. Крім того, успішна реалізація гендерної політики в збройних формуваннях є однією з важливих умов інтегрування України в НАТО.

Відповідно до Доктрини об'єднаних сил NATO STANDARD AJP-01 (Edition E Version 1), гендерний фактор повинен враховуватись на всіх етапах операцій НАТО. Чоловіки та жінки повинні брати рівну участь задля досягнення всеосяжного і тривалого вирішення конфлікту. НАТО виступає за повне виконання резолюцій Ради Безпеки ООН (UNSCR) щодо «Жінок, миру та безпеки» по всім ключовим завданням. Гендерна рівність, відповідно до Директив НАТО це рівні права, рівні можливості, рівна відповідальність та доступ до ресурсів для чоловіків, жінок, хлопців та дівчат. Рівність не означає, що жінки та чоловіки стануть однаковими, але права, обов'язки та можливості жінок і чоловіків мають не залежати від статі [1, с. 98].

Підкреслимо, що НАТО, як організація, так і на рівні прав держави-учасника, в своїй політиці приділяє значну увагу забезпеченню однакових прав та можливостей жінкам та чоловікам під час проходження військової служби. Аналогічної політики гендерної рівності дотримуються країни Європейського Союзу.

Нова Стратегія гендерної рівності на 2018-2023 роки визначає, що досягнення гендерної рівності є ключовим елементом у реалізації місії Ради Європи, суть якої – захищати права людини, підтримувати демократію та забезпечувати принцип верховенства права. Відповідно до вищезазначеної стратегії, гендерна рівність передбачає рівні права для жінок і чоловіків, дівчат і хлопців, а також їх однакову значущість, можливості, обов'язки та участь в усіх сферах особистого та суспільного життя. Так само означає рівний доступ жінок та чоловіків до ресурсів та розподіл цих ресурсів між ними [2].

Прямуючи напрямом європейської та євроатлантичної інтеграції, визнавши ключовим принципом гендерну рівність, Україна взяла на себе зобов'язання розробити чітку систему правового закріплення і реалізації зазначеного принципу, в першу чергу, під час проходження військової служби.

На наш погляд, систему законодавства з питань забезпечення гендерної рівності доцільно розглядати, класифікуючи її за двома критеріями. Перший критерій – за юридичною значущістю (силою) нормативно-правового акта, де в ієрархічній структурі першу групу складають міжнародні документи, що ратифіковані Україною у встановлений законодавством спосіб, а далі відповідно: Конституція України, закони України; постанови Верховної Ради України; укази і розпорядження Президента України; правові акти Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України та інших міністерств, керівників військових формувань України. Ця класифікація є загальноприйнятною та адаптується під всі правові відносини.

Наступний критерій ко– залежно від предмету врегулювання та кола суб'єктів, на яких поширюються норми гендерного законодавства: нормативно-правові акти, які містять загальні положення щодо формування та реалізації принципу гендерної рівності (мають широке коло суб'єктів та поширюються на все населення України) та нормативно-правові акти, які врегульовують гендерні аспекти з питань, що стосуються окремих категорій населення, зокрема, військовослужбовців (вужко визначене коло суб'єктів в військовій сфері). При цьому здійснюючи розподіл нормативно-правової бази завжди слід урахувувати юридичну силу документа.

Зазначимо, що основою формування правової системи цивілізованих країн світу є міжнародні норми права, які є фундаментом для створення національного законодавства. Військове право не є виключенням. Як правило, міжнародні документи містять загальні норми права з епізодичним врегулюванням гендерного питання, що стосується, в тому числі, діяльності сектору безпеки і оборони.

Існує міжнародний документ, який, на нашу думку, є визначальним та стратегічно важливим документом для національного законодавства, оскільки посилює роль жінки у процесах з підтримання миру та безпеки, її значимість, а також з урахуванням гендерного компоненту та ролей у суспільстві. Таким документом є Резолюція Ради Безпеки ООН «Жінки. Мир. Безпека» [3]. Зазначений нормативно-правовий акт прийнято з ціллю демонстрації позиції світового товариства щодо ролі жінки у конфліктах та закликає сприяти, активізувати участь жіночої частини населення у регулюванні конфлікту і забезпечення безпеки. Включення гендерного компоненту визнається важливим для залучення жінок до складу військових сил. Піднімаються питання гендерного мейнстрімінгу.

Не зважаючи на відсутність загальнообов'язкового характеру резолюції, вона передбачає необхідність затвердження плану дій кожною країною-учасницею ООН щодо її виконання. На виконання цих вимог, Україною прийнято Національний план дій України по виконанню резолюції Ради Безпеки ООН «Жінки, мир, безпека» до 2020 року [4], який став одним з основоположних документів для впровадження гендерної політики в секторі безпеки і оборони. Цей документ відображає ряд цілей та необхідних для їх досягнення перелік завдань, які підлягають реалізації у встановлений термін з метою дотримання принципу рівності прав та можливостей жінок і чоловіків. Після закінчення терміну дії зазначеного плану було прийнято наступний план по виконанню резолюції Ради Безпеки ООН «Жінки, мир, безпека» до 2025 року [5].

На національному рівні основним документом, який закріплює принцип гендерної рівності є Конституція України [6]. Стаття 24 Основного закону встановлює: 1) рівність громадян перед законом; 2) заборону привілеїв чи обмежень за будь-якими ознаками; 3) способи забезпечення рівності прав і можливостей чоловіка та жінки.

З метою досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України, прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [7].

Зазначений нормативно-правовий акт відзначився тим, що містить основні дефініції в сфері гендерної політики та, на наш погляд, фактично став родоначальним в зародженні спеціального гендерного законодавства. Закон встановлює забезпечення рівних прав та можливостей жінки та чоловіка, зокрема у громадсько-політичній, соціально-економічній та освітній сферах. Запроваджено здійснення гендерно-правової експертизи у спосіб здійснення аналізу законодавства щодо дотримання основоположних ідей і принципів рівності прав та можливостей людини. Звичайно, як перший Закон України в зазначеному напрямку, він мав як позитивні сторони, так і недоліки.

На думку І. О. Грицай вказаний закон дублює положення низки інших нормативно-правових актів, що закріплюють положення суб'єктів забезпечення гендерної рівності. Наявні прогалини, назви статей і розділів не відповідають їх змісту. Не закріплено дієвого механізму забезпечення гендерної рівності. Не зважаючи на вказані недоліки, науковиця вважає, що цей документ був першою спробою комплексно і системно забезпечити рівні права і можливостей чоловіка та жінки [8, с. 130].

Слід зазначити, що для забезпечення однакових прав і можливостей під час проходження військової служби, вказаний закон встановив деякі новели, до яких слід віднести: рівність у працевлаштуванні, просуванні по роботі тощо та покладення обов'язку на роботодавця щодо забезпечення цих умов (стосуються в більшій мірі жінок, оскільки вони тривалий час не мали доступу до значної кількості посад); забезпечення рівних прав та можливостей у здобутті освіти (жінки тільки у 2019 році отримали доступ в повній мірі для здобуття військової освіти); рівність умов для соціального захисту (під час проходження військової служби чоловіки стикались з порушенням їх прав на батьківство). Разом з тим чітких умов адміністративно-правового забезпечення гендерної рівності під час проходження військової служби, вказаний документ не містить.

На жаль, після прийняття вказаного закону, більше 10 років не приймалося нормативно-правових актів, які б мали на меті впровадження гендерної політики безпосередньо щодо проходження військової служби. Мало місце прийняття поодиноких нормативно-правових актів, що не носило системний характер. Ці акти врегульовували загальні питання, що стосувались недопущення дискримінації за будь-якими ознаками, покликані зупинити насильство та приниження, урівняти становища незалежно чоловіків і жінок. При цьому не унормовували гендерні питання учасників конкретних правовідносин.

До законів, що порушують загальні гендерні проблемні питання та спрямовані на усунення дискримінації також належать: Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [9], Закон України «Про зайнятість населення» [10], Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [11] тощо.

На нашу думку декларування принципу гендерної рівності без забезпечення реального і ефективного механізму його реалізації, не свідчить про реальну можливість його впровадження та розповсюдження своєї дії на учасників правовідносин. Забезпечення гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя можливо лише у випадку застосування індивідуального підходу та врахування специфіки суспільних відносин, в які інтегрується гендерна політика. Поодинокі та несистемне уривчасте трансліювання в нормативно-правових актах необхідності дотримання принципу рівності прав та можливостей чоловіка та жінки неефективне, не дозволить досягти бажаного результату. Тож, на наш погляд, тривалий час в діяльності сектору безпеки та оборони України спостерігався гендерний дисбаланс та нерівність.

З метою впровадження в Україні європейських стандартів життя приймається стратегія та вектори руху України [12]. Визначено дорожню карту та пріоритети реалізації Стратегії, першочерговою серед яких є реформа системи національної безпеки і оборони. Головна мета – підвищення обороноздатності держави, реформування Збройних Сил України та інших військових формувань України відповідно до сучасних вимог та з урахуванням досвіду, набутого у ході антитерористичної операції, а також розвиток оборонно-промислового комплексу для максимального задоволення потреб армії.

У 2015 році також прийнято Стратегію національної безпеки, яка була спрямована на реалізацію до 2020 року [13], однією з цілей якої є утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО. Серед пріоритетів виокремлено проведення реформування Збройних Сил України з метою забезпечення їх ефективності, мобільності, оснащення сучасним озброєнням, військовою і спеціальною технікою та на основі цього – спроможності забезпечити оборону держави. Також констатовано наявність актуальної загрози національній безпеці України у вигляді неефективності системи забезпечення національної безпеки і оборони України.

На жаль, жодна з вказаних Стратегій, всупереч їх мети та цілей, не включали гендерні питання як один з реальних засобів подолання визначених деяких проблемних питань, що стосуються функціонування сектору безпеки і оборони України.

Дорожньою картою оборонної реформи з визначенням шляхів її впровадження на засадах і принципах, якими керуються держави – члени НАТО, став Стратегічний оборонний бюлетень [14]. Третій за своїм рахунком Стратегічний оборонний бюлетень мав на меті трансформувати підхід до налагодження функціонування сектору безпеки і оборони в нових умовах, розмежувати повноваження, функції і завдання в секторі, спланувати системи нових систем забезпечення і підтримки військ, провести кадровий менеджмент тощо. При цьому жодне завдання, які поставлені перед уповноваженими на те суб'єктами для виконання стратегічних цілей, визначених у Стратегічному оборонному бюлетені, не мали своєю складовою врегулювання гендерних питань під час проведення оборонної реформи.

Такі самі недоліки містили Воєнна доктрина України [15] та Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України [16]. Реальні зміни в нормуванні принципу гендерної рівності почалися з 2021 року. Так, у березні 2021 року прийнято новий указ Президента України, яким затверджено Стратегію воєнної безпеки [17]. Слід відмітити, що положення вказаної стратегії передбачають необхідність дотримання гендерної рівності, що необхідно для нарощування спроможностей Збройних Сил України, сил територіальної оборони у їх складі, інших складових сил оборони до виконання покладених завдань.

На нашу думку, такі прогалини значно утруднили проведення оборонної реформи, оскільки загострення гендерної проблематики відволікає від масштабніших проблем, з якими стикалась вся військова система починаючи з 2014 року. У подальших редакціях згаданих нами нормативно-правових актів усунуто вказані недоліки та прямо передбачено необхідність інтеграції в оборонну реформу гендерних питань, та загалом щодо усіх питань, які стосуються національної безпеки та оборони, гендерної рівності. З наведеного можемо зробити висновок, що тривалий час, гендерна складова не вважалась елементом ефективного проведення оборонної реформи.

Зазначені нормативно-правові акти свідомо розміщено всупереч запропонованих класифікацій, оскільки вони передували та в певній мірі зумовили прийняття закону, який став надважливим у питаннях проходження військової служби жінками.

У 2017 році експертками ООН Жінки в Україні Оленою Суловою та Еммікі Руз, в рамках глобального проекту структури «ООН Жінки» «Глобальні можливості для жінок, миру та безпеки: Від резолюцій до відповідальності та лідерства», проведено оцінку гендерного впливу сектора безпеки і оборони України. Результати показали, що: положення щодо гендерних питань не застосовуються в процесі реформи, гендерні принципи не включені до напрямів реалізації, які потребують реалізації; застаріле законодавство, що суперечить принципам гендерної рівності та відсутність налаштованості керівництва щодо викоренення цієї проблематики [18].

На наше переконання, дійсно до 2018 року реформування законодавства сектору безпеки та оборони України з гендерних питань ефективно не було проведено. Значний прорив в реформуванні військового законодавства пов'язаний з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» [19]. Вважаємо, що саме цей закон є одним з перших спеціальних законів, що врегульовує гендерні питання саме під час проходження військової служби. Зазначеним Законом вдосконалено питання залучення жінок-військовослужбовців до несення служби в добових нарядах.

Так, перша редакція статті 269 Статуту внутрішньої служби ЗСУ була викладена у наступній редакції: «Військовослужбовці-жінки, як правило, до складу добового наряду не призначаються. Військовослужбовців-жінок залежно від військового звання та посади можуть у разі потреби призначати з додержанням законодавства черговим фельдшером (санітарним інструктором) чи черговим штабу. Військовослужбовці-жінки призначаються також на чергування за спеціальністю». З часом стаття 269 зазнала змін у спосіб розширення переліку посад та слова «чи черговим штабу» замінено словами «черговим штабу, їдальні, посильним, черговим чи днювальним жіночого гуртожитку» [20]. З вказаної норми слідує, що за загальним правилом лише чоловіки призначаються до добового наряду, а жінки «лише у разі потреби». На наш погляд, наведене не лише є проявом гендерної нерівності, а й має ознаки дискримінації, несправедливості та нерівномірного розподілу обов'язків.

У 2018 році вказану статтю викладено у наступній редакції: «Військовослужбовці до складу добового наряду призначаються з додержанням законодавства з питань охорони материнства та дитинства» [19]. В цьому випадку спостерігаємо застосування позитивних дій у вигляді спеціального захисту окремих категорій у зв'язку з наявністю особливого статусу військовослужбовиці та необхідності здійснення нею захисту прав та інтересів дитини, що не є дискримінацією у розумінні приписів Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [9] та Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [7].

Крім того, у подальшому статтю 269 доповнено та викладено наступним чином: «Військовослужбовці до складу добового наряду призначаються з додержанням законодавства з питань охорони материнства та дитинства. Військовослужбовців-жінок залежно від військового звання та посади дозволяється призначати помічником чергового військової частини, черговим або помічником чергового контрольно-пропускного пункту, черговим чи днювальним медичного пункту (з числа медичних працівників (фахівців), черговим штабу, їдальні, посильним, черговим чи днювальним гуртожитку» [21].

Вважаємо, що чинна редакція вказаної статті одночасно гарантує дотримання принципу гендерної рівності, усуває певний дисбаланс у розподілі обов'язків під час проходження військової служби між жінками та чоловіками, а також гарантує додержання законодавства з питань охорони дитинства. Наведений приклад яскраво демонструє розвиток законодавства.

На наш погляд найбільш значимою, принциповою зміною, внесеною в Закон України «Про військовий обов'язок та військову службу», є доповнення частини дванадцятої статті 1, а саме: «Жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі), що включає прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку» [19].

Вказана норма є законодавчим врегулюванням рівності прав та можливостей військовослужбовців чоловіків і жінок під час проходження військової служби. На підставі вказаної норми права необхідно упорядкувати (внести необхідні зміни) в інші-нормативно-правові акти з меншим ступенем юридичної сили, в тому числі укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, галузеві накази Міністерства оборони України тощо.

Слід звернути увагу й на те, що відтепер з редакції статті 20 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» прибрали вікові цензи для жінок, які приймаються на військову службу за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського складу. За змістом цієї статті вже не доводиться зустрічати вікові межі для військовослужбовців-жінок, що відмінні від меж, встановлених для чоловіків.

Після внесених змін, частини четверта та п'ята статті 27 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» викладена наступним чином: «До запасу другої категорії належать військовозобов'язані, які не здобули військово-облікової спеціальності під час проходження військової служби або не проходили військової служби. Військовозобов'язані, зараховані до запасу другої категорії, у разі здобуття під час перебування в запасі або служби у військовому резерві військово-облікової спеціальності переводяться до запасу першої категорії.» [19]. Було вилучено вказівка «військовозобов'язані-жінки» та «крім військовозобов'язаних-жінок» відповідно. Тож зарахування військовозобов'язаного до будь-якої категорії запасу однакове як для жінки, так і чоловіка.

До пункту 7 частини першої статті 30 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» внесено зміни щодо категорій осіб, яких звільняють від проходження зборів. В первинній редакції закону це були всі військовозобов'язані жінки (виняток становив – перевірочні збори), після змін – вагітні військовозобов'язані жінки.

Підсумовуючи вказані зміни, можемо допустити, що закріплений в спеціальному нормативно-правової акті про військову службу та військовий облік принцип рівності військовослужбовців вирішив певну проблематику з питань забезпечення гендерної рівності. Вказаний закон є актом військового законодавства, який пов'язаний не лише з формуванням гендерної політики, а й її реалізацією.

У формуванні та впровадженні гендерної політики під час проходження військової служби відіграє роль й Закон України «Про національну безпеку України», який не просто визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, а спрямований на здійснення захисту кожного громадянина. Цим Законом України передбачено, що одним з принципів, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки є розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони. В свою чергу одним з принципів діяльності та курсу вказаного сектору є активне впровадження принципу гендерної рівності [22, ч. 2 ст. 3].

До підзаконних актів, якими врегульовано питання гендерної проблематики та утвердження дії принципу рівності прав та можливостей чоловіків і жінок належать укази Президента України. Поміж нормативно-правових актів глави держави, що стосуються безпосередньо питань проходження військової служби з інтеграцією гендерних підходів, визначальним став указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» [23].

Подальша імплементація гендерної рівності була відображена й в оновленому Стратегічному оборонному бюлетені України, який передбачає, що оновлена військова кадрова політика в силах оборони буде орієнтованою на людину, ґрунтуватиметься на принципах і стандартах держав – членів НАТО та вітчизняному досвіді, отриманому насамперед у бойових діях, а також повинна забезпечити гарантоване комплектування сил оборони професійним особовим складом відповідно до поточних та прогностичних потреб. Досягнення успіху та визначених цілей потребує забезпечення принципу гендерної рівності, який комплексно інтегровано в нормативно-правові акти, охоплює всі рівні системи управління кар'єрою та відображає гендерні політики, прийняті у державах – членах НАТО [23, п. 3.7].

Другою стратегічною ціллю оновленого визначено професійний та вмотивований особовий склад сил оборони, підготовлений військовий резерв, що підтримуються за рахунок ефективних прозорих систем кадрового менеджменту, військової освіти і науки, охорони здоров'я і соціального захисту. Очікуваним результатом є, в тому числі, забезпечення гендерної рівності на основі принципу рівних прав і можливостей, адаптацію до цивільного життя осіб, звільнених із військової служби. З метою досягнення цього результату поставлено наступні завдання: запровадження військового лідерства, що ґрунтується на цінностях, де відсутня терпимість до корупції, а доброчесність є нормою (з урахуванням гендерних аспектів); ефективне управління кар'єрним зростанням військовослужбовців з дотриманням державної політики гендерної рівності; інтеграція гендерної рівності в сили оборони у процеси рекрутингу, протягом військової служби, під час звільнення з військової служби та соціального захисту ветеранів [23].

На нашу думку, новий Стратегічний оборонний бюлетень України урахував раніше допущені недоліки, зокрема залишення поза увагою гендерної проблеми, а чинна його редакція сприятиме належному впровадженню принципу гендерної рівності. Важливо й те, що визначено необхідність упровадження інтегрованої військової кадрової політики, нової системи управління військовою кар'єрою військовослужбовців з урахуванням гендерної складової. Після успішного виконання цих заходів проблема нерівномірного представлення військовослужбовців-жінок серед керівництва військового складу, на наш погляд, буде усунута.

Адміністративно-правове регулювання гендерної рівності здійснюється й Кабінетом Міністрів України у спосіб прийняття відповідних постанов та розпоряджень. При цьому кожен наступний за хронологією нормативно-правовий акт все більше адаптований під нові загрози та виклики, що виникають, в даному випадку, під час проходження військової служби та пропонує шляхи вирішення реальної проблеми з гендерними ознаками.

Так, наприклад мета Стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків на період до 2030 року [24] забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків на період до 2030 року досягається за стратегічними цілями, якими визначаються підходи до формування політики, шляхи розвитку національного механізму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та відповідають завданням, встановленим у національних Цілях сталого розвитку, а також напрямам Пекінської декларації. Одним з завдань для реалізації оперативної цілі щодо створення умов для значущої участі жінок у прийнятті рішень щодо постконфліктного відновлення та розбудови миру є забезпечення гідних умов праці для жінок та рівних з чоловіками можливостей у секторі безпеки та оборони; збільшення представництва жінок серед військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу, працівників правоохоронних органів, в судових органах, прокуратурі.

З метою реалізації вказаного завдання на період 2022-2024 роки заплановано проведення оцінювання впливу кадрової політики на збільшення представництва жінок серед військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу, працівників правоохоронних органів, в судових органах, прокуратурі, зокрема на рівні прийняття рішень.

Крім того, з метою реалізації Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека» Міністерство оборони України, Міністерство внутрішніх справ України, Державна прикордонна служба, Національна поліція розроблять власні плани заходів.

Свій перший план заходів Міністерство оборони України розробило ще у 2016 році. У січні 2021 року затверджено новий план заходів з реалізації в Збройних Силах України Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека» на період до 2025 року [25].

Структурно вказаний план складається з визначених спеціальних заходів і завдань, виконання яких покладено на відповідальні підрозділи із встановленням строків, за для досягнення цілей на оперативному та стратегічному рівнях.

Так, з метою створення умов для проведення моніторингу призначення жінок на керівні посади протягом 2021-2025 років ДСГЗ, МОУ, ДКП МОУ, ГУП, ГШ ЗСУ затверджують форму звітності та забезпечення збору статистичних даних з розподілом за статтю, віком, строком несення служби (за показниками щодо обіймання керівних/начальницьких, офіцерських посад, участі у бойових діях, в операціях Об'єднаних сил тощо). Виконання вказаного завдання забезпечить рівноправне представлення жінок та чоловіків у прийнятті рішень в секторі безпеки і оборони.

На нашу думку, розроблення плану заходів та їх виконання у встановлені строки якнайкраще сприяє забезпеченню рівних прав та можливостей під час проходження військової служби, оскільки стратегічні планувальні документи розробляються з урахуванням внутрішньої проблематики та сприяють якнайшвидшому досягненню стратегічних цілей.

Висновки. 1. Початком практичної реалізації принципу гендерної рівності в Україні можливо вважати прийняття у 2005 році Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», проте даний Закон не отримав свого розвитку в подальших нормативно-правових актах.

2. Тривалий час гендерна складова не вважалась елементом ефективного проведення оборонної реформи. У зв'язку з чим національне законодавство в частині декларування принципу гендерної рівності, а особливо під проходження військової служби, було несистемним та нелогічним.

3. Система законодавства з питань забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок складається з: міжнародного законодавства, ратифікованого у встановленому законом порядку; Конституції України та законів України; указів та розпоряджень Президента України;

постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України; нормативно-правових актів галузевих міністерств тощо.

4. Спеціальне законодавство, що регламентує проходження військової служби, в тому числі й оборонне планування, протягом останніх років стало гендерно орієнтованим, у зв'язку з чим жінки та чоловіки отримали рівні права та можливості під час проходження військової служби, а також у здійсненні своїх обов'язків та реалізації прав та соціальних гарантій.

5. Для ефективної імплементації принципу гендерної рівності при проходження військової служби потрібні, в першу чергу, системні зміни до Указів Президента України, що затверджують Положення про проходження громадянами України військової служби в Збройних Силах України та відповідних наказів Міністра оборони України та Головнокомандувача Збройних Сил України.

Список використаних джерел:

1. Кривець Л. В. Особливості інтеграції гендерної політики НАТО в національний аспект. *Актуальні проблеми впливу збройного конфлікту на Сході України на появу й поширення гендерно обумовленого насильства та забезпечення доступу до правосуддя* : зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. Київ, 2020. С. 97–102.

2. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки, ухвалена Радою Європи 07 березня 2018 року. URL: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-strategy> (дата звернення: 28.09.2022 р.)

3. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека». ООН. Резолюція. Міжнародний документ від 31.10.2000р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_669#Text (дата звернення: 25.12.2022 р.)

4. Національний план дій України по виконанню резолюції Ради Безпеки ООН «Жінки, мир, безпека» до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. № 113-р. Офіційний вісник № 18. 2016. Стор. 494. Стаття 748. Код акта 80950/2016.

5. Національний план дій України по виконанню резолюції Ради Безпеки ООН «Жінки, мир, безпека» до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10. 2020 р. № 1554-р. Урядовий кур'єр № 249.

6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Стаття 141.

7. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Стор. 2693. Стаття 561.

8. Грицай І. О. Принцип гендерної рівності та механізм його забезпечення: теоретико-правовий аспект : дис. ...доктора юр. Наук: спец. 081. Дніпровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро. 2018. 522 с.

9. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Стор. 1720. Стаття 412.

10. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 24. Стор. 1284. Стаття 243.

11. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018 р. № 5. Стор. 32. Стаття 35.

12. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5-2015. *Урядовий кур'єр*. 2015 р. № 6.

13. Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки»: указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015. *Офіційний вісник Президента України*. 2015. № 13. Стор. 50. Стаття 874.

14. Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень»: указ Президента України від 06.06.2016 р. № 240/2016. *Офіційний вісник Президента України*. 2016. № 17. Стор. 10. Стаття 466.

15. Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555/2015. *Офіційний вісник Президента України*. 2015. №22. Стор. 19. Стаття 1291.

16. Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: указ Президента України від 14.03.2016 р. № 92/2016. *Офіційний вісник Президента України*. 2016 р. № 10. Стор. 3. Стаття 195.

17. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки»: указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2021. № 9. Стор. 122. Стаття 370.

18. Оцінка гендерного впливу на сектор безпеки та оборони 2017 року. URL: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/2018/Gender%20Impact%20Assessment%20Ukraine%202017_UA_fin.pdf (дата звернення: 21.12.2022 р.).

19. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях: Закон України від 06.09.2018 р. № 2523-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 4. Стор. 5. Стаття 353.

20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 03.03.2004 р. № 1420-IV. *Відомості Верховної Ради України*. Стор. 98. Стаття 76.

21. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях: Закон України від 06.09.2018 р. № 2523-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 4. Стор. 5. Стаття 353.

22. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Стор. 5. Стаття 241.

23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: указ Президента України від 17.09.2021 р. № 473/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4732021-40121> (дата звернення: 06.11.2022 р.).

24. Про схвалення державної Стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 р. № 752-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhhvalennia-derzhavnoi-strategii-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostei-752-120822> (дата звернення: 20.12.2022 р.).

25. План заходів з реалізації в Збройних Силах України Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека» на період до 2025 року: наказ Міністра оборони України від 14.01.2021 р. URL: https://www.mil.gov.ua/content/gender/Vidovchuy_plan_diy.pdf (дата звернення: 09.12.2022 р.).

СИСТЕМА ЗАВДАНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

SYSTEM OF TASKS FOR ENSURING NATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

Визначено, що головним завданням держави є створення такої системи забезпечення національної безпеки, яка б загалом унеможливила настання стану небезпеки. Задля цього у програмних документах визначаються базові завдання державної політики у сфері забезпечення національної безпеки України, що орієнтовані на як на подальшу євроінтеграцію, так і збереження результатів попередніх модернізацій. Аналіз виконання Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС свідчить про систематичне виконання усіх запланованих заходів і завдань органами державної влади України. Це репрезентує незмінність Україною обраною нею євроінтеграційного курсу загалом, у тому числі – у сфері національної безпеки. Однак невиконанням залишалось зобов'язання перед європейськими партнерами щодо реформи СБУ. Акцентовано, що окремі зовнішньополітичні чинники можуть становити перепони для успішної реалізації завдань у сфері забезпечення національної безпеки з курсом на євроінтеграцію. У зв'язку з їхньою наявністю керівництво держави приймає рішення про реалізацію низки невідкладних заходів, спрямованих на ліквідацію чи мінімізацію негативних наслідків дестабілізуючої ситуації. Виявлено, що нині основні завдання щодо забезпечення національної безпеки України направлені на посилення обороноздатності та створення нової системи гарантій безпеки зі сторони зарубіжних партнерів. Сформовано таку систему завдань забезпечення національної безпеки України в умовах євроінтеграції: 1) ті, що пов'язані з реалізацією державної політики з питань безпеки України у внутрішньодержавному просторі (наприклад, викорінення корупції, мінімізація владного впливу олігархічних структур на прийняття та ефективність здійснення державно-політичних рішень; забезпечення неухильного дотримання принципів законності та верховенства права в країні тощо); 2) ті, що пов'язані з реалізацією державної політики з питань безпеки України у зовнішньополітичному просторі (наприклад, налагодження партнерських відносин у сфері колективної безпеки; розвиток співробітництва між сусідніми, європейськими та іншими державами з розвинутою економікою задля протидії російській агресії; формування іміджу країни та її ділової репутації як такої, що здатна чинити вплив на розвиток світової політики тощо); 3) ті, що пов'язані з реалізацією євроінтеграційного курсу розвитку країни (наприклад, посилення інституційної спроможності щодо реалізації завдань та заходів Плану виконання Угоди про асоціацію, прискорення проголошених реформ у сфері національної безпеки та оборони; вирішення внутрішніх економічних проблем та розвиток науково-технологічного потенціалу задля становлення стратегічної привабливості в умовах інтеграції).

Ключові слова: безпека, євроінтеграція, забезпечення безпеки, завдання, захист, національні інтереси та цінності, сектор безпеки.

It is determined that the main task of the state is to create such a system for ensuring national security, which would ideally make it impossible for the onset of a state of danger. To do this, the program documents define the basic tasks of the state policy in the field

of ensuring the national security of Ukraine, focused on both further European integration and the preservation of the results of preliminary modernization. Analysis of the implementation of the Action Plan for the implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU indicates the systematic implementation of all planned activities and tasks by the state authorities of Ukraine. This represents the invariability of Ukraine's chosen European integration course as a whole, including in the sphere of national security. However, the reform of Ukrainian security service remained unfulfilled. It is emphasized that certain foreign policy factors may present obstacles to the successful implementation of tasks in the field of ensuring national security with a course towards European integration. In connection with their presence, the state leadership decides to implement a number of urgent measures aimed at eliminating or minimizing the negative consequences of a destabilizing situation. It has been revealed that at present the main tasks of ensuring the national security of Ukraine are aimed at strengthening the defense capability and creating a new system of security guarantees from foreign partners. The following system of tasks for ensuring the national security of Ukraine in the conditions of European integration has been formed: 1) those related to the implementation of the state policy on the security of Ukraine in the domestic space (for example, the eradication of corruption, the minimization of the power influence of oligarchic structures on the adoption and effectiveness of the implementation of state-political decisions; ensuring the strict observance of the principles of legality and the rule of law in the country etc); 2) those related to the implementation of the state policy on the security of Ukraine in the foreign policy space (for example, the establishment of partnership relations in the field of collective security; the development of cooperation between neighboring, European and other states with developed economies in order to counter Russian aggression; the formation of the country's image and its business reputation as capable of influencing the development of world politics, etc.); 3) those related to the implementation of the European integration course of the country's development (for example, strengthening the institutional capacity to implement the tasks and measures of the Implementation Plan of the Association Agreement, accelerating the announced reforms in the field of national security and defense; solving internal economic problems and developing science and technology potential for becoming strategic attractiveness in conditions of integration).

Key words: *European integration, national interests and values, protection, security sector, security, tasks.*

Постановка проблеми. За загальним правилом під категорією «завдання» розуміють: «мету, до якої прагнуть; те, що хочуть здійснити» [1]. Беручи за основу таке розуміння, головним завданням держави є створення такої системи забезпечення національної безпеки, яка б загалом унеможливила настання стану небезпеки. Задля цього у програмних документах визначаються базові завдання державної політики у сфері забезпечення національної безпеки України, що орієнтовані на як на подальшу євроінтеграцію, так і збереження результатів попередніх модернізацій. Розкриттю системи таких завдань безпосередньо присвячено це наукове дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Представлена до аналізу тематика нині не висвітлювалась у межах адміністративно-правової галузі наукових знань, а її джерельна база ґрунтується на нормативних, аналітичних та інших матеріалах публічної адміністрації.

Виклад основного матеріалу. У Стратегії національної безпеки України визначено, що зовнішньополітична діяльність держави спрямована передусім на забезпечення незалежності і державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності України та набуття повноправного членства України в ЄС та в Організації Північноатлантичного договору [2]. Але щоб досягти зазначеного, уряд країни спільно із органами державної влади повинні забезпечити повну імплементацію та подальшу адаптацію Угоди про асоціацію, інтеграцію національної економіки до європейського економічного простору, досягнення Україною відповідності Копенгагенським критеріям членства в ЄС [2].

Станом на кінець 2020 року План з виконання Угоди про асоціацію у сфері національної безпеки і оборони виконаний на 86% [3]. Про це зазначено на офіційному сайті Мін'юсту України. Своєю чергою, за 2021 рік цей відсоток зріс на три показники [4, с. 7]. Якщо проаналізувати процес його виконання по роках, є можливість виокремити завдання які були заплановані для реалізації євроінтеграційного курсу у сфері забезпечення національної безпеки України (див. табл. 1).

Таблиця 1

Складана на підставі документів розміщених на офіційному сайті Мін'юсту України;
інформація за 2021–2022 роки – відсутня

Рік	Завдання та пункти Угоди	Виконавці	Стан реалізації
2015	1. П.п. II.6,7,10 Започаткувати роботу Консультативної місії ЄС з питань реформування цивільного сектору безпеки (EUAM). 2. П.п. II.4,6,7 Затвердити нову редакцію Стратегії національної безпеки України з урахуванням курсу на європейську інтеграцію. 3. П.п. II.4,7,10 Узгодити документи оборонного планування з євроінтеграційним пріоритетом зовнішньої політики України. 4. П.п. II.4,7,10 Започаткувати співробітництво з Європейським оборонним агентством. 5. П.п. II.4,7,10 Створити спільну українсько-литовсько-польську військову частину	МЗС України, Мін'юст України, МВС України Апарат РНБО України, Міноборони України, МЗС України, МВС України, СБУ Міноборони України, МЗС України, Апарат РНБО України Міноборони України, МЗС України Міноборони України, МЗС України	Підписано угоду між Україною та ЄС щодо статусу EUAM. Стратегію національної безпеки затверджено рішенням РНБО України та введено в дію Указом Президента України. Розроблені та введені в дію: Нова редакція Воєнної доктрини України та Стратегічний оборонний бюлетень. Підписано Адміністративну угоду між Міноборони України та Європейським оборонним агентством. Підписано та ратифіковано Угоду між Кабінетом Міністрів України, Урядом Литовської Республіки та Урядом Республіки Польща стосовно створення спільної військової частини. Підписано трьохсторонню Технічну угоду щодо детальних аспектів функціонування спільної військової частини та її командування. Сформовано персональний склад та штаб спільної військової частини.
2016	П.п. II.4,7,10 Забезпечити участь підрозділів ЗСУ у складі Бойової тактичної групи (БТГ) ЄС, сформованої країнами Вишеградської четвірки	Міноборони України, МЗС України	Проведено переговори щодо участі України у складі БТГ ЄС, сформованої країнами Вишеградської четвірки. Підписано Ноту про приєднання України до Технічної угоди щодо БТГ. Забезпечено участь підрозділів ЗСУ у навчаннях та бойових чергуваннях БТГ ЄС, сформованої країнами Вишеградської четвірки.
2017	П.п. II.7,11,12 Удосконалити систему державного експортного контролю	Держекспорт-контроль України, Мінекономрозвитку України, Міноборони України	Розроблено та прийнято: Закон України щодо внесення змін до Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання»; постанову Кабінету Міністрів щодо внесення змін до Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання.

Продовження таблиці 1

Рік	Завдання та пункти Угоди	Виконавці	Стан реалізації
2018	Не має відомостей про виконання		
2019	П.п. II. 4,6 Комплексно вдосконалити законодавство з питань національної безпеки і оборони України	Апарат РНБО України, Міноборони України, МВС України, СБУ	Розроблено та прийнято Закон України «Про національну безпеку України»
2020	П.п. II. 4,6,7 Затвердити концепцію реформи Служби безпеки України	СБУ	Розроблено та подано на розгляд РНБО України проєкт нової редакції концепції реформування СБУ. Проєкт концепції затверджено рішенням РНБО України

Аналіз виконання Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію дає змогу констатувати про систематичне виконання усіх запланованих заходів і завдань органами державної влади України. Це репрезентує незмінність Україною обраною нею євроінтеграційного курсу загалом, у тому числі – у сфері національної безпеки. Однак невиконаним залишалось зобов'язання перед європейськими партнерами щодо реформи СБУ.

Уточнимо, що реформа СБУ стартувала у 2019 році. Законопроект №3196 щодо реформи СБУ зареєстрований у парламенті 10 березня 2020 р. 19 травня 2020 р. Верховна Рада розглянула цей законопроект і направила його на повторне перше читання і доопрацювання в парламентський комітет з питань національної безпеки, оборони та розвідки. У процесі доопрацювання вивчалися пропозиції народних депутатів, інших профільних парламентських комітетів, а також експертів Міжнародної дорадчої групи (Консультативна місія ЄС з реформування сектору цивільної безпеки України, Представництво ЄС і НАТО, Посольство США в Україні). 26 жовтня 2020 року до Верховної Ради було внесено доопрацьований народними депутатами законопроект щодо реформи СБУ з реєстраційним номером 3196-Д [5]. З 19 жовтня 2021 року законопроект очікує на друге читання, його включено до порядку денного 2557-IX від 06 вересня 2022 року [6]. Загалом під час підготовки законопроекту до другого читання надійшло 2695 поправок і пропозицій, з яких: 1686 враховано, включаючи враховані частково та редакційно, 1009 – відхилено [7]. Очікується його прийняття найближчим часом.

Необхідно також зазначити про деякі зміни, які відбулися з моменту прийняття вище зазначеної Стратегії та відходу від поставлених у ній завдань у сфері забезпечення національної безпеки з курсом на євроінтеграцію. Так, в п. 41 Стратегії було визначено, що «для забезпечення своїх національних інтересів, зокрема припинення російської агресії, повного відновлення територіальної цілісності, захисту прав, свобод і законних інтересів громадян України і суб'єктів господарювання, Україна вестиме переговори з Російською Федерацією за посередництва партнерів з-поміж держав – членів ЄС та НАТО, а також ОБСЄ» [2]. Однак, Президент України В. Зеленський на дії і рішення Президента Російської Федерації В. Путіна вів в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 вересня 2022 року «Щодо дій України у відповідь на спробу Російської Федерації анексувати території нашої держави, з метою гарантування безпеки євроатлантичного простору, України та відновлення її територіальної цілісності» [8], в якому констатував неможливість проведення переговорів з Президентом Російської Федерації В. Путіним. Також перед Кабінетом Міністрів України були поставлені наступні завдання:

- створити багаторівневу систему гарантування безпеки на основі багатосторонніх і двосторонніх угод України, які спрямовані на доведення оборонного потенціалу України до рівня, що забезпечуватиме гарантовану відсіч збройній агресії Російської Федерації;
- посилити військову підтримку України з нарощування її оборонних спроможностей;
- сприяти розвитку оборонно-промислового комплексу і суттєвого збільшення масштабу та обсягів індивідуальної і колективної підготовки українських військовослужбовців;
- забезпечити посилення обороноздатності України шляхом збільшення постачання військово-технічної допомоги Україні;

– прийняти відповідні законопроекти щодо належного санкційного та іншого реагування на ескалацію з боку Російської Федерації [8].

Тобто окремі зовнішньополітичні чинники можуть становити перепони для успішної реалізації завдань у сфері забезпечення національної безпеки з курсом на євроінтеграцію. У зв'язку з їхньою наявністю керівництво держави приймає рішення про реалізацію низки невідкладних заходів, спрямованих на ліквідацію чи мінімізацію негативних наслідків дестабілізуючої ситуації.

Окремо зазначимо, що у своєму щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України» за 2021 рік серед ключових пріоритетних напрямів співробітництва між Україною та ЄС у рамках Спільної політики безпеки і оборони були виокремлені наступні: участь у військових та цивільних операціях/місіях ЄС, задіяння української транспортної авіації, участь у реалізації ініціативи з формування бойових тактичних груп ЄС, взаємодія між правоохоронними органами з питань належного реагування на сучасні безпекові виклики, а також поглиблення військового та військово-технічного співробітництва [9, с. 4]. Крім того, триває реалізація Адміністративної угоди, укладеної в грудні 2015 р. між Міністерством Оборони України та Європейським оборонним агентством, яка визначає юридичні рамки для практичного співробітництва між підприємствами оборонно-промислового комплексу України та державами – членами Агентства, а також залучення до його відповідних програм і проєктів. На сьогодні готуються до започаткування попередніх консультацій з міжнародними партнерами для подальшого можливого приєднання до пріоритетних проєктів Постійного структурованого співробітництва у сфері безпеки і оборони (PESCO) [9, с. 5].

Отже, враховуючи нинішні реалії основні завдання щодо забезпечення національної безпеки України направлені на посилення обороноздатності та створення нової системи гарантій безпеки зі сторони зарубіжних партнерів.

Висновок. Проведене дослідження дає можливість сформувати систему завдань забезпечення національної безпеки України в умовах євроінтеграції у такому вигляді:

1) ті, що пов'язані з реалізацією державної політики з питань безпеки України у внутрішньодержавному просторі (наприклад, викорінення корупції, мінімізація владного впливу олігархічних структур на прийняття та ефективність здійснення державно-політичних рішень; забезпечення неухильного дотримання принципів законності та верховенства права в країні тощо);

2) ті, що пов'язані з реалізацією державної політики з питань безпеки України у зовнішньополітичному просторі (наприклад, налагодження партнерських відносин у сфері колективної безпеки; розвиток співробітництва між сусідніми, європейськими та іншими державами з розвинутою економікою задля протидії російській агресії; формування іміджу країни та її ділової репутації як такої, що здатна чинити вплив на розвиток світової політики тощо);

3) ті, що пов'язані з реалізацією євроінтеграційного курсу розвитку країни (наприклад, посилення інституційної спроможності щодо реалізації завдань та заходів Плану виконання Угоди про асоціацію, прискорення проголошених реформ у сфері національної безпеки та оборони; вирішення внутрішніх економічних проблем та розвиток науково-технологічного потенціалу задля становлення стратегічної привабливості в умовах інтеграції).

Список використаних джерел:

1. Словник української мови у 20 томах. *SUM*. URL: <http://sum.in.ua/s/zavdannja>
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. №392/2020. *Офіс Президента України: офіційний портал*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
3. Пульс Угоди моніторинг реалізації плану заходів з виконання Угоди. *Євроінтеграційний Портал*, 2022. URL: <https://pulse.eu-ua.org/ua/streams/national-security-and-defence/>
4. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2021 рік. *Євроінтеграційний портал*, 2022. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/euaa_report_2021_ukr-2.pdf с 7
5. Реформа СБУ. *Служба безпеки України: офіційний портал*. URL: <https://ssu.gov.ua/reforma-ssu>
6. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України "Про Службу безпеки України" щодо удосконалення організаційно-правових засад діяльності Служби безпеки України 3196-д від 26.10.2020. *Верховна рада України: офіційний портал*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4441>

7. Висновок Комітету з питань національної безпеки, оборони та розвідки до реєстр. № 3196-д від 21.01.2020 (друге читання, додатковий розгляд). *Верховна рада України: офіційний портал*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/943634>

8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 вересня 2022 року «Щодо дій України у відповідь на спробу Російської Федерації анексувати території нашої держави, з метою гарантування безпеки євроатлантичного простору, України та відновлення її територіальної цілісності»: Указ Президента України від 30 вересня 2022 р. № 679/2022. *Офіс Президента України: офіційний портал*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6792022-44249>

9. Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/analitichna_dopovid_do_poslannya_prezidenta_do_vr_ukraini_2021-1.pdf

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ – ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

EVOLUTION OF THE LEGAL STATUS OF A TAXPAYER – A LEGAL ENTITY UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

У запропонованій статті розглянуто поточний стан та перспективи правового регулювання правового статусу платників податку – юридичних осіб в умовах запровадженого спеціального правового режиму воєнного стану в Україні впродовж 2022 та початку 2023 років. Стаття є продовженням дослідження, розпочатого на початку дії спеціального правового режиму воєнного стану у зв'язку із прийняттям 24 лютого 2022 року Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». Спочатку автор нагадує про те, що законодавчі зміни, внесені протягом березня-квітня 2022 року у відповідь на виклики воєнного стану, призвели до того, що правовий статус платників податків-юридичних осіб, зазнав певних змін, зокрема, було розширено права, звужено обов'язки та пом'якшено відповідальність платників податків за невиконання податкового обов'язку. Це контрастувало із більш жорстким регулюванням правового статусу фізичних осіб, зокрема, обмеженням певних конституційних прав. Потім у статті проаналізовано законодавчі зміни, внесені до Податкового кодексу України протягом другої половини 2022 року, які впливають на обсяг прав та обов'язків платників податків – юридичних осіб, та обмежують можливість уникнути відповідальності за невиконання податкового обов'язку в період дії спеціального правового режиму воєнного стану та протягом трьох місяців після його закінчення. Ці зміни проілюстровано конкретними вже діючими законодавчими нормами. Надалі автор аналізує положення законопроекту, внесеного у Верховну Раду відповідно до Меморандуму про економічну та фінансову політику, укладеного між Урядом України та МВФ, відповідно до якого Україна взяла на себе зобов'язання якнайшвидшого відновлення довоєнного стану податкової політики, яке, зокрема, передбачає внесення змін до законодавства в частині обмеження з 01 липня 2023 року дії мораторію на проведення податкових перевірок, особливостей застосування спрощеної системи оподаткування у вигляді єдиного податку у розмірі 2 відсотків, норм щодо незастосування відповідальності за порушення вимог законодавства про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг тощо. Також у статті проаналізовано поточну практику Верховного Суду, яка також суттєво впливає на правовий статус платників податків – юридичних осіб. Наприкінці статті викладено узагальнені висновки дослідження зміни правового статусу платників податків – юридичних осіб із самого початку періоду дії воєнного стану, і до сьогодні, а також зроблено прогнози щодо подальших перспектив розвитку.

Ключові слова: спеціальний правовий статус, воєнний стан, платники податків, юридичні особи, податковий обов'язок, права та обов'язки платників податків, відповідальність платників податків, ПДВ, податок на прибуток.

The proposed article examines the current state and prospects of legal regulation of the legal status of tax payers – legal entities under the conditions of the introduced special legal regime of martial law in Ukraine during 2022 and the beginning of 2023.

The article is a continuation of the research started at the beginning of the special legal regime of martial law in connection with the adoption on February 24, 2022 of the Law of Ukraine "On the Approval of the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine". First, the author reminds that the legislative changes introduced during March-April 2022 in response to the challenges of martial law led to the fact that the legal status of taxpayers-legal entities underwent certain changes, in particular, rights were expanded, obligations were narrowed and mitigated the responsibility of taxpayers for non-fulfillment of tax obligations. This contrasted with stricter regulation of the legal status of natural persons, in particular, the restriction of certain constitutional rights. Then, the article analyzes the legislative changes made to the Tax Code of Ukraine during the second half of 2022, which affect the scope of rights and obligations of taxpayers – legal entities, and limit the possibility of avoiding responsibility for non-fulfillment of tax obligations during the period of the special legal regime martial law and within three months after its end. These changes are illustrated by specific legal norms already in force. In the future, the author analyzes the provisions of the draft law submitted to the Verkhovna Rada in accordance with the Memorandum on Economic and Financial Policy concluded between the Government of Ukraine and the IMF, according to which Ukraine undertook to restore the pre-war state of tax policy as soon as possible, which, in particular, provides for the introduction of changes to the legislation regarding the restriction of the moratorium on tax audits from July 1, 2023, the features of the application of the simplified taxation system in the form of a single tax of 2 percent, the rules on non-application of liability for violation of the requirements of the legislation on the use of registrars of settlement operations in the field of trade, public catering and services etc. The article also analyzes the current practice of the Supreme Court, which also significantly affects the legal status of tax payers – legal entities. At the end of the article, the summarized conclusions of the research on the change in the legal status of taxpayers – legal entities from the very beginning of the period of martial law until today are presented, as well as forecasts are made regarding further development.

Key words: *special legal status, martial law, taxpayers, legal entities, tax liability, rights and obligations of taxpayers, liability of taxpayers, VAT, corporate income tax.*

Вступ. Ця стаття є продовженням дослідження, розпочатого майже рік тому – ще у березні-квітні 2022 року, практично одразу після запровадження в Україні правового режиму воєнного стану у зв'язку із широкомасштабною збройною агресією РФ проти України. Законодавчі зміни, внесені у відповідь на виклики воєнного стану, призвели до того, що правовий статус платників податків, і зокрема тих, які є юридичними особами, зазнав певних змін, і саме ці зміни є предметом нашого дослідження. Перші висновки цього дослідження було викладено у статті «Особливості правового статусу платника податків – юридичної особи в умовах правового режиму воєнного стану в Україні» [1].

Нагадаємо загальний висновок, зроблений у тій статті: зміни, яких на початку періоду дії воєнного стану зазнав правовий статус платників податків взагалі, і юридичних осіб зокрема, характеризувалися частковим розширенням прав, зменшенням обов'язків, пом'якшення відповідальності платників податків. У цьому полягала відмінність від правового статусу людини і громадянина, конституційні права яких під час воєнного стану, як правило, обмежуються [1, с. 139].

Така відмінність, на наш погляд, заслуговує на подальший більш глибокий аналіз з урахуванням змін у правовому регулюванні, і такий аналіз було проведено на протязі всього 2022 року і на початку 2023 року.

Постановка завдання. Податкові правовідносини не є статичними. Як ми й прогнозували у першій статті [1, с.139], по мірі стабілізації військової ситуації, усунення безпосередньої загрози знищення української державності, яка існувала на самому початку широкомасштабної агресії, звільнення значної частини окупованих територій, а також унаслідок надання зовнішньої фінансової підтримки від країн-партнерів, мали відбуватися відповідні зміни щодо відносин у сфері публічних фінансів.

На початку дії правового режиму воєнного стану ці зміни, внесені до Податкового кодексу України (далі – ПКУ) [2], дійсно характеризувались частковим розширенням прав, зменшенням обов'язків, та пом'якшення відповідальності платників податків. Наприклад, пунктом 69.1 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПКУ [2] було встановлено, що у випадку

відсутності у платника податків можливості своєчасно виконати свій податковий обов'язок, зокрема щодо дотримання термінів сплати податків та зборів, подання звітності, у тому числі звітності, передбаченої пунктом 46.2 ПКУ, реєстрації у відповідних реєстрах податкових або акцизних накладних, розрахунків коригування, подання електронних документів, що містять дані про фактичні залишки пального та обсяг обігу пального або спирту етилового тощо, платники податків звільняються від передбаченої цим Кодексом відповідальності з обов'язковим виконанням таких обов'язків протягом трьох місяців після припинення або скасування воєнного стану в Україні. Це, мабуть, найбільш характерна, але далеко не єдина спеціальна норма податкового законодавства, введена на період воєнного часу. Детально ці законодавчі зміни вже були проаналізовані у першій статті [1], тож рекомендуємо читачам спершу звернутися до неї.

Але, як ми і прогнозували, по мірі стабілізації військової ситуації, відновлення роботи державних інституцій та відкриття державних реєстрів, певна частина особливостей оподаткування, введених під час воєнного стану, буде скасована. Адже податки є одним із головних джерел формування публічних фінансів, які в подальшому розподіляються, в тому числі, на потреби оборони країни. Причому саме податки, які сплачуються суб'єктами господарювання – юридичними особами, складають більшу частину надходжень до загального фонду Державного бюджету України.

Отже, завданням цієї статті є детальне дослідження і узагальнення характеру законодавчих змін, і відповідно, змін правового статусу платників податків – юридичних осіб, які відбулися починаючи з другого півріччя 2022 року після усунення безпосередньої загрози втрати української державності.

Результати дослідження. Власне, як ми й передбачали, певна частина особливостей оподаткування, введених під час воєнного стану, надалі була обмежена або скасована. Так, 27 травня 2022 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей податкового адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного, надзвичайного стану» від 12.05.2022 р. № 2260-IX [3].

Він, зокрема, передбачав відновлення роботи Єдиного реєстру податкових накладних (ЄДРПН), і, відповідно, відновлення обов'язку платників ПДВ реєструвати податкові накладні (нагадаємо, що на самому початку воєнного стану платники податків були звільнені від цього обов'язку у зв'язку із закриттям державних реєстрів, і, зокрема, ЄРПН).

При цьому платники податків, які мали можливість своєчасно виконувати податковий обов'язок щодо дотримання термінів сплати податків та зборів, подання звітності, також мали забезпечити:

- реєстрацію податкових накладних до 15 липня 2022 року;
- подання податкової звітності до 20 липня 2022 року; та
- сплату податків та зборів у строк не пізніше 31 липня 2022 року.

Взагалі певний науковий інтерес представляє гіпотеза цієї норми щодо наявності чи відсутності у платника податків можливості своєчасно виконувати податковий обов'язок.

Справа в тому, що перша редакція п. 69.1 підрозд. 10 розд XX ПКУ взагалі не передбачала необхідності доведення платником податків наявності обставин, що свідчать про неможливість виконання податкового обов'язку. Утім, на початку воєнного стану в органів Державної податкової служби України об'єктивно й не було можливості пересвідчитися у наявності чи відсутності таких обставин. Тому в силу такої неможливості держава, фактично, дозволила платникам податків виконувати або не виконувати податковий обов'язок на власний розсуд.

З іншого боку, на той момент суспільні відносини щодо формування публічних фінансів, принаймні і тій частині, що спрямовуються на потреби оборони, набули рис добровільності і неформальності. Ми маємо на увазі діяльність волонтерських організацій, які збирали кошти і матеріальні ресурси на потреби Сил оборони України, і до фінансування діяльності яких долучилися дуже багато суб'єктів господарської діяльності. Також була поширеною практика безпосереднього фінансування підприємствами та іншими господарськими організаціями потреб Збройних сил України, і зокрема, підрозділів ТРО.

Утім, надалі держава все ж таки намагається знову впорядкувати виконання платниками податків їх податкового обов'язку.

Так, вже наступна реакція п. 69.1 підрозд. 10 розд XX ПКУ [2], після внесення до нього змін Законом України від 12.05.2022 р. № 2260-IX [3], зобов'язала Міністерство фінансів України розробити і затвердити порядок підтвердження можливості чи неможливості виконання платником податків своїх обов'язків та перелік документів на підтвердження цього.

І дійсно, на виконання цієї норми наказом Міністерства фінансів України від 29 липня 2022 року № 225 було затверджено Порядок підтвердження можливості чи неможливості

виконання платником податків обов'язків, визначених у підпункті 69.1 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX "Перехідні положення" Податкового кодексу України (далі – Порядок № 225) [4].

Дія Порядку № 225 [4] поширюється, зокрема, на платників податків – юридичних осіб (резидентів і нерезидентів України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування, та на яких покладено обов'язок зі сплати податків та зборів, подання звітності, виконання інших обов'язків, передбачених ПКУ або іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Підставами неможливості виконання платниками податків – юридичними особами та їх відокремленими підрозділами податкових обов'язків (у тому числі обов'язків податкових агентів) є:

1) втрата (знищення чи зіпсуття) первинних документів, комп'ютерного та іншого обладнання внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації;

2) неможливість використати чи вивезти документи, комп'ютерне та інше обладнання внаслідок ведення бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації;

3) використання чи вивезення документів, комп'ютерного або іншого обладнання, пов'язане з ризиком для життя чи здоров'я посадової особи платника податків або неможливе у зв'язку з встановленням уповноваженими органами державної влади відповідно до закону в умовах воєнного стану заборон та/або обмежень;

4) можливість витоку інформації щодо обсягів та місць зберігання пального або спирту етилового та їх знищення надалі внаслідок складання та реєстрації акцизних накладних, та/або подання електронних документів, що містять дані про фактичні залишки пального та обсяг обігу пального або спирту етилового, та/або подання заявки на переміщення пального або спирту етилового транспортними засобами, що не є акцизними складами пересувними тощо (виключно в частині виконання визначених цим абзацом обов'язків);

5) відсутність у платника податків інших посадових осіб, уповноважених відповідно до законодавства нараховувати, стягувати та вносити до бюджету податки, збори, а також вести бухгалтерський облік, складати та подавати податкову та фінансову звітність, відсутність можливості у власника призначити таких посадових осіб за умови відсутності у такого платника податків об'єктів оподаткування, або показників, які підлягають декларуванню, відповідно до вимог ПКУ, може бути пов'язана з такими обставинами:

- посадова особа є одночасно одним із власників юридичної особи за умови, що відсутність такого співвласника (акціонера, учасника, засновника) унеможливило прийняття рішення про призначення на постійній або тимчасовій основі іншої посадової особи;

- юридична особа заснована на власності окремої фізичної особи, яка одночасно є єдиною посадовою особою такої юридичної особи.

6) перебування (податкова адреса платника податків та/або фактичне знаходження / знаходження виробничих потужностей тощо) на території населеного пункту, у якому ведуться воєнні (бойові) дії, який (які) знаходиться в оточенні (блокуванні) або тимчасово окупований збройними формуваннями Російської Федерації;

7) інші обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини), підтверджені документально.

Тобто наявності будь-якої з цих обставин достатньо для тимчасового звільнення платника податків – юридичної особи від виконання податкового обов'язку. Але безумовно, наявність таких обставин має бути підтверджена документально, для чого в додатку до Порядку № 225 [4] наведено перелік документів, що підтверджують неможливість платника податків – юридичної особи, зокрема щодо своєї філії, представництва, відокремленого чи іншого структурного підрозділу, своєчасно виконати свій податковий обов'язок, у тому числі обов'язок податкового агента.

До впорядкування відносин в сфері оподаткування спонукають виконавчу та законодавчу владу також міжнародні партнери України, що фінансують дефіцит державного бюджету, зокрема Міжнародний валютний фонд (МВФ).

Так, 8 грудня 2022 року Уряд України спільно з МВФ підписали Меморандуму про економічну та фінансову політику [5].

Відповідно до пункту 15 цього Меморандуму [5] Україна взяла на себе зобов'язання якнайшвидшого відновлення довоєнного стану податкової політики, яке, зокрема, передбачає внесення змін до законодавства в частині обмеження з 01 липня 2023 року дії мораторію на проведення податкових перевірок, особливостей застосування спрощеної системи оподаткування

у вигляді єдиного податку у розмірі 2 відсотків, норм щодо незастосування відповідальності за порушення вимог законодавства про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг тощо.

На виконання взятих на себе зобов'язань Кабінетом Міністрів України розроблено та зареєстровано у Верховній Раді проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» від 31.01.2023 № 8401 [6].

Цим законопроектом шляхом внесення змін до ПКУ [6], а також до законодавства про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ЄСВ) та про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг (РРО) запропоновано установити, що окремі норми діють до припинення або скасування воєнного, надзвичайного стану на території України, але не пізніше 01 липня 2023 року, зокрема:

- можливість для фізичних осіб – підприємців та юридичних осіб бути платниками єдиного податку III групи із застосуванням ставки єдиного податку у розмірі 2% від суми доходу;
- можливість для фізичних осіб – підприємців платників єдиного податку I та II груп не сплачувати єдиний податок;

- зупинення проведення документальних перевірок;
- зупинення перебігу строків (строків подання податкової звітності, строків проведення перевірок, строків отримання податкової інформації контролюючими органами, строків проведення процедури адміністративного оскарження тощо), визначених податковим законодавством та іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи;

- незастосування штрафних санкцій за порушення податкового законодавства;
- незастосування штрафних санкцій за порушення правильності нарахування, обчислення та сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- незастосування штрафних санкцій за порушення порядку використання реєстраторів розрахункових операцій / програмних реєстраторів розрахункових операцій.

Також законопроектом передбачено:

- установити, що у разі сплати платником податків протягом 30 календарних днів з дня, наступного за днем отримання податкового повідомлення-рішення, суми податкового зобов'язання, нарахованого за результатами документальних перевірок, які були відновлені або розпочаті з 01 липня 2023 року та завершені до дня припинення або скасування воєнного, надзвичайного стану на території України, штрафні (фінансові) санкції (штрафи), нараховані на суму такого податкового зобов'язання, скасовуються, а пеня не нараховується. Водночас сума сплаченого податкового зобов'язання не підлягає оскарженню;

- поновлення заборони на роботу програмних реєстраторів розрахункових операцій в режимі офлайн без виданого діапазону фіскальних номерів;

- зміна визначення дати віднесення до податкового кредиту сум податку на додану вартість по операціях з постачання послуг нерезидентом на митній території України;

- врегулювання питання оподаткування податком на прибуток підприємств «перехідних» операцій з відвантаження (надання) товарів (робіт, послуг), які було розпочато в період сплати єдиного податку та завершено в період сплати податку на прибуток підприємств, з метою усунення подвійного оподаткування таких операцій цими податками.

За очікуваннями Уряду, реалізація проєкту сприятиме збільшенню надходжень до державного та місцевих бюджетів. Зокрема, скасування права для фізичних осіб – підприємців та юридичних осіб бути платниками єдиного податку III групи із застосуванням ставки єдиного податку у розмірі 2% від суми доходу дозволить додатково залучити у 2023 році до бюджетів близько 8 млрд гривень.

Отже, як бачимо, у найближчій перспективі правовий статус платників податків, як поєднання прав, обов'язків та відповідальності, знову зазнає змін. Фактично держава має на меті відновити той статус-кво, який існував до введення правового режиму воєнного стану.

Утім, крім діяльності законодавчої та виконавчої влади, на правовий статус платників податків впливає також судова гілка влади, формуючи судову практику. Нещодавно було опубліковано Зведенний дайджест судової практики Великої палати Верховного Суду за 2022 рік (далі – Дайджест) [7].

Серед наведеному у ньому огляду справ адміністративної юрисдикції є лише одна, що стосується податкових правовідносин, але вона створює доволі цікавий прецедент, що стосується дефектів правового статусу юридичної особи, як платника податків. Мова іде про постанову Великої палати Верховного Суду від 7 липня 2022 року у справі №160/3364/19 [8].

Стосовно цієї постанови у Дайджесті зазначено:

«ВП ВС відступила від правового висновку ВСУ щодо несумісності статусу фіктивного підприємства з легальною підприємницькою діяльністю, визначивши, що суб'єкт господарювання з ознаками фіктивності є правосуб'єктним, незважаючи на дефекти при його створенні або мету діяльності.

Вирок щодо посадової особи контрагента за статтею 205 КК України (фіктивне підприємство), а також ухвала про звільнення особи від кримінальної відповідальності за цією статтею у зв'язку із закінченням строків давності не можуть створювати преюдицію для адміністративного суду в податковому спорі при встановленні реальності господарських операцій платника податків із таким контрагентом, якщо тільки суд кримінальної юрисдикції не встановив конкретні обставини щодо дій чи бездіяльності платника податків. Такі вирок або ухвала суду за результатами розгляду кримінального провадження мають оцінюватися адміністративним судом разом із наданими первинними документами й обставинами щодо наявності первинних документів, правильності їх оформлення, можливості виконання (здійснення) спірних господарських операцій, їхнього зв'язку з господарською діяльністю платника податків та можливого використання придбаного товару (робіт, послуг) у подальшій діяльності» [8, с. 9].

Насправді, протягом тривалого часу саме дефекти правового статусу юридичної особи, що випливали з винесення вироків щодо їх посадових осіб у справах про фіктивне підприємство, мали значний вплив і на контрагентів цих «фіктивних підприємств», зокрема покупців, призводячи до позбавлення останніх податкового кредиту з ПДВ та витрат у податковому обліку, та збільшуючи таким чином податкове навантаження. А тепер Верховний Суд визнав що вирок стосовно фіктивного підприємства не може створювати преюдицію для адміністративного суду в податковому спорі при встановленні реальності господарських операцій будь-якого іншого платника податків із таким «фіктивним» контрагентом. Адміністративні суди мають досліджувати всі обставини господарської операції, яка цілком могла мати місце, незважаючи на дефекти правового статусу постачальника. Цей прецедент має усунути негативну практику, коли дефект правового статусу постачальника призводив до спотворення і правового статусу його покупців. В результаті буде дотримуватися принцип індивідуальної відповідальності, який полягає у тому, що платник податків не має нести покарання за правопорушення, вчинені іншою особою. В даному випадку покупець не має нести відповідальності за правопорушення, вчинені його постачальником.

Висновки. Підсумовуючи все викладене у цій та попередній статтях, ще раз констатуємо, що зміни, яких на початку воєнного стану зазнав правовий статус платників податків, зокрема юридичних осіб, характеризувався частковим розширенням прав, зменшенням обов'язків, пом'якшення відповідальності платників податків. У цьому полягала відмінність від правового статусу людини і громадянина, конституційні права яких під час воєнного стану як правило, обмежуються.

Проте по мірі стабілізації військової ситуації, відновлення роботи державних інституцій та відкриття державних реєстрів, ці особливості оподаткування, введені під час воєнного стану, суттєво обмежено, і надалі буде скасовано. Це пов'язано із необхідністю фінансування значних видатків Державного бюджету України на оборону та інші потреби, включно із виконанням соціальних гарантій на необхідності забезпечення сталого функціонування державних інституцій.

Разом з тим, варто відзначити позитивні зрушення у судовій практиці, яка за умови більш сталого податкового законодавства має на меті встановити певні гарантії правового статусу платників податків – юридичних осіб, забезпечуючи можливість справедливого розгляду справ та захисту у судах адміністративної юрисдикції. Відповідно, подальший розвиток судової практики у цьому напрямку може стати темою подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Циганок Ю. В. Особливості правового статусу платника податків – юридичної особи в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 1. С. 135–140.
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
3. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей податкового адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного, надзвичайного стану» від 12.05.2022 р. № 2260-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2260-IX#Text>

4. Порядок підтвердження можливості чи неможливості виконання платником податків обов'язків, визначених у підпункті 69.1 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX "Перехідні положення" Податкового кодексу України, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 29.07.2022 № 225. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0967-22#Text>

5. Меморандум про економічну та фінансову політику від 8 грудня 2022 року. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Loi_PMB.pdf

6. Проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану» від 31.01.2023 № 8401. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41268>

7. Зведений дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР за період із 01.01.2022 по 31.12.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_VP_2022.pdf

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.07.2022 у справі № 160/3364/19. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/105852864>

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.22>

ЧАЙКА В. В.

**СИНЕРГЕТИЧНИЙ ЕФЕКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
В СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ, ПОДАТКОВОЇ ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ****THE SYNERGISTIC EFFECT OF THE IMPLEMENTATION OF THE GOVERNMENT
POLICY FOR HUMAN RIGHTS, TAX AND SECURITY POLICY**

Еволюція наукових концепцій про права людини багато в чому завдячує класифікації, запропонованій 1979 р. Карелом Васаком. Відзначено, що в основі цієї концепції лежить генераційний підхід, тобто поділ прав людини на три покоління відповідно до їх історичного формування та розвитку. Акцентовано увагу на тому, що концепція прав людини в їхньому сучасному розумінні передбачає класифікацію на чотири покоління. Дано правову характеристику кожному з чотирьох поколінь прав людини.

З'ясовано, що відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини та в умовах збройної агресії російської федерації проти України першим стратегічним напрямом діяльності держави визначено забезпечення права на життя, а також функціонування ефективних механізмів відшкодування шкоди та притягнення до юридичної відповідальності за порушення права на життя.

Аналіз синергетичного ефекту реалізації державної політики в сфері прав людини, податкової та безпекової політики здійснено з використанням інтегративного підходу, який включає комплексне застосування надбань науки у таких галузях як міжнародне право прав людини, податкове право та державне управління.

Встановлено, що першим і найголовнішим пріоритетом України у 2023 році, який має відношення як до податкової політики та політики нацбезпеки, так і до охорони й захисту прав людини є забезпечення армії, оборона і безпека. Це, у свою чергу, потребує додаткових ресурсів та більш ефективного й результативного управління державними фінансами, що, зокрема, передбачає динамічну інтеграцію України в міжнародні ринки, насамперед у спільний ринок держав-членів ЄС.

Обґрунтовано, що поняття «державна політика» з позицій діяльнісного підходу означає законодавчо врегульовану діяльність, що базується на нормах Конституції та інших нормативно-правових актів України та не повинна їм суперечити.

Доведено, що пріоритети державної політики мають суміжно-галузевий характер, а отже, державна політика має комплексний та універсальний характер, що виявляється в здатності поширюватися на широкий спектр сфер суспільного життя та може приводити до так званих синтетичних форм здійснення урядового курсу, зокрема в сфері охорони та забезпечення прав людини, податковій та оборонній сферах.

Ключові слова: концепція прав людини, покоління прав людини, право на життя, війна, збройна агресія, безпека, податки.

The evolution of the scientific concepts of human rights owes much to the classification proposed by Karel Vasak in 1979. It was noted that this concept is based on the generational approach, that is, the division of human rights into three generations according to their historical formation and development. Special attention was paid to the fact that the concept of human rights in their modern understanding involves the classification into four generations. The legal characteristics of each of the four generations of human rights were given.

It was clarified that under the National Human Rights Strategy and in light of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the first strategic direction of the government's activity shall be the enforcement of the right to life, as well as the functioning of the effective mechanisms for the compensation for damage and bringing to liability for the violation of the right to life.

The synergistic effect of implementing the government policy for human rights, tax and security policy was analyzed using an integrative approach, including the comprehensive application of scientific achievements in international human rights law, tax law, and public administration.

It has been established that Ukraine's first and foremost priority in 2023, which is related to both tax policy and national security policy, as well as to human rights defense and protection, is the procurement of the army, defense and security. This, in turn, will require additional resources and more efficient and effective management of public finances, which involves, in particular, the dynamic integration of Ukraine into international markets, primarily into the common market of EU member states.

It has been substantiated that the concept of the "government policy" from the standpoint of the activity approach means a legally regulated activity based on the norms of the Constitution and other regulatory legal acts of Ukraine and should not be in conflict with them.

It has been proven that government policy priorities have a related sectoral nature and, therefore, the government policy is of complex and universal character, which is manifested in the ability to spread to a wide range of spheres of social life and can lead to the so-called synthetic forms of the implementation of the government course, in particular, in the field of protection and enforcement of human rights, tax and defense spheres.

Key words: *concept of human rights, human rights generation, right to life, war, armed aggression, security, taxes.*

Вступ. Міжнародне право прав людини гарантує кожній і кожному право на найвищий досяжний рівень здоров'я та зобов'язує держави вживати заходів для запобігання загроз життю й здоров'ю населення та надання медичної допомоги тим членам суспільства, які її потребують. Міжнародні стандарти в галузі прав людини також передбачають, що в ситуаціях серйозних загроз для здоров'я населення та надзвичайних положень, що загрожують життю нації, допустимим є обмеження певних прав і свобод. При цьому такі обмеження мають бути запроваджені тільки в законному порядку, повинні бути безумовно необхідними та науково обґрунтованими. Застосування цих обмежень не повинно бути довільним або дискримінаційним; державою повинно бути визначено конкретні часові межі їх застосування за умови дотримання людської гідності. Крім того, такі обмеження підлягають контролю і мають бути пропорційними поставленій меті.

Актуальність пропонованого дослідження полягає у його нерозривному зв'язку з важливими чинними нормативно-правовими документами стратегічного характеру, зокрема із Стратегією забезпечення державної безпеки, затвердженою Указом Президента України від 16 лютого 2022 р. № 56/2022 [1], Стратегією реформування системи управління державними фінансами, схваленою Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1805-р [2], а також Національною стратегією у сфері прав людини, затвердженою Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021 [3].

Зокрема, у ч. 1 Національної стратегії у сфері прав людини зазначено, що «в умовах збройної агресії російської федерації проти України, тимчасової окупації російською федерацією частини територій ... України проблема захисту прав і свобод людини є особливо гострою. Поряд із першочерговими завданнями щодо зміцнення національної безпеки ... забезпечення прав і свобод людини залишається головним обов'язком держави та має визначати зміст і спрямованість діяльності держави в усіх її зусиллях» [3]. Водночас відповідно до ч. 4 п. 28 Стратегії забезпечення державної безпеки «фінансове забезпечення реалізації Стратегії здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, передбачених для суб'єктів забезпечення державної безпеки, а також з інших джерел, не заборонених законодавством» [1]. Отже, враховуючи те, що кошти державного та місцевих бюджетів здебільшого формуються за рахунок податкових надходжень (п. 1 ч. 1 ст. 9 та ч. 2 ст. 9 Бюджетного кодексу України [4]), можемо констатувати неминучу пов'язаність державної податкової, безпекової політики, а також політики в сфері охорони та забезпечення прав людини.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення та правова характеристика взаємозв'язку між окремими напрямками державної політики, зокрема, у таких секторах як охорона та захист прав людини, податкова політика, політика в сфері національної безпеки та оборони.

Результати дослідження. Масштаб і гострота тих викликів, з якими світова спільнота зіткнулася протягом останніх 4 років (ми маємо на увазі пандемію COVID-19 та війну, яку розв'язала російська федерація на території України), безперечно, досягають рівня загрози життю та здоров'ю населення, який може виправдовувати обмеження певних прав і свобод, наприклад, як у випадку з обмеженням свободи пересування у зв'язку з війною (мова йде про заборону виїзду за кордон чоловіків-громадян України, які стоять на військовому обліку, під час воєнного стану) або у зв'язку з карантинном чи ізоляцією. Водночас уважне ставлення до таких прав, як, насамперед, право на життя, яке в умовах війни в Україні виявилось найнезахищенішим, його реалізації та захисту є очевидними, адже без цього базового права всі інші права втрачають будь-який сенс.

Наведена теза підтверджується і положенням § 1 ч. 4 Національної стратегії у сфері прав людини [3], відповідно до якого першим стратегічним напрямом діяльності держави визначено забезпечення права на життя, а стратегічною ціллю держави – ефективну охорону та правовий захист державою життя кожної людини в Україні, а також функціонування ефективних механізмів відшкодування шкоди та притягнення до юридичної відповідальності за порушення права на життя. Також параграфом 3 частини 4 згаданої Стратегії стратегічною ціллю держави визнано забезпечення права на свободу та особисту недоторканність у зв'язку з поширенням «випадків насильницьких зникнень і незаконних затримань та тримання осіб під вартою на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, а також у районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях» [3].

Враховуючи зазначене, наведемо розгорнуту цитату з інтерв'ю екс-посла США в Україні Уїльяма Тейлора, яка, на нашу думку, найбільш влучно відображає сучасний стан справ з приводу російської воєнної агресії на території України: «...Люди, які живуть у демократичних країнах, сприймали демократію як належне та очевидне. Усі вважали, що час, коли великі країни здійснюють вторгнення до менших країн, минув. Вважали, що життя за правилами, які визначають відносини між державами, буде продовжуватися. Вважали, що ці правила можна врятувати, навіть при тому, що росія їх уже порушила 2014 року. Водночас до лютого 2022 року залишалася надія, що ці правила, ця демократія переможе, що це буде не так уже й складно. Однак виявилось, що буде складно. З'ясувалося, що для того, щоб захистити демократію, захистити дороги для нас цінності, такі як повага до особистості, повага до народу, повага до державного суверенітету, повага до незалежних країн (неважливо великі вони чи маленькі)... з'ясувалося, що за це треба боротися. Українці борються за це. Вони показали всьому демократичному світу, всьому західному світу, що це не просто, що насправді це надзвичайно складно. Вони зробили все більш очевидним, показали, наскільки це складно. Українці багато чому нас навчили цього року: як потрібно боротися за те, що для нас важливо і те, у що ми віримо, як потрібно боротися за те, що будуть цінувати наші діти. Ми багато чому навчилися цього року» [5].

Необхідно відзначити, що загалом концепція прав людини в їхньому сучасному розумінні передбачає класифікацію на чотири покоління. Необхідно зауважити, що спочатку така концепція передбачала права лише трьох поколінь і вперше була запропонована чеським юристом Карелом Васаком у 1979 році. «В основі цієї концепції лежить генераційний підхід, тобто поділ прав людини на три покоління відповідно до їх історичного формування та розвитку» [6, с. 41].

Згідно зі згаданою концепцією до прав першого покоління належать громадянські та політичні права, проголошені Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 року [7]. Зокрема, сюди віднесено право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на гідність особи, право на недоторканність приватного життя, свобода совісті і свобода думки тощо. «Вважається, що права першого покоління – це основа інституту прав людини» [6, с. 41].

До прав другого покоління належать соціальні, економічні та культурні права (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу, захист материнства і дитинства). Соціальні, економічні та культурні права регламентовано Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права [8], а також Європейською соціальною хартією Ради Європи [9].

Правами третього покоління є солідарні (колективні) права, тобто права всього людства – права народів, права націй, права спільностей та асоціацій. Наприклад, до прав третього покоління можна віднести право на мир, безпеку, незалежність (самовизначення народів), на здорове навколишнє природне середовище та інші права.

Отже, проаналізувавши права перших трьох поколінь, можна зробити проміжний висновок, що вони пов'язані із спільним життям та роботою людей, а також із задоволенням їх базових потреб. Разом з тим, права людини перших трьох поколінь ґрунтуються на ідеях рівності та гарантованого доступу до основних соціальних та економічних благ, послуг і можливостей. Зазначені права отримували дедалі більшого міжнародного визнання під впливом наслідків початкового періоду індустріалізації, а також зміцнення та утвердження класу робітників. Два цих фактори призвели до появи нових потреб та нових уявлень про гідне життя. Люди усвідомили, що людська гідність потребує більшого, ніж просто невтручання, передбачене громадянськими та політичними правами.

Водночас перелічені категорії не є чимось суворо окресленим і непохитним, це лише одна з багатьох версій класифікації прав людини. Необхідно також додати, що деякі права можуть належати одразу до кількох категорій. Наприклад, право платника податків на повне відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями (бездіяльністю) контролюючих органів (їх посадових осіб), у встановленому законом порядку (п.п. 17.1.11 п. 17.1 ст. 17 Податкового кодексу України [10]), на нашу думку, є як економічним, так і соціальним правом. Наведена міра можливої поведінки платника є економічним правом, оскільки в результаті його реалізації платник податку отримує економічну вигоду у вигляді повного відшкодування шкоди, завданої незаконними діями посадових чи службових осіб податкових органів.

Разом з тим, наведене право можна віднести і до групи соціальних прав, враховуючи той факт, що однією з основних категорій податкового права є конфлікт (публічного і приватного інтересу, з одного боку – держава в особі податкового органу, а з іншого – платник податків), який, в свою чергу, є соціальною категорією, оскільки «в основі будь-якого конфлікту лежить протиріччя, яке відіграє системотворчу роль як для окремих видів конфлікту, так і для різних рівнів їх вивчення наукою... наявність протиріччя формує лише передумови можливої поведінки, у той час, коли міжособистісні взаємини – соціальна категорія – відіграють вирішальну роль під час вибору індивідом певної стратегії у комунікативній взаємодії» [11, с. 54].

Виникнення прав четвертого покоління вчені [12, с. 5] пов'язують із науковим бумом, що розпочався у XX ст. і продовжує тривати до сьогодні, та розвитком медицини, інновацій і технічним прогресом XXI століття, що, безумовно, впливають на виникнення, зміну та припинення тих чи інших суспільних відносин, а значить – і на розвиток системи прав людини.

До переліку новітніх людських прав фахівці [6, с. 41; 12, с. 5; 13, с. 6] відносять право на евтаназію, зміну статі, трансплантацію органів, клонування, одностатеві шлюби, штучне запліднення, вільна від дитини сім'я, незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами, використання віртуальної реальності, доступ до Інтернету. Таким чином, права людини четвертого покоління умовно можна поділити на дві підгрупи: соматичні права та інформаційні права.

Враховуючи зазначене, постає питання: яким же чином держава може захистити фундаментальне право на життя та всі інші права людини і громадянина, що витікають з нього? Очевидно, що відповідь на це питання лежить не лише в площині дій держави в умовах воєнного часу (наприклад, щодо забезпечення фронту та підтримання тилу), а й в її превентивних діях, які вона може і зобов'язана вчиняти до початку війни або взагалі докласти максимум зусиль для запобігання війні. Відповідь, напевно, лежить на поверхні – забезпечивши фінансування видатків на національну безпеку та оборону на належному рівні, тобто такому рівні, за якого неможливим буде повномасштабне вторгнення ворога на територію суверенної держави. Тут ми одразу ж зробимо застереження, зазначивши, що, звичайно, на здатність дати відсіч державі-агресору, впливає не тільки належне фінансування державою сектору національної безпеки та оборони, а й багато інших факторів. Водночас, на нашу думку, фінансове забезпечення цієї сфери відіграє якщо не вирішальну, то одну з фундаментальних ролей.

Президент України у 2005-2010 рр. Віктор Ющенко в інтерв'ю одному з українських журналістів зазначив: «Я б сказав, що безпекове питання – це надпитання, яке можна ставити і першим питанням, бо у свій час ще Маргарет Тетчер сказала, що якщо ви не дали відповідь на безпекове питання, то ви не дали відповідь на жодне з питань, яке перед вашою нацією стоїть. Стоїть питання: ви будете жити чи не будете (недарма війну росії проти України називають сьогодні екзистенційною війною – прим. автора)? А ви кажете: «Давайте економічні реформи обговоримо». Ще питання, чи ви доживете до них. І тому безпекове питання багатьом не подобалося [14].

Загальновідомо, що саме завдяки податкам і податковій політиці держава стає спроможною виконувати свою оборонну, соціальну та інші функції, тобто фінансувати різні напрями, зокрема, сфери національної безпеки, освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього природного

середовища, культури тощо. Тому можна погодитися з думкою про те, що «податки впливають на реалізацію прав людини в усіх країнах – як у розвинених, так і в країнах, що розвиваються – через свою роль у мобілізації ресурсів, перерозподілі, регулюванні та представництві» ... міжнародні зобов'язання щодо прав людини мають впливати на систему внутрішніх і міжнародних податкових реформ. Вони стосуються того, що саме право прав людини повинно вимагати від податкової політики держав, та що саме податкове законодавство держав і прогалини у ньому означають для реалізації прав людини як у межах, так і за межами країни. Зрештою, і податки, і права людини залежать від відносин між особою та державою» [15].

Ураховуючи зазначене, звернемося до урядових пріоритетів України, ключові з яких були озвучені Президентом Зеленським у його щорічному посланні наприкінці 2022 року. Перший і найголовніший пріоритет, який має відношення як до податкової політики та політики нацбезпеки, так і до охорони й захисту прав людини – це забезпечення армії, оборона і безпека. 2023 року Україна половину бюджету спрямує на забезпечення усім необхідним Сил оборони, усі податки, які платять громадяни та бізнес, за словами Прем'єр-міністра України Д. Шмигала, підуть саме на оборону і безпеку [16]. Реалізація цього пріоритету відбуватиметься шляхом активізації нових програм закупівлі зброї та техніки.

Таким чином, компонент безпеки у 2023 році буде для України ключовим. Відповідно до заявлених цілей має бути створено інфраструктуру безпеки – розгалужену мережу сучасних облаштованих укриттів у межах пішохідної доступності, а також ухвалено державні рішення про вдосконалення проектування будівель, під час будівництва яких обов'язково мають бути передбачені укриття та інші елементи захисту. Це стосується закладів освіти, лікарень, житлових і громадських будівель, а також об'єктів критичної інфраструктури. Водночас невід'ємним заходом в умовах боротьби з тероризмом має стати встановлення додаткових засобів перевірки в громадських місцях – рамок та сканерів.

Разом з тим, реагування на масштабні виклики, які постали перед Україною у вигляді триваючої російської збройної агресії, потребує додаткових ресурсів та більш ефективного й результативного управління державними фінансами, що, зокрема, передбачає динамічну інтеграцію України в міжнародні ринки, насамперед у спільний ринок держав-членів ЄС. Водночас зазначимо, що багато практичних кроків у цьому напрямі нашою державою вже було зроблено. Знаковими подіями 2022 року стало те, що Україна отримала статус держави-кандидата на членство в ЄС, підписала 5 угод з ЄС, т. зв. «безвізів» (включаючи транспортний, економічний, енергетичний, митний, цифровий). Також, за оцінками Прем'єр-міністра Д. Шмигала, державою виконано майже 70% Угоди про асоціацію з ЄС [16].

У результаті здійснених заходів, як перелічених, так і комплексу інших, Україна приєдналася до європейської енергомережі, українські суб'єкти господарювання більше не потребують дозволів на автомобільні вантажні перевезення в межах ЄС, було скасовано на рік всі мита і квоти на українські товари, що експортуються до ЄС, започатковано членство в програмі «Цифрова Європа». Усі ці фактори, безумовно, стосуються питань національної безпеки, оскільки остання включає в себе як енергетичну безпеку, так і економічну, митну, цифрову тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про те, що податки є найважливішим джерелом доходів бюджетів відповідних рівнів (державного та місцевих бюджетів), за рахунок яких повинні забезпечуватися дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина, а також здійснення соціальної й оборонної функцій держави. Без податкових надходжень до бюджету неможливим є фінансування збройних сил України, правоохоронної системи, підприємств, що виконують державне замовлення, установ охорони здоров'я тощо. Податки, забезпечуючи фінансову основу діяльності держави, є необхідною умовою її існування.

Якщо поняття «державна політика» розглядати крізь призму діяльнісного підходу, то її можна визначити як законодавчо врегульовану діяльність, що базується на нормах Конституції та інших нормативно-правових актів України та не повинна їм суперечити. У результаті здійсненого дослідження нами було доведено, що пріоритети державної політики мають суміжно-галузевий характер і, відповідно, зусилля та ресурси держави не може бути сконцентровано на якійсь одній сфері суспільної діяльності. Ця ознака державної політики передбачає, що зміни в одній сфері тягнуть за собою потребу у корекції регулювання процесів, що відбуваються в інших сферах. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що державна політика має комплексний та універсальний характер, що виявляється в здатності поширюватися на широкий спектр сфер суспільного життя та може приводити до так званих синтетичних форм здійснення урядового курсу, зокрема в сфері охорони та забезпечення прав людини, податковій та оборонній сферах.

Список використаних джерел:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 р. «Про Стратегію забезпечення державної безпеки»: Указ Президента України № 56/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377> (дата звернення: 24.02.2023).
2. Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022—2025 роки та плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1805-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-reformuvannya-sistemi-upravlinnya-derzhavnimi-finansami-na-20222025-roki-ta-planu-zahodiv-zyui-realizaciyi-i291221-1805> (дата звернення: 24.02.2023).
3. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537> (дата звернення: 24.02.2023).
4. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50—«Українці можуть прорватися прямо зараз»: експосол США в Україні про помилки путіна та кінець війни. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ViZlipqfcU0> (дата звернення: 31.01.2023).
5. Маложон О. І. Четверте покоління прав людини в контексті української сучасності. *Юридичний науковий журнал*. 2021. № 12. С. 41-44.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ ООН від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 23.02.2023).
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ ООН від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 23.02.2023).
8. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія від 03.05.1996 р. № ETS № 163. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU96397> (дата звернення: 23.02.2023).
9. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. № 92. Т. 1. Ст. 3248.
10. Чайка В. В., Чайка Л. В. Конфліктологія податкових правовідносин: теоретико-правовий аспект. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 1. С. 54-69.
11. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія / за заг. ред.: д.ю.н., проф. С. Б. Булеци; д.ю.н., доц. М. В. Менджул. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
12. Bogowiec T. *Ksenotransplantacje*. Warszawa: Difin SA, 2019. 226 s.
13. Текстова версія інтерв'ю з третім Президентом України Віктором Ющенком. URL: <https://gordonua.com/ukr/publications/jushchenko-chomu-ne-otrujiv-putina-koli-vin-buv-u-mene-vdoma-ne-dumav-shcho-jogo-tak-pogano-v-shkoli-vchili-1647366.html> (дата звернення: 31.01.2023).
14. Alston P., Reisch N. Tax, Inequality, and Human Rights. Oxford University Press, Incorporated, 2019. 608 p.
15. Укрінформ. Податки, які платять населення та бізнес, підуть на оборону і безпеку – Шмигаль. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3645967-podatki-aki-platat-naselelna-ta-biznes-pidut-na-oboronu-i-bezpeku-smigal.html> (дата звернення: 31.01.2023).

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.23>

ШКАРУПА К. В.

**ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДВОКАТУРИ
В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА, ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ
В РЕФОРМУВАННІ АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ**

**PECULIARITIES OF LEGISLATIVE REGULATION OF THE LEGAL PROFESSION
IN THE REPUBLIC OF POLAND, AND PROSPECTS FOR ITS APPLICATION
IN REFORMING THE UKRAINIAN LEGAL PROFESSION**

Актуальність статті полягає в тому, що удосконалення законодавства про адвокатуру є одним наріжних каменів правової реформи щодо захисту прав людини. На сучасному етапі вкрай потрібна як суспільству, так і громадянам високопрофесійна, незалежна, а також сильна у своїй єдності адвокатура, озброєна професійною методикою для виконання покладених на неї завдань. Демократичною країною є та країна, яка має правозахисну професійну адвокатуру і при цьому надає їй усіх можливостей для виконання особливої функції – забезпечення захисту прав та свобод людини і громадянина, представництва інтересів особи в суді, а також надання правових консультацій. Наголошено, що в Польщі допускається здійснення юридичної практики закордонними юристами. Така можливість передбачена в Законі про надання юридичної допомоги іноземними юристами в Польщі, ухваленому 05.07.2002 р. (пол. «Ustawa o swiadcheniu przez prawnikow zagranicznych pomocy prawnej w Rzeczypospolitej Polskiej»). При цьому в Польщі встановлено різні критерії для допуску юристів з країн Європейського Союзу та інших держав. Іноземний юрист має пройти тест на знання законодавства Польщі, тест на знання польської мови (усної та письмової), а також подати документи, які підтверджують його особу, наявність закінченої юридичної освіти та право на заняття адвокатською практикою. Дopusкається звільнення від тестування на знання законодавства, якщо закордонний правник доведе, що він займався юридичною практикою в Польщі безперервно упродовж останніх 3-х років перед поданням документів. За допуск до отримання права на юридичну практику в Польщі сплачується внесок, розмір якого змінюється щороку та розраховується від розміру мінімальної пенсії. Ринки адвокатських та юридичних послуг Польщі та України мають багато спільного й перебувають у процесі формування, поступово переходячи на стандарти ЄС у цій галузі. Втім, Польща, на відміну від України, вже задекларувала монополію адвокатів на представництво інтересів у судах (за певними виключеннями), що відображено у Законі про адвокатуру та процесуальних кодексах. З'ясовано, що юридичні послуги у Польщі можуть надавати будь-які особи (навіть без юридичної освіти), однак представництво в судах можуть здійснювати виключно адвокати або юридичні радники фірм, правовий статус адвоката визначається законом, допускається здійснення юридичної практики закордонними адвокатами.

Ключові слова: професійна діяльність, адвокат, юридичні консультації, міжнародне право.

The relevance of the article lies in the fact that the improvement of the legislation on advocacy is one of the cornerstones of legal reform regarding the protection of human rights. At the current stage, both society and citizens desperately need a highly professional, independent, as well as strong in its unity advocacy, armed with professional methods to fulfill the tasks assigned to it. A democratic country is a country

that has human rights professional advocacy and at the same time provides it with all the opportunities to perform a special function – ensuring the protection of the rights and freedoms of a person and a citizen, representing a person's interests in court, as well as providing legal advice. It was emphasized that foreign lawyers are allowed to practice law in Poland. This possibility is provided for in the Law on the provision of legal assistance by foreign lawyers in Poland, adopted on July 5, 2002 (pol. "Ustawa o świadczeniu przez prawników zagranicznych pomocy prawnej w Rzeczypospolitej Polskiej"). At the same time, different criteria have been established in Poland for the admission of lawyers from the countries of the European Union and other states. A foreign lawyer must pass a test on knowledge of Polish legislation, a test on knowledge of the Polish language (oral and written), as well as submit documents confirming his identity, having a completed legal education and the right to practice law. An exemption from the legal knowledge test is allowed if the foreign lawyer can prove that he has been engaged in legal practice in Poland continuously for the last 3 years before submitting the documents. For admission to obtaining the right to practice law in Poland, a contribution is paid, the amount of which changes every year and is calculated from the amount of the minimum pension. The markets of lawyers and legal services of Poland and Ukraine have a lot in common and are in the process of formation, gradually moving to EU standards in this field. However, Poland, unlike Ukraine, has already declared a monopoly of lawyers on the representation of interests in courts (with certain exceptions), which is reflected in the Law on Advocacy and procedural codes. It was found that legal services in Poland can be provided by any person (even without a legal education), however, representation in courts can only be provided by lawyers or legal advisers of firms, the legal status of a lawyer is determined by law, and foreign lawyers are allowed to practice law.

Key words: *professional activity, lawyer, legal consultations, international law.*

Актуальність теми. Працюючи в складних умовах, переважна більшість українських адвокатів намагаються оперувати нормами здорового глузду, реальних правничих канонів, зокрема презумпції невинуватості, додержання законів та задекларованих у цих законах прав і свобод людини і громадянина. Ці абсолютно зрозумілі речі втім потребують інтелекту, фахових знань, міцних моральних і вольових якостей, а також гнучкості та креативу. На слушну думку В. Мерцин, саме українська адвокатура може стати прикладом для оздоровлення та повернення вагомій ролі адвокатури і в глобальному суспільстві, що, без сумніву, зробить життя не тільки в Україні, але й на всій нашій планеті спокійнішим і більш прогнозованим [1].

Виклад основного матеріалу. Удосконалення законодавства про адвокатуру є одним наріжних каменів правової реформи щодо захисту прав людини. На сучасному етапі вкрай потрібна як суспільству, так і громадянам високопрофесійна, незалежна, а також сильна у своїй єдності адвокатура, озброєна професійною методикою для виконання покладених на неї завдань. Демократичною країною є та країна, яка має правозахисну професійну адвокатуру і при цьому надає їй усіх можливостей для виконання особливої функції – забезпечення захисту прав та свобод людини і громадянина, представництва інтересів особи в суді, а також надання правових консультацій. Основною метою існування адвокатури як інституту професійного захисту і представництва є надання юридичної допомоги всім, хто її потребує. Підвищення ефективності діяльності сучасної адвокатури, високий якісний рівень і доступність адвокатської допомоги для всіх верств населення – ось ті головні завдання, які разом мають вирішувати державна влада і юридичне співтовариство. Нині в парламенті перебуває велика кількість законопроектів, які так чи інакше дозволяють вирішити вищенаведені проблеми. Тому, щоб вирішити проблеми реформування законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, потрібно створити якісно нове законодавство, яке ввібрало в себе позитивний досвід країн ЄС з урахуванням усіх особливостей українського законодавства та реалій у нашій країні [2].

Первинними міжнародно-правовими актами, які визначають незаперечні стандарти дотримання прав людини в правоохоронних органах, є Загальна декларація з прав людини ООН (1948 р.) та Конвенція прав і основоположних свобод держав-членів Ради Європи (1950 р.). Перша із них визначає засади-стандарты, друга – стандарти забезпечення прав і свобод людини як правовий акт прямої дії, адже від порушення ці стандарти захищені ефективно діючим Європейським судом з прав людини. До таких стандартів відноситься абсолютне право на життя, заборона катування або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню,

право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла й кореспонденції, мирно володіти своїм майном та ін. Провідним міжнародно-правовим актом щодо недопущення порушення прав людини в місцях позбавлення волі є «Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання» ООН (1984 р), яка визначила вимоги щодо включення навчальних матеріалів та інформації про заборону катувань до програм підготовки персоналу державних посадових осіб, які стосуються утримання під вартою й допитів осіб, затримання чи ув'язнення; установлює умови утримання під вартою й поводження з людьми, які піддані будь-якій формі арешту, затримання чи ув'язнення. Жодна держава не може дозволити й терпляче ставитися до катувань чи інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання [3; 4].

Так, поняття «удосконалення законодавства» використовується як само собою зрозуміле й таке, що не потребує роз'яснення [5, с. 40]. Водночас, розглядаючи це явище крізь приму форми людської активності, перш за все, маємо на увазі діяльність компетентних органів держави – суб'єктів правотворчості – стосовно підтримання якісного стану законодавства (якості його змісту та форми) відповідно до потреб і розвитку суспільних відносин, яка спрямована на забезпечення ефективності правового регулювання. Такого роду діяльність охоплює створення нових якісних нормативно-правових актів, а також «усунення» або «пом'якшення» неякісних властивостей чинного законодавства [6, с. 252]. При цьому концепція подальшого розвитку законодавства України має передбачати створення такої її системи, яка б відповідала сучасним потребам розвитку суспільства, характеризувалася узгодженістю, точністю, визначеністю, стабільністю, динамізмом, оглядовістю тощо. Майбутнє законодавство України має бути досконалим і за змістом і за формою [7, с. 99].

Директива № 77/249 від 22 березня 1977 р. стосується лише цього першого випадку. Натомість, Директива № 98/5/WE від 16 лютого 1998 р. більш повно регулює першу та другу можливості. Якщо зі змісту Директиви № 77/249 від 22 березня 1977 р. виникає, що її авторам радше йшлося про створення можливості надання адвокатами спорадичних правових послуг, то, як задекларовано в ст. 1 Директиви № 98/5/WE від 16 лютого 1998 р., її метою є спрощення здійснення професії адвоката на постійній основі, будучи сампрацевлаштованим в іншій державі ЄС ніж та, в якій отримано професійну кваліфікацію. Перший варіант, який містять Директиви передбачає, що адвокат може надавати правову допомогу на території іншої держави ЄС на підставі професійного звання отримано в країні походження. У цьому випадку, адвокат зобов'язаний користуватись виключно професійним званням, яке він отримав в країні походження у вираженні державною мовою країни походження у чіткий спосіб, з метою уникнення переплутання його з званням адвоката, що існує в приймаючій країні. При цьому варіанті, адвокат може надавати спорадичні правові послуги, або здійснювати практику на постійній основі. Ст. 5 Директиви № 98/5/WE від 16 лютого 1998 р. Передбачає, що адвокат, який здійснює практику на основі звання отриманого в країні походження, здійснює ту ж саму професійну діяльність, що й адвокат, який практикує на підставі професійного звання присвоєного в приймаючій країні і, зокрема, може надавати юридичні консультації із права країни походження, права ЄС, міжнародного права а також права приймаючої країни. Цей принцип містить також і деякі винятки: директиви категорично і однозначно не надають адвокатам права виступати перед кожним судом в ЄС, однак, відносять вирішення цього питання до компетенції національного права окремих країн ЄС. Так, Директива № 77/249 від 22 березня 1977 р. (ст. 5) так само, з рештою, як і Директива № 98/5/WE від 16 лютого 1998 р. (ст. 5) передбачає можливість для приймаючої країни встановлювати для адвоката з іншої країни ЄС вимогу співпраці адвокатом, який отримав повноваження в цій країні. Також приймаюча країна наділена правом встановлювати обмеження стосовно можливості адвоката з іншої країни ЄС виступати перед вищими судами та здійснювати функції пов'язані зі складенням актів про управління майном померлої особи або про встановлення або перенесення права власності на нерухоме майно [8].

Далі, розглянемо досвід Республіки Польща в досліджуваній сфері. Так, з формально-юридичної позиції, юридичні послуги в Польщі може надавати кожен, навіть не маючи юридичної освіти. Правовою підставою для такої діяльності є Закон про свободу підприємницької діяльності (пол. «Ustawa o swobodzie dzialalnosci gospodarczej»). Зазвичай такі «юридичні послуги» охоплюють надання усних та письмових консультацій, підготовку претензій і юридичних висновків, а інколи – навіть порад і практичної допомоги під час ведення судових справ, зокрема складання

процесуальних документів від імені учасника процесу, але не підписуючи їх, оскільки на представництво осіб у судах Польщі існує монополія адвокатів та юрисконсультів (пол. «adwokat lub radca prawnu») [9].

Правовий статус адвокатури та вимоги, які ставляться до осіб, які хочуть набути статус адвоката у Польщі, встановлені Законом «Про адвокатуру» від 26 травня 1982 року. Згідно зі статтею 65 Закону, до Реєстру адвокатів може бути вписаний той, хто:

- 1) має бездоганну репутацію і своєю поведінкою до цього часу заслуговує на належне здійснення адвокатської діяльності;
- 2) користується усіма громадянськими правами і має повну дієздатність на укладення угод;
- 3) здобув вищу юридичну освіту у Республіці Польща і отримав ступінь магістра або має правничу освіту, яка визнається у Республіці Польща;
- 4) пройшов у Республіці Польща адвокатську аплікацію (стажування) і склав адвокатський іспит.

Законом передбачені винятки щодо проходження адвокатської аплікації і складання адвокатського іспиту, зокрема, для професорів і докторів юридичних наук; осіб, які щонайменше 3 роки займали посаду юриста або старшого юриста Генеральної Прокуратури Казначейства або працювали судовим приставом; осіб, які працювали суддею, прокурором, юристом чи нотаріусом; осіб, які здали суддівський або прокурорський іспит після 1 січня 1991 року або нотаріальний іспит після 22 квітня 1991 р. та протягом 5 років 23 перед складанням внеску до єдиного реєстру адвокатів, вцілому не менше 3 років: працювали судовим та прокурорським експертом, секретарем суду... працювали в органах державної влади чи в державних організаційних одиницях і виконували дії, які вимагають правових знань пов'язаних безпосередньо із написанням проектів законів, розпоряджень або правових актів місцевого права [10].

Правовий статус адвокатів у Польщі врегульований Законом про адвокатуру від 26 травня 1982 р., який визначає основні права та обов'язки адвоката, порядок здобуття права на заняття адвокатської практики й інші аспекти діяльності адвоката. Крім того процесуальні питання діяльності адвокатів урегульовані в Кодексі цивільного процесу (ст. 87 КПК) та Кодексі кримінального процесу (ст. 82 КПК). До того ж польські адвокати мають дотримуватися Кодексу адвокатської етики, ухваленого 14 грудня 2011 р. Відповідно до ч. 1 ст. 87 Кодексу цивільного процесу представником може бути адвокат або юрисконсульт (пол. «radca prawnu»), а у справах, що стосуються інтелектуальної власності, – також патентний радник. Ст. 82 Кодексу процесу кримінального («Захисник») чітко передбачає, що захисником може бути лише особа, уповноважена до захисту відповідно до положень Закону про адвокатуру або Закону про юрисконсультів. На практиці захисник у кримінальному процесі в Польщі – це завжди адвокат, у той час як у цивільному процесі – адвокат або юрисконсульт.

Окрім того в Польщі допускається здійснення юридичної практики закордонними юристами. Така можливість передбачена в Законі про надання юридичної допомоги іноземними юристами в Польщі, ухваленому 05.07.2002 р. (пол. «Ustawa o świadczeniu przez prawników zagranicznych pomocy prawnej w Rzeczypospolitej Polskiej»). При цьому в Польщі встановлено різні критерії для допуску юристів з країн Європейського Союзу та інших держав. Іноземний юрист має пройти тест на знання законодавства Польщі, тест на знання польської мови (усної та письмової), а також подати документи, які підтверджують його особу, наявність закінченої юридичної освіти та право на заняття адвокатською практикою. Допускається звільнення від тестування на знання законодавства, якщо закордонний правник доведе, що він займався юридичною практикою в Польщі безперервно упродовж останніх 3-х років перед поданням документів. За допуск до отримання права на юридичну практику в Польщі сплачується внесок у розмірі 1850 злотих (12500 грн.), розмір внеску змінюється щороку та розраховується від розміру мінімальної пенсії. Ринки адвокатських та юридичних послуг Польщі та України мають багато спільного й перебувають у процесі формування, поступово переходячи на стандарти ЄС у цій галузі. Втім, Польща, на відміну від України, вже задекларувала монополію адвокатів на представництво інтересів у судах (за певними виключеннями), що відображено у Законі про адвокатуру та процесуальних кодексах. Що стосується юридичної практики, то зважаючи на Рішення Конституційного Трибуналу Польщі від 26 листопада 2003 р., юридичні фірми (бюро) можуть надавати юридичні послуги, посилаючись на Закон про свободу підприємницької діяльності, не реєструючись як адвокати об'єднання в органах адвокатського самоврядування. На адвокатуру України ще очікує складний шлях реформ, який запровадить адвокатську монополію на представництво інтересів клієнта у судах, підвищить гарантії адвокатської діяльності та престиж адвокатської професії в цілому [9].

Відповідно до Закону про свободу підприємницької діяльності юридичні послуги у Польщі можуть надавати будь-які особи (навіть без юридичної освіти), однак представництво в судах можуть здійснювати виключно адвокати або юридичні радники фірм, правовий статус адвоката визначається законом, допускається здійснення юридичної практики закордонними адвокатами.

Надання правової допомоги іноземними юристами на території Польщі врегульовано в однойменному законі від 05 липня 2002 р. [11]. Цей закон прийнято згідно з директивами, про які вже йшла мова, а саме: Директива № 77/249 від 22 березня 1977 р. та № 98/5/WE від 16 лютого 1998 р. Закон, зокрема, регулює порядок здійснення постійної практики на території Польщі юристами з країн ЄС, а також з третіх країн, а також, порядок прийняття юристів з країн ЄС до корпорації адвокатів чи правових радників, та порядок надання транскордонних юридичних послуг юристами з ЄС та третіх країн [12].

Так, досить цікаві є висновки О. М. Величко, який наголошує, що з метою вдосконалення законодавства, яке спрямовано на покращення діяльності адвоката щодо представництва інтересів особи в адміністративному процесі, постає необхідним здійснити наступні кроки: 1) внесення змін до КАС України, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», узгодження положень Конституції України для усунення колізії чинного адміністративного процесуального законодавства, у якому представництво позиціонується як додаткова форма захисту при конституційно закріпленій «адвокатській монополії», що, своєю чергою, суперечить конституційному праву на вибір захисника і особи, яка надає правову допомогу; 2) детальна регламентація в КАС України ситуації, коли сторона адміністративного процесу не може забезпечити своє представництво саме адвокатом і подібних випадків; визначення сутності «малозначного спору» та інших нюансів, які впливають з реформи «адвокатської монополії»; 3) детальна законодавча регламентація можливостей медіації та участі в ній представника, адвоката; як додаткового інструменту в професійній діяльності представника та адвоката; її врегулювання процесуальним законодавством; прийняття профільного Закону України «Про медіацію» 4) закріплення вимог та критеріїв щодо освітньо-кваліфікаційного та професійного рівня адвоката/представника; 5) внесення змін до КАС України для забезпечення реалізації права на представництво в адміністративному процесі для посадових осіб органів влади (наприклад, закріпивши право уповноважених співробітників органу представляти в суді інтереси органу в цілому та його посадових осіб); 6) посилення контролю та дисциплінарної відповідальності в представницькій діяльності, уточнення підстав і порядку притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності; обов'язкового розміщення інформації про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності на офіційних сайтах; 7) активізація організаційних форм і процедур здійснення представництва в адміністративному процесі в системі «електронного суду» [13, с. 167–168].

В. В. Городенко також наголошує на тому, що держава на законодавчому рівні має передбачати регулювання відносин представництва адвокатом іншої особи в суді, оскільки таке представництво може слугувати не лише інтересам правосуддя, а й інтересам осіб, які прагнуть реалізувати своє право на справедливий суд. Визначення на рівні закону забезпечення кожній особі захисту в суді та професійної правничої допомоги, різновидом якої і є представництво адвокатом іншої особи в суді, не повинне призводити до зниження значимості адвокатури у захисті прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб та у забезпеченні права на справедливий суд. Законодавець має передбачити такі механізми нормативного регулювання, які зможуть забезпечити кожній особі професійну правничу допомогу адвоката, у тому числі у формі здійснення ним представництва в суді, у разі, якщо без її надання захист і відновлення прав і свобод такої особи зводиться нанівець, або можливі тяжкі наслідки для захисту таких прав і свобод, особливо тоді, коли особа потребує професійної правничої допомоги адвоката у зв'язку з притягненням її до юридичної відповідальності, яка за характером санкцій співмірна із кримінальною відповідальністю. Це також означає, що у таких випадках особа має отримати доступ до професійної правничої допомоги, який забезпечується державою, зокрема через організацію для такої особи безоплатної правничої допомоги, яка здійснюється адвокатом [14].

Висновки. Отже, враховуючи досвід адміністративно-правового регулювання Республіки Польща, в Україні на законодавчому рівні має передбачати регулювання відносин представництва, а саме юридичні послуги можуть надавати будь-які особи (навіть без юридичної освіти), однак представництво в судах можуть здійснювати виключно адвокати, а також чітко регламентувати здійснення юридичної практики закордонними адвокатами.

Список використаних джерел:

1. Мерцин В. За адвокатуру в контексті наноглобалології. 2018. *Рада адвокатів Закарпатської області*. URL: <http://rada-advokat.uz.ua/83-za-advokaturu-v-kontekst-nanoglobalologiyi.html>
2. Сталоверов В. М. Проблеми реформування законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність. *Молодий вчений*. № 5.1(45.1). травень, 2017. С. 127–131.
3. Права людини у сфері охорони здоров'я: практичний посібник. URL: <http://medicallaw.org.ua/vydavnytstvo/praktychnyi-posibnyk-prava-liudyny-u-sferi-okhorony-zdorovia/2-mizhnarodni-standarti-prav-ljudini-v-sferi-okhorony-zdorovja/23-prava-pacijenta/pravo-na-svobodu-vid-katuvan-i-zhorstokogo-neljudskogo-chi-takogo-shcho-prinizhuje-gidnist-povodzhennja/>.
4. Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських, або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання: міжнародний документ від 10.12.1984. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085/card2#Card
5. Риндюк В.І. Удосконалення законодавства як правотворча діяльність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 34. Том 1 С. 40–43.
6. Пилипенко Ю. Нормативна база внутрішнього трудового розпорядку. *Вісник Львівського університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. Вип. 51. С. 255–261.
7. Шмельова Г. Юридичні засоби удосконалення змісту і форми законодавства. *Концепції розвитку законодавства України*: матер. наук.-практ. конф. К. 1996. 508 с.
8. Kosyło A., Pomoc prawna w demokratycznym państwie prawnym: regulacje unijne, polskie oraz ukraińskie [w:] *Ius et amicitia. Materiały Pierwszego Polsko-Ukraińskiego Forum Prawniczego*, Tarnobrzeg 2006, s. 169–190.
9. Україна й Польща: доступ іноземних адвокатів та правників на суміжні ринки. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/ukrayina-y-polshcha-dostup-inozemnih-advokativ-ta-pravnikiv-na-sumizhni-rinki.html>
10. Закон Республіки Польща «Про адвокатуру» від 26 травня 1982 року. URL: <https://bit.ly/3FBynHm> <https://bit.ly/3V82093>
11. Ustawa o świadczeniu przez prawników zagranicznych pomocy prawnej w Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 5 lipca 2002 r., „Dziennik Ustaw”, 2002, nr 126, poz. 1069.
12. Більш докладно на тему застосування закону про надання правової допомоги іноземними юристами на території Республіки Польща від 5 липня 2002 р. див.: Katarzyna Kłaczyńska, Michał Kłaczyński, Komentarz do ustawy o świadczeniu przez prawników zagranicznych pomocy prawnej w Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 5 lipca 2002 r., Warszawa 2004, 337 s.
13. Величко О. М. Представництво прав, свобод та інтересів громадян в адміністративному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2019. 209 с.
14. Окрема думка судді Конституційного Суду України Городовенка В. В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії) (реєстр. № 1013) вимогам статей 157 і 158 Конституції України: Окрема думка від 31.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/nh04d710-19>

УДК 342.98+349.41+349.6

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.24>

ШУЛЬГА О. В.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ЗДОРОВЕ ДОВКІЛЛЯ

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO A HEALTHY ENVIRONMENT

У статті проаналізовано міжнародний досвід нормативно-правового регулювання права на здорове довкілля. Зазначено, що право на здорове довкілля, незалежно від його точного формулювання, захищає елементи природного середовища, які забезпечують гідне життя. Вона передбачає збереження основних прав людини, таких як право на життя, чисту воду, їжу тощо. Вказано, що на національному рівні першою країною, яка закріпила право на безпечне довкілля у своїй конституції в 1976 році була Португалія. З тих пір право на здорове навколишнє середовище знайшло своє закріплення й в інших нормативно-правових актах.

Акцентовано увагу, що національними системами активно розробляється нормативна база екологічного законодавства. Прикладом наведеного може бути Великобританія. Велика Британія бере участь у кількох основних ініціативах з охорони природного середовища та зміни клімату на національному, європейському, регіональному та міжнародному рівнях. Зокрема вона є учасником схеми торгівлі викидами ЄС (EU ETS) та Паризької угоди за Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату тощо. Вихід Великобританії з Європейського Союзу (Brexit) 31 січня 2020 року не вплинув на ці ініціативи в короткостроковій перспективі. Протягом усього «перехідного періоду», який розпочався на наступний день після дня Brexit і завершився 31 грудня 2020 року, Сполучене Королівство продовжувало дотримуватися законодавства ЄС і залишалося як у митному союзі ЄС, так і на єдиному ринку.

Підкреслено, що чинна законодавча база регулювання природного середовища та зміни клімату у Сполученому Королівстві складається з суміші внутрішнього та європейського права. У багатьох сферах екологічне регулювання Великобританії походить в основному від Європейського Союзу, оскільки уряд визначив, що понад 1,100 частин безпосередньо чинного законодавства ЄС «належать Департаменту навколишнього середовища, продовольства та сільських справ».

Ключові слова: здорове довкілля, міжнародний досвід, нормативне регулювання, публічний інтерес.

The article analyzes the international experience of normative and legal regulation of the right to a healthy environment. It is noted that the right to a healthy environment, regardless of its exact wording, protects the elements of the natural environment that ensure a decent life. It provides for the preservation of basic human rights, such as the right to life, clean water, food, etc. It is indicated that at the national level, Portugal was the first country to enshrine the right to a safe environment in its constitution in 1976. Since then, the right to a healthy environment has been enshrined in other legal acts.

It is emphasized that national systems are actively developing the normative base of environmental legislation. Great Britain can be an example of this. The UK is involved in several major environmental and climate change initiatives at national, European, regional and international levels. In particular, it is a member of the EU Emissions Trading Scheme (EU ETS) and the Paris Agreement under the United Nations Framework

Convention on Climate Change, etc. The withdrawal of Great Britain from the European Union (Brexit) on January 31, 2020 did not affect these initiatives in the short term. Throughout the "transition period", which began the day after Brexit day and ended on 31 December 2020, the United Kingdom continued to comply with EU law and remained in both the EU customs union and the single market.

It is emphasized that the current legislative framework for regulating the natural environment and climate change in the United Kingdom consists of a mixture of domestic and European law. In many areas, UK environmental regulation derives mainly from the European Union, as the government has identified more than 1,100 pieces of directly applicable EU law "to be the responsibility of the Department for Environment, Food and Rural Affairs".

Key words: *healthy environment, international experience, normative regulation, public interest.*

За визначенням, право на здорове довкілля, незалежно від його точного формулювання, захищає елементи природного середовища, які забезпечують гідне життя. Вона передбачає збереження основних прав людини, таких як право на життя, чисту воду, їжу тощо. Наприклад, Французький екологічний кодекс визнає «право всіх дихати повітрям, яке не завдає шкоди їхньому здоров'ю» [1]. У тому ж ключі Конституція Південної Африки стверджує, що «everyone має право: (а) На навколишнє середовище, яке не завдає шкоди їхньому здоров'ю чи благополуччю» [2].

На національному рівні першою країною, яка закріпила право на безпечне довкілля у своїй конституції в 1976 році була Португалія [3]. З тих пір право на здорове навколишнє середовище знайшло своє закріплення й в інших нормативно-правових актах. Наприклад, Африканська хартія прав людини і народів (1981) передбачає, що «всі народи мають право на здорове природне середовище, сприятливе для їхнього розвитку» [4]. Варто зазначити, що Африканська хартія прав людини і народів відрізняється від інших текстів тим, що надає це право не окремим особам, а групі. Аналогічно, стаття 38 Арабської хартії прав людини (2004) захищає право кожної людини «на здорове довкілля». У Латинській Америці Протокол Сан-Сальвадору до Американської конвенції з прав людини (1998) визнає право кожного «жити в здоровому середовищі», а Угода Ескасу (2018) надалі прагне сприяти «захисту права кожної людини нинішнього і майбутніх поколінь на життя в здоровому середовищі».

Крім того національними системами активно розробляється нормативна база екологічного законодавства. Прикладом наведеного може бути Великобританія.

Велика Британія бере участь у кількох основних ініціативах з охорони природного середовища та зміни клімату на національному, європейському, регіональному та міжнародному рівнях. Зокрема вона є учасником схеми торгівлі викидами ЄС (EU ETS) [5] та Паризької угоди за Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату [6] тощо.

Вихід Великобританії з Європейського Союзу (Brexit) 31 січня 2020 року не вплинув на ці ініціативи в короткостроковій перспективі. Протягом усього «перехідного періоду», який розпочався на наступний день після дня Brexit і завершився 31 грудня 2020 року, Сполучене Королівство продовжувало дотримуватися законодавства ЄС і залишалося як у митному союзі ЄС, так і на єдиному ринку. Однак, дотримуючись угоди, яка була досягнута Сполученим Королівством та Європейським Союзом наприкінці перехідного періоду, уряд Великобританії може бути зобов'язаний замінити певні екологічні гарантії, які випливають із законодавства ЄС.

На Асамблеї ООН з навколишнього середовища 2017 року в Найробі Велика Британія разом з іншими державами-членами ООН підписала резолюцію щодо вирішення проблеми пластикового сміття в Світовому океані [7]. З тих пір уряд Великобританії зробив ряд кроків для зменшення пластикових відходів. Зокрема, у листопаді 2020 року уряд Великобританії випустив Аналітичний документ щодо податку на пластикову упаковку (PPT), в якому викладено детальні пропозиції щодо оподаткування та надано гарантії, що пропозиція буде предметом більш детальних консультацій [8].

3 липня 2020 року уряд повідомив, що ведуться дискусії щодо створення нового підтримуваного державою наступника колишнього Банку зелених інвестицій, щоб допомогти кліматичним амбіціям Сполученого Королівства побудувати економіку з нульовим викидом вуглецю до 2050 року [9].

У серпні 2020 року Департамент з питань бізнесу, енергетики та промислової стратегії (BEIS) опублікував відповідь Сполученого Королівства на консультацію зацікавлених сторін

2019 року на тему «Бізнес-моделі уловлювання, використання та зберігання вуглецю (CCUS)». У своїй відповіді BEIS виклав бажані бізнес-моделі для стимулювання технології CCUS у Сполученому Королівстві. Ключові елементи включають наявність двох кластерів CCUS в експлуатації до 2030 року та газової електростанції уловлювання та зберігання вуглецю (CCS), також до 2030 року [10].

Варто підкреслити, що чинна законодавча база регулювання природного середовища та зміни клімату у Сполученому Королівстві складається з суміші внутрішнього та європейського права. У багатьох сферах екологічне регулювання Великої Британії походить в основному від Європейського Союзу, оскільки уряд визначив, що понад 1,100 частин безпосередньо чинного законодавства ЄС «належать Департаменту навколишнього середовища, продовольства та сільських справ» [11]. Однак Сполучене Королівство вже давно має свої власні екологічні закони, зокрема, у 2021 році було прийнято Environment Act 2021 [12].

Основними цілями згідно Закону про навколишнє середовище визначено:

- зупинення скорочення популяцій видів до 2030 року та збільшення популяції щонайменше на 10%, щоб перевищити поточний рівень до 2042 року;
- відновлення забруднених водойм до природного стану шляхом очищення від шкідливих забруднень з каналізаційних колекторів і шахт, а також поліпшення водокористування в домашніх господарствах;
- сприяння відновленню природи шляхом збільшення лісовий покриву до 16,5% від загальної площі землі в Англії до 2050 року;
- зменшення вдвічі до 2042 року відходів на одну людину, які направляються на залишкову обробку;
- зменшення впливу найбільш шкідливого для здоров'я людини забруднювача повітря – PM_{2.5};
- відновлення 70% позначених об'єктів у морських заповідних зонах до сприятливого стану до 2042 року тощо.

В Конституції Французької Республіки, а саме у ст. 69 закріплені повноваження Екологічної ради, яка має право розробляти проекти нормативно-правових актів у сфері екології, ордонансів або декретів, а також висувати законодавчі пропозиції. У повноваження Ради входить призначення одного зі своїх членів для представлення в палатах Парламенту висновку Ради по представленням йому проектам або пропозиціями. При цьому склад Ради, число членів якої не може перевищувати 233, і порядок її діяльності встановлюються законодавчо.

Варто підкреслити, що для всіх європейських держав характерно наявність окремого органу екологічного адміністрування, але конституційне закріплення правового становища особливого спеціального органу управління в цій сфері не є типовим і свідчить про наявність особливих правових гарантій екологічних прав.

Вперше єдиний орган екологічного управління Франції було створено у 1971 році. Це було Міністерство з питань навколишнього природного середовища, діяльність якого була спрямована на розробку екологічної політики та вдосконалення законодавства про охорону навколишнього середовища. Саме тому у 1970-1990 рр. екологічна політика Франції була спрямована на розробку еколого-правових актів та створення спеціалізованих установ щодо збору і знищення відходів, контролю за якістю повітря і раціонального використання енергії.

Згодом було утворено новий орган екологічного управління – Агентство з питань захисту навколишнього природного середовища та використання енергоресурсів (ADEME) і 26 його регіональних дирекцій щодо захисту навколишнього середовища (DIREN).

Варто вказати, що Франція весь час комплексно і концептуально підходить до розробки і вдосконалення екологічної політики, про що свідчить наявність і якість таких правових актів французького екологічного законодавства, як Національний план з охорони навколишнього середовища та Кодекс з охорони навколишнього середовища (Екологічний кодекс Франції), який закріплює вимоги щодо охорони атмосферного повітря, водних ресурсів, ґрунтів та правила поводження з відходами тощо.

Крім того доцільно зазначити, що Франція зробила певний прорив у сфері екологічного страхування й на сучасному етапі є визнаним європейським лідером у сфері страхування екологічних ризиків, на частку якої припадає 42,1% європейського страхового ринку.

Причиною такого лідерства є найбільша кількість особливо небезпечних об'єктів в енергетиці, якими володіє держава. Саме тому в головним принципом, який реалізується в ході реалізації екологічної політики Франції є попередження і максимальне скорочення потенційного збитку навколишньому природному середовищу в процесі господарської діяльності.

Наведений підхід знайшов своє нормативне закріплення у Законі 1993 року «Про превентивні заходи щодо технологічних і природних ризиків та відшкодування збитків». Поряд з цим були внесені поправки до Кодексу страхування Франції в частині технологічних катастроф, відповідно французьке екологічне законодавство закріпило перелік обов'язкових вимог щодо створення спеціалізованих гарантійних фондів для відшкодування збитків потерпілим від техногенних катастроф, а також включення в договори майнового страхування фізичних осіб покриття збитків в разі техногенних катастроф.

Незважаючи на те що екологічне страхування носить добровільний характер, цей захід акцентував увагу на потребах у страхових продуктах у сфері екологічних ризиків, оскільки окремі промислові підприємства мали створити додаткові фінансові резерви. Наведений закон передбачав можливість потерпілого від техногенних катастроф звернутися за відшкодуванням до страхових компаній, а не безпосередньо до осіб, відповідальних за збиток. Крім того у цьому нормативному акті було сформульовано вимоги щодо проведення експертизи ризиків та потенційного збитку.

Німеччина є представником унікального типу державного регулювання щодо формування екологічного законодавства та реалізації екологічної політики. Одним із найважливіших завдань держави у ст. 20а Конституції Німеччини закріплено право охорони навколишнього середовища, яке засновано виключно на еколого-орієнтованих принципах, а саме: принципи мінімального втручання, принципи збереження навколишнього природного середовища, принципи кооперації тощо.

Федеральний закон про охорону природи і ландшафтному плануванні від 20 грудня 1976 року є комплексним еколого-правовим актом, який був логічною частиною, а подекуди основою для еколого орієнтованої нормативної бази, наприклад: Закону про емісії 1974 року, Закону про захист від авіашуму від 30 березня 1971 року, Закону про хімікалії 1990 року, Закону про генну техніку від 22 грудня 1993 року, Закону про включення в усі плани економічного розвитку питань охорони навколишнього природного середовища від 31 липня 1981 року, Закону про рециркуляцію у виробничій сфері від 27 вересня 1994 року тощо.

Досвід Іспанії щодо правотворчості у сфері екології так само є цінним. Право на сприятливе навколишнє середовище вперше було проголошено в Конституції Іспанії 1978 року і набуло широкого поширення в 1980-1990 рр.. Зокрема статтею 45 Конституції Іспанії гарантовано право на сприятливе для розвитку людини довкілля, яке всі зобов'язані охороняти та зберігати. Держава має дотримуватися принципу раціонального використання всіх природних ресурсів з метою захисту і поліпшення якості життя громадян, а також для охорони і відновлення навколишнього природного середовища, спираючись при цьому на необхідну колективну солідарність. Особи, які порушили право інших осіб на сприятливе навколишнє природне середовище, можуть бути притягнуті, відповідно до закону, до кримінальної або адміністративної відповідальності, з обов'язковою умовою – повним відшкодуванням завданих збитків.

Щодо спеціальних органів екологічного адміністрування варто вказати, що в Іспанії з 1965 року центральним органом є Наукова комісія з охорони природи.

У формуванні екологічного законодавства та права США велике значення мають судові роз'яснення та доктрини, серед яких варто відмітити, наприклад, Public Trust Doctrine, згідно якої в державі визнається пріоритет публічного інтересу перед приватним. Ця доктрина – принцип американського екологічного права і застосовується не лише для вирішення спорів екологічно-правового характеру, а й для реалізації природоохоронних заходів.

Джерелами екологічного права США є акти статутного права та акти загального (прецедентного) права. Крім того вагоме значення у системі екологічного законодавства США надано федеральним законам, які діють на території всієї країни та відповідно мають пріоритет перед актами окремих штатів.

Центральним природоохоронним документом в США є Закон про національну екологічну політику 1969 року, який діє з 1 січня 1970 року, в якому закріплені основні напрямки американської екологічної політики, у тому числі механізми екологічної стандартизації. Згаданий нормативний акт став основою для оптимального розвитку екологічного права США.

Серед інших чинних нормативних актів екологічного законодавства варто виділити: Закон про чисту воду 1977 року, Закон про контроль за пестицидами 1972 року, Закон про дику природу 1964 року; Закон про чисте повітря 1955 року, Закон про вимираючі види 1973 року, Закон про земельну політику та управління 1976 року.

Всі нормативні акти екологічного законодавства США слід класифікувати, в залежності від їх цільової спрямованості, а саме:

1. Закони, які націлені на запобігання забрудненню окремих природних середовищ.
2. Закони, що забезпечують раціональне використання природних ресурсів для цілей, не пов'язаних з розміщенням твердих відходів.

3. Закони, спрямовані на збереження особливо цінних природних об'єктів.

Висновки. Підводячи підсумок, варто вказати, що на сучасному етапі спостерігається досить стрімкий та стабільний розвиток національного екологічного законодавства у багатьох державах світу. Саме наведене має стати первинною ланкою, так би мовити передумовою та запорукою оптимальної реалізації права на здорове довкілля, як на національному рівні так й в цілому на міжнародному.

Список використаних джерел:

1. French Environmental Code, art. L220-1. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj76669H9AhWpBxAI-Hb5zDmEQFnoECAAsQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.wipo.int%2Fwipolex%2Ffr%2Ftext%2F493035&usq=AOvVaw3fmT3RgGrAl_T83tQu0NeT

2. Constitution of South Africa (1996), sec. 24 URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjTvfD69H9AhXWu4sKHanWCfcQFnoECAkQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.gov.za%2Fdocuments%2Fconstitution%2Fchapter-2-bill-rights&usq=AOvVaw1Hsa7q0eDz4MrLu5WxSNJJ>

3. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, 19 July 2018. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiwganN69H9AhVWvYsKHXXMBZAQFnoECBQQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.ohchr.org%2Fen%2Fspecial-procedures%2Fsr-environment&usq=AOvVaw2t20C74LomqnkHpnXnM36->

4. African Charter on Human and Peoples' Rights URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011 - african charter on human and peoples rights_e.pdf

5. Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 2003 establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community and amending Council Directive 96/61/EC (Text with EEA relevance) URL: http://ec.europa.eu/clima/policies/ets_en

6. The Paris Agreement under the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) was adopted on 12 December 2015 and entered into force on 4 November 2016 URL: http://unfccc.int/paris_agreement/items/9485.php

7. GOV.UK, Global commitment at United Nations Assembly to reduce pollution URL: <http://www.gov.uk/government/news/global-commitment-at-united-nations-assembly-to-reduce-pollution>

8. GOV.UK, Policy Paper, Introduction of a new plastic packaging tax URL: <http://www.gov.uk/government/publications/introduction-of-a-new-plastic-packaging-tax/introduction-of-a-new-plastic-packaging-tax>

9. Jillian Ambrose, UK government planning new green investment bank URL: <http://www.theguardian.com/environment/2020/jul/15/uk-government-planning-new-green-investment-bank>

10. BEIS, Carbon capture, usage and storage. A government response on potential business models for Carbon Capture, Usage and Storage URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/909706/CCUS-government-response-business-models.pdf

11. Defra, Supplementary (ECB0016) URL: <http://data.parliament.uk/writtenevidence/committeevidence.svc/evidencedocument/eu-energy-and-environment-subcommittee/brexit-environment-and-climate-change/written/45974.pdf>

12. Environment Act 2021 URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2021/30/contents/enacted>

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.213.7 + 343.211.4
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.33>

БАХУРИНСЬКА О. О.

**ІМУНІТЕТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ:
ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК**

**IMMUNITY IN CRIMINAL LAW:
PROBLEMS OF DEFINING CONCEPTS AND FEATURES**

У статті здійснено теоретичне дослідження правового імунітету як окремого різновиду правових імунітетів. Метою цієї статті є вивчення поняття імунітету у кримінальному праві як самостійної правової категорії. Автор досліджує сутність кримінально-правового імунітету на підставі розуміння та визначення поняття правового імунітету у дослідженнях з міжнародного права, конституційного права, кримінально-процесуального права. Основну увагу приділено визначенню специфічних ознак кримінально-правового імунітету. Доводиться, що кримінально-правовий імунітет є привілеєм від кримінальної відповідальності, який встановлений для окремих категорій осіб, передбачених у кримінальному законі. Кримінальний кодекс України передбачає імунітет від кримінальної відповідальності у частині 4 статті 6, частині 2 статті 385 та частині 2 статті 396. Імунітет від кримінальної відповідальності, передбачений частиною 4 статті 6 Кримінального кодексу України, поширюється на дипломатичних агентів, які не є підсудними у кримінальних справах судам України. Імунітет від кримінальної відповідальності, передбачений частиною 2 статті 385 та частиною 2 статті 396 Кримінального кодексу України, поширюється на осіб, коло яких визначається у пункті 1 частини 1 статті 3 та статті 18 Кримінального процесуального кодексу України. Кримінально-правовий імунітет має конкретну соціально-правову обумовленість та спрямований на посилення правовий захист суб'єктів права у зв'язку, зокрема, із необхідністю безперешкодного виконання дипломатичним агентом публічно значимих службових повноважень та функцій, або з реалізацією особою свого конституційного права, що має гарантувати обмеження неправомірного втручання у сферу приватно-сімейних інтересів особи. Наголошується, що імунітети у кримінальному праві мають інтегральний зв'язок з відповідними міжнародно-правовими та кримінально-процесуальними імунітетами. Методом, покладеним в основу дослідження, є метод аналізу чинного кримінального законодавства України та аналіз міжнародно-правових актів, пов'язаних з питаннями регулювання кримінально-правового імунітету дипломатичного агента, а також положень кримінально-процесуального законодавства України, що пов'язані із питаннями регулювання кримінально-процесуального імунітету свідка.

Ключові слова: правовий імунітет; кримінально-правовий імунітет; імунітет від кримінальної відповідальності; імунітет свідка; дипломатичний імунітет; забезпечення прав та свобод людини.

In the research paper was carried out the theoretical study of the criminal legal immunity research of legal immunity as a type of legal immunity. The purpose of this work is to study the concept of immunity in criminal law as a specific legal category. The author examines the essence of criminal immunity based on the understanding of the concept of legal immunity in international, constitutional, criminal procedural law. The main attention is paid to the definition of specific features of criminal legal immunity. It has been proven that criminal immunity is a privilege from criminal liability established for certain categories of persons. The place of the rule on immunity, the Part 4 of Article 6, Part 2 of Article 385 and Part 2 of Article of the Criminal Code of Ukraine. Immunity from criminal liability, provided for in part 4 of Article 6 of the Criminal Code of Ukraine, applies to diplomatic agents who are not liable in criminal cases to the courts of Ukraine. Immunity from criminal liability, provided for in Part 2 of Article 385 and Part 2 of Article 396, applies to persons defined in §1 of Part 1 of Article 3 and Article 18 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Criminal legal immunity has a specific social focus on enhanced legal protection of legal subjects in connection with the need for the unimpeded performance of publicly significant official powers by a diplomatic agent, or the exercise by a person of his constitutional right, which should guarantee the limitation of unlawful interference in the sphere of private and family matters interests of the person. The author focuses that immunities in criminal law have an integral connection with the relevant international legal and criminal procedural immunities. The method laid down in to the work is the method of analysis of the current criminal legislation of Ukraine and a legal analysis of international legal acts related to the regulation of the criminal legal immunity of a diplomatic agent, as well as the rules of the criminal procedural legislation of Ukraine related to the regulation of criminal procedure witness immunity.

Key words: *legal immunity; criminal legal immunity; privilege from criminal liability; witnesses immunity; diplomatic immunity; ensuring human rights and freedoms.*

Вступ. Реалії, в яких перебуває держава Україна останній час, обумовила необхідність правового забезпечення та врегулювання значної кількості проблемних напрямків безпекового, політичного, економічного, соціального характеру. Це також посилює увагу до певних правових явищ, одним з яких, зокрема, є правовий імунітет.

Історично давно відомий феномен правового імунітету набув актуалізації в сучасному вітчизняному суспільно-політичному та правовому дискурсах не в останню чергу через прийняття органами законодавчої влади та судовими інституціями низки рішень, необхідних для правового забезпечення національної політики в умовах російської війни проти України.

Так, не можна не помітити додаткової уваги до поняття правового імунітету держави (суверенного імунітету), яку привернула, зокрема, постанова Верховного Суду від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20-ц, у якій Суд підтвердив свою правову позицію (викладену у постанові Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2022 року у справі № 635/6172/17) про те, що Російська Федерація, вчинивши неспровокований та повномасштабний акт збройної агресії проти Української держави, численні акти геноциду Українського народу, не вправі надалі посилалися на свій судовий імунітет для уникнення відповідальності за заподіяння майнової шкоди, заперечуючи тим самим юрисдикцію судів України на розгляд та вирішення справ про відшкодування шкоди, завданої такими актами агресії фізичній особі – громадянину України [1].

Значний резонанс в питанні про сутність правового імунітету викликав, Закон України № 2124-IX від 15 березня 2022 року « Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану», яким визначено поняття «бойового імунітету» як правової підстави звільнення від відповідальності [2].

Правові імунітети найбільш ґрунтовно досліджуються у теорії права, у галузях міжнародного та конституційного права, у кримінально-процесуальному праві. У кримінальному праві правові імунітети не є предметом пильної уваги науковців; до цього поняття, як правило, звертаються при аналізі чинності закону про кримінальну відповідальність за колом осіб (зокрема, ст. 6 КК України).

В рамках відповідних юридичних наукових сфер окремим проблемам правових імунітетів присвятили свої праці І. В. Бабій, С.В. Бобровник, О.П. Васильченко, С.Г. Волкотруб, О.В. Драгневич, М.І.Козюбра, А. Ю. Кожевников, Р.О. Куйбіда, О. В. Марцеляк, А.І. Музика,

Є.В. Назаренко, Н.М. Оніщенко, О.М. Овчаренко, М.А. Погорецький, С.П. Погребняк, О.О. Рент, С.В. Свириденко, О.Ф. Скакун, В. М. Тертишник, О.В. Ткаля, В.Г. Уваров, Л. Д. Удалова, О.Д. Чепель та інші правники. У публікаціях досліджуються такі конструкції як імунітет держави, дипломатичний імунітет, посадовий або службовий імунітет, імунітет свідка, родинний імунітет тощо. І хоча імунітет вважається комплексною правовою категорією, дослідники його окремих різновидів безперечно заглиблюються у проблеми визначення специфіки правової природи та галузевих рис правових імунітетів. У порядку класифікації за галузевою приналежністю інколи виділяють кримінально-правовий імунітет як окремий різновид правового імунітету [3], однак при цьому не визначаються його специфічні галузеві ознаки, які б свідчили про його самостійний інституційний характер. При цьому інколи ототожнюються підстави непритягнення до кримінальної відповідальності (за яких особа не підлягає кримінальній відповідальності) за кримінальним законом з підставами для особливого порядку притягнення до кримінальної відповідальності як стадії кримінального переслідування, що створює суперечливе сприйняття зазначених категорій у контексті питання про правовий імунітет у кримінальному праві.

Окрім того, на доктринальному рівні сформувалася позиція, згідно якої кримінально-правовий імунітет розглядається (має розглядатися) як підстава звільнення від кримінальної відповідальності [3, с. 66–67].

Постановка завдання. Метою цієї статті є вивчення питання про правову сутність й ознаки кримінально-правового імунітету та його теоретичну розробку у доктрині кримінального права, а також виокремлення основних ознак, що характеризують імунітет від кримінальної відповідальності як самостійну правову категорію.

Результати дослідження. У юридичній літературі правовий імунітет одностайно розглядається як одна з ланок механізму реалізації захисту прав та свобод людини, як один із правових засобів, завдяки якому держава надає виключне право певним категоріям суб'єктів правовідносин не підпорядковуватися окремим загальним правилам [4, с. 127].

Правовий імунітет як законодавчо врегульований елемент правового статусу чітко визначено нормами міжнародного права, Конституцією та іншими національними законами кола суб'єктів, виступає гарантією, що покликана забезпечити недоторканність і невідповідальність особи (чи їх більший обсяг порівняно з іншими особами), важливим правостимулюючим засобом, завдяки якому забезпечується безперешкодне та ефективне здійснення певними суб'єктами своїх професійних прав та обов'язків, усувається можливість для необґрунтованого посягання на них з боку правоохоронних органів [5, с. 14–15]. Імунітети покликані запобігти погіршенню становища особи (запобігти обмеженню прав суб'єкта чи покладанню на нього обтяжливого обов'язку), посилюють захищеність окремих суб'єктів від незаконного обмеження їх недоторканності, розширюють коло можливостей їх державного захисту [5, с. 6].

Спираючись на визначення О.В.Ткалі, під правовим імунітетом розуміємо самостійну форму правових винятків з ординарних (загальних) або спеціальних правил, чим створюється особливий правовий режим для чітко визначеного кола фізичних і юридичних осіб, яким надаються додаткові права (привілеї, пільги), або які звільняються від виконання юридичних обов'язків, юридичної відповідальності, або порядок притягнення яких до юридичної відповідальності здійснюється в спеціальному процесуальному порядку [6, с. 17].

Дослідниками феномену правового імунітету визначаються такі його основні ознаки: зокрема, він 1) створює особливий правовий режим для суб'єктів, які ним володіють; 2) є своєрідним винятком із загального правового статусу особи; 3) поширюється виключно на конкретно визначене коло осіб, перелік яких передбачений у законодавстві; 4) не є особистим привілеєм для осіб визначених законом категорій, а засобом забезпечення здійснення ними публічно значимих міжнародних, державних, службових чи професійних або громадських обов'язків (діяльності); 5) за своїм змістом характеризується або звільненням суб'єкта права від виконання певних обов'язків, або звільненням від юридичної відповідальності, або особливим порядком притягнення до юридичної відповідальності [6, с. 7; 7, с. 44].

Вивчення наукових джерел загальнотеоретичного, конституційно-правового, кримінально-процесуального напрямків свідчить, що при дослідженні поняття та особливостей правового імунітету автори, як правило, у предмет аналізу включають, крім положень відповідного галузевого законодавства, і окремі положення КК України, зокрема: 1) ч. 4 ст. 6, яка закріплює особливий порядок вирішення питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних

справах судам України; 2) ч. 2 ст. 385, згідно з якою не підлягає кримінальній відповідальності особа за відмову давати показання під час провадження досудового розслідування або у суді щодо себе, а також членів її сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Юридичні конструкції, описані у наведених кримінально-правових приписах, багатьма правниками традиційно розглядаються в цілому або як складові відповідних інститутів міжнародного права або ж, відповідно, кримінально-процесуального права. За сутністю останнього, зокрема, під імунітетом від притягнення до кримінальної відповідальності розуміється сукупність норм, що передбачають винятки із загального порядку провадження у кримінальному процесі щодо визначених у законі категорій суб'єктів права, додаткові гарантії, які, не виключаючи кримінальної відповідальності, передбачають специфічний порядок проведення процесуальних дій, передбачених КПК України, з метою забезпечення юридично доцільної диференціації процесуальних механізмів притягнення до кримінальної відповідальності як стадії кримінального переслідування.

Уявляється, що такий підхід до оцінки положень ч. 4 ст. 6 та ч. 2 ст. 385 КК України не відповідає букві чинного кримінального законодавства, у якому знаходимо орієнтир на імунітети як матеріально-правову категорію.

У цьому контексті варто звернути увагу на категорії «невідповідальність» та «недоторканність» як складові правового імунітету. Так, суддя Конституційного Суду України С.В. Шевчук, розглядаючи в Окремій думці стосовно Висновку Конституційного Суду України від 19 червня 2018 року № 2-в/2018 питання щодо недоторканності народних депутатів України й суддів, з посиланням на проведене Групою держав проти корупції (GRECO) дослідження зв'язку імунітетів державних службовців із корупцією, резюмує, що «невідповідальність» («імунітет від відповідальності», «non-liability immunity») є матеріальним імунітетом і охоплює заборону на притягнення до будь-якого виду юридичної відповідальності за визначені дії, як, наприклад, висловлені парламентарями думки або винесені суддями рішення. «Недоторканність» («непорушність», «inviolability-immunity») є процесуальним імунітетом, що має компліментарний характер стосовно матеріального імунітету [8, с. 4–5]. «Імунітет недоторканності» захищає відповідні категорії суб'єктів правовідносин від застосування щодо них на загальних засадах певних заходів процесуального характеру, забезпечує гарантії свободи їхньої участі у процедурах судочинства.

Отже, використовуючи викладені вище міркування, можна зробити висновок про те, що у КК України закріплені «імунітет від відповідальності» як специфічний правомірний виняток у сфері настання кримінальної відповідальності, який встановлений у нормах кримінального закону, тобто кримінально-правовий імунітет як матеріально-правова категорія.

Крім вищезазначених ч. 4 ст. 6 та ч. 2 ст. 385 КК України, до кримінально-правових норм, у яких сформульований імунітет від кримінальної відповідальності для визначеної у законі категорії осіб (за наявності у їхніх діях підстави для такої відповідальності) треба віднести і ч. 2 ст. 396 КК України, згідно з якою не підлягають кримінальній відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування злочину члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила злочин, коло яких визначається законом. Такий імунітет умовно можна назвати «імунітетом від відповідальності осіб, причетних до злочину».

Враховуючи те, що в цілому ознаки правового імунітету є умовними, та спираючись на результати наукових досліджень їх змісту [6, с. 7; 7, с. 44; 9, с. 8] основні ознаки, які притаманні кримінально-правовому імунітету, можуть бути сформульовані наступним чином:

1. Кримінально-правовий імунітет встановлюється у конкретних нормах Загальної або Особливої частин КК України і заснований на нормах міжнародного права, Конституції України та інших законах України.

2. Кримінально-правовий імунітет поширюється виключно на конкретно визначене коло осіб, перелік яких передбачений у законодавстві.

Імунітет від кримінальної відповідальності, передбачений у ч. 4 ст. 6 КК України, поширюється на дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України. Імунітет від кримінальної відповідальності, передбачений у ч. 2 ст. 385 КК України, поширюється на осіб, які користуються свободою від самовикриття чи правом не свідчити проти їх близьких родичів та членів сім'ї, коло яких визначається у п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України. Імунітет від кримінальної відповідальності, передбачений у ч. 2 ст. 396 КК України, поширюється на визначених п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України членів сім'ї чи близьких родичів особи, яка вчинила тяжкий чи особливо тяжкий злочин, за заздалегідь не обіцяне приховування такого злочину. Згідно з КПК України до близьких родичів

та членів сім'ї відносяться чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі.

3. Кримінально-правовий імунітет є окремим нормативно-правовим винятком із загальних підстав настання кримінальної відповідальності, за своїм змістом є привілеєм від кримінальної відповідальності для особи, у діях якої є підстава для такої відповідальності за змістом ч.1 ст.2 КК України. Підставою непрятого до кримінальної відповідальності осіб, визначених у зазначених вище нормах КК України, не є, наприклад, невисокий ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння, або ж вчинення суспільно небезпечного діяння за обставин, які обумовлюють його суспільну корисність і відтак правомірність.

4. Кримінально-правовий імунітет має особливу правову та конкретну соціальну обумовленість, носить функціональний характер – залежно від категорії суб'єктів кримінально-правових відносин, на яких поширюється імунітет, спрямований на підвищений правовий захист таких суб'єктів у зв'язку із: а) необхідністю безперешкодного виконання дипломатичним агентом публічно значимих службових повноважень, або б) з реалізацією особою свого конституційного права, що має гарантувати обмеження неправомірно втручання у сферу приватно-родинних інтересів особи.

Функціональна підстава надання правових імунітетів традиційно пов'язується виключно із реалізацією особою міжнародних, державних або громадських функцій чи виконанням нею публічно значимої діяльності, яку вона здійснює, обіймаючи певну посаду. Щодо «родинного» свідоцького імунітету треба робити певне застереження, оскільки цей привілей від кримінальної відповідальності заснований на зв'язках родинної близькості з особою, що вчинила суспільно небезпечне діяння. Але і в даному випадку переслідуються суспільно значуща мета надання правового імунітету, що впливає з концепції дотримання прав людини. Вимагати від родичів свідчити проти особи, з якою вони пов'язані близькими стосунками, і, у свою чергу, передбачати відповідальність за відмову давати такі свідчення протирічить праву, встановленому Конституцією, та моральним засадам. Дослідники звертають увагу на наявну у досліджуваному аспекті морально-етичну проблему «родинного» свідоцького правового імунітету: при свідченні близьких родичів виникає конфлікт між правовим суспільно значимим обов'язком надавати свідоцьку інформацію, що є одним з важливих доказів у кримінальному провадженні, з одного боку, та етичним, що вимагає не завдавати шкоди близькій людині, не сприяти розриву споріднених відносин або ж не вчинювати протиправних дій, відмовляючись від свідчень чи говорити неправду [10, с. 241]. Тому у питанні надання цього привілею від кримінальної відповідальності важливим є дотримання балансу між суспільним інтересом встановлення істини у кримінальному провадженні і потребою збереження приватних інтересів особи.

5) Імунітети у кримінальному праві мають інтегральний зв'язок з відповідними міжнародно-правовими та кримінально-процесуальними імунітетами.

Відсильний характер диспозиції ч. 4 ст. 6 КК України підтверджує, що дипломатичний імунітет від кримінальної юрисдикції у країні перебування має міжнародно-правову природу, оскільки виник у сфері міжнародних відносин, не може бути подоланий «зусиллями» національних кримінально-правових та процесуальних механізмів, а питання про підстави та межі кримінальної відповідальності дипломатичних представників іноземних держав та інших осіб, непідсудних у кримінальних справах судам України, вирішується за прямою дією норм міжнародного права. Таким чином, КК України містить вказівку про дипломатичний імунітет від кримінальної відповідальності, а змістовно він впливає з міжнародно-правових положень, які регламентують особливості чинності національного кримінального законодавства щодо наділених таким імунітетом осіб, які вчинили кримінальні правопорушення на території країни перебування. У більш широкому значенні імунітет дипломатичних агентів від кримінальної юрисдикції у країні перебування включає імунітет від кримінальної відповідальності та особисту недоторканність від застосування певних заходів кримінально-процесуального характеру.

Щодо зв'язку кримінально-матеріальної та процесуальної сторін імунітету треба зазначити, що положення ч. 2 ст. 385 КК України і ст. 18, ст.ст. 65-67 КПК України є нормами-реалізаціями конституційного припису (ч.1 ст. 63 Конституції України) про свідоцький імунітет. Процесуальний аспект імунітету свідка проявляється, зокрема, у нормативному закріпленні права учасників кримінального провадження не свідчити проти себе, членів сім'ї та близьких родичів або ж дати згоду на такі свідчення, процедуру наділення таким правом, механізм та процесуальні гарантії цього права.

Процесуальні гарантії, що є складовою імунітету свідка, так само можуть поширюватися і на осіб, передбачених у ч. 2 ст. 396 КК України, у разі набуття ними відповідного процесуального статусу.

Висновки. Запропоновані ознаки є орієнтиром для визначення сутності кримінально-правового імунітету як специфічної галузевої правової категорії і дозволяють говорити про становлення у кримінально-правовій сфері інституту кримінально-правового імунітету, що має як матеріально-правові, так і процесуально-правові аспекти.

Формування будь-якого правового інституту потребує належного теоретичного обґрунтування з уточненням на цій основі змісту позитивного законодавства та практики його застосування. І тому очевидно, що окресленими у цій статті проблемами тема кримінально-правового імунітету не вичерпується. Серед інших питань, які мають стати предметом окремих досліджень, є: подальша теоретико-правова розробка ознак імунітету як категорії у кримінальному праві; визначення його ролі та місця у системі кримінального права, змістовна та структурна регламентація цього інституту у Загальній та Особливій частині КК України. Окремою проблемою є співвідношення імунітету від кримінальної відповідальності з принципами кримінального права та із суміжними категоріями й інститутами, як то: виключення з дії кримінального закону, звільнення від кримінальної відповідальності, обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Важливою загальноправовою проблемою надання імунітетів залишається упорядкування їх обсягів з урахуванням актуальних потреб держави та суспільства, оптимізація процесу надання імунітету окремим категоріям суб'єктів права.

Список використаних джерел:

1. Постанова Верховного Суду від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635312?fbclid=IwAR019XLYnBlrZ_evkYlysERpk_NKSvxSXmiY8OdCDqeNjwxenvQbuCN_eAE
2. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану: Закон України № 2124-IX від 15 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#Text>
3. Уваров В.Г. Юридична природа кримінально-правових імунітетів. *Право.юа.* 2015. № 2. С. 64–69.
4. Навроцька В. В. Право на свободу від самовикриття, викриття, членів сім'ї чи близьких родичів як одна з процесуальних гарантій. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка.* 2020. Вип. 3(91). С. 127–138.
5. Кожевников А.Ю. Конституційно-правове регулювання імунітетів в Україні (на прикладі глави держави, народних депутатів та суддів України) : автореферат дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2009. 20 с.
6. Ткаля О.В. Правовий імунітет в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореферат дис...на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2010. 23 с.
7. Васильченко О. П. Правові імунітети як винятки реалізації принципу рівності прав та свобод людини та громадянина в Україні. *Наше право.* 2014. № 8. С. 43–49.
8. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України) (реєстр. № 7203) вимогам статей 157 і 158 Конституції України м. Київ 19 червня 2018 року № 2-в/2018 Справа № 2-89/2018 (4368/17). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ng01d710-15#Text>
9. Волкотруб С. Г. Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві: автореферат дис... на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 15 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15956/1/Volcotrub_2003.pdf
10. Ткаля О. В. Теоретичне обґрунтування імунітету як особливої правової категорії. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Ю. М. Оборотов (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. Вип. 43. С. 234–243.

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

CAUSES AND CONDITIONS OF COMMITMENT OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC SAFETY

Актуальність статті полягає в тому, що взятий Україною курс на євроінтеграцію зумовлює необхідність демократичних трансформацій вітчизняної політичної і правової системи з метою забезпечення умов реалізації прав і свобод людини і громадянина. Цьому процесу можуть перешкоджати різноманітні фактори і обставини, серед яких важливу роль відіграє деформована правова свідомість, низький рівень правової культури населення, зниження моральних вимог у суспільстві, і як наслідок – протиправна поведінка, злочинність, яка складає реальну загрозу соціально-економічному розвитку України. Своєчасне виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, має не тільки правове значення, але й спричиняє позитивний психологічний вплив, демонструючи прагнення і здатність осіб, які здійснюють кримінальне переслідування, всебічно, повно і об'єктивно встановити всі обставини його вчинення, у тому числі детермінанти. Необхідно також відзначити соціальне значення їх запобіжної діяльності, оскільки виявлені і усунуті причини та умови, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, не можуть сприяти аналогічному або іншому кримінальному протиправному діянню. Зроблено висновок, що вирішення проблем пов'язаних з реалізацією широкого комплексу організаційно-правових заходів, спрямованих на вдосконалення механізмів транспортної статистики, визначення соціальних та економічних показників безпеки дорожнього руху, наближення вітчизняної системи обліку дорожньо-транспортних пригод до загальноєвропейських стандартів. Першочерговими кроками в цьому напрямку повинні стати: запровадження ступеневої градації дорожньо-транспортних травм, а також методик оцінки тяжкості тілесних ушкоджень, адаптованих для використання «немедичним» персоналом; включення до державної статистичної звітності відомостей про причини автоаварій, структуру дорожнього травматизму, геронтологічні, гендерні та соціальні ознаки учасників дорожньо-транспортних пригод; проведення спеціальних моніторингових досліджень, покликаних визначити масштаби соціально-економічних наслідків аварійності. Одержані результати мають обов'язково враховуватись при формуванні та реалізації державної політики безпеки дорожнього руху; посилення контролю за повнотою, своєчасністю та добросовістю подання статистичної звітності в сфері безпеки дорожнього руху, налагодження тісної взаємодії між її основними суб'єктами сектору безпеки: органами поліції, судами, страховими компаніями, закладами охорони здоров'я.

Ключові слова: *суспільні відносини, функціонування, соціально-економічні показники, травматизм.*

The relevance of the article lies in the fact that the course taken by Ukraine towards European integration necessitates democratic transformations of the domestic political and legal system in order to ensure the conditions for the realization of human and citizen rights and freedoms. This process can be hindered by various factors and circumstances, among which an important role is played by deformed legal consciousness, low level of legal culture of the population, a decrease in moral requirements in society, and as a result – illegal behavior, crime, which is a real threat to the socio-economic

development of Ukraine. Timely identification and elimination of the causes and conditions that contribute to the commission of a criminal offense has not only legal significance, but also causes a positive psychological impact, demonstrating the desire and ability of persons who carry out criminal prosecution to comprehensively, completely and objectively establish all the circumstances of its commission, including determinants. It is also necessary to note the social significance of their preventive activities, since the identified and eliminated causes and conditions contributing to the commission of a criminal offense cannot contribute to a similar or other criminal illegal act. It was concluded that solving the problems related to the implementation of a wide range of organizational and legal measures aimed at improving the mechanisms of transport statistics, determining social and economic indicators of road traffic safety, and bringing the domestic system of accounting for traffic accidents closer to European standards. The primary steps in this direction should be: the introduction of step-by-step gradation of traffic injuries, as well as methods of assessing the severity of bodily injuries, adapted for use by "non-medical" personnel; inclusion in the state statistical reporting of information on the causes of car accidents, the structure of traffic injuries, gerontological, gender and social characteristics of participants in traffic accidents; carrying out special monitoring studies designed to determine the scale of social and economic consequences of the accident. The obtained results must be taken into account in the formation and implementation of the state road safety policy; strengthening control over the completeness, timeliness and good faith of submitting statistical reports in the field of road safety, establishing close cooperation between its main subjects of the safety sector: police authorities, courts, insurance companies, health care institutions.

Key words: *social relations, functioning, socio-economic indicators, traumatism.*

Актуальність теми. Взятий Україною курс на євроінтеграцію зумовлює необхідність демократичних трансформацій вітчизняної політичної і правової системи з метою забезпечення умов реалізації прав і свобод людини і громадянина. Цьому процесу можуть перешкоджати різноманітні фактори і обставини, серед яких важливу роль відіграє деформована правова свідомість, низький рівень правової культури населення, зниження моральних вимог у суспільстві, і як наслідок – протиправна поведінка, злочинність, яка складає реальну загрозу соціально-економічному розвитку України.

Своєчасне виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, має не тільки правове значення, але й спричиняє позитивний психологічний вплив, демонструючи прагнення і здатність осіб, які здійснюють кримінальне переслідування, всебічно, повно і об'єктивно встановити всі обставини його вчинення, у тому числі детермінанти. Необхідно також відзначити соціальне значення їх запобіжної діяльності, оскільки виявлені і усунуті причини та умови, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, не можуть сприяти аналогічному або іншому кримінальному протиправному діянню.

Стан дослідження: Рівень розробки прикладних засад системно-структурних взаємодій і зв'язків, а також наявна кримінологічна інформація ще не дають можливості з належною повнотою виявити усі і, очевидно, навіть основні системні взаємодії причин і умов злочинності як між собою та наслідком (злочинністю), так і з антикриміногенною системою. Детермінувати значить визначити. Це поняття ширше, ніж причина або умова, тому що включає те й інше. Термін «детермінація» походить від латинського «determinate», що означає визначати, відокремлювати, відмежовувати. Як роз'яснюють фахівці, у цьому стародавньому сенсі даний термін позначав операцію визначення предмета шляхом виявлення ознак, що відрізняють даний предмет від інших. У міру розвитку наук цей термін еволюціонував, змінив свій початковий зміст. На сьогодні він означає не відмежування, а обумовлення одних явищ, процесів, станів іншими явищами, процесами, станами, в результаті чого перші набувають ознак, які можна зафіксувати в поняттях [1].

Згідно з одним із основних у кримінології принципів відповідності, як обґрунтовано довів у своїх роботах А. П. Закалюк, запобіганню та в цілому запобіжному впливові підлягає насамперед і головним чином є те, що предметно обумовлює злочинні прояви та злочинність загалом, визначає її функціонування. Як зазначає М. А. Парнюк, кримінологічна детермінація являє собою вид соціальної детермінації, яку можна розглядати в рамках більш загальної системи – детермінації подій і явищ природи й суспільства. У свою чергу ця детермінація – різновид універсального зв'язку явищ [3]. На думку О. М. Джужі, причинами злочинності є такі

процеси і явища, які породжують злочинність як свій безпосередній наслідок [4]. Як зазначає Н. М. Ярмиш, детермінізм – це категорія, що виражає будь-яку обумовленість явищ, предметів, процесів, усі види зв'язків між ними. Причинність же – категорія, призначена для того, щоб висловлювати виключно причинно-наслідкові відносини, тобто має більш вузьке значення [6]. На думку А. М. Бойка, незважаючи на достатньо сформований категоріальний апарат і науково-методологічну базу проведення криминологічних досліджень, теорія детермінації злочинності не становить на сучасному етапі цілісного вчення, охоплюючи найрізноманітніші концепції про детермінацію злочинності. Він вважає можливим групування наявних криминологічних концепцій детермінації злочинності в шість основних підходів: 1) факторний (багатофакторний та однофакторний); 2) соціально-психологічний (теорії, в яких у структурі детермінації злочинності причинами вважають лише соціально-психологічні чинники); 3) підхід, який ґрунтується на позиції, згідно з якою причиною злочинності є соціальні протиріччя; 4) комбінований підхід, який поєднує концептуальні положення кількох підходів, зокрема багатофакторного, соціальних протиріч і частково – соціально-психологічного; 5) інтеракціоністський – підхід до причинності з позицій взаємодії – злочинність є наслідком взаємодії соціального середовища та людини (людей); 6) підхід до розуміння детермінації злочинності, який ґрунтується на теорії універсального натуралізму.

Виклад основного матеріалу: Як зазначено у Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні основними причинами виникнення проблеми є:

1) відсутність: обґрунтованої економічної оцінки вартості життя, здоров'я та завданої економічної шкоди від ДТП; сучасної системи збору інформації про ДТП за всіма необхідними ключовими показниками; ефективної системи сповіщення про ДТП та екстреної допомоги постраждалим внаслідок ДТП; належної інформаційної взаємодії та залучення уповноважених органів містобудування та архітектури до прийнятих системних рішень щодо підвищення рівня БДР, зокрема під час розроблення та внесення змін до містобудівної документації місцевого рівня; бачення пріоритетів інтересів видів транспорту під час прийняття рішень у сфері організації та безпеки дорожнього руху в частині забезпечення принципів сталого розвитку населених пунктів, зокрема сталої міської мобільності; загальна застарілість парку автотранспорту, що не дає змоги повністю використовувати переваги від систем активної та пасивної безпеки, які пропонуються в останніх моделях транспортних засобів; інтенсивність транспортного та пішохідного руху, що значно перевищує пропускну здатність вулично-дорожньої мережі; невідповідність стандартів безпеки дорожнього руху сучасним вимогам; недоступність транспортної інфраструктури для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення;

2) недосконалість правового механізму та нормативно-правового регулювання у сфері БДР; системи управління та міжвідомчої взаємодії безпосередньо на місці виникнення масштабних аварій та інших небезпечних подій, у тому числі під час припинення транспортного сполучення внаслідок ускладнення погодних умов;

3) низький рівень підготовки водіїв; відсутність механізму здійснення ефективного контролю за діяльністю автошкіл; виховання суспільства у сфері БДР, власної відповідальності та дотримання ПДР; заходів з профілактики дитячого дорожньо-транспортного травматизму; запровадження та практичного застосування новітніх технологій і технічних засобів організації дорожнього руху, автоматизованих засобів контролю та регулювання дорожнього руху; впровадження сучасних технологій проектування та будівництва об'єктів дорожньо-транспортної інфраструктури.

Надмірна швидкість залишається головною причиною ДТП. За даними Патрульної поліції, у 2022 р. понад 44 % ДТП сталися саме через перевищення швидкості. Також вона збільшує ризик потрапити у аварію. Адже якщо виникає якась нестандартна ситуація, у водія менше часу – а отже, і можливостей, щоб адекватно відреагувати (до того ж, гальмівний шлях стає довшим). Якщо аварія все ж сталася, швидкість збільшує тяжкість травм, а отже й імовірність смертельних наслідків. Це стосується всіх учасників руху: водіїв авто, пішоходів, велосипедистів, мотоциклістів. За даними ВООЗ, зменшення середньої швидкості руху на 5% може скоротити кількість смертельних ДТП на 30 %.

Факторами ризику, які ВООЗ визначила як причини найбільшої кількості ДТП із загиблими та потерпілими, є також є ігнорування ременів безпеки і дитячих крісел, використання телефонів за кермом.

Водночас, як наголосила Олеся Холопик: «Аваріям на дорогах можна запобігти, їх могло б не бути. Зробити це можна завдяки комплексу рішень, від законодавчих до інфраструктурних.

Науково доведено, що камери фотовідеофіксації є найефективнішими для запобігання ДТП і перевищенні швидкості. Однак наразі покарання за перевищення швидкості в Україні неспівмірне з його наслідками».

Всі причини та умови, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень проти БДР та експлуатації автомобільного транспорту варто розподілити на:

1) об'єктивні – соціально-економічні відносини, труднощі й недоліки, які породжують антигромадську мотивацію та поведінку злочинця;

Стан транспортного засобу і дороги, наявність засобів оповіщення та інформації, дії інших учасників дорожнього руху – ці та низка інших обставин можуть серйозно вплинути на процес дорожнього руху. Саме вони складають об'єктивні причини і умови, яким повинна відповідати безпека руху (його напрямок, швидкість тощо). Порядок безпечного руху завжди має зв'язок до цих причин і умов, а, отже, останні, зі свого боку, не можуть займати нейтрального положення по відношенню до процесу дорожнього руху.

Основною особливістю об'єктивних причин і умов, якими супроводжується дорожній рух є їхня постійна зміна. Тобто, при всій можливій статичності дорожньої обстановки вона постійно оновлюється і змінюється. Тому не можливо зупинити або повернути дорожню ситуацію, яка постійно видозмінюється, сповільнюючи або прискорюючи свій перебіг. Ця обставина визначає специфічність і динамізм походження кожного окремо взятого досліджуваного злочину і аварійності в цілому. Зміна обстановки вимагає постійної уваги з боку водія і внесення ним необхідних коректив в параметри руху з урахуванням змін, що відбуваються. Невідповідність параметрів руху реальним умовам призводить до виникнення екстремальних ситуацій і може спричинити аварійну ситуацію [2].

Об'єктивні причини – продовження процесу викривлення правосвідомості особи злочинця, що знаходить своє втілення у вчиненні нею конкретної дії, яка врешті-решт як причина злочинної поведінки в однойменному механізмі викликає (звісно ж у певних об'єктивних умовах місця і часу) настання суспільно-небезпечних наслідків. Відмітимо також, що до злочинного результату можуть призводити дії об'єктивного характеру (причини) як одного винного, так й інших осіб (інших винних водіїв при обопільній вині, інших учасників ДТП, що зазнали тілесних ушкоджень або смерті). У останньому випадку слід вести мову про одночасну дію, переплетення кількох причинних чинників об'єктивного характеру.

Об'єктивні детермінанти, пов'язані з конструкцією і станом транспортних засобів, а також з дорожньою обстановкою, включаючи особливості дороги і навколишнього середовища, – неодмінні умови, які супроводжують кримінальні правопорушення проти БДР, і нерідко виступають в якості джерела небезпеки. Однак вони досить рідко можуть претендувати на винятковість і поставити водія в безвихідне становище, позбавляючи його можливості припинити небажане продовження руху і тим самим запобігти настанню шкідливих наслідків. Зазвичай вони попереджають водія про виникнення небезпеки і тому водій має можливість запобігання, якою може і повинен скористатися.

З метою забезпечення безпеки водій повинен певним чином узгоджувати свої дії з поведінкою інших учасників руху і приймати при необхідності відповідні запобіжні заходи. Дотримання викладених в ПДР вимог і є тією умовою, що гарантує правопорядок і попереджає дорожні експеси. Відхилення від цих вимог може мати небезпечні наслідки і при певних обставинах може спричинити наїзд на будь-який об'єкт, зіткнення транспортних засобів чи дорожньо-транспортний злочин.

Елементи об'єктивної обстановки, в якій відбувається рух, знаходяться в постійній взаємодії і виявляються в різних поєднаннях. Це дозволяє вивчати їх закономірності, визначати типові ситуації, встановлювати шляхи і заходи попередження шкідливого впливу об'єктивних причин і умов на безпеку дорожнього руху.

2) суб'єктивні – елементи психології, що виявляються у спотворених потребах, інтересах, цілях, мотивах, моральних цінностях і правосвідомості осіб, які вчиняють правопорушення.

У осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень проти БДР та експлуатації автомобільного транспорту негативні, антигромадські установки з'являються не самі по собі, вони соціальні за своїм походженням, їхнє формування відбувається в процесі спілкування індивіда з навколишнім середовищем. На цьому етапі формування індивіда закладається фундамент майбутньої злочинної поведінки після чого виникає для кожного конкретного суб'єкта кримінологічна ситуація, яка включає всі етапи злочинної механізми: 1) формування особистості з певними морально-психологічними деформаціями; 2) життєву ситуацію, в якій формуються конкретні

особливості поведінкової активності, мотивації; 3) обстановку, що сприяє вчиненню злочину (передкримінальна обстановка); 4) сам злочин [5].

Початковий період формування особистості такого суб'єкта, як правило, знаходиться досить далеко від моменту вчинення кримінального правопорушення, хоча об'єктивно саме з нього починається рух криминологічного механізму. Сказане про закономірності злочинності в цілому поширюється і на досліджувані кримінальні правопорушення. Наприклад, вагомим фактором, що впливає на рівень кримінальних правопорушень проти БДР є некваліфікована здача іспитів при отриманні посвідчення водія (анонімне опитування 46 % респондентів підтвердило обхід іспиту). Між кількістю ДТП і рівнем підготовки автомобілістів є пряма залежність. Щоб отримати водійські права, необхідно скласти в сервісному центрі МВС теоретичний іспит на знання ПДР і практичний – на вміння керувати автомобілем. Освоїти все це можна у великій кількості навчальних закладів, так званих автошколах.

Експерти визначають такі види корупційних ризиків:

1. курсант – автошкола (співробітник автошколи є посередником між курсантом і сервісним центром, навчання при цьому найчастіше неповне або фіктивне);
2. автошкола – сервісний центр (за атестацію автошколи і інструкторів, за здачу іспитів і реєстрації груп учнів);
3. курсант – сервісний центр (коли отримують права без проходження навчання) .

Починаючи з 2014 року, після початку в країні реформ, в суспільстві та уряді активно обговорювалося питання про необхідність наведення порядку в системі навчання та складання іспитів на отримання водійських прав. Дана тема вивчена експертами і громадськістю з усіх боків.

Для вирішення цієї проблеми експерти пропонують здійснити наступне:

- підвищити якість навчання в автошколах і контроль за ними;
- практичному водінню повинні вчити тільки ліцензовані інструктори;
- зробити необхідні зміни в нормативно-правових актах з акцентом на лібералізацію;
- підвищити контроль і прозорість складання теоретичних і практичних іспитів в спеціалізованих сервісних центрах.

У криминологічному механізмі вчинення кримінальних правопорушень проти БДР, причини суб'єктивного характеру пов'язані з особливостями особи суб'єкта кримінального проти-правного діяння, який припускається помилкової оцінки тієї об'єктивної, зовнішньої до нього ситуації, в якій він діє.

Варто зауважити, що суб'єктивний фактор обмежується рамками особистості правопорушника і під суб'єктивною причиною правопорушення розуміються дефекти свідомості і особливості індивідуальної психології правопорушника. У суб'єктивному чиннику асимілюється суспільна свідомість, яка впливає на формування психології конкретної особи й оцінку цією особою об'єктивних причин і умов, вплив яких відобразився у вчиненні кримінальних правопорушень проти БДР. У них розкривається вияв відношення суб'єкта до своїх дій та їхніх результатів, його психологічні особливості та біологічно обумовлені властивості, що визначають поведінку даної особи індивідуальною, самостійною, створюючи тим самим основу для його подальшої відповідальності .

При взаємодії водія з транспортними засобами вкрай негативними факторами є алкогольне, наркотичне чи інше сп'яніння, поспішність і втома (включаючи незібраність, розслабленість, неухважність). Навіть вади зору, слуху та інші фізичні вади або уповільнені реакційні відхилення у властивостях психіки не такі небезпечні, оскільки суб'єкту, як правило, відомо про них і він нейтралізує можливі небажані наслідки більш обережним управлінням транспортним засобом, підвищеною увагою тощо.

При вчиненні кримінальних правопорушень проти БДР переважає необережність як головний мотив. Необережність посилена виробничими інтересами винного, дійсно створює навколо розгянутих кримінальних правопорушень професійну необачність, випадковість, безвихідь.

Соціально-психологічне коріння, які виявляються в діях суб'єкта, результатом яких виявився необережний злочин, лежать значно глибше, ніж мотив, що виник під впливом тих чи інших (нерідко тимчасових) обставин. Установка на певну поведінку, його спрямованість і доцільність формується протягом усього життя людини під впливом безлічі внутрішніх і зовнішніх факторів. У відповідних ситуаціях ці чітко визначені орієнтації особистості спрацьовують, визначаючи характер дій суб'єкта. Мотив же і мета як психологічні категорії не можуть виникати, минаючи соціальні орієнтації та установки особистості, без зіставлення поведінки індивіда до вимог соціального контролю.

Також, можна виділити наступні додаткові детермінанти злочинності; що входять до причинного комплексу, що породжує та обумовлює вчинення кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобільного транспорту, зокрема:

а) антинародні урядові програми, що ведуть до повного зубожіння населення та до росту агресії і протиправних намірів і вчинків з боку окремих осіб, їх груп і організацій;

б) бездумна, непрофесійна та авантюрна фінансова політика в державі, що спричинила обвал курсу гривні та грошових вкладів і збережень населення України;

в) повна безконтрольність за порядком зберігання, використання та розпорядженням зброї, вибухових пристроїв та боєприпасів до них, що, у свою чергу, привело до збільшення кількості теоретичних актів, злісного хуліганства та інших особливо тяжких наслідків для особи суспільства і держави;

г) поспішні, малообґрунтовані та безсистемні реформи, що пов'язані з виведенням з автошляхів України підрозділів ДАІ (Державної автомобільної інспекції) МВС України та заміною їх підрозділами поліції. При цьому було допущено ряд прорахунків, що вкрай негативно вплинули як на стан правопорядку в цілому в Україні, так і стан боротьби із злочинами, що пов'язані з БДР, а саме:

відомчими нормативно-правовими актами, зокрема наказом МВС України, коли відсторонювались від контролю та в цілому від виконання функціональних обов'язків 100% працівників територіальних підрозділів ДАІ, у той самий час, коли тільки набирались для навчання кандидати для роботи в поліції;

відміна у свій час та легалізація у сьогоdnішніх умовах права громадян на носіння так званих «балаклав» (засобів, що приховують обличчя людини) значно ускладнила роботу правоохоронних органів по запобіганню злочинам та спростила діяльність окремих груп і осіб по їх вчиненню;

поширення організованої злочинності: установлено основні причини та умови, що сприяють злочинній діяльності організованих груп і злочинних організацій: війна та важке економічне становище в країні (75 %); недостатня запобіжна робота з боку працівників правоохоронних органів (68 %); транснаціональність організованої злочинності (67 %); соціально-психологічні фактори (недоліки виховного характеру (виховання в сім'ї, прорахунки в освіті тощо), недостатня правовиховна робота з населенням, процес розшарування суспільства за майновим станом тощо) (59 %); нестабільність державної політики (54 %); недосконалість чинного кримінального чи кримінального процесуального законодавства (50 %); організаційні заходи (недоліки системи обліку та звітності, недоліки нормативно-правового регулювання суспільно-економічних відносин тощо) (48 %); морально-психологічні вади окремих осіб (38 %); наявність у найбільш розвинених регіонах активно діючих організованих злочинних груп (38 %); вкрай слабе залучення громадськості до спільної роботи щодо запобігання злочинності (35 %). За останні роки стали помітними нові процеси в розвитку організованої злочинності через її співпрацю з іноземним капіталом. Ці процеси полягають у тому, що українська організована злочинність розширює свою діяльність через легальні українські фінансові, комерційні та підприємницькі структури, які опираються на фінансову підтримку іноземного капіталу. Помітним є зміцнення зв'язків злочинних формувань з України із міжрегіональними і міжнародними кримінальними структурами. Для запобігання організованій злочинності необхідний вплив саме на ці фактори суспільного життя .

Таким чином, у контексті формування національної стратегії БДР особливої ваги набуває соціально-економічний аспект цього явища. Тільки шляхом аналізу ключових соціальних та економічних параметрів БДР можна з'ясувати істинний стан відповідного сектору суспільних відносин, встановити закономірності його функціонування, сформулювати реалістичний концепт його розвитку. Соціально-економічні показники БДР лежать в основі кореспондуючих планів, програм, проектів та й, взагалі, усіх масштабних заходів, спрямованих на запобігання дорожньо-транспортного травматизму. І від того, наскільки точно визначені (обраховані) перші, безпосередньо залежить ефективність останніх. Адже саме соціально-економічна характеристика БДР зумовлює постановку стратегічних цілей, вибір напрямів їх реалізації, зміст необхідних управлінських заходів, обсяги та структуру пов'язаних з ними витрат .

Будь-які похибки при оцінці соціально-економічних передумов прийняття управлінських рішень, зокрема у сфері БДР, мають дуже високу ціну. Часто-густо їх наслідками стають недостовірне прогнозування (хибні вихідні дані завжди тягнуть за собою помилковість кінцевого прогнозу), низька якість перспективних планів (не усвідомлюючи істинних масштабів проблеми, неможливо створити по-справжньому ефективний механізм її розв'язання), дисбаланси ресурсного

забезпечення (за браком об'єктивної інформації про соціоекономічний аспект планованих заходів їх кошторис розраховується нераціонально, а фінансові потоки поміж ними розподіляються безсистемно), послаблення адміністративного контролю (в умовах збідненої чи спотвореної «базисної» емпірики розмиваються критерії ефективності цільових програм, що суттєво ускладнює поточний та підсумковий контроль за їх виконанням). Зрештою руйнується архітектоніка всієї стратегії: розроблювані плани не задовольняють потреб практики, вжиті заходи не приносять відчутних результатів, й без того обмежені ресурси витрачаються марно. У зв'язку з цим існує нагальна необхідність у чіткому визначенні соціально-економічних параметрів, котрі характеризують стан БДР та результативність відповідного напрямку державної політики. Поза всяким сумнівом, головною соціальною характеристикою БДР є кількість загиблих та поранених унаслідок ДТП.

Найбільш розповсюдженими причинами ДТП з постраждалими в Україні за офіційними даними є перевищення безпечної швидкості (приблизно кожен третій випадок), порушення правил маневрування (приблизно кожен п'ятий випадок), порушення правил проїзду перехрест'я (приблизно кожен десятий випадок), недодержання дистанції (приблизно кожен десятий випадок), порушення правил проїзду пішохідних переходів (приблизно кожен п'ятнадцятий випадок). Найбільш розповсюдженими причинами смертності в результаті ДТП в Україні за офіційними даними є перевищення безпечної швидкості (приблизно кожен другий випадок), порушення правил маневрування (приблизно кожен сьомий випадок), виїзд на смугу зустрічного руху (приблизно кожен чотирнадцятий випадок), перехід у невстановленому місці (приблизно кожен сімнадцятий випадок), перевищення встановленої швидкості (приблизно кожен двадцятий випадок). За останні п'ять років доволі суттєво збільшилось кількість ДТП з постраждалими та ДТП з загиблими в результаті перевищення безпечної швидкості (тобто швидкості, за якої водій має змогу безпечно керувати транспортним засобом та контролювати його рух у конкретних дорожніх умовах).

Таким чином, ураховуючи недосконалість механізмів збору інформації про наслідки ДТП та обумовлений цим високий рівень латентної віктимності, реальне відставання України від провідних європейських держав імовірно є ще більшим. Так, в силу низки організаційних проблем у вітчизняній системі обліку ДТП (а отже, й у національній системі статистики) не відображаються дані про постраждалих, які звернулися за медичною допомогою через декілька днів після оформлення ДТП, не завжди беруться до уваги відомості про осіб, які померли в лікувальних закладах протягом 30 діб з моменту аварії. Викладене дає експертам привід стверджувати, що фактична кількість загиблих унаслідок ДТП перевищує офіційно декларовану на 5-10 %, кількість поранених – на 40-60 %.

Така невтішна статистика – закономірний наслідок відсутності планомірного підходу до вирішення проблем транспортної безпеки. За роки незалежності в Україні так і не була розроблена національна стратегія підвищення БДР, що зумовило безсистемність і малоефективність величезного масиву організаційно-правових заходів, котрі здійснювались протягом останніх десятиліть. Деякі успіхи (як-то зменшення дорожнього травматизму, створення патрульної поліції) є результатом поодиноких акцій, орієнтованих на посилення примусового тиску та не охоплені єдиним стратегічним задумом. Відтак, вони практично завжди носять нестабільний, швидкоплинний характер.

Окреслена ситуація вимагає впровадження багаторівневої системи стратегічного планування запобігання кримінальним правопорушенням, яка б функціонувала на засадах міжгалузевої та міжрегіональної координації, ґрунтувалася на стрункій єдності прогностичних, планових і програмних документів, передбачала можливість комплексної оцінки результатів криминологічної діяльності в сфері БДР та експлуатації автомобільного транспорту.

Поряд із загальними показниками дорожньо-транспортного травматизму, важливу роль у визначенні цілей і пріоритетів державної політики БДР відіграє інформація про вікові, гендерні, професійні та інші соціальні ознаки громадян, постраждалих унаслідок ДТП. Як свідчать останні дослідження, між соціальними рисами індивіда та його ризиками у сфері дорожнього руху існують сталі кореляційні зв'язки. Доведено, зокрема, що серед представників різних суспільних груп спостерігається неоднаковий рівень смертності. Різною є кількість травмованих, відрізняється й тяжкість отриманих ушкоджень.

Крім того, на думку соціологів, профілактична робота з основними соціальними групами потребує диференційованого підходу. Адже доволі часто методи, які дали позитивний ефект на рівні однієї такої групи, виявляються абсолютно недієвими стосовно іншої. Усе це дозволяє

вважати, що ефективність стратегії підвищення БДР істотним чином залежатиме від того, наскільки повно нею буде врахована специфіка окремих прошарків (груп) суспільства.

З огляду на свою безперечну значущість, категоріальні соціоекономічні параметри учасника дорожнього руху мають обов'язково враховуватись при формуванні та реалізації відповідних напрямів державної політики. По-перше, це дозволить максимально чітко окреслити коло об'єктивних передумов дорожньо-транспортного травматизму; по-друге, – сприятиме параметричному «збагаченню» (а отже й підвищенню достовірності) кримінологічних методик прогнозування стану БДР; по-третє – забезпечить ув'язку та комплексне вирішення проблем, які перебувають «на стику» економічної, соціальної, освітньої, транспортної та інших сфер суспільної життєдіяльності; по-четверте, – дасть змогу розробити додаткові критерії оцінки якості галузевого запобігання; по-п'яте, – підвищить ефективність запобіжних рішень. В умовах суворой детермінованості макроекономічних показників рівнем організації дорожнього руху особливої ваги набуває «вартісний» аспект його безпеки. Адже тільки на основі чіткого визначення обсягів матеріальної шкоди (тобто, умовної вартості) дорожньо-транспортних пригод можна судити про рентабельність окремих профілактичних заходів та, загалом, – про ефективність кореспондуючого напрямку кримінологічної політики.

Питання «вартості» ДТП не знаходить належного відображення ні в програмних документах, ні в тематичних наукових доробках. Залишається нез'ясованим загальний обсяг збитків, обумовлених аварійністю. Не визначена допоки й структура кореспондуючих витрат. Поодинокі дослідники, які все-таки намагаються охарактеризувати економічний аспект безпеки дорожнього руху, оперують надто узагальненими та умовними даними, малопридатними для подальших прикладних розрахунків.

В умовах недостатньої визначеності економічних параметрів БДР постає нагальна потреба у розробці та запровадженні дієвих методик оцінювання «вартості» ДТП. Означені методики повинні: а) охоплювати всі, без винятку, наслідки ДТП, придатні для «монетарної калькуляції», незалежно від того, яким чином, де і коли вони проявляються; б) усебічно враховувати вплив фонових економічних процесів; в) ґрунтуватися на якомога ширшому колі інформаційних джерел, серед яких важлива роль має належати обліковим базам суб'єктів страхової діяльності (компаній, організацій, тощо); г) забезпечувати безперервну кореляцію статистичних показників по мірі надходження додаткових даних; д) розкривати залежність обсягів матеріальної шкоди ДТП від їхнього характеру та обставин виникнення (як уявляється, саме ця інформація повинна лежати в основі економічного обґрунтування заходів цільових програм БДР).

На жаль, сьогодні в Україні кримінологічна система прогнозування та планування допоки не створена. Аналіз стану БДР проводиться за методиками, успадкованими ще з радянських часів. Суб'єкти статистичної звітності діють розрізнено та розкоординовано, бракує узгодженості й серед їхніх структурних ланок. Як наслідок, по одним напрямам діяльності інформація може дублюватися, а по іншим – бути лише уривковою. Глибина аналітичної «проробки» дуже далека від потрібного рівня: десятиліттями поспіль стан БДР оцінюється за вузьким колом параметрів (здебільшого підраховується загальна кількість автоаварій та їх жертв), неспроможних дати всебічне уявлення про соціально-економічний аспект БДР. Це, в свою чергу, обумовлює бідність «вихідного» статистичного масиву та поверховість розроблених на його основі концепцій (планів, програм) галузевого розвитку запобігання; по-п'яте, – підвищить ефективність запобіжних рішень.

Висновок: Окреслені проблеми носять взаємозалежний і взаємообумовлений характер. Відповідно, їх вирішення пов'язане з реалізацією широкого комплексу організаційно-правових заходів, спрямованих на вдосконалення механізмів транспортної статистики, визначення соціальних та економічних показників безпеки дорожнього руху, наближення вітчизняної системи обліку ДТП до загальноєвропейських стандартів. Першочерговими кроками в цьому напрямку повинні стати:

- запровадження ступеневої градації дорожньо-транспортних травм, а також методик оцінки тяжкості тілесних ушкоджень, адаптованих для використання «немедичним» персоналом;
- включення до державної статистичної звітності відомостей про причини автоаварій, структуру дорожнього травматизму, геронтологічні, гендерні та соціальні ознаки учасників ДТП;
- проведення спеціальних моніторингових досліджень, покликаних визначити масштаби соціально-економічних наслідків аварійності. Одержані результати мають обов'язково враховуватись при формуванні та реалізації державної політики БДР;
- посилення контролю за повнотою, своєчасністю та добросовісністю подання статистичної звітності в сфері БДР, налагодження тісної взаємодії між її основними суб'єктами сектору безпеки: органами поліції, судами, страховими компаніями, закладами охорони здоров'я.

Таким чином, наявність цих тенденцій свідчить про серйозні проблеми в організації та здійсненні криминологічної політики у сфері БДР та експлуатації автомобільного транспорту. Запобіжні заходи розробляються неплановірно, без чіткого уявлення про їх результативність, економічну доцільність або можливий сукупний ефект. Мало враховується зарубіжний досвід, а головна роль відведена примусу, котрий майже вичерпав свій превентивний потенціал. Водночас, найбільш прогресивні форми профілактичної діяльності часто-густо лишаються незатребуваними.

Поза сумнівом, ліквідувати окреслені недоліки можливо тільки у рамках цілеспрямованої політики, котра б ґрунтувалась на засадах плановості, комплексності, послідовності, соціально-економічної обґрунтованості. З цією метою запобігання кримінальним правопорушенням у сфері БДР та експлуатації автомобільного транспорту має бути оголошено стратегічним пріоритетом забезпечення БДР, а відповідний напрям діяльності – знайти відображення в державній політиці, транспортному законодавстві, актах галузевого планування, а також у політичних рішеннях керівництва держави.

Список використаних джерел:

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3-х кн. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. 424 с. С. 183.
2. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с. С. 180.
3. Парнюк М. А. Принцип детермінізму в системі матеріалістической діалектики. Київ, 1972. 84 с. С. 10.
4. Профілактика злочинів : підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Гі́да та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ : Аті́ка, 2011. 720 с.
5. Тимошенко В.І. Детермінуючі фактори протиправної поведінки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 6 (червень). С. 94–100.
6. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Харьков : «Право», 2003. 512 с.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 34

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.26>**РИМАРЧУК О. В.****ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛУ ДІЗНАННЯ ЯК СУБ'ЄКТА ДОКАЗУВАННЯ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ****THE ACTIVITIES OF THE INQUIRY UNIT AS A SUBJECT OF EVIDENCE
IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

У статті проаналізовано діяльність підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі, узагальнено нормативно-правове розуміння відповідного явища, окреслено його законодавчі підстави, виокремлено кримінальне процесуальне значення відповідного процесу з загального розуміння цього інституту.

Установлено, що процес доказування в досудовому розслідуванні кримінальних проступків має критично важливе значення, використовується як інструмент досягнення завдань кримінального процесу. Водночас, зауважується, що в сучасному розумінні, даний інститут має спрощені елементи, що чітко визначені Кримінальним процесуальним кодексом України.

Разом із тим, диференційовано розуміння правового (кримінального процесуального) статусу посадової особи відповідного підрозділу, а також указанного структурного утворення загалом. При цьому зазначається, що Кримінальний процесуальний кодекс України містить певні особливості нормативної диференціації прав, повноважень та обов'язків підрозділу дізнання, керівника підрозділу дізнання (а за його відсутності – керівника органу досудового розслідування), а також безпосередньо дізнавача (чи особи, уповноваженої на здійснення дізнання).

Автором обґрунтовується, що діяльність підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі полягає в необхідності збору всієї процесуально значущої для досудового розслідування інформації, належне її закріплення в указаній Кримінальним процесуальним кодексом України процесуальній формі, а також забезпечення швидкості, повноти, неупередженості та правомірності прийняття всіх рішень та проведення всіх без виключення слідчих (розшукових) дій, котрі передбачені в досудовому розслідуванні кримінального проступку.

Особливість діяльності підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі, полягає в можливості спеціально уповноваженого суб'єкта збору доказових даних, до моменту внесення відомостей до Єдиного державного реєстру досудових розслідувань.

Перспектива подальших наукових пошуків полягає в можливості надання характеристики процедурі обрання запобіжних заходів, як засобів забезпечення кримінального провадження під час здійснення досудового розслідування кримінальних проступків.

Ключові слова: дізнання, євроінтеграція, докази, доказування, кримінальний процес, Україна, правоохорона.

The article analyzes the activities of the inquiry unit as a subject of evidence in criminal proceedings, summarizes the regulatory understanding of the relevant phenomenon, outlines its legislative grounds, identifies the criminal procedural significance of the relevant process from the general understanding of this institution.

It has been established that the process of proving criminal offenses in the pre-trial investigation of criminal offenses is critically important and is used as a tool to achieve the objectives of the criminal process. At the same time, it is noted that in the modern sense, this institution has simplified elements that are clearly defined by the Criminal Procedure Code of Ukraine.

At the same time, the understanding of the legal (criminal procedural) status of the official of the relevant unit, as well as the specified structural entity as a whole, is differentiated. At the same time, it is noted that the Criminal Procedure Code of Ukraine contains certain features of the normative differentiation of the rights, powers and obligations of the inquiry unit, the head of the inquiry unit (and in his absence – the head of the pre-trial investigation body), as well as the investigator directly (or the person authorized to carry out the inquiry).

The author justifies that the activity of the inquiry unit as a subject of evidence in the criminal process is the need to collect all procedurally significant information for pre-trial investigation, its proper consolidation in the procedural form specified by the Criminal Procedure Code of Ukraine, as well as ensuring the speed, completeness, impartiality and legitimacy of all decisions and carrying out all investigative (inquiry) actions without exception, which are provided for in the pre-trial investigation of a criminal offense.

The peculiarity of the activity of the inquiry unit as a subject of evidence in criminal proceedings is the possibility of a specially authorized subject of collecting evidence, until the moment of entering information into the Unified State Register of Pre-Trial Investigations.

The prospect of further scientific research is the possibility of providing characteristics of the procedure for choosing preventive measures as a means of ensuring criminal proceedings during the pre-trial investigation of criminal offenses.

Key words: *inquiry, European integration, evidence, proof, criminal process, Ukraine, law enforcement.*

Актуальність тематики. Важливим завданням на шляху становлення правової держави є зміцнення законності, забезпечення дотримання прав людини під час провадження у кримінальних справах. Соціально-економічні перетворення останніх років і процес реформування кримінального судочинства надали потужний імпульс об'єктивній необхідності дослідження важливих питань кримінально-процесуального доказування, зокрема ролі у ньому органів дізнання.

Органи дізнання залишаються чи не найпершою і найближчою інстанцією, куди особа може звернутись за реальною, швидкою допомогою для захисту своїх прав. Найчастіше з-поміж усіх правоохоронних органів, що виконують функцію протидії злочинності, міліція та інші органи дізнання, в силу відомих причин, першими дізнаються про подію злочину й мають закріпити її сліди та вжити заходів, які б дозволили розкрити злочин і встановити істину. Тому за загальним правилом дізнання передуює досудовому слідству. Статус і процесуальна форма діяльності органів дізнання мають відповідати вимогам суспільства.

З огляду на це, згідно з вимогами Конституції України, назріла проблема реформування й оновлення кримінально-процесуального законодавства, а саме в частині діяльності органу дізнання як суб'єкта доказування. Розглядаючи дану проблему, необхідно, перш за все, зупинитися на питанні щодо процесуальної функції, яку виконує орган дізнання, тому що від вирішення цієї функції безпосередньо залежить його діяльність у досудових стадіях кримінального процесу.

До проблем визначення повноважень органу дізнання як суб'єкта доказування у науці кримінального процесу звертались такі вчені як: Ю.П. Аленін, О.В. Баулін, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, Г.Ф. Горський, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, О.В. Капліна, В.О. Коновалова, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Нор, М.А. Погорєцький, В.І. Сліпченко, В.М. Тertiшник, Л.Д. Удалова та інші. Водночас, звертаючи увагу на значний науковий доробок указаних авторів, слід підкреслити, що сучасні тенденції в галузі кримінального процесуального законодавства, триваюча збройна агресія, а також динамічність законодавчого процесу та прискорена європейська інтеграція України зумовлюють необхідність дослідження відповідного процесу наново.

Метою статті є аналіз діяльності підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі. Це в свою чергу зумовлює необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань, як: 1. Узагальнення наукового розуміння процесу доказування, як складової інституту досудового розслідування; 2. Окреслення нормативно-правового підґрунтя здійснення доказування підрозділом дізнання та його посадовими особами; 3. Аргументація кола проблемних питань, що виникають під час діяльності підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі та окреслення шляхів їх розв'язання.

Об'єктом статті виступають суспільні відносини, в сфері доказування.

Предметом дослідження є діяльності підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу статті. *Дізнання* – це одна із форм досудового розслідування, що полягає у проведенні органом дізнання й уповноваженими ним службовими особами (дознавачами) процесуальних дій зі встановлення обставин злочину і винних у його вчиненні осіб, а також прийнятті відповідних рішень у кримінальному провадженні з метою досягнення завдань кримінального процесу [1, с. 139]. Відповідно, даний процес характеризується як такий, що цілком і повністю спрямовується на забезпечення справедливого та неупередженого, а також повного та законного судового процесу.

Дослідники, попередньо зазначали, що між формами досудового розслідування – слідством і дізнанням немає принципових розбіжностей, оскільки вони спрямовані на виконання завдань кримінального судочинства, а загальні умови досудового слідства поширюються і на дізнання, за винятком окремих положень [2, с. 387]. Так, наприклад, відповідно до законодавства підрозділ дізнання не має права здійснювати досудове розслідування злочину, або для вчинення тих чи інших процесуальних дій, а також прийняття рішень, обов'язковим є погодження прокурора.

Водночас, ми аргументуємо, що не можна отождествлювати діяльність підрозділу дізнання із дізнанням. Дізнання – одне із повноважень підрозділу дізнання, тому є більш вузьким поняттям. Однак цей вид кримінальної процесуальної діяльності реалізується виключно дізнавачами (або ж особами, котрі в порядку визначеному законодавством України здійснюють дізнання), тоді як інші повноваження органу дізнання (види його діяльності) можуть бути здійснені й іншими посадовими особами органу дізнання.

На думку М. Романова та О. Кобзаря, здійснення дослідження підстав та процесуально-го порядку проведення процесуальних дій до внесення відомостей до ЄРДР під час здійснення дізнання неможливе без попереднього визначення поняття терміну «процесуальні дії», значення якого наразі не міститься в статті 3 КПК України, попри те, що законодавець цей термін використовує неодноразово, зокрема і в тих статтях, які прямо чи опосередковано регламентують здійснення дізнання (пункт 10 частини першої статті 3; частина перша статті 5, частина перша статті 28; пункт 4 частини другої статті 36; частина друга статті 41; пункт 3 частини другої статті 99; частина перша статті 103; частина друга статті 113; частина перша статті 137; пункт 7 частини першої статті 137; пункт 3 частини першої статті 141; частина друга статті 280; частина третя статті 318; частина друга статті 484; частина друга статті 499; стаття 520 та ін.) [3].

Окрім провадження слідчих (розшукових) дій, при провадженні дізнання застосовується і такий спосіб збирання доказів як витребування різного роду предметів та документів, які мають значення для справи. Частиною четвертою статті 40-1 (Дізнавач) Кримінального процесуального кодексу України дізнавача наділено правом, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, бути самостійним у своїй процесуальній діяльності. На органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи покладено обов'язок виконувати законні вимоги та процесуальні рішення дізнавача. Поряд із цим, частина друга статті 97 (Збирання доказів) Кримінального процесуального кодексу України передбачає, що сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом [4].

Однак законодавець не визначив порядок реалізації цього права. Тому необхідний розгляд проблемних питань витребування предметів та документів під час провадження дізнання. Пояснюється це тим, що у працях О.В. Бауліна, В.В. Вапнярчука, М.В. Джиги, В.В. Ліпинського, Л.М. Лобойко, С.І. Лук'янця, С.М. Стахівського, В.Т. Тertiшника, Л.В. Юрченко та інших науковців з проблем діяльності органів дізнання ці питання не досліджувалися.

До вказаного способу збирання доказів доцільно вдаватися, якщо: 1) точно відомо, що у певної особи зберігається предмет або документ, який цікавить особу, що провадить дізнання; б) обстановка, в якій він зберігається, не має доказового значення або вона мала таке значення раніше, але початковий зв'язок об'єкта з обстановкою вже порушено перебігом події; в) відсутні підстави до побоювання, що у період між направленням вимоги і доставкою предмета чи документа останні можуть бути умисно або з необережності перекручені чи знищені [5, с. 76].

Застосування цього способу одержання доказів неможливе у тому випадку, коли є підстави вважати, що посадові особи, підприємства або організації зацікавлені у приховуванні або перекручуванні інформації, що відбита в документах. Якщо такі підстави є, необхідно провести виїмку документів [6, с. 230–234].

Витребування особою, яка провадить дізнання, предметів та документів, що можуть встановити необхідні у кримінальному провадженні фактичні дані, включає в себе такі дії:

1. Складання та направлення письмової вимоги про надання певних предметів та документів до відповідних підприємств, установ, організацій, посадових осіб, громадян;
2. Виконання вимоги та надання витребуваного предмета та документа;
3. Отримання особою, яка провадить дізнання, предмета або документа.

Ми підтримуємо думку С. Стахівського, що запит має бути тільки письмовим, копія запиту повинна залишатися в матеріалах кримінального провадження і відразу стає зрозумілим як цей предмет чи документ потрапив до нього. Про необхідність письмового запиту може свідчити й та обставина, що в особи має залишитись якийсь слід про те, що певний документ чи предмет вона передала органу досудового розслідування. Особливо це стосується випадків, коли особа матеріально чи в іншому вигляді відповідальна за вказані предмети чи документи [7, с. 45].

Висновки. У статті проаналізовано діяльність підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі, узагальнено нормативно-правове розуміння відповідного явища, окреслено його законодавчі підстави, виокремлено кримінальне процесуальне значення відповідного процесу з загального розуміння цього інституту.

Установлено, що процес доказування в досудовому розслідуванні кримінальних проступків має критично важливе значення, використовується як інструмент досягнення завдань кримінального процесу. Водночас, зауважується, що в сучасному розумінні, даний інститут має спрощені елементи, що чітко визначені кримінальним процесуальним кодексом України.

Разом із тим, диференційовано розуміння правового (кримінального процесуального) статусу посадової особи відповідного підрозділу, а також вказаного структурного утворення загалом. При цьому зазначається, що Кримінальний процесуальний кодекс України містить певні особливості нормативної диференціації прав, повноважень та обов'язків підрозділу дізнання, керівника підрозділу дізнання (а за його відсутності – керівника органу досудового розслідування), а також безпосереднього дізнавача (чи особи, уповноваженої на здійснення дізнання).

Автором обґрунтовується, що діяльність підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі полягає в необхідності збору всієї процесуально значущої для досудового розслідування інформації, належне її закріплення в указаній Кримінальним процесуальним кодексом України процесуальній формі, а також забезпечення швидкості, повноти, неупередженості та правомірності прийняття всіх рішень та проведення всіх без виключення слідчих (розшукових) дій, котрі передбачені в досудовому розслідуванні кримінального проступку.

Особливість діяльності підрозділу дізнання як суб'єкта доказування у кримінальному процесі, полягає в можливості спеціально уповноваженого суб'єкта збору доказових даних, до моменту внесення відомостей до Єдиного державного реєстру досудових розслідувань.

Перспектива подальших наукових пошуків полягає в можливості надання характеристики процедури обрання запобіжних заходів, як засобів забезпечення кримінального провадження під час здійснення досудового розслідування кримінальних проступків.

Список використаних джерел:

1. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України : [підруч.]. К. : ПАЛИВОДА А. В., 2007. 352 с.
2. Кримінально-процесуальне право України : [підруч.] / за заг. ред. Ю. П. Алєніна. Х. : Одісєй, 2009. 816 с.
3. Організаційно-правові, адміністративні та кримінальні процесуальні аспекти діяльності підрозділів дізнання Національної поліції України: монографія / М. Ю. Романов, О. Ф. Кобзар. Кропивницький : Донецький державний університет внутрішніх справ. Київ : 7БЦ, 2022. 540 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
5. Іщенко В. Способи збирання доказів у кримінальному процесі України. *Право України*. 2000. № 10. С. 75–78.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Украины : науч.-практ. коммент. / под общ. ред. В. Т. Маляренко, Ю. П. Аленина. Х. : Одиссей, 2003. 456 с.
7. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : [монографія]. К. : НАВСУ, 2005. 272 с.

СЕРДЮК В. П., СЕРДЮК Є. В.,
ТЕРЕЩЕНКО А. Л., ФАСТ О. О.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК В АВІАЦІЙНИХ ПОДІЯХ

CAUSAL RELATIONSHIP IN AVIATION EVENTS

Стаття присвячена дослідженню актуального питання встановлення та доведення причинного зв'язку в авіаційних подіях у кримінальному провадженні України. Тому що, теорія і практика потребують додаткових аргументів щодо необхідності законодавчого закріплення цього філософського поняття, що викликає дискусії у теорії та практиці.

Аналіз слідчої, судової практики щодо встановлення причинного зв'язку у кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом свідчить про наявну проблему законодавчого закріплення даного поняття яке з давніх давен у вітчизняній теорії кримінального права є елементом об'єктивної сторони кримінальних правопорушень з наслідками визначених законом.

Дискусійним є питання щодо відношення даного поняття до філософської категорії та необхідності введення його у кримінальний блок, кримінальний та процесуальний кодекси.

Метою даного дослідження є здійснення аналізу сучасного вітчизняного законодавства, судової практики авіаподій, міжнародний законодавчий та правозастосовчий досвід щодо процедури використання кримінальним провадженням філософського поняття причинності та рівень доказування існування причини авіаподії у кримінальних правопорушеннях. Зробити висновки та запропонувати шляхи вирішення існуючих проблем.

Доведено, що законодавча вітчизняна практика не закріплює поняття причинного зв'язку, його ознаки у кримінальному праві та обов'язкового встановлення даного елементу об'єктивної сторони кримінального правопорушення з наслідками і зокрема, авіаційної події процесуально, ведучими кримінального провадження.

Встановлено, що міжнародна та європейська судова практика також не закріплює дане поняття у кримінальному праві та необхідності його доказування у кримінальному процесуальному праві.

Запропоновано звернутися до комітету з правоохоронної діяльності Верховної Ради України з проханням на предмет розгляду питання про внесення змін до Кримінального кодексу України де закріпити: причинний зв'язок як кримінально-правову категорію, що визначає наявність необхідного кримінального діяння яке неминуче стало причиною наслідків визначених нормами кримінального кодексу України.

Ключові слова: поняття та ознаки причинного зв'язку у кримінальному праві, необхідність його доведення у кримінальному провадженні, вітчизняний та міжнародний законодавчий досвід врегулювання причинності у кримінальному праві та процесі.

© СЕРДЮК В. П. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін (Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»)

© СЕРДЮК Є. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін (Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»)

© ТЕРЕЩЕНКО А. Л. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін (Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»)

© ФАСТ О. О. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін (Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна»)

The article is devoted to the study of the topical issue of establishing and proving a causal relationship in aviation events in the criminal proceedings of Ukraine. since theory and practice need additional arguments regarding the necessity of legislative consolidation of this philosophical concept. which causes debate in theory and practice. The analysis of investigative and judicial practice regarding the establishment of a causal connection in criminal offenses with material composition indicates the existing problem of legislative consolidation of this concept, which has long been an element of the objective side of criminal offenses with the consequences defined by this law in the domestic theory of criminal law. The issue of the relationship of this concept to the philosophical category and the need to introduce it into the criminal block (criminal and procedural codes) is debatable. The purpose of this study was to analyze modern domestic legislation, judicial practice, international legislative and law enforcement experience regarding the procedure for using the philosophical concept of causation in criminal proceedings and the level of proof of the existence of the cause of an air accident in criminal offenses. Draw conclusions and propose solutions to existing problems. It has been proven that domestic legislative practice does not establish the concept of causation, its signs in criminal law, and the mandatory establishment of this element of the objective side of the criminal offense with its consequences, and in particular, the aviation event, by the leaders of the criminal proceedings. It was established that international and European judicial practice also does not establish this concept in criminal law and the need to prove it in criminal procedural law. It is proposed to turn to the Committee on Law Enforcement of the Verkhovna Rada of Ukraine with a request for consideration of the issue of amendments to the Criminal Code of Ukraine where to enshrine: causal connection as a criminal-law category that determines the presence of a necessary criminal act that inevitably became the cause of the consequences defined by the norms of criminal law Code of Ukraine.

Key words: *concepts and signs of causation in criminal law, the need to prove it in criminal proceedings, domestic and international legislative experience of regulating causation in criminal law and procedure.*

Постановка проблеми. Значення поняття причинного зв'язку в авіаційних подіях, його ознаки та необхідність законодавчого закріплення у кримінальних правопорушеннях з матеріальним складом. Необхідність законодавчого закріплення його давно є предметом запеклих дискусій у юридичних колах.

Мета публікації. Проаналізувати сучасне вітчизняне законодавство, судову вітчизняну та європейську практику, міжнародний законодавчий та правозастосовчий досвід щодо процедури використання кримінальним провадженням філософського поняття причинності та рівень доказування існування причини авіаподії у кримінальних правопорушеннях. Зробити висновки та запропонувати шляхи вирішення існуючих проблем.

Виклад матеріалу.

Вступ. В юридичному середовищі з давніх часів та до сьогодні ідуть дискусії з приводу використання у кримінальному праві філософського поняття причинного зв'язку. За цей час вченими напрацьовано ряд теорій причинності та запропоновані шляхи їх удосконалення які можна умовно розділити на три напрямки: перший-це поняття необхідно ввести у кримінальне право та законодавчо закріпити його як складову об'єктивної сторони кримінального правопорушення (проступка, злочину); другий – приклад використання філософського поняття у кримінальному праві може поширитись на використання у кримінальному праві інших не кримінально-правових понять, що призведе до послаблення кримінально-правових позицій у юриспруденції; третій – пропонує взагалі, не враховувати дане поняття у кримінальному праві як таке що є історично надуманим вченими і практиками;

Основний матеріал. Проведені нами наші прикладні дослідження привели до висновку про необхідність внесення змін у КК України де закріпити причинний зв'язок як кримінально-правову категорію, що визначає наявність необхідного причинного зв'язку між протиправним діянням особи які неминуче призвели до наслідків визначених нормами кримінального кодексу України.

Одночасно, з метою підсилення рівня процесуальної відповідальності у ст. 91 КПК України (обставини які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні) у ч. 1 додати п. 8 та

викласти його у такій редакції: «обставини які підтверджують наявність кримінального діяння та причинного зв'язку з наслідками»[1. с.146].

Аналіз досліджень і публікацій по цій проблематиці дає підстави зробити висновок про те, що є достатня кількість фундаментальних та прикладних наукових досліджень причинного зв'язку у філософії та кримінальному праві. Але, не достатньо це питання вивчене у напрямку авіаційних кримінальних правопорушень яким приділяли уваги такі вчені як: В.П. Сердюк, Є.В. Сердюк, А.Л. Терещенко, О. О.Фаст., О. М. Балинець, О. І. Мотлях, Ю. В. Корнєєв, Ю. А. Задорожний, В. П. Верченко, А. С. Бичков та інші. Але, теорія і практика потребують додаткових наукових досліджень, висновків та пропозицій у цьому напрямку.

Загальні правові положення. Авіаподія на території України чи іншої держави, з участю вітчизняного повітряного судна є складною, швидкоплинною обставиною пов'язаною з співпаданням технічних, природних та людських факторів. Секундний чи коротко хвилинний перебіг її створює великі труднощі для виявлення, вилучення та дослідження фактичних даних необхідних для процесуального закріплення їх причини та наслідків і надання судовому провадженню, як доказів. Процес розслідування таких подій потребує особливих, не типових підходів до вирішення процесуальних задач і зокрема, встановлення причинного зв'язку яким інколи заважають політичні та не врегульовані міжнародним правом обставини, що потребує постійного вдосконалення як вітчизняного так і міжнародного авіаційного права.

На міжнародному рівні діє Конвенція про міжнародну цивільну авіацію (Чиказька) яка укладена в 1944 році як основний документ міжнародного права, що регулює цивільні авіаперевезення. Вона регламентує міжнародні польоти цивільних повітряних суден у міжнародному і національному повітряному просторах задля забезпечення їхньої ефективності і безпеки. Конвенція стала базою формуванню нової галузі міжнародного права – міжнародного повітряного права. Україна та 192 держави входять до складу цієї організації яка має офіційну атрибутику «ІКАО». Відповідно до положень конвенції, та її основної мети, розслідування авіаційних подій держав-членів організації проводиться створеними державними органами які встановлюють лише технічну причину авіаподії без вини особи, що на наш погляд протирічить вітчизняним принципам доказування у кримінальному провадженні.

Тому, вітчизняний кримінальний цикл, матеріальне та процесуальне право України пов'язане з міжнародним авіаційним правом, учасником та розробником яких є наша країна, створюють систему самостійних кримінальних правових та процесуальних законодавчих актів для регламентування взаємовідносин у галузі авіації. Наприклад, розслідування катастрофи рейсу МН-17 під Донецьком і т. д. Україна є членом міжнародної організації яка є базою формуванню нової галузі міжнародного права – міжнародного повітряного права. Тобто, авіаційне право у системі кримінального блоку є самостійним, законодавчо виділеним та врегульованим інститутом. А, згідно розроблених положень науки теорії держави і права є необхідними теоретичного обґрунтування правового інституту, яким врегульована група однорідних суспільних відносин щодо розслідування авіаційних подій та відокремлених від іншої групи процесуальних норм, що врегульовують розслідування кримінальних правопорушень у кримінальному провадженні.

Це питання потребує додаткового наукового дослідження, аналізу та відповідного висновку.

Згідно з положеннями Повітряного кодексу України авіаційна подія -це подія, пов'язана з експлуатацією повітряного судна, яка відбувається: у разі пілотованого повітряного судна у проміжок часу між посадкою будь-якої особи на борт повітряного судна з метою здійснити політ та часом, коли всі особи, які перебували на борту, залишили повітряне судно; у разі безпілотного повітряного судна з часу, коли повітряне судно готове рушити з місця для виконання польоту, до часу його зупинки після завершення польоту та вимкнення головної силової установки, під час якої: а) будь-яка особа отримала тілесне ушкодження зі смертельним наслідком або тілесне ушкодження внаслідок: перебування в цьому повітряному судні; або безпосереднього контакту з будь-якою частиною повітряного судна, у тому числі частиною, що відділилася від повітряного судна. б) повітряне судно зазнає пошкодження або відбувається руйнування його конструкції, у результаті чого: порушується міцність конструкції, погіршуються технічні чи льотні характеристики повітряного судна, та звичайно потребується значний ремонт або заміна пошкодженого компонента повітряного судна.

Відповідно до цієї ж норми, авіаційні події розподіляються на: інцидент – це подія, крім авіаційної події, що пов'язана з експлуатацією повітряного судна і впливає або може вплинути на рівень безпеки його експлуатації; катастрофа – авіаційна подія з людськими жертвами, що

призвела до загибелі або зникнення безвісти когось із пасажирів, членів екіпажу або третіх осіб, а також у разі отримання ними тілесних ушкоджень зі смертельним наслідком під час: а) перебування у цьому повітряному судні; б) безпосереднього зіткнення з будь-якою частиною повітряного судна, включаючи частини, що відокремилися від цього повітряного судна; До катастроф також належать випадки загибелі когось із осіб, які перебували на борту, у процесі їх аварійної евакуації з повітряного судна.

У разі отримання тілесних ушкоджень, внаслідок яких протягом 30 діб з часу авіаційної події настала смерть, вони кваліфікуються як тілесні ушкодження зі смертельним наслідком (ст. 1 ч. 1 п.п. 4, 48, 49 Повітряного кодексу України).

КК України передбачає відповідальність за порушення правил безпеки руху повітряного транспорту, якщо це створило небезпеку для життя людей або настання інших тяжких наслідків, спричинили потерпілому середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження або заподіяли велику матеріальну шкоду, якщо вони спричинили загибель людей караються відповідно до цього кодексу (ст. 276 ч. 1, 2, 3 КК України).

Згідно п. 3 затверджених належним чином Авіаційних правил України "Загальні правила польотів у повітряному просторі України" авіаційні правила обов'язкові для виконання усіма фізичними та юридичними особами незалежно від форм власності та відомчої підпорядкованості, які провадять діяльність у галузі авіації та використання повітряного простору України [2, с. 1].

Тому, авіаційні події які підпадають під дію цією статті КК України є кримінальними правопорушеннями по яких проводиться досудове розслідування та судове провадження одночасно з технічним розслідуванням.

Особливе та важливе місце у цьому провадженні займає дослідження питання причинного зв'язку між порушенням правил польотів та наслідками їх порушення як складової об'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Необхідно зазначити, що правову базу технічного розслідування забезпечує міжнародна авіаційна організація ІКАО.

Сучасне законодавство кримінального циклу не закріплює поняття та ознаки причинного зв'язку, але підзаконним актом Правилами та порядку технічного розслідування авіаційних подій та інцидентів у цивільній авіації затверджені Постановою Кабміну № 610 від 20 травня 2022 року у п.1 встановлюються вимоги до технічного розслідування авіаційних подій, серйозних інцидентів, інцидентів, надзвичайних подій та пошкоджень повітряних суден на землі у цивільній авіації (далі – авіаційні події та інциденти) та спрямовані на підвищення рівня безпеки польотів шляхом забезпечення високого рівня ефективності, ретельності і якості розслідувань авіаційних подій та інцидентів з метою встановлення їх причин і вжиття заходів до запобігання таким авіаційним подіям та інцидентам у майбутньому.

Ці ж Правила п. 2, закріплюють поняття причини як дії, бездіяльності, обставини, умови або їх сукупність, що призвели до авіаційної події чи інциденту [3, с. 1].

Додаток 13 до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 року, визначає, що причинами авіаподії, які необхідно встановити, є дія, бездіяльність, обставини, умови або їх сукупність, що призвели до авіаційної події чи інциденту. Визначення причин не передбачає покладення вини чи встановлення адміністративної, цивільної чи кримінальної відповідальності. Також установлює, що процес розслідування авіаподії проводиться з метою запобігання авіаційним подіям, включає збирання й аналіз усієї наявної інформації, що стосується справи, якщо можливо визначення причини (причин), підготовку висновків і складання підсумкового звіту з наступними, якщо необхідно, рекомендаціями з безпеки польотів [4, с. 3–1].

Тобто, вітчизняне законодавство закріпило поняття причинного зв'язку у підзаконному акті, міжнародне право у Додатку 13 до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 року і це не приводить до негативних наслідків у вітчизняному та міжнародному авіаційному праві.

Таким чином, ці правові акти підтверджують нашу думку про необхідність закріплення поняття та ознак причинного зв'язку і у кримінальному блоці, матеріальному та процесуальному праві.

Аналіз судової практики. Аналіз 15 вироків по кримінальних провадженнях про порушення правил польотів з Єдиного державного реєстру судових рішень України щодо оцінювання судами доказів кримінальних правопорушень і зокрема, причинного зв'язку пов'язаних з авіаподіями можна зробити висновок про те, що питання причинного зв'язку виглядає таким чином: у 12, або 80% із них суди прямо не встановлювали причинний зв'язок між порушенням правил польотів пілотом літака та наслідками події (причиною шкодою), а їх оцінювання обмежувалися загальними судженнями. Факти які б, могли бути доказами стосовно підтвердження наявності

причинного зв'язку не наводяться. У 20%, або 5-и випадках суди не досліджували питання причинного зв'язку між порушенням правил та наслідками і вказують на причинний зв'язок між діями та наслідками. Тобто, відсутній єдиний підхід встановлення причини авіаподії, що суттєво впливає на кваліфікацію правопорушення та відповідальність винних осіб. Крім того, у вироків є норми без конкретизації їх значення для справи. Так, спираючись на Конституцію України суди не вказують яка норма врегульовує відносини вказані у справі [5, с. 1.]

Дослідивши 21 заключення висновків судово-медичних експертиз та висновків додаткової судово-медичної експертизи із цього ж вироку, у матеріалах Єдиного державного реєстру судових рішень України по справах про порушення працівником повітряного транспорту правил безпеки руху та експлуатації транспорту, що спричинило потерпілим середньої тяжкості і тяжкі тілесні ушкодження, а також спричинило загибель людей, можна зробити висновок про те, що в 2-х випадках, або 9% експерти зробили однозначний висновок про те, що смерть потерпілого знаходиться у прямому причинному зв'язку з тілесними ушкодженнями які мали виникнути під час авіаційної події. В інших 19 випадках, або 91% причинний зв'язок не згадувався або згадувався побічно про те, що тілесні ушкодження потерпілих могли виникнути в результаті авіаподії. Є випадки закриття кримінальної справи з загиблими без будь-якого обґрунтування, що залишає комплекс не вирішених питань щодо сторін і особливо, потерпілих такого провадження [5, с. 1].

Для підтвердження наших висновків надаємо два приклади із досліджених вироків: «Суд зазначив, що предметом дослідження і доказування у даному кримінальному провадженні є не лише причини, що безпосередньо призвели до падіння літака, але й відповідність дій пілотів правилам, що регулюють безпеку польотів та експлуатацію літака, наслідки, які настали в результаті авіакатастрофи, та причинно-наслідковий зв'язок між діями обвинувачених пілотів та негативними наслідками – загибеллю і травмуванням пасажирів». На наш погляд, суд зробив поверхневе оцінювання фактів та не дослідив важливе питання причини авіаподії.

Або: «Зважаючи на те, що висновком авіаційно-технічної експертизи від 25 жовтня 2010 року не встановлено прямого чи навіть опосередкованого причинного зв'язку саме між діями інспектора під час інспектування літака та авіакатастрофою, внаслідок якої сталася смерть двох людей, та ці дії неминуче до катастрофічних наслідків не призводили згідно висновку експерта, що є обов'язковою ознакою злочину, передбаченого ч. 3 ст. 276 КК України, суд вважає цілком обґрунтованою кваліфікацію дій підсудного за ч. 1 ст. 276 КК України [5, с. 1].

На думку авторів, суд не встановив причини авіаподії та прийшов до не обґрунтованої перекваліфікації кримінального правопорушення.

Наступний висновок суду такий: «Фактично його дії по підписанню відповідного сертифікату на дозвіл використання літака як учбово-тренувального, були на думку суду малозначними, оскільки перед польотами літака, літак повинен оглядатись технічним складом підприємства, під керівництвом начальника зміни, отримати дозвіл на польоти, який видавався не підсудним, сам інструктор також повинен був погодитись на виконання польотів саме цим літаком, та не міг не бачити що літак в повній мірі не відповідає вимогам літака для учбово-тренувальних польотів, відповідно висновку експерта та консультативного заключення причини катастрофи була не тільки пов'язана з діями підсудного щодо підписання висновку про дозвіл на польоти вказаним літаком, а сукупністю ще інших причин. Таким чином у суду не має підстав говорити лише про те, що причиною скоєння злочину були лише дії підсудного» [5, 1]. Тому, суд прийшов до висновку про існування декількох причин авіаподії і цим підтвердив свавільне ставлення до причинного зв'язку і відповідно до долі людей.

Отже, відсутня чіткість встановлення та доведення судами причинного зв'язку в авіаподіях приводить до розмитого рівня об'єктивності прийнятого рішення на якому обґрунтовується обвинувачення. Тому, є потреба практики законодавчо закріпити необхідність встановлення причинного зв'язку у кримінальних правопорушеннях з наслідками до яких відносяться і авіаподії.

Європейська практика судового розгляду цієї категорії справ також має проблеми з встановленням причин авіаподій.

Аналіз вироку Окружного суду Гааги свідчить про складність встановлення причини авіаподії у катастрофі літака рейс МН17 який був збитий 17 липня 2014 року та розбився в Україні, внаслідок чого загинули всі 298 осіб, які перебували на борту.

Так, суд вирішив, що до дня винесення цього вироку ніхто не з'ясував, хто відповідальний за цю трагедію. Ані результати всіх технічних розслідувань причин катастрофи МН17, ані кримінальне розслідування, ані комплексний судовий процес, який трансливався в прямому ефірі

та привернув увагу всього світу, не спонукали нікого пояснити та взяти на себе відповідальність. Тому невизначеність щодо причин і причин цієї катастрофи залишається. Це джерело розчарування для родичів, яке, за словами деяких, справді заважає їхньому процесу зцілення. Тому суд дуже серйозно врахує ці факти та обставини при призначенні відповідного покарання [6, с. 111].

Щодо одночасного технічного розслідування і значення його матеріалів для доказування вини, суд визначив: «...у випадку інциденту, пов'язаного з повітряним судном, стандартною практикою є залучення DSB; справді, розслідування таких інцидентів є статутним обов'язком DSB. Законодавці визнали, що розслідування Нідерландської ради безпеки (DSB) може збігатися з кримінальним розслідуванням. Суд ознайомлений з обмеженнями, встановленими Законом про ДСБ щодо використання такої інформації у кримінальній справі. Сам суд також посилався на це питання в судовому засіданні, і зміст цих документів не було розглянуто під час представлення матеріалів справи по суті в суді. Оскільки включення цього матеріалу до файлу могло вважатися процедурним недоліком, його було виправлено. Це зауваження не матиме жодних правових наслідків» [6, с. 41]. Тобто, суд не вирішив питання про те, чому згідно КПК держави Нідерландів факти встановлені службою технічного розслідування не можуть стати доказами, а лише матеріалами справи. На нашу думку, це питання потребує додаткового дослідження.

Аналізуючи вітчизняну та європейську судову практики щодо розгляду авіаподій, вітчизняний кримінальний цикл законодавства, Кримінальні кодекси зарубіжних країн: Азербайджанської республіки [7, с. 1]; Турецької республіки [8, с. 1]; ФРН [9, с. 1]; Нідерландів [10, с. 1]; можна зробити висновок про те, що нами не виявлені закріплені у них поняття причинного зв'язку у справах з матеріальним складом. Це питання потребує додаткового наукового дослідження.

Отже, відсутність законодавчого закріплення поняття причинного зв'язку та його ознак у КК України та зобов'язання уповноважених осіб досліджувати це питання у кримінальному провадженні негативно впливає на захист прав людини.

У теорії: слушна думка є вченого Я. В. Мочкош: «Причина не лише передусє наслідок у часі, але й шляхом переносу властивостей предмету і енергії діяння, обумовлює його виникнення і наявність; відображує реальні структурні, функціональні, динамічні та ін. особливості зв'язку діяння і об'єкта впливу, і на основі такого процесу в кримінальному праві практично сформувалась і діє в сучасну епоху “казуально-генетична” теорія причинного зв'язку. А, питання про ПЗ діянь і наслідків в сучасних багатофакторних техногенних процесах, в яких детермінантні зв'язки вивчає і наука ергономіка, можливо викласти окремо, а правникам доцільно зрозуміти діалектику такого феномена кримінального права» [11, с. 124].

Висновки: відсутність законодавчого закріплення причинного зв'язку у кримінальному блоці створює не справедливе упередження у кримінальному провадженні, заплутаність питань кваліфікації діяння, введення в оману широкого кола громадян крім учасників провадження, невинуватого затримку та втрати часу на необхідне подання об'єктивних фактів суду для оцінки та встановлення їх доказами.

На підставі наших досліджень, висновків ми **пропонуємо:** звернутися до комітету з правоохоронної діяльності Верховної Ради України з проханням на предмет розгляду питання про внесення змін до Кримінального кодексу України де закріпити: причинний зв'язок як кримінально-правову категорію, що визначає наявність необхідного кримінального діяння яке неминуче стало причиною наслідків визначених нормами кримінального кодексу України. Та, у ст. 91 ч. 1 п. 8 КПК України (обставини які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні) викласти у такій редакції: «обставини які підтверджують наявність кримінального діяння яке неминуче стало причиною наслідків».

Що, упередить негативні обставини викладені у наших висновках та збільшить рівень результативності кримінального провадження якості виконання завдань визначених у законі.

Список використаних джерел:

1. Терещенко А. Л., Сердюк В. П., Сердюк Є. В., Балинець О. М. Прикарпатський юридичний вісник. *Технічне розслідування та досудове слідство в авіаційних подіях*. Випуск 5(34), 2020. С. 146–150. Електронний варіант. Режим доступу: <http://pyuv.onua.edu.ua/index.php/pyuv/article/view/664>
2. Державна авіаційна служба України. Міністерство оборони України. Наказ від 6.02.2017 року. Про затвердження Авіаційних правил України "Загальні правила польотів у повітряному просторі України" Електронний варіант. Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/RE30522?an=28.c.1>

3. Кабінет Міністрів України Постанова від 20 травня 2022 р. № 610 Київ. Про затвердження Правил та порядку технічного розслідування авіаційних подій та інцидентів у цивільній авіації. Електронний варіант. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-pravil-ta-poryadku-tehnicznego-rozsliduvannya-aviacijnih-podij-ta-incidentiv-u-civilnij-aviaciyi-610-200522> с.1

4. Додаток 13 до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію від 07.12.1944 р. Розслідування авіаційних подій і інцидентів. Видання 11 від липня 2016 року. Замінює всі попередні видання. С. 3–1. URL: airspot.ru/library/book/ikao-prilozhenie-13-k-konventsii-o-c

5. Єдиний державний реєстр судових рішень України. Судові провадження щодо авіаційних подій. Вирок Бородянського районного суду від 03 квітня 2018 р.. Електронний варіант. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/> с.1

6. Вирок. Окружний суд Гааги. Суддівська колегія. Прокуратура No: 09 / 748004-19. Дата винесення рішення: 17 листопада 2022 року. Заочно. Електронний варіант. Режим доступу: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2022:14037&showbutton=true&keyword=09%252f748004-19&idx=1%2F> с.1

7. Кримінальний кодекс республіки Азербайджан Електронний варіант. Режим доступу: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/490277> с.1

8. Турецьке кримінальне право Закон № 5237. Дата прийняття: 26.09.2004. Електронний варіант. Режим доступу: <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html> с.1

9. Кримінальний кодекс Федеративної республіки Німеччини «Кримінальний кодекс у редакції, опублікованій 13 листопада 1998 року (BGBl. I ст. 3322), до якої останні зміни внесено статтею 4 закону від 4 грудня 2022 р. (BGBl. I ст. 2146)» Електронний варіант. Режим доступу: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html> с.1

10. Кримінальний кодекс. Королівства Нідерланди. Акт від 3 березня 1881 р. Електронний варіант. Режим доступу: <http://www.wetboek-online.nl/wet/Wetboek%20van%20Strafrecht.html> с.1

11. Мочкош Я. В. Про теорії причинного зв'язку в кримінальному праві. *Публічне право*. 2018. № 2(30). С. 124.

*Авторський колектив статті
вітає з днем народження колегу Галунька В. В.
Міцного здоров'я, плідної творчої діяльності
в оточенні надійних співробітників!*

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.28>

СЛЮСАРЧУК Х. Р., ШЕВЧУК М. І.

ОБРАННЯ ДО ОСОБИ У СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ОДНОГО З ПЕРЕДБАЧЕНИХ КПК УКРАЇНИ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЯК «ВИПАДОК» ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ

SELECTION OF PRECAUTIONARY MEASURES FOR A PERSON IN THE STAGE OF PRE-JUDICIAL INVESTIGATION AS A “FORTUITY” OF NOTIFYING A SUSPICION

У статті автори порушують актуальне для науки кримінального процесу та правозастосування питання про взаємозв'язок двох інститутів кримінального процесу: обрання запобіжних заходів у кримінальному провадженні та повідомлення про підозру крізь призму оскарження повідомлення про підозру у кримінальному провадженні. Зокрема, аналізуються так звані підстави повідомлення про підозру у кримінальному провадженні, які передбачені ст. 276 Кримінального процесуального кодексу України. Обрання до особи одного з передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України запобіжних заходів законодавцем визначається як підстава здійснення повідомлення про підозру згідно п. 2 ч. 1 ст. 276 Кримінального процесуального кодексу України. Автори статті на основі аналізу правової природи відповідного інституту кримінального процесу стверджують, що, незважаючи на довготривалу неможливість застосування відповідної норми права у практиці, обрання до особи одного з передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України запобіжних заходів на сьогодні може бути цілком застосовним «випадком» повідомлення про підозру у кримінальному провадженні. Відповідне уможливлення застосування п. 2 ч. 1 ст. 276 Кримінального процесуального кодексу України відбулось винятково завдяки внесенню законодавцем змін у відповідний кодекс та запровадження інституту оскарження повідомлення про підозру. Об'єднуючим «компонентом» відповідних інститутів кримінального процесу, зокрема: інституту повідомлення про підозру, інституту обрання запобіжного заходу та інституту скасування письмового повідомлення у кримінальному провадженні, є стандарт доказування «обгрунтована підозра». Не залишилась поза увагою авторів законодавча техніка формулювання ст. 276 Кримінального процесуального кодексу України. Автори піддають критиці використану законодавцем термінологію щодо визначення підстав повідомлення про підозру. Враховуючи результати дослідження правової природи термінологічних понять «випадок» та «підстава», автори стверджують, що на сьогодні законодавцем фактично не передбачено у Кримінальному процесуальному кодексі України підстави повідомлення про підозру. Підстава повідомлення про підозру у кримінальному провадженні може бути опосередковано виокремлена з тексту Кримінального процесуального кодексу України лише за результатами здійснення системного аналізу окремих його положень та врахування практики Європейського суду з прав людини, що, своєю чергою, не сприяє реалізації принципу правової визначеності на національному рівні.

Ключові слова: підстава, інститут кримінального процесу, випадковість, обгрунтована підозра, змагальність, скасування письмового повідомлення, слідчий суддя.

© СЛЮСАРЧУК Х. Р. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики (Львівський національний університет імені Івана Франка)

© ШЕВЧУК М. І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики (Львівський національний університет імені Івана Франка)

In the article, the authors raise the question of the relationship between two institutions of the criminal process, which is relevant for the science of criminal procedure and law enforcement: the selection of preventive measures in criminal proceedings and the notification of suspicion through the prism of the application of the appeal of the notification of suspicion in criminal proceedings. In particular, the so-called grounds for notification of suspicion of criminal proceedings, which are provided for in Art. 276 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, have been analyzed. The selection of one of the precautionary measures provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine to a person is defined by the legislator as the basis for the notification of suspicion according to cl. 2 p. 1 art. 276 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The authors of the article, based on the analysis of the legal nature of the relevant institution of the criminal process, claim that, despite the long-term impossibility of applying the relevant rule of law in practice, the selection of one of the precautionary measures provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine for a person today can be a fully applicable "fortuity" of a notification of suspicion in criminal proceedings. Corresponding enablement of the application of cl. 2 p. 1 art. 276 of the Criminal Procedure Code of Ukraine took place exclusively thanks to the changes made by the legislator to the relevant code and the introduction of the institution of appeal of the notice of suspicion. Standard of proof "reasonable suspicion" is the unifying "component" of the relevant institutions of the criminal process. The authors criticize the terminology used by the legislator in determining the grounds for reporting suspicion. Taking into account the results of the study of the legal nature of the terminological concepts "fortuity" and "basis", the authors claim that today the legislator does not actually provide a basis for reporting suspicion in the Criminal Procedural Code of Ukraine. The basis of the notification of suspicion in criminal proceedings can be isolated from the text of the Criminal Procedure Code of Ukraine only based on the results of a systematic analysis of its individual provisions and taking into account the practice of the European Court of Human Rights, which, in turn, does not contribute to the implementation of the principle of legal certainty at the national level.

Key words: *basis, institute of criminal process, accident, reasonable suspicion, adversarial, cancellation of written notice, investigating judge.*

Вступ. Інститут повідомлення про підозру у кримінальному провадженні від моменту набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (надалі – КПК) у 2012 році завжди перебував у полі активної уваги науковців та практиків. Численна кількість наукових публікацій присвячених дослідженню значення повідомлення про підозру у кримінальному провадженні, порядку здійснення такого повідомлення, аналіз його змісту та спроби запропонувати актуальне визначення цього поняття у доктрині кримінального процесу, є нічим іншим, як більш ніж достатнім доказом невичерпної актуальності цього інституту. Більше цього, на фоні активного дослідження науковою спільнотою повідомлення про підозру у кримінальному провадженні, можемо знайти, на перший погляд, досить радикальні думки практиків, а саме суддів Верховного Суду. Зокрема за результатами *обговорення, яке відбулось 5 квітня 2019 року у рамках професійної дискусії щодо проблем застосування та розвитку інституту повідомлення про підозру, організованої Міжнародним фондом «Відродження» у співпраці з експертами партнерських організацій, участь у якій взяли судді Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду*, прозвучали цікаві висновки [1]. За словами судді **Аркадія Буценка**, який брав участь у розробці нового КПК України, на той час він не уявляв, що термін «підозра», який з'явився у кодексі, у підсумку перетвориться на інститут [1]. На його думку: «такий документ, як повідомлення про підозру, можна вилучити з кримінального процесу» [1]. Своєю чергою, суддя **Наталія Марчук** вважає недоречним існування такого документу, як повідомлення про підозру – «його можна було б вилучити із закону, бо немає значення, чи усно повідомляють особу про підозру, чи письмово, але йде втручання в її життя» [1]. Водночас суддя вважає, що на сьогодні ми не готові до таких радикальних змін, оскільки не досягли високих стандартів належної аргументації зі сторони слідчих у кримінальних провадженнях. Суддя **Микола Мазур** підтримав колег, стверджуючи: «повідомлення про підозру має існувати для того, аби інформувати особу, від чого вона має захищатися», разом з цим, підкреслюючи інший бік проблеми: «Україна прийняла європейські стандарти щодо презумпції невинуватості, однак і правоохоронці, і суспільство в цілому сприймають

повідомлення про підозру як таке, що вже підтверджує вчинення особою злочину. То ж особи, щодо яких можуть поводитись якісь дії в рамках розслідування злочину, не дуже то й хочуть закріплення за ними офіційно відповідного статусу, хоча це і звужує їхні можливості захисту» [1].

Як бачимо практики, зважаючи на наявні дефекти правового регулювання інституту повідомлення про підозру у кримінальному провадженні, мають власне бачення їхнього вирішення. Звісно, хотілося б детальніше почути мотиви таких висновків, оскільки щонайменше викликає захват пропозиція суддів, в числі яких є розробник проекту діючого КПК, вилучити з нормативного обігу КПК такий письмовий документ як повідомлення про підозру. В розрізі проведеного аналізу автори статті наведуть аргументи, чому за діючого правового регулювання цього інституту відповідну пропозицію суддів не слід вважати абсурдною.

З іншої сторони, на жаль, незрозуміло як банальне усунення письмової форми повідомлення про підозру у кримінальному провадженні вирішить наявні проблеми правового регулювання відповідного інституту, адже він не зникає в цілому і тим більше такими змінами не удосконалюється. Навпаки, видається, що за реалізації вищенаведених пропозицій відповідний інститут набуде якіснішого рівня необхідності у правозастосуванні, що, на жаль, «згідно усталених традицій», скоріш призведе до вищого рівня дефектності його реалізації у практиці.

Постановка завдання. Багато сказано та написано як науковцями, так і практичними працівниками у галузі права, щодо письмового повідомлення про підозру. Видається, що вже не залишилось не виявлених проблем, дефектів та прогалин цього інституту. Чи запропоновані належні шляхи їхнього успішного вирішення? Це вже інше питання, яке, на жаль, на сьогодні залишається риторичним.

Ми, як автори цієї статті, не ставимо собі за мету поповнити перелік «першо-дослідників» і без цього очевидних проблем реалізації інституту повідомлення про підозру. Разом з цим, переконані, що вирішення будь-якої проблеми лежить в основі її початку. Для інституту повідомлення про підозру у кримінальному провадженні – підставі такого повідомлення, яку законодавець, так і не наважився чітко сформулювати та озвучити у главі 22 КПК України.

Не нами сказано: «коли розум стає на шлях пізнання істини, у нього вже більше не виникає потреба у питаннях», але нами стверджується: що у нас з вами, шановні колеги, не видніється межа завершеності цих питань у доктрині, науці, законодавстві та практиці кримінального процесу, а отже і до істини далеко, зокрема в інституті повідомлення про підозру у кримінальному провадженні.

Відтак, радо запрошуємо стати на цей шлях разом з нами та долучитись до відповідної рефлексії.

Результати дослідження.

«Було б смішно, якби не було б так сумно!» (*курсив – наш*).

Стаття 276 КПК України. Одна з небагатьох у главі 22 КПК України. Перша. У переліку статей, які закріплені у цій главі. Остання, як «крапка» усіх дискусій щодо правового регулювання повідомлення про підозру у кримінальному провадженні, бо саме з неї все розпочинається: як перша «поява» сторони захисту, як початок нового етапу стадії досудового розслідування, як виникнення окремого інституту у кримінальному процесі, так і перший промах законодавця у нормативному регулюванні цього інституту!

Назва. *Випадки* повідомлення про підозру.

Чудово!

Чому «чудово»?

Бо як і випадок, чудо трапляється несподівано, без будь-якого логічного пояснення або ґрунтовної основи.

Перше семантичне значення слова «випадок» у тлумачному словнику передбачає наступне пояснення: те, що сталося, трапилося (звичайно несподівано); те саме, що випадковість [2].

Ч. 1 ст. 276 КПК України закріплює:

«Повідомлення про підозру обов'язково здійснюється в порядку, передбаченому статтею 278 цього Кодексу, у *випадках*:

- 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення;
- 2) обрання до особи одного з передбачених цим Кодексом запобіжних заходів;
- 3) наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення» [3].

Цікаво звучить: «випадок» наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Це як? Наявність випадкової достатності? Тобто? Випадкова (несподівана) обґрунтована підозра? Питання, звісно ж, риторичні.

Разом з цим, якщо звернемося до тлумачного словника, то побачимо, що «підстава» – це те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь [4].

Відтак, за логічного розвитку обставин, повідомлення про підозру у кримінальному провадженні повинне здійснюватись за наявності конкретної підстави, а не «випадку». Такою підставою звісно повинна бути наявність «обґрунтованої підозри» у вчиненні особою кримінального правопорушення, яку законодавець намагається згадати у п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК.

Застосування п. 1 ч. 1 ст. 276 КПК, а саме «затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення», за своїм змістом також передбачає наявність відповідного стандарту доказування – «обґрунтована підозра», хоч рівень її обґрунтованості буде якісно іншим, ніж під час застосування п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК.

Отже, за буквального тлумачення норм глави 22 КПК України підозра у кримінальному провадженні повідомляється «випадково», тобто за наявності випадку!

Якщо ми знову звернемося до тлумачного словника, то побачимо, що друге семантичне значення змісту слова «випадок» є наступним: обставини, стан речей, ситуація [2].

За використання відповідного значення, видається, що тлумачення відповідної норми виглядає вже не настільки критично, оскільки «випадковість» змінюється на «ситуацію», «стан речей», «обставини». І вже не так «ріже слух»¹ речення: повідомлення про підозру обов'язково здійснюється у порядку, передбаченому КПК, у ситуаціях / в обставинах...

Хоч, ні. Ми помилились. «Слух не відновлено».

Ні «ситуація», ні «обставина», ні «стан речей» – не є «підставою» – базою, основою чого-небудь. Відтак, не зрозуміло чому законодавець оминає використання цього слова у главі 22 КПК.

Видається, що не будуть хибними вищенаведені твердження за використання методу «чесного читання закону» під час тлумачення ст. 276 КПК. Відповідно до цього методу: «суб'єкт застосування закону, здійснюючи тлумачення норми, не повинний тлумачити норму не у повній відповідності до її змісту, вбачати в ній щось інше або взагалі заперечувати необхідність застосування такої норми права. Той, хто застосовує закон, не може додавати до тексту те, чого там немає, оскільки, що не охоплено законом – законом не охоплено. Чого законодавець не включив до тексту закону – те слід вважати таким, що не включено до закону свідомо» [5].

Враховуючи вищенаведене, оскільки законодавець не включив до тексту норми, передбаченої ст. 276 КПК, конкретного терміно-поняття «підстава/и» повідомлення про підозру – значить слід вважати таким, що підстава/и повідомлення про підозру не включена/і до закону свідомо? Якщо законодавець дотримується принципу правової визначеності – значить дотримується. Якщо законодавець не дотримується принципу правової визначеності – значить не дотримується. Все чітко².

Таким чином, користуючись логікою законодавця та, на жаль, дефективністю використаної ним законодавчої техніки, спираючись та конкретні методи тлумачення відповідної норми, напрошується висновок про «законодавчо безпідставне» повідомлення про підозру у кримінальному провадженні.

Проведена вище «словесна хірургія» ст. 276 КПК аж ніяк не здійснюється з метою підтримки прихильників так званого «банального буквоїдства» закону, а для того, щоб звернути увагу законодавця на необхідність застосування належної законодавчої техніки та безумовної реалізації принципу правової визначеності.

«На початку було Слово...»³ – знову ж таки не нами сказано, але, погодьтесь, як би ми не застосовували і не тлумачили норми закону в «системі координат» засад права, зокрема, але не виключно, засади верховенства права, «точкою відліку»⁴ для такого тлумачення і застосування завжди буде «слово», яке використовується законодавцем у тексті закону. Правду кажуть: «з пісні слова не викинеш...»⁵.

Про які шляхи подолання нагальних проблем, які виникають під час реалізації інституту повідомлення про підозру у практиці, можемо дискутувати, якщо законодавцем не передбачено підстав такого повідомлення. Ні слова «підстава», ні «обґрунтована підозра» у главі 22 КПК України не знайдете.

¹ Фразеологізм: різати слух. URL: <http://igral.com/ua/pryslivya-ta-prykazky/r/rizaty-sluh.htm>

² Вказано авторами, звісно, саркастично.

³ «На початку було Слово». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

⁴ Точка відліку – початок системи координат, поняття або позиція, відповідно від яких визначають місце, будують логічні висновки, роздуми, докази тощо. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

⁵ «З пісні слова не викинеш». Фразеологізм значення. URL: <http://korusno-znatu.in.ua/frazeologizmy/z-pisni-slova-ne-vykynesh/#::~:~:text>

Так. Так. Є п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК. Нам про це відомо. Як не сумно констатувати факт, але його законодавче формулювання та закріплення у законі породжує більше питань, ніж надає відповіді.

Для нас залишається не зрозумілим «боягузтво» законодавця щодо закріплення терміно-поняття «обгрунтована підозра» у главі 22 КПК та формування його концепції у тексті КПК, зважаючи на весь масив практики Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), який присвячений врегулюванню цього поняття.

Чи є результати відповідної рефлексії революційними? На нашу думку, – ні. Ми, не побоїмось цих слів, – зі «здоровим глуздом», читаємо те, що «написав» законодавець.

Чи зміна назви статті 276 КПК на «підстави повідомлення про підозру» змінить ситуацію? Можливо. Хотілось би вірити, що за такої зміни можливо і «доля усміхнеться» відповідному інституту кримінального процесу або хоча б стороні обвинувачення, звісно ж за «пособництва» законодавця, не доведеться більше «виправдовуватись» за обставин, коли притягнення до кримінальної відповідальності конкретної особи у кримінальному провадженні розпочинається «випадково», за наявності випадку.

Однак, зміна назви статті 276 КПК на «підстави повідомлення про підозру» неминуче повинна призвести до змінити конструкції відповідної статті КПК з огляду на правову природу тих «випадків» повідомлення про підозру, які на сьогодні закріплені у пп.1-3 ч.1 відповідної статті. При цьому, слово «випадок» у контексті повідомлення про підозру у кримінальному провадженні не зникне з тексту глави 22 КПК. Про що рефлексуємо далі.

3 «мертвої підстави» у «безсмертний випадок»? (курсив – наші)

З моменту набрання чинності КПК п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК вважався таким, що не може бути застосований як підстава повідомлення про підозру, враховуючи законодавчі норми, закріплені у главі 10 КПК та главі 18 КПК.

Обрання до особи одного із передбачених КПК запобіжних заходів на сьогодні вважається так званою «мертвою підставою» повідомлення про підозру, оскільки запобіжний захід у кримінальному провадженні може бути обрано лише до особи, яка попередньо вже перебуває у процесуальному статусі підозрюваного, що, своєю чергою, передбачає першочергове застосування норм глави 22 КПК та фактичне здійснення повідомлення про підозру.

Таким чином, запобіжний захід обирається до підозрюваного, а відповідне процесуальне рішення – письмове повідомлення про підозру фактично є наявне у матеріалах кримінального провадження. Відповідно рішення – ухвала слідчого судді про обрання запобіжного заходу слідує після здійснення повідомлення про підозру (див. рис. 1).

Згідно ч. 2 ст. 177 КПК підставою застосування запобіжного заходу є наявність обгрунтованої підозри у вчиненні *особою* кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК [3].

Аналізуючи відповідну норму КПК, цікавим видається питання: чому законодавець використовує поняття «особа» у контексті наявності обгрунтованої підозри як підстави застосування запобіжного заходу, а не безпосередньо зазначає про «підозрюваного»? Разом з цим, говорячи про встановлення наявності ризиків, законодавець чітко послуговується слова «підозрюваний», «обвинувачений», «засуджений». Звісно, що первинно слідчий суддя у стадії досудового розслідування має встановити наявність обгрунтованої підозри, а вже після цього слідувати

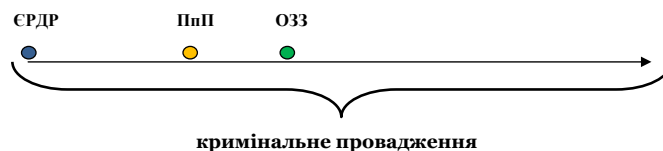


Рис. 1

- ЄРДР – внесення відомостей в Єдиний державний реєстр досудових розслідувань;
- ПпП – здійснення повідомлення про підозру у кримінальному провадженні;
- ОЗЗ – обрання запобіжного заходу у кримінальному провадженні.

встановленню відповідних ризиків. Однак, хіба на момент розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу у кримінальному провадженні відсутній підозрюваний? Ні, такий суб'єкт кримінального провадження де-юре має існувати, а його процесуальний статус однозначно мав би бути закріплений наявністю письмового повідомлення про підозру на момент розгляду відповідного клопотання.

Відтак, чому законодавець не зазначив у ч. 2 ст. 177, що підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні *підозрюваним* кримінального правопорушення... ?

Рівень обґрунтованості підозри, який покладено в основу повідомлення про підозру особі у кримінальному провадженні прокурором чи за його погодження слідчим згідно глави 22 КПК не є рівнозначний рівню обґрунтованості підозри, який покладено в основу прийняття слідчим суддею рішення про обрання до особи запобіжного заходу за правилами глави 18 КПК, оскільки механізм формування «обґрунтованості» підозри у судовому засіданні під час обрання запобіжного заходу до особи фактично позбавляє підозру від ознаки односторонності, бо формується в умовах змагальності за участі двох сторін та слідчого судді.

Відтак, де-факто, як би це парадоксально не прозвучало, але для слідчого судді під час обрання запобіжного заходу не має значення рівень обґрунтованості підозри, який є в основі прийнятого прокурором чи слідчим за погодження прокурора рішення про повідомлення особи про підозру у кримінальному провадженні. Тому перед слідчим суддею під час обрання запобіжного заходу постає «особа», а не «підозрюваний», і відповідна «особа» стає «підозрюваним» для слідчого судді лише коли обґрунтована підозра буде доведена перед ним в умовах судового засідання, в умовах змагальності. Письмове повідомлення прокурора про підозру по суті втрачає своє функціональне значення «перед лицем» прийнятого слідчим суддею рішення про обрання запобіжного заходу до відповідної особи з огляду на стандарт доказування – «обґрунтована підозра».

Повертаємось до «випадків» повідомлення про підозру, зокрема до п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК. Як було зазначено, відповідний «випадок» вважається незастосовною підставою повідомлення про підозру з мотивів, які були наведені авторами вище у цій статті. І все це правильно, якби не одне «але»...

У 2017 році законодавець, як видається з метою «посилення» можливостей та позиції сторони захисту у кримінальному провадженні, вносить зміни у КПК, а саме у ст. 303, та закріплює п. 10 у ч. 1 відповідної статті згідно якого підозрюваний, його захисник чи законний представник наділяються правом оскарження повідомлення слідчого, дізнавача, прокурора про підозру після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду з обвинувальним актом [3].

Автори не ставлять за мету у цій статті дослідити механізм ефективності реалізації вищенаведеної норми КПК, оскільки це неодноразово попередньо вже було здійснено як науковцями, так і практиками. Натомість, аналіз процесу скасування повідомлення про підозру у кримінальному провадженні здійснюється у розрізі його впливу на механізм безпосереднього здійснення повідомлення у кримінальному провадженні, що, погодьтесь, звучить дивно, але від цього не менш актуально.

Перебуваючи у «системі координат» наявності правового регулювання скасування повідомлення про підозру; категорії обрання запобіжного заходу до особи у кримінальному провадженні та стандарту доказування – «обґрунтована підозра», можемо зробити висновок, що п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК не може, як раніше, так однозначно вважатись «мертвою підставою» повідомлення про підозру у кримінальному провадженні.

За обставин скасування повідомлення про підозру у кримінальному провадженні та за наявності ухвали слідчого судді про обрання до підозрюваного одного з передбачених КПК запобіжних заходів, у сторони обвинувачення фактично не має жодної законодавчої перешкоди для застосування п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК.

Ось вам і «випадок» повідомлення про підозру у кримінальному провадженні.

Коли запобіжний захід обрано до особи, якби це парадоксально не звучало, скасування слідчим суддею письмового повідомлення про підозру не спричинить наслідку – втрати особою процесуального статусу підозрюваного у кримінальному провадженні, оскільки безпосередньо «випадок» обрання до особи запобіжного заходу є своєрідною «підставою пост-набуття» особою процесуального статусу підозрюваного, яка фіксується в ухвалі слідчого судді про обрання запобіжного заходу з врахуванням констатації факту наявності обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним кримінального правопорушення (див. рис. 2).

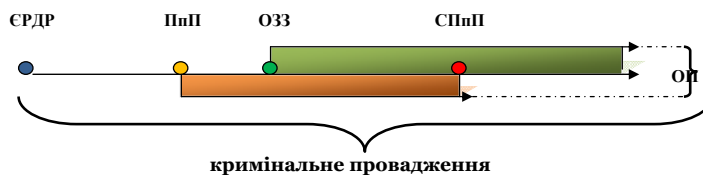


Рис. 2

- ЄРДР – внесення відомостей в Єдиний державний реєстр досудових розслідувань;
- ПпП – здійснення повідомлення про підозру у кримінальному провадженні;
- ОЗЗ – обрання запобіжного заходу у кримінальному провадженні;
- СПпП – скасування повідомлення про підозру;
- ОП – обґрунтована підозра.

Відтак, так звані «випадки» повідомлення про підозру, які передбачені ст. 276 КПК слід розглядати не як підстави складення письмового процесуального рішення – повідомлення про підозру, а як випадки – події, за яких здійснюється повідомлення як спосіб інформування особи про набуття нею процесуального статусу підозрюваного у кримінальному провадженні.

Чи можливий відповідний законодавчий сценарій реалізації п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК?

На наше переконання, відповідний механізм реалізації норм КПК щодо повідомлення про підозру у кримінальному провадженні можливий лише і завдяки врахуванню концепції «обґрунтованої підозри». Крім цього, відповідний «сценарій» цілком виправданий, якщо застосовувати метод «чесного читання» закону під час його тлумачення.

Хоч, своєю чергою, автори переконані, що законодавець запровадив такий механізм реалізації норм КПК цілком несвідомо, а точніше, без сумніву та іронії, – «випадково».

Погодьтеся, законодавець все-таки цікавий «суб'єкт» з огляду на використання попередньо допущених дефектів правового регулювання, як спосіб вирішення наступних: щоб «оживити» у правозастосуванні п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК, закріплює у тексті КПК, якщо «не мертвої», то однозначно неефективної норми, яка передбачена у п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК.

Скасування письмового повідомлення про підозру через один – два місяці з моменту його здійснення у кримінальному провадженні за жодних обставин не призведе до «зникнення» обґрунтованої підозри у кримінальному провадженні, яка і без того вже знайшла свій «вищий рівень прояву» в ухвалі про обрання запобіжного заходу, вже не говорячи про те, що від моменту здійснення повідомлення про підозру та вручення письмового повідомлення особі до моменту скасування цього письмового повідомлення слідчим суддею рівень обґрунтованості підозри збільшується.

Таким чином, факт обрання запобіжного заходу (через обсяг та глибину здійснених досліджень та проведених процесуальних дій, які передують прийняттю відповідного рішення у кримінальному провадженні) фактично поглинає собою механізм вручення письмового повідомлення про підозру та слугує як умовний «спосіб його повідомлення» за обставин наявності в матеріалах кримінального провадження ухвали слідчого судді про скасування письмового повідомлення про підозру.

Обрання запобіжного заходу до підозрюваного є своєрідним «засобом» фіксації процесуального статусу підозрюваного у кримінальному провадженні, оскільки після прийняття слідчим суддею рішення про обрання запобіжного заходу, як не дивно це прозвучить, інститут повідомлення про підозру «відходить на другий план».

Інститут «обрання запобіжного заходу до особи у кримінальному провадженні» у розрізі здійсненого аналізу «випадків» повідомлення про підозру є не лише результатом комплексу процесуальних дій, які здійснюються сторонами і слідчим суддею у стадії досудового розслідування, але й фактично виступає «засобом фіксації» процесуального статусу підозрюваного та «способом закріплення інформування» перебування особи у цьому статусі.

А тепер повернемося до пропозицій суддів Верховного Суду відмовитись від наявності такого письмового документа, як повідомлення про підозру у кримінальному провадженні.

За умови наявності ухвали слідчого судді про обрання одного з передбачених КПК запобіжних заходів, відповідна пропозиція суддів знаходить своє логічне обґрунтування.

«Танцювали-балакали, сіли та й заплакали»! (курсив – наш)

27 липня 2022 року законодавець Законом № 2462-IX⁶ вносить зміни у ч. 2 ст. 42 КПК, доповнюючи її абзацом другим згідно якого закріплює процесуальний статус нового суб'єкта кримінального провадження, а саме особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю. Зокрема, *особою, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю*, є фізична особа, стосовно якої за результатами проведеного досудового розслідування *настав випадок* та *існують підстави*, передбачені ч. 1 ст. 276 КПК для повідомлення про підозру, але якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276-279 КПК, не повідомлено про підозру через її смерть [6].

Аналізуючи абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК, можемо зробити висновок, що законодавець, як не дивно, все ж розрізняє поняття «випадок» та «підстава» у правовому регулюванні повідомлення про підозру у кримінальному провадженні. На це вказує чітка послідовність та формулювання слів, якими послуговується законодавець, а саме «настав випадок» та «існують підстави». Більше цього, законодавець однозначно вказує, що як випадок, так і підстави, безпосередньо передбачені ч. 1 ст. 276 КПК. Не було б зайвим зі сторони законодавця все-таки зазначити, що на його думку є випадком у ч. 1 ст. 276 КПК та де саме передбачені підстави повідомлення про підозру у ч. 1 ст. 276 КПК.

Не менш дискусійним залишається найменування суб'єкта – «особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю». Безпосередньо у найменуванні відповідного суб'єкта кримінального провадження фактично міститься так звана підстава повідомлення про підозру, яка передбачена п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК, а саме: наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Відтак, по-перше, виникає питання: які ще підстави, передбачені ст. 276 КПК можуть існувати за результатами досудового розслідування для здійснення повідомлення про підозру «особі, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю»? Чому законодавець вказує на ймовірність існування декількох підстав з переліку, визначеного ч. 1 ст. 276 КПК?

По-друге, законодавець в абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК зазначив, що вищенаведеним суб'єктом кримінального провадження є фізична особа, підстави для повідомлення про підозру якої виникають за *результатами* проведення досудового розслідування.

Цікаво. Чомусь нам, – авторам цієї статті, завжди видавалось, що за результатами досудового розслідування альтернативно складається обвинувальний акт, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, приймається постановою про закриття кримінального провадження. Мабуть нам би дійсно – вийшло, якщо б знову «на допомогу не прийшов законодавець».

У п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК зазначено, що досудове розслідування – це стадія кримінального провадження, яка *починається* з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і *закінчується* закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про закриття кримінального провадження [3].

Відповідно до тлумачного словника «результат» – це остаточний, кінцевий підсумок якоїсь діяльності, заняття, розвитку; наслідок якої-небудь дії, якогось явища [3]. Результат – це завершення чого-небудь, а завершення чого-небудь є фактично результатом. Відтак, на те він і «результат», щоб бути підсумком чогось. Своєю чергою, результат досудового розслідування – це підсумок процесуальної діяльності у конкретній стадії кримінального провадження, в той час як повідомлення про підозру – лише етап відповідної стадії.

Таким чином, видається необґрунтованим за наявного правового регулювання форм завершення досудового розслідування та наявності п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК твердження законодавця про те, що за *результатами* досудового розслідування встановлюються підстави повідомлення про підозру.

⁶ Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану» № 2462-IX від 27 липня 2022 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#Text>

Питання про виокремлення конкретного «випадку» про який зазначає законодавець в абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК, та який може настати саме за результатами досудового розслідування і водночас належав би до інституту повідомлення про підозру у кримінальному провадженні щодо «особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю», ми залишимо без відповіді, оскільки її не існує.

Звісно, можна було б дискутувати та хоч якимось чином «виправдати» законодавця, наводячи аргумент про те, що можливо надаючи визначення в абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК поняттю «особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю», законодавець мав на увазі «випадок» – настання смерті «особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю». Однак, погодьтесь, що досить «дивно» було б, якщо за результатами досудового розслідування наставав випадок – смерть особи, та ще й у контексті необхідності здійснення повідомлення про підозру та констатації факту неможливості такого здійснення у зв'язку з настанням смерті відповідної особи. Результат досудового розслідування – смерть «ймовірно підозрюваного»? Не таке завдання кримінального провадження передбачено законодавцем у ст. 2 КПК.

Також так званий «випадок» повідомлення про підозру, який передбачений у п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК, – обрання до особи одного з передбачених КПК запобіжних заходів, який був досліджений вище, з зрозумілих причин у жодному разі не може бути застосований щодо «особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю», оскільки, по-перше, у матеріалах кримінального провадження відсутня ухвала про обрання запобіжного заходу (він і не може бути обраний); по-друге, відсутня ухвала про скасування повідомлення про підозру, оскільки не має що скасовувати – письмове повідомлення про підозру в матеріалах справи аналогічно відсутнє.

Чи може бути ймовірною підставою повідомлення про підозру «особі, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю», яка передбачена у п. 1 ч. 1 ст. 276 КПК – затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо після його вчинення? На наш погляд, – ні, враховуючи, знову таки, вказівку законодавця на те, що підстава повідомлення про підозру відповідній особі встановлюється за результатами досудового розслідування.

Можливо законодавець вважає, що *факт існування підстав* для повідомлення про підозру це «випадок», який має настати у кримінальному провадженні. «Настав випадок наявності підстав»?

Як було проаналізовано вище, з врахуванням тлумачення поняття «випадок», є недолугим твердження про те, що підстава повідомлення про підозру у кримінальному провадженні встановлюється випадково.

«Особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю» є найменуванням, яке містить у собі фактично безпосередньо визначення поняття. Це поняття-дефініція, яке не потребує тавтологічного повторення його змісту шляхом надання визначення.

Законодавцю варто було б якщо не виключити із тексту закону відповідне визначення, то хоча б змінити закріплене в абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК визначення відповідного суб'єкта кримінального провадження, оскільки воно суперечить низці норм КПК та інститутам кримінального процесу.

Зокрема, в абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК краще було б передбачити, що «*особою, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю*», є фізична особа, стосовно якої у стадії досудового розслідування встановлено обґрунтовану підозру у вчиненні нею кримінального правопорушення, але якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276-279 КПК, не повідомлено про підозру у зв'язку із настанням її смерті до моменту здійснення такого повідомлення.

Разом з цим, варто зауважити, що законодавець не є послідовним у контексті надання визначення «особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю».

У п. 27 ч. 1 ст. 3 КПК закріплено наступне визначення: «особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, – фізична особа, яка не набула статусу підозрюваного, обвинуваченого у зв'язку з її смертю, але стосовно якої зібрано достатньо доказів для

повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення» [3]. Не зрозумілими залишаються мотиви законодавця щодо закріплення більш невдалого визначення поняття відповідного суб'єкта кримінального провадження в абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК, за наявності вищенаведеного визначення, яке закріплене у п. 27 ч. 1 ст. 3 КПК.

Будемо, якщо не справедливі, то хоча б правдиво-відверті, бо ніде правди діти, у контексті досліджуваного питання. Якщо законодавець у п. 27 ч. 1 ст. 3 КПК однозначно вказує та те, що особою, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, є фізична особа, яка не набула статусу підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні, чому тоді законодавець, хоч і не вдало, але все ж намагається закріпити нібито процесуальний статус відповідної особи у ст. 42 КПК, яка присвячена закріпленню у тексті закону процесуальних статусів підозрюваного та обвинуваченого у кримінальному провадженні?

Так, нам чітко зрозуміло, що особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, набула б процесуального статусу підозрюваного, а в подальшому ймовірно і обвинуваченого, якщо б не настала її смерть. Проте, де логіка? Констатувати в одній статті КПК (п. 27 ч. 1 ст. 42 КПК) один факт – особа не підозрювана, але в іншій (ч. 2 ст. 42 КПК) – опосередковано суперечити цьому факту. Якщо відповідна особа – «недо-підозрюваний» чи правильно згадувати про неї у тій самій статті, де закріплений процесуальний статус підозрюваного? Це як? «Просили вас на дорозі, щоб не були в нас на порозі»?

Разом з цим, варто наголосити, що безпосередньо процесуальний статус «особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю», у ст. 42 КПК не визначений. Ні прав, ні обов'язків, для відповідного суб'єкта не передбачено у ст. 42 КПК. Законодавець лише здійснив «з над зусиллями» невдалу спробу закріпити визначення відповідного суб'єкта в абз. 2 ч. 2 ст. 42 КПК.

Відтак, процесуальний статус відповідного суб'єкта кримінального провадження законодавцю необхідно було визначити в окремій статті КПК.

Не можливо залишити поза увагою також питання щодо відсутності конкретизації кваліфікації кримінальних правопорушень у тексті КПК, які можуть бути вчиненні «особою, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю».

Законом «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану» № 2462-IX від 27 липня 2022 року були внесені вищенаведені зміни у КПК, зокрема закріплено найменування нового суб'єкта кримінального провадження – «особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю». Відтак виникає питання: чи відповідний суб'єкт кримінального провадження може набути цього процесуального статусу лише у кримінальних провадженнях щодо розслідування злочинів, вчинених в умовах воєнного стану? Суб'єктом, яких кримінальних правопорушень може бути «особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю»? Усіх кримінальних правопорушень, які вчиняються в умовах воєнного стану? Конкретної категорії кримінальних правопорушень, які вчиняються в умовах воєнного стану? Чи «особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю» може бути суб'єктом усіх кримінальних правопорушень, які вчиняються незалежно від впровадження умов воєнного стану на території України, з огляду на те, що безпосередньо у нормах КПК законодавець, вносячи відповідні зміни, не вказав «сферу функціонування» відповідної особи у кримінальному провадженні?

З огляду на закріплене у КПК чинне правове регулювання, з врахуванням змін внесених вищенаведеним Законом, «особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю» може бути суб'єктом усіх кримінальних правопорушень, які вчиняються незалежно від запровадження умов воєнного стану на території України. Хоч, на нашу думку, процесуальний суб'єкт – «особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю» мав

би бути рівнозначним «матеріальному суб'єкту» військових кримінальних правопорушень, які передбачені Розділом IX Кримінального кодексу України [8], та кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, що закріплені Розділом XX Кримінального кодексу України [8].

Висновки.

«Де нічим дихати, друге дихання не з'явиться» (курсив – наш)

Безсумнівним є факт, що законодавча техніка формулювання ст. 276 КПК потребує зміни. Якщо законодавець бажає надалі «замилувати очі» стороні захисту наявністю у нормах КПК інституту скасування письмового повідомлення про підозру у кримінальному провадженні, є неминучою необхідність передбачити в окремій статті КПК «випадок» повідомлення про підозру у кримінальному провадженні – обрання до особи одного з передбачених КПК запобіжних заходів. Якщо у законодавця зникне вищенаведене бажання, в такому випадку просимо вибачення за тавтологію, але з метою «внормування» належного правового регулювання інституту повідомлення про підозру – необхідно вилучити із тексту КПК п.10 ч.1 ст. 303 КПК та п.2 ч.1 ст. 276 КПК.

Крім цього, не було б зайвим зі сторони законодавця забезпечити належне використання термінологічних понять у тексті КПК, зокрема, але не виключно, змінити у ст. 276 КПК «випадки повідомлення про підозру» на «підстава повідомлення про підозру».

Безумовно такою підставою повідомлення про підозру повинна слугувати наявність стандарту доказування «обгрунтована підозра» у кримінальному провадженні, закріплення терміно-поняття якої у правовому регулюванні повідомлення про підозру має стати неминучим з огляду на практику ЄСПЛ.

Хотілось би, щоб назва Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану» № 2462-IX від 27 липня 2022 року, відповідала змісту норм, які ним закріплені, та дійсно удосконалювали окремі положення досудового розслідування, враховуючи їхнє неочіненно необхідне належне функціонування в умовах воєнного стану. Удосконалення, а не черговий занепад...

І на останок. Для тих, хто ніколи не втомлюється вносити «не системні» зміни в і без цього «не системний» КПК та підсумовуючи загалом 10-річну «життєдіяльність» КПК 2012 року, нам «напрошується», на жаль, лише один вислів: «дурний думав, що мудрість прийде до нього з роками».

Так і законодавець, видається, покладається на час.

Але час не лікує...

Зате праця пом'якшує горе!

Відтак, продуктивної праці нам усім у цих не легких обставинах боротьби!

Нехай пробачать нас колеги-адвокати за здійснену рефлексію та за окремі здійснені висновки у вказаній статті, які ми переконані, якщо не знайдуть підтримки, то ймовірно будуть сприйняті саркастично-критично зі сторони адвокатської спільноти.

Хоч, разом з цим, віримо, що будуть «не випадкові» винятки!

Усі побажання та пропозиції щодо здійсненого аналізу просимо надсилати на пошту електронної адреси: khrystyna.slyusarchuk@lnu.edu.ua та/або marta.shevchuk@lnu.edu.ua

Усі скарги, зауваження та невдоволення щодо здійсненого аналізу просимо надсилати до Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності, предметом відання якого є кримінальне процесуальне законодавство: <https://komzakonpr.rada.gov.ua>

Список використаних джерел:

1. Обговорення, яке відбулося 5 квітня 2019 року у рамках професійної дискусії щодо проблем застосування та розвитку інституту повідомлення про підозру, організованої Міжнародним фондом «Відродження» у співпраці з експертами партнерських організацій, участь у якій взяли судді Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/687452>

2. Словник української мови: в 11 томах. Том 1, 1970. С. 447. URL: <http://sum.in.ua/s/vypadok#:~:text>

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Верховна Рада України : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

4. Словник української мови: в 11 томах. Том 6, 1975. С. 506. URL: <http://sum.in.ua/s/pidstava#:~:text>

5. Окрема думка судді Кібенко О.Р. від 14 вересня 2022 року у справі № 909/298/21 URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=106636468&red>

6. Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану» № 2462-IX від 27 липня 2022 року. *Верховна Рада України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

7. Словник української мови: в 11 томах. Том 8, 1977. С. 489. URL: <http://sum.in.ua/s/rezuljtat>

8. Кримінальний кодекс України. *Верховна Рада України* : офіц. веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.01.2023).

УДК 34

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.29>

СОРОКА І. В.

ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРАДІЖОК МАЙНА ГРОМАДЯН, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

INDIVIDUAL ELEMENTS OF THE CRIMINAL CHARACTERISTICS OF CITIZENS' PROPERTY THEFT COMMITTED BY MINORS

В умовах інтеграції України до Європейського співтовариства, загострення соціально-економічної ситуації спостерігається суттєве зниження рівня життя й соціального захисту населення та поширення безробіття, що впливає на стан криміногенної ситуації у державі. На сьогодні злочинність досягла найвищого рівня за весь період існування незалежної держави. Конституція України закріплює непопустливість права приватної власності та недоторканність житла від будь-яких протиправних посягань. Зважаючи на це, забезпечення охорони приватної власності, її захист від злочинних посягань є одним із пріоритетних завдань правоохоронних органів. Проте, високий рівень криміналізації населення України, відсутність кваліфікованих кадрів в правоохоронних органах, руйнування системи попередження і профілактики злочинів, низька якість їх розкриття й розслідування, створили підґрунтя до суттєвого збільшення кількості крадіжок майна громадян, особливо тих, що вчиняються неповнолітніми, які дедалі набувають усе більш загрозливих форм. У статті наголошується, що використання спеціальних знань забезпечує процес розслідування необхідними відомостями. На сьогодні суспільство вимагає від правоохоронних органів визначення нових стратегічних напрямів їхньої діяльності, створення оновленої ефективно діючої системи з протидії злочинним проявам, пошуку нових підходів до боротьби зі злочинністю неповнолітніх, які б враховували сучасні потреби правоохоронної практики. Зважаючи на це, важливим напрямом діяльності є узагальнення наукових ідей й підходів до удосконалення існуючої методики розслідування крадіжок майна громадян, вчинених неповнолітніми.

Ключові слова: крадіжка, неповнолітній, елементи, криміналістична характеристика, спеціальні знання.

In the context of the integration of Ukraine into the European Community, the worsening of the socio-economic situation, there is a significant decrease in the standard of living and social protection of the population and the spread of unemployment, which affects the state of the criminogenic situation in the state. Today, crime has reached the highest level for the entire period of existence of an independent state. The Constitution of Ukraine enshrines the inviolability of the right to private property and the inviolability of housing from any illegal encroachments. Considering this, ensuring the protection of private property and its protection from criminal encroachments is one of the priority tasks of law enforcement agencies. However, the high level of criminalization of the population of Ukraine, the lack of qualified personnel in law enforcement agencies, the destruction of the system of prevention and prevention of crimes, the low quality of their detection and investigation, created the basis for a significant increase in the number of thefts of citizens' property, especially those committed by minors, who increasingly acquire everything more threatening forms. The article emphasizes that the use of special knowledge provides the investigation process with the necessary information. Today, society requires law enforcement agencies to define new strategic areas of their activity, to create an updated and effective system for countering criminal manifestations, to find

new approaches to combating juvenile delinquency, which would take into account the modern needs of law enforcement practice. Taking this into account, an important area of activity is the generalization of scientific ideas and approaches to improving the existing methodology for investigating theft of citizens' property committed by minors.

Key words: *theft, minor, elements, forensic characteristics, special knowledge.*

Постановка проблеми. На сьогодні суспільство вимагає від правоохоронних органів визначення нових стратегічних напрямів їхньої діяльності, створення оновленої ефективно діючої системи з протидії злочинним проявам, пошуку нових підходів до боротьби зі злочинністю неповнолітніх, які б враховували сучасні потреби правоохоронної практики. На сьогоднішній злочинна діяльність неповнолітніх набуває все більш організованого характеру. Дедалі частіше вони входять до складу злочинних угруповань. За даними наукових досліджень, у склад кожної 12-ї групи входить неповнолітній. Неповнолітні злочинці діють більш відкрито, жорстоко й зухвало, застосовуючи зброю та спеціальні засоби. Неповнолітні почали використовувати складні способи підготовки, вчинення й приховування злочинної діяльності. Все це суттєво впливає на організаційно-тактичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій, яке потребує певного переосмислення й удосконалення з урахуванням сучасних наукових підходів та потреб слідчої практики. Вказане зумовлює актуальність дослідження, у якому на основі положень КПК України висвітлювались би питання розробки й удосконалення криміналістичної характеристики крадіжок майна громадян, вчинених неповнолітніми, організації й тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій та використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним і практичним проблемам, пов'язаним з питанням розслідування злочинів крадіжок, учинених неповнолітніми приділяли увагу відомі вітчизняні та зарубіжні вчені в різних галузях, зокрема: Л.П. Баканова, В. Д. Берназ, П. Д. Біленчук, В.В. Бірюков, А.Ф. Волобуєв, О.Ю. Дрозд, О.А. Кириченко, А.А. Кравченко, О.В. Кравчук, М.Н. Курко, Є.І. Макаренко, З. І. Митрохіна, Г.Є. Морозов, Н.І. Николайчик, С.О. Павленко, С.Є. Петров, Б.В. Романюк, В.Г. Севрук, П.Н. Сидорик, С.М. Стахівський, Ю.Д. Федоров, Ю.В. Циганюк, М.Г. Щербаковський, А.І. Юрин та інші.

Мета статті – є висвітлення окремих елементів криміналістичної характеристики крадіжок, учинених неповнолітніми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обстановка вчинення кримінального правопорушення розглядається більшістю вчених як важливий елемент криміналістичної характеристики.

Обстановка, є обов'язковим елементом криміналістичної характеристики злочину, що завжди входить в контакт із злочинцем, наголошує В.І. Куликов, [1, с. 16–17]. Урахування часового фактора при розслідуванні дає змогу визначити час події злочину, встановити часові зв'язки між фактами, з'ясувати черговість подій, дії або фактів та обчислити їх тривалість [2, с. 184]. Подібну позицію щодо властивостей часу висловлює й В.М. Мешков [3, с. 9]. Специфічність обстановки злочину полягає в особливостях зв'язку суб'єкту злочину і того середовища, в якому готується, вчинюється й приховується злочин, його злочинний характер, сліди злочинця [4, с. 49].

Метою використання спеціальних знань є: отримання за їх допомогою доказів, іншої інформації, що має значення для правильного вирішення кримінального провадження. Зокрема, у кримінальному судочинстві метою є: допомога в збиранні (виявленні, фіксації, вилученні, забезпеченні схоронності), дослідженні доказів (зокрема слідів, речових доказів). На підставі результатів застосування спеціальних знань будуються версії, планується розслідування, перевіряються докази, обирається тактика окремих слідчих (розшукових) дій [5].

Обстановка являє собою свого роду поле діяльності (дій) злочинця, яке той обирає заздалегідь або виявляється в ньому випадково. У кожному з випадків обстановка відіграє різну роль. Так, в одних сприяє вчиненню та приховуванню злочину, в інших – може мати як позитивне, так і негативне значення. При цьому поняття обстановки доповнюється особливостями вчинення злочину в умовах очевидності або неочевидності.

Розглянемо обстановку вчинення кримінального правопорушення, кваліфікованого за ст. 185 КК України, з позиції її складових та факторів, які впливають на неї. Проаналізувавши відомості, що наповнюють змістом обстановку вчинення як елемент криміналістичної характеристики, можна сформувати (побудувати) її цілісну картину.

Місце крадіжки, досить часто може визначати причетність до вчинення крадіжки чужого майна громадян неповнолітніх. Так, цими місцями здебільшого можуть бути: комерційні кіоски, шкільні буфети та їдальні, навчальні кабінети тощо.

За характером зв'язку злочинних дій з особливостями місця їх вчинення можна виділити три різновиди крадіжок:

- а) місце заздалегідь обирається злочинцем і є одним із чинників формування способу приготування і вчинення крадіжки. Так, квартирні крадіжки вчиняються здебільшого у містах, переважно у районах новобудов. При цьому використовуються зручні для злодія конструктивні особливості вхідних дверей (наявність щілин, відкривання всередину житла, недосконалість засувних пристроїв тощо), відсутність охоронної сигналізації, «вразливість» перших і останніх поверхів багатоквартирних будинків, обмежена кількість квартир на сходових площадках тощо;
- б) місце, яке пов'язане з предметом крадіжки (склади, будівельні майданчики та ін.);
- в) крадіжки, в яких вибір місця реалізації злочинних дій випадковий (кишенькові крадіжки) [6, с. 419].

Місце і час є обов'язковими обставинами, що мають бути встановлені при розслідуванні кожного кримінального провадження. Знання точного місця і точного часу розслідуваного діяння складає базу; це необхідні точки відліку, фундаментальні положення, спираючись і орієнтуючись на які, йде процес виявлення носіїв інформації, оволодіння інформацією і її використання у пошуково-пізнавальних цілях [7, с. 91].

Щоб інформація про час вчинення події була найбільш повною і достовірною, необхідно виконувати такі умови: 1) вона має бути основана не на окремому, а на певній кількості розглядуваних у сукупності фактах; 2) відомості про ці факти мають бути отримані у ході ретельного дослідження матеріальної обстановки місця події, свідчень очевидців розслідуваної події, проведення оперативно-розшукових заходів [8, с. 63]. Ці відомості у сукупності з іншими матеріалами сприятимуть побудові версій, визначенню напрямку пошукових заходів, спрямованих на встановлення злочинця.

Вагомою характеристикою даного злочину є визначення проміжку часу, який витрачається злочинцем на його вчинення. Так, В.П. Анциферов дійшов висновку, що обов'язковими елементами криміналістичних характеристик злочинів є сукупності відомостей, що характеризують місце, тривалість (час), обстановку [9, с. 45]. Тривалість вчинення цього кримінального правопорушення обумовлена певною кількістю обставин, які неповнолітні може враховувати та прилаштовуватись до них або байдуже ставитись.

Судово-слідча практика визначає, що вчинення крадіжок без урахування обстановки, переважно, призводить до затримання неповнолітніх на місці кримінального правопорушення або безпосередньо після його вчинення з викраденими предметами.

Відсутність або незначна кількість слідів вчинення неповнолітніми кримінального правопорушення може характеризувати дії злочинців з позиції застосування заходів прилаштування або формування обстановки.

Серед дій неповнолітніх, які варто розглядати як формування обстановки варто назвати: розбиття ліхтарів, що освітлюють територію; отруєння сторожових псів; здійснення підкопу або проламу в огорожі; пошкодження колючого дроту на парканах; використання засобів пошкодження замикаючих пристроїв; зривання ґрат з вікон.

Обстановка являє собою свого роду поле діяльності (дій) злочинця, яке той обирає заздалегідь або виявляється в ньому випадково. У кожному з випадків обстановка відіграє різну роль. Так, в одних сприяє вчиненню та приховуванню злочину, в інших – може мати як позитивне, так і негативне значення. При цьому поняття обстановки доповнюється особливостями вчинення злочину в умовах очевидності або неочевидності.

Заслужує на увагу й те, який вплив на обрання неповнолітнім дій здійснюють сторонні особи. Так, зазвичай, злочинці намагаються уникнути уваги громадськості при вчиненні зазначеного кримінального правопорушення. Серед вивчених кримінальних проваджень переважна більшість злочинців обирають місце, що забезпечує або зводить до мінімуму спостереження свідками очевидцями факту вчинення особою кримінального правопорушення.

Місцями крадіжок чужого майна найчастіше є: квартири, приватні домоволодіння, підприємства, організації, установи, автомобілі, дачні будиночки, готелі, гуртожитки, вокзали, станції, потяги, місця загального користування (гардероби, роздягальні, службові приміщення і т.д.).

Вивченням судово-слідчої практики нами встановлено, що місцем вчинення крадіжки у 91% випадків виступають населений пункт, в якому мешкає неповнолітній. Окрім того, у 65% випадків потерпілий та злочинець мешкали в одному населеному пункті. Це можуть бути двори, куди вони приходять до своїх знайомих, різного роду кубла, а також різні комп'ютерні клуби й інші місця.

Останнім часом у неповнолітніх великою популярністю користуються підприємства, організації, а також деякі місця загального користування (підвали, загальні балкони й т.д.). Традиційно місцями високої активності неповнолітніх виступають громадські місця: вулиці, ринки, магазини, стадіони, транспорт. У цих місцях, переважно, вчинюються кишенькові крадіжки, крадіжки предметів з автотранспорту. Крадіжки з таких об'єктів становлять близько 30%. В основному крадуть кольорові метали – тим більше, що рядом багато пунктів по прийому кольорових металів. Квартирні крадіжки становлять 22%; крадіжки з різних кіосків і магазинів – 20%; крадіжки з гаражів – 18%, а з автомобілів – 7%, кишенькові – 3%.

Заслугує на увагу й те, що інформація про зникнення неповнолітніх прохідними дворами, провулками, другорядними, малолюдними вдень, неосвітленими вночі парками (скверами), вулицями та інші відомості дозволяють охарактеризувати особистість неповнолітнього крадія. Місце й час, спосіб проникнення та залишення місця вчинення крадіжки може свідчити про те, що неповнолітні знали місце події (як відвідували особисто, так і зі слів інших осіб. З іншого боку ці відомості можуть вказувати й на можливу підготовку до вчинення, групове вчинення, кількість учасників, не виключено із розподілом ролей, прийняття участі у групі осіб, що мають кримінальний досвід, раніше вчинювали корисливі суспільно-небезпечні діяння, притягувались до кримінальної відповідальності.

Обрання певного місця вчинення та предмету злочинного посягання може характеризувати вибірковість дій неповнолітніх. Значного впливу на вчинення кримінального правопорушення складає те, наскільки потерпілий або сторонні особи приймають заходів щодо збереження відповідних цінностей (включена сигналізація, наявність охорони, відео спостереження, використання замикаючих пристроїв тощо). Так, по відношенню до підприємств (установ, організацій) крадіжки більшою мірою вчинюються у неробочий час доби та день тижня. Тобто неповнолітні, намагаючись уникнути можливого затримання, користуються відсутністю охорони або недостатньо організованою охороною відповідного об'єкта, проникають на його територію, де вчинюють крадіжки. При цьому, таємне викрадення чужого майна, здійснюються з відкритих ділянок охоронюваної території, що добре проглядається. Цим забезпечується можливість своєчасного виявлення наближення охорони, сповіщення про це учасників з метою залишення місця події.

Проникнення до охоронюваних приміщень можливе, у першу чергу, у тих випадках, коли особливості будови, прилеглої території, організації охорони не забезпечують необхідного рівня збереження матеріальних цінностей. Тобто наявність проламів у заборах, відсутність ґрат на вікнах, недостатнє освітлення території, наявність можливостей непомітного наближення до місця вчинення крадіжки та його залишення, відсутність сторожових собак тощо. Ці відомості значною мірою впливають на прийняття неповнолітніми рішення про вчинення крадіжки.

Заслугують на увагу й факти вчинення неповнолітніми крадіжок з автомобілів, розташованих у неосвітлених дворах багатоповерхових будинків. При цьому моментом вчинення, переважно, є вечірній та нічний час доби. Статистичні дані Генеральної прокуратури України визначають, що крадіжки з автомобілів за 2015 рік неповнолітні вчинювали 140 разів.

Автомобілями, з яких, переважно, здійснюються крадіжки виступають автомобілі Радянського та імпортного виробництва минулого сторіччя. Це обумовлено тим, що зазначені авто, переважно, не обладнані сигналізацією та складними замикаючими пристроями. Тому для їх відмикання неповнолітнім не потрібні спеціальні знання, навички та обладнання.

Дані про час вчинення і приховування злочинів дозволяють точніше оцінювати обставини події злочину, звужувати коло підозрюваних і вирішувати інші пов'язані з цим завдання кримінального провадження [10, с. 157]. Зазначені відомості вказують на необхідність приділення уваги працівниками правоохоронних органів зазначеним місцям у відповідний час. Так, удень мають здійснюватись заходи запобігання вчиненню крадіжок у людних місцях з приватних домоволодінь та квартир. Вночі ж та у неробочі дні тижня зусилля правоохоронців мають бути спрямовані на недопущення крадіжок з підприємств (установ, організацій), а також з автомобілів, розташованих на не охоронюваних паркувальних майданчиках у дворах багатоповерхових будинків.

Обстановка вчинення може характеризувати поспішність дій злочинців. Тобто, якщо у приміщеннях обстановка порушувалась частково або хаотично, викрадені речі характеризуються, у першу чергу, не вартістю, а значенням для неповнолітніх (мобільні телефони, планшети) можна припустити, що діляти неповнолітні.

У той же час, якщо на місці події спостерігатиметься вибірковий характер відшукування цінних речей у їх схованках, можна припустити про володіння злочинцями інформацією про місце крадіжки. Ця інформація може бути отримана злочинцями як від неповнолітньої особи, що мешкає

у цьому приміщенні, так і від його товаришів, що відвідували це помешкання. Не виключені випадки співучасті неповнолітнього у крадіжці з будинку (квартири) своїх батьків. Ці відомості мають сприяти правоохоронцям у визначенні напрямків пошуку підозрюваних у вчиненні крадіжок осіб.

Урахування часового фактора при розслідуванні, дає змогу визначити час події злочину, встановити часові зв'язки між фактами, з'ясувати черговість подій, дії або фактів та обчислити їх тривалість [2, с. 184]. Подібну позицію щодо властивостей часу висловлює й В.М. Мешков [3, с. 9].

Заслугує на увагу й те, що в обстановці вчинення неповнолітніми суспільно-небезпечних діянь розглядуваної категорії утворюються та зберігаються сліди. Останні повною мірою характеризують об'єкти, що їх утворили. Тобто виявлені за розмірами сліди ніг, пролом у стіні або отвір, через який було здійснено проникнення та інше можуть визначати причетність до вчинення неповнолітніх. У той же час кількість, місця розташування слідів, інші зміни в обстановці можуть характеризувати здійснення правопорушниками заходів підготовки та приховування свої протиправних дій. Таким чином обстановка об'єднує у собі відомості й про інші елементи криміналістичної характеристики крадіжок чужого майна громадян, вчинених неповнолітніми.

Місце й час, спосіб проникнення та залишення місця вчинення крадіжки може свідчити про те, що неповнолітні знали місце події (як відвідували особисто, так і зі слів інших осіб).

Дані про час вчинення і приховування злочинів дозволяють точніше оцінювати обставини події злочину, звужувати коло підозрюваних і вирішувати інші пов'язані з цим завдання кримінального провадження [10, с. 157].

Наступною ознакою є час вчинення злочину, точне встановлення якого допомагає слідчому намітити шляхи пошуку доказів, окреслити коло підозрюваних осіб. Більшість крадіжок, як показує практика, відбувається в робочі дні з 8 до 18 годин, тобто коли основна маса громадян знаходиться поза домом, працює більшість підприємств, установ і організацій, а на громадському транспорті, ринках, вулицях велике скупчення людей. Це дозволяє багатьом злочинцям, вільно переміщаючись з одного місця на інше, використовувати будь-який відповідний момент для скоєння крадіжки.

Ці відомості мають використовуватись працівниками правоохоронних органів як у розслідуванні, так і запобіганні вчиненню неповнолітніми кримінальних правопорушень розглядуваної категорії.

Таким чином можна зазначити, що обстановка є важливим елементом криміналістичної характеристики крадіжок чужого майна громадян, вчинених неповнолітніми. Невід'ємними складовими даного компоненту криміналістичної характеристики є місце і час вчиненні кримінального правопорушення.

Аналізуючи умови часу, місця та інші відомості можна висувати обґрунтовані припущення про причетність відповідної категорії осіб до вчиненого, визначатись із напрямками їх переслідування та затримання. Окрім цього визначатимуться способи виявлення та місця знаходження відображень дій зловмисників. Виявленні сліди та їх кількість даватимуть інформацію про неповнолітніх та спосіб їх дій.

Спосіб вчинення злочину виступає одним з основних елементів криміналістичної характеристики. Не є виключенням із зазначеного й крадіжки вчинені неповнолітніми.

Найбільш прості способи вчинення злочину не включають до свого змісту дій з підготовки та приховування; складні, в окремих випадках, вміщують весь комплекс дій з підготовки, учинення та приховування, а в інших – тільки підготовку, спрямовану на безпосереднє виконання злочинного замислу [10, с. 44].

Спосіб учинення злочину являє собою систему взаємозумовлених, детермінованих дій, спрямованих на підготовку, вчинення та приховування злочину, пов'язаних з використанням відповідних знарядь та засобів, а також часу, місця та інших обставин об'єктивної обстановки, що сприяють учиненню злочину [11, с. 190].

Розглянемо спосіб вчинення досліджуване кримінальне правопорушення з позиції таких його складових як підготовка, безпосереднє вчинення та приховування.

Заслугує на увагу й думка В.О. Образцова, який посилаючись на узагальнення практики, вказує, що більшість злочинів вчинюються особами, психологічно підготовленими до цього способом свого життя [12, с. 49].

Так, вагомим компонентом способу вчинення крадіжок виступають, здійснювані злочинцем підготовчі, заходи. Ці дії, як правило, включають:

- підбір співучасників: надійних і відданих з точки зору поведінки в різних ситуаціях; які мають злочинний авторитет і здатних вирішувати питання про розподіл сфер діяльності організованих злочинних груп; володіють фізичною силою, навичками володіння зброєю, прийомами боротьби тощо; володіють певними професійними навичками; володіють відомостями про діяльність підприємств,

організацій, установ; мають у своєму розпорядженні добре налагоджені канали збуту викраденого; мають в особистому користуванні транспорт, приміщення для зберігання викраденого тощо.

– збір відомостей про об'єкт злочинного посягання (підприємства, організації, установи, квартири, дачі, транспортні засоби, гаражі тощо), встановлення наявності в ньому певного майна, цінностей та місць їх зберігання.

– придбання технічних засобів (радіоапаратури, наборів інструменту, ключів), транспорту, виготовлення спеціального устаткування.

– пошук місць зберігання (приховування) і каналів збуту викраденого, а також осіб і організацій, яким необхідно викрадене майно; підготовка документів, за допомогою яких створюються "правові" передумови легалізації викраденого. Дані про способи скоєння крадіжок включають в себе відомості про шляхи та способи проникнення злочинців на місце скоєння злочину, способи заволодіння майном тощо. Ці способи дуже різноманітні, вибір злочинцем способу крадіжки визначається його злочинними і професійними навичками, обстановкою на об'єкті крадіжки, наявністю необхідних технічних і транспортних засобів тощо.

Вивченням судово-слідчої практики нами встановлено, що підготовчим діям неповнолітні приділяли увагу в 61% випадків вчинення крадіжок. При цьому вони здійснювались шляхом: – підбору співучасників, що відбувалось у 73% від загальної кількості; – виборі об'єкту крадіжки – 43%; – розробці плану – 37%; визначення часу вчинення – 33%; – підготовці знарядь – 15%.

Не виключене застосування неповнолітніми й інші дії, спрямованих на підготовку до вчинення крадіжки. У той же час варто нагадати й про особу, що вчинює розглядувані кримінальні правопорушення. Так, не повнолітні не завжди використовують наведений перелік заходів з підготовки до вчинення крадіжки. У той же час недооцінювати особу, що не досягла віку повноліття не варто.

Так, якщо неповнолітній побачив, що майно відповідними особами не контролюється, та вчинює його крадіжку, у його діях навряд чи можна вбачати ознаки підготовки. Особливого значення це набуває при крадіжках у людних місцях (кишенькових крадіжках, крадіжках з автомобілів тощо). У той же час з впевненістю можна сказати, що, більшість осіб, які вчинюють зазначені крадіжки були морально готовими до цього, розраховуючи на уникнення викриття протиправних дій.

Частина ж зловмисників може передбачати свої дії на декілька кроків уперед щодо застосування певного способу крадіжки, відповідно до різних умов, часу, місця, об'єкта злочинного посягання, дій у разі затримання, формування алібі та уникнення відповідальності.

Про участь у крадіжці підлітків можуть свідчити й особливості способу його вчинення: відсутність цілеспрямованої, продуманої підготовки до злочину; нескладні шляхи проникнення до приміщення; вибір способів зламу, що не вимагають значної фізичної сили; використання для проникнення до вузьких проїмів; мала вага викраденого; відсутність професійних навичок; використання в якості знарядь злочину предметів повсякденного вжитку; непослідовність дій на місці злочину, розкидування предметів навколишньої обстановки та не обґрунтоване їх знищення; вчинення на місці злочину цинічних дій [13, с. 110].

У той же час до отриманих відомостей про відсутність, на перший погляд, системності (послідовності) у діях, не варто одразу пов'язувати з неповнолітніми та їх недостатнім рівнем досвіду. Це може бути добре спланована дія або емітована обстановка для приховування справжньої обстановки чи відповідно способу дій, слідів правопорушника. Добре спланована діяльність спрямовується на уникнення від кримінальної відповідальності.

Способи й прийоми, які звичайно застосовують неповнолітні при вчиненні крадіжок, як правило не відрізняються винахідливістю. Так, судово-слідча практика свідчить, що крадіжки з різними формами зломів становлять близько 38%, шляхом підбора ключа, попередньо украденого в однокласника або знайомого в школі, а також при відвідуванні вдома – 6%, шляхом видавлювання шибки, проламів стін і розборів дахів – 24%, а також вільним доступом – 28%. У той же час варто зазначити, що винахідливість неповнолітніх може бути чинником, що не дозволив викрити правоохоронцям відповідних осіб.

Найпоширенішими способами проникнення у квартиру групою неповнолітніх є: – вибивання дверей і вікон; – зламання замків; – добір ключів (зокрема використання раніше украдених ключів); – проникнення шляхом вільного доступу з балкона, через незамкнену кватирку тощо. І тут викрадаються невеликі за обсягом речі.

Вивченням судово-слідчої практики встановлено, що крадіжки вчинювались шляхом злому дверей за допомогою підручних засобів, проникнення через вікон, балкон і т.д. у вранці або вдень (до 82%).

Як показує практика в більшості випадків крадіжок, вчинених як групою, так і одноосібно, всі учасники виступали у ролі виконавців

Зазначене вказує на те, що інформація про способи вчинення крадіжок неповнолітніми має важливе практичне значення. Так, вона може бути використана для попередження кримінальних правопорушень, вчинюваних відповідним способом, шляхом усунення факторів, що обумовили його виникнення. Не меншого значення інформація про спосіб набуває для швидкого пошуку відображень та самих винуватців, повного та всебічного розслідування.

Характерні ознаки способу вчинення кримінальних правопорушень сприятимуть обґрунтованому припущенню про причетність до крадіжки неповнолітніх.

Зазначене вказує на те, що інформація про способи вчинення крадіжок неповнолітніми має важливе практичне значення. Так, вона може бути використана для попередження кримінальних правопорушень, вчинюваних відповідним способом, шляхом усунення факторів, що обумовили його виникнення. Не меншого значення інформація про спосіб набуває для швидкого пошуку відображень та самих винуватців, повного та всебічного розслідування.

Характерні ознаки способу вчинення кримінальних правопорушень сприятимуть обґрунтованому припущенню про причетність до крадіжки неповнолітніх.

У той же час судово-слідча практика вказує, що найбільш типовими способами приховування неповнолітніх у вчиненні крадіжок є наступні: знищення слідів на місці події – 31%; позбавлення від речей потерпілих, які не вважаються для неповнолітніх важливими по шляху зникнення з місця крадіжки – 29%; ухилення від явок на виклик до правоохоронних органів – 26%; облаштування схованок для викрадених речей – 23%; збут викрадених речей – 21%; знищення знарядь вчинення крадіжки – 13%; виїзд за межі населеного пункту – 11%. Можуть простежуватись й інші способи приховування протиправних дій.

Наведені нами відомості визначають, що неповнолітні приділяють значної уваги маскуванню вчинення кримінальних правопорушень, ретельно готуючись до їх вчинення. Тобто у діях неповнолітніх простежують більш кваліфіковані способи вчинення кримінальних правопорушень досліджуваної категорії. Це, значною мірою ускладнює діяльність правоохоронців та має ними враховуватись.

Маскування злочину може проявлятися у знищенні або зміні слідів злочину, його обстановки з метою відвернення від себе уваги (підозри) правоохоронних органів. Наша позиція підтверджується й позицією Г.Г. Зуйкова, згідно з якою особи, вчинюючи найбільш небезпечні злочини, у переважній більшості випадків головну увагу приділяють прихованню злочину, не наважуючись на його вчинення, доки не обміркують та у необхідній мірі не здійснять комплекс заходів, спрямованих на приховання факту злочину або своєї участі у ньому [14, с. 75].

В усіх вивченнях судово-слідчої практики з'ясовано, заходи з приховання злочинних дій виконували безпосередньо самі злочинці. Однак не виключене і здійснення маскування іншими особами. У ряді випадків тільки шляхом проведення певної кількості слідчих (розшукових) дій, з'ясування мотиву, мети злочину можна дізнатися обставини кримінального правопорушення.

Вивчивши у сукупності ці відомості, працівники правоохоронних органів можуть визначити коло підозрюваних, серед якого виявити зловмисника. Важливе значення має те, що вчинення злочинів аналогічними способами приводить до виникнення схожих слідів, це і визначає можливість застосування аналогічних засобів їх виявлення [15, с. 23].

Враховуючи викладене, можна дійти висновку, що під способом учинення злочину варто розуміти систему об'єднаних єдиним задумом умисних дій злочинця з підготовки, вчинення та приховування злочину. З огляду на це, спосіб учинення злочину є головним і єдиним елементом, за допомогою якого можна дослідити виявлені у процесі аналізу зв'язки між всіма структурними елементами криміналістичної характеристики [16, с. 38].

З іншого боку ці обставини мають важливе тактичне значення для слідчого у визначенні напрямків розслідування, встановленні всіх співучасників тощо.

Не менш вагомим у структурі криміналістичної характеристики виступають типові сліди крадіжки. Кожне успішно-небезпечне діяння залишає сліди. Для криміналістів у способі вчинення злочину на перший план виступають ті його інформативні сторони (рис), які є результатом прояву ззовні характерних ознак даного способу [17, с. 118].

Виявлення типових слідів способу вчинення кримінального правопорушення дозволяє слідчому отримати необхідну інформацію про подію. Ще Г. Грос, вважав сліди джерелом інформації про подію злочину та особу злочинця [18, с. 162].

Необхідність дослідження слідової картини не втратила своєї актуальності і в умовах сьогодення. На цьому наголошує більшість вчених-криміналістів, якими цей елемент визначається у різних аспектах.

За слідами – матеріальним та ідеальним відображенням у навколишній обстановці та у пам'яті осіб – встановлюються всі фактичні обставини розслідуваної події [19, с. 28].

«Виявлення і фіксація слідів – одна з основоположних операцій слідчої діяльності, яка значною мірою визначає позитивний чи негативний результат розслідування. Для утворення і виявлення слідів характерними є певні закономірності, врахування і використання яких дозволяє вести цілеспрямований збір доказової інформації. Найбільш важлива роль серед них належить закономірностям, які виявляються в утворенні слідів взаємодії і взаємовідображення об'єктів, що пов'язані з подією злочину. Керуючись ними, слідчий шукає і використовує сліди перебування особи на місці події, сліди застосування певних знарядь, сліди дій конкретним способом тощо» [20, с. 5].

Важливе значення має те, що вчинення злочинів аналогічними способами приводить до виникнення схожих слідів, це і визначає можливість застосування аналогічних засобів їх виявлення [15, с. 23]. Ці відомості, значною мірою, сприятимуть правоохоронцям у виявленні слідів крадіжок, вчинених неповнолітніми, з урахуванням способу їх вчинення.

Речовими джерелами криміналістичної інформації можуть фігурувати будь-які предмети, здатні нести інформацію про фактичні обставини. Це – інформація про зовнішні ознаки об'єкта, що залишив сліди, про способи дії злочинця та інші обставини події злочину. Інформація про механізм вчинення злочину відображається в зміні положення об'єкта, його переміщенні, виникненні матеріально-фіксованих слідів як результату взаємодії об'єкта та середовища, що відображає, появи нових предметів у даному місці й у певний період.

Ідентифікація матеріальних об'єктів за слідами їх дії на інші об'єкти – один з найбільш розповсюджених методів встановлення способу вчинення злочину і розкриття розслідуваного діяння [21, с. 48–49].

Цим забезпечуватиметься значно кращі результати у виявленні слідів. Окрім того. Варто нагадати, що сліди мають властивості зникати, знищуватись. Те, наскільки швидко та якісно будуть проведені дії з пошуку слідів, тим більша їх кількість буде виявлена.

Так, між часом вчинення та кількістю виявлених слідів існує зворотно пропорційний зв'язок. Так, чим більше часу проходить з моменту вчинення, тим менша кількість придатних для ідентифікації злочинця слідів виявляється. Зазначене повною мірою стосується й крадіжок вчинених неповнолітніми. Кількість слідів, що можуть залишатись неповнолітніми у результаті крадіжки жодним чином не впливає на можливість їх використання відображень у розслідуванні.

Досить часто на місці крадіжки залишаються матеріальні сліди, що характеризують діяльність злочинців з підготовки, вчинення і маскування кримінального правопорушення. Так, на підготовку до вчинення квартирної крадіжки можуть вказувати сліди низу взуття на ґрунті, приховані неподалік знаряддя можливого зламу, сірники, недопалки, сірники тощо.

Окрім зазначених особливостей, досліджуване кримінальне правопорушення призводить до змін матеріальної обстановки, в якій воно готується та вчинюється. На місці правопорушення часто залишаються різні сліди, знаряддя й інші предмети, що можуть бути доказами.

Вивченням судово-слідчої практики нами встановлено, що за місцем вчинення кримінального правопорушення були виявлені: сліди ніг у 35% випадків, рук – 17%, загублені зловмисниками предмети – 11%, відео запис з камер спостережень – 3%. На місці кримінального правопорушення можуть залишитися не лише сліди, що з'явилися унаслідок реалізації злочинного задуму, але і додаткові відображення, утворені при вчиненні дій, котрі виходять за рамки мотиву суспільно-небезпечного діяння.

Виникнення наведених нами слідів значною мірою обумовлюється способом, обстановкою та іншими умовами вчинення кримінального правопорушення. Аналізуючи відповідні обставини суспільно-небезпечного діяння й висуватимуться припущення як про види, так і місця розташування слідів. За останніми правоохоронці організовують пошук та встановлення неповнолітніх.

Висновок. У той же час отримані нами результати визначають зменшення кількості та видів слідів, що залишають по собі неповнолітні злочинці. Висловлене нами твердження підтверджується й думками правоохоронців. Так, більшість опитаних слідчих наголосили, що простежується стійка тенденція до зменшення кількості слідів, що залишають по собі неповнолітні злочинці при вчиненні злочинів, у тому числі і крадіжок. Це, на думку слідчих обумовлено істотними змінами у злочинності у тому числі і за досліджуваними категоріями, що потребує окремого ставлення до виявлення слідів. Покращити цю діяльність можливо, у першу чергу, шляхом побудови взаємозалежних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики, чільне місце в структурі яких займає слідові картина. Таким чином можна з впевненістю наголосити, що слідові картина є невід'ємним елементом структури криміналістичної характеристики крадіжок чужого майна громадян, вчинених неповнолітніми.

Список використаних джерел:

1. Куликов В. И. Обстановка совершения преступления и ее криминалистическое значение : автореф. дис. ... канд. юрид. наук., 1983. С. 16–17.
2. Керівництво з розслідування злочинів : науково-практичний посібник / [Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. та ін.] ; під ред. В. Ю. Шепітька. Х. : Одиссей, 2010. 960 с.
3. Мешков В.М. Установление фактора времени при расследовании преступлений : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Киевская высшая школа МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского. К., 1990. 22 с.
4. Гавло В. К. Обстановка преступления как структурный компонент криминалистической характеристики преступления. Проблемы совершенствования тактики и методики расследования преступлений : сб. науч. тр. Иркутск : Иркутский гос. ун-т им. А.А. Жданова, 1980. 139 с.
5. Севрук В. Г., Павленко С. О. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю : матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 13 квітня 2017 року). Ред. кол.: О. О. Волобуєва, О. В. Одерій, Т. О. Лоскутов, А. С. Політова. Кривий Ріг : Поліграфічна компанія «Геліос-Принт», 2017. С. 60–63.
6. Маркус В. О. Криміналістика. Навчальний посібник. К. : Кондор, 2007.
7. Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника. М. : «Юрист», 1997. 336 с.
8. Федоров Ю. Д. Пространственно-временные характеристики и место происхождения. Криминалистические проблемы пространственно-временных факторов в расследовании преступлений. Изд-во Ирк. ун-та, 1983. 160 с.
9. Анциферов В. П. К вопросу структуре криминалистических характеристик преступлений. Вопросы совершенствования криминалистической методики : сб. науч. трудов (МВД СССР, Высшая следственная школа). Волгоград, 1991. 135 с.
10. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Мн. : Амалфея, 2001. 304 с.
11. Шмонин А. В. Методика расследования преступлений : [учеб. пособие] / А. В. Шмонин. М. : Юстицинформ, 2006. 464 с.
12. Образцов В. А. Криминалистическая характеристика личности преступника и ее связи с потерпевшим и другими структурными элементами события преступления. Криминалистическая виктимология (вопросы теории и практики) : сб. науч. трудов. Иркутск : Иркутский гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1980. 159 с.
13. Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений : учебное пособие в 2-х частях. Ч. 2 / под ред. А. П. Резвана, М. В. Субботиной. М. : ИМЦ ГУК МВД России, 2002. 232 с.
14. Зуйков Г. Г. Криминалистическое понятие способа совершения преступления. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений : [учеб. пособие]. М., 1970. 191 с.
15. Танасевич В. Г., Образцов В. А. Методика расследования и криминалистическая классификация преступлений. Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений : межвуз. сб. науч. трудов. Вып. 69. Свердловск : УрГУ, 1978. 156 с.
16. Павлова Н. В. Особливості розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Павлова Наталя Валеріївна; Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. Д. 2007. 223 с.
17. Васильев А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 118.
18. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. [Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г.]. М. : ЛексЭст, 2002. 1088 с.
19. Колдин В. Я. Информационные структуры в криминалистике / В. Я. Кодин, Н. С. Полевой. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. 134 с.
20. Бахін В. Як розкриваються злочини (Криміналістика у питаннях та відповідях) : посібник / В. Бахін, В. Гончаренко. К. : «Хрещатик», 1996. 199 с.
21. Матвеев В. А., Великорадный П. Г. К вопросу о методике исследования способов совершения преступлений. Вопросы совершенствования криминалистической методики : сб. науч. тр. высшей следственной школы МВД СССР. Волгоград, 1981. 135 с.

ШЕВЧИШЕН А. В., ЦУЦКІРІДЗЕ М. С.

**ОКРЕМІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АБО ПОКАРАННЯ ТА ЇХ ДОВЕДЕННЯ**

**SEPARATE GROUNDS FOR EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY
OR PUNISHMENT AND THEIR PROOF**

Актуальність статті полягає в тому, що звільнення від кримінальної відповідальності є передбаченою законом відмовою держави від застосування до особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, обмежень її певних прав і свобод, які передбачені Кримінальним кодексом України. Таке звільнення можливе лише до набрання законної сили обвинувальним вироком суду та свідчить про припинення кримінально-правових відносин між особою, що вчинила злочин, і державою. Звільнення від покарання, на відміну від звільнення від кримінальної відповідальності, застосовується лише до засудженої особи, тобто такої, яку визнано винуватою у вчиненні злочину обвинувальним вироком суду і призначено передбачене санкцією статті покарання. Воно застосовується у тих випадках, коли мета покарання може бути досягнута без реального відбування покарання (у цілому чи його частини) або коли її досягнення надалі стає неможливим і таким, що не може досягнути мети його застосування (тяжка хвороба засудженого) чи недоцільним (давність виконання обвинувального вироку). У статті зазначено, що у випадку виникнення питання про звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, доказуванню мають підлягати обставини, що є підставою для такого звільнення. Такі обставини є різними, притаманні конкретному виду звільнення від кримінальної відповідальності та включають з'ясування як матеріально-правових підстав такого звільнення, так і процесуально-правових. Доведено, що для прийняття рішення про наявність певної підстави для звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, необхідно визначити наявність конкретних умов (для прийняття такого рішення), частина з яких вказана безпосередньо у законі, який встановлює кримінальну відповідальність за вчинення певних дій (злочинів), а інші можна визначити у результаті аналізу окремих норм Особливої частини КК України. Зроблено висновки, що для кожної з таких умов визначається спосіб доведення її наявності, який є індивідуальним для кожної слідчої ситуації, але у результаті докази повинні поєднатися у певну форму, яку можна позиціонувати (яка співпадає) як підстава звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин.

Ключові слова: злочин, кримінальна відповідальність, підстави звільнення, умови, доведення наявності.

The relevance of the article lies in the fact that exemption from criminal liability is the state's refusal to apply to a person who has committed a minor crime or a negligent crime of medium severity, provided for by the law, of restrictions on certain rights and freedoms provided for by the Criminal Code of Ukraine. Such release is possible only before the conviction of the court enters into legal force and indicates the termination of criminal legal relations between the person who committed the crime and the state. Exemption from punishment, in contrast to exemption from criminal responsibility,

© ШЕВЧИШЕН А. В. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального процесу (Національна академія внутрішніх справ). <https://orcid.org/0000-0002-1342-6639>

© ЦУЦКІРІДЗЕ М. С. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального процесу (Національна академія внутрішніх справ). <https://orcid.org/0000-0002-5880-8542>

applies only to a convicted person, that is, one who has been found guilty of committing a crime by a court's indictment and has been sentenced to the punishment prescribed by the sanction of the article. It is used in those cases when the purpose of the punishment can be achieved without actually serving the punishment (in whole or in part) or when its achievement becomes impossible in the future and such that it cannot achieve the purpose of its application (severe illness of the convicted person) or is inappropriate (time limit of execution guilty verdict). The article states that in the event of the release of a person who committed a crime from criminal liability, the circumstances that are the basis for such release must be proven. Such circumstances are different, inherent in a specific type of exemption from criminal liability and include the clarification of both material and legal grounds for such exemption, as well as procedural and legal ones. It has been proven that in order to make a decision about the existence of a certain ground for exemption from criminal liability of a person who committed a crime, it is necessary to determine the presence of specific conditions (for making such a decision), some of which are specified directly in the law that establishes criminal liability for committing certain actions (crimes), and others can be determined as a result of the analysis of individual norms of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. It was concluded that for each of these conditions, a method of proving its presence is determined, which is individual for each investigative situation, but as a result, the evidence must be combined in a certain form that can be positioned (which coincides) as a basis for the release from criminal responsibility of the person who committed crime.

Key words: *crime, criminal liability, grounds for dismissal, conditions, proof of availability.*

Вступ. Звільнення від кримінальної відповідальності є передбаченою законом відмовою держави від застосування до особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, обмежень її певних прав і свобод, які передбачені КК України. Таке звільнення можливе лише до набрання законної сили обвинувальним вироком суду та свідчить про припинення кримінально-правових відносин між особою, що вчинила злочин, і державою. Звільнення від покарання, на відміну від звільнення від кримінальної відповідальності, застосовується лише до засудженої особи, тобто такої, яку визнано винуватою у вчиненні злочину обвинувальним вироком суду і призначено передбачене санкцією статті покарання. Воно застосовується у тих випадках, коли мета покарання може бути досягнута без реального відбування покарання (у цілому чи його частини) або коли її досягнення надалі стає неможливим і таким, що не може досягнути мети його застосування (тяжка хвороба засудженого) чи недоцільним (давність виконання обвинувального вироку) [1]. Розмежовуючи поняття «звільнення особи від кримінальної відповідальності» від «звільнення від покарання», слід враховувати, що при звільненні особи від кримінальної відповідальності держава відмовляється від реалізації потенційної відповідальності, а при звільненні від покарання – від реальної кримінальної відповідальності [2, с. 58–60]. Застосування цих інститутів в окремих випадках призводить до фактичної безкарності злочинців, унеможливує досягнення мети кримінальної відповідальності. Водночас, з іншого боку, тенденція щодо звільнення осіб від кримінальної відповідальності чи від відбування покарання цілком відповідає сучасним європейським вимогам щодо гуманізації покарань та поступовому переходу від карального до відновлювального правосуддя [3, с. 90–92]. Разом з тим особа звільняється від покарання не за бажанням суб'єкта кримінального переслідування, а на підставі норм закону. Зазначені норми визначають таку можливість та встановлюють підстави, за яких це звільнення може відбутися, але не визначають способів доведення наявності таких підстав, оцінка яких може слугувати прийняття рішення про наявність такого випадку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ряд науковців розглянули можливі випадки звільнення особи від відповідальності за вчинений злочин, розглядаючи ці випадки з позицій різних наук. Ю.В. Баулін зауважує, що звільнення особи від кримінальної відповідальності не свідчить про її виправдання, оскільки кримінальне провадження припиняється з не реабілітуючих для особи підстав, тому воно не виключає можливості притягнення її до цивільно-правової відповідальності за заподіяну майнову шкоду чи до дисциплінарної відповідальності [4, с. 203–204]. О.О. Дудоров зазначає, що така підстава звільнення особи від кримінальної відповідальності покликана стимулювати суспільно корисну поведінку осіб, які порушили кримінальний закон, і спрямована на те, щоб розірвати кругову поруку, яка об'єднує учасників злочинів [5, с. 87].

В. Кобернюк визначив підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та зазначив, що вони можуть бути виявлені як на досудових, так і в судових стадіях кримінального провадження, але рішення про закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності завжди приймається судом відповідно до норм матеріального права [6, с. 67].

Отже, проблемні питання зазначеного інституту та практики його реалізації у кримінальному процесі України не втрачають своєї актуальності та становлять інтерес для наукового пошуку.

Постановка завдання. У статті поставлено завдання визначити підстави для прийняття рішення щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності та способи доведення наявності зазначених підстав.

Основний зміст. У КК України, передбачена можливість звільнення від кримінальної відповідальності за наявності певних підстав, а саме: звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України); звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК України); звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК України); звільнення від покарання за хворобою (ст. 84 КК України); амністії (ст. 86 КК України) та помилування (ст. 87 КК України) [7].

Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК України звільнення від кримінальної відповідальності слугує підставою для закриття кримінального провадження. Зазначені підстави можуть бути виявлені як на досудових, так і в судових стадіях кримінального провадження, але рішення приймає тільки суд, і тому, у випадку виникнення питання про звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, доказуванню мають підлягати обставини, що є підставою для такого звільнення. Такі обставини є різними та притаманні конкретному виду звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, у ст. 49 КК України зазначено, що особа звільняється від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності, які є різними залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину. У цьому випадку доказування обставин, які є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності включає з'ясування матеріально-правових підстав звільнення від кримінальної відповідальності (закінчення строків давності, які передбачені у ст. 49 КК України, та відсутність обставин, що порушують їх перебіг) та процесуально-правових підстав такого звільнення (притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення відповідного злочину; згода обвинуваченого на звільнення від кримінальної відповідальності) [7].

У свою чергу, у випадках звільнення особи від кримінальної відповідальності (чи від кримінального покарання) за вчинення злочинів, суду необхідно надати докази, які підтверджують факт вчинення саме цією особою кримінального правопорушення та здійснити державний осуд того, хто вчинив злочин (визнати винним) (процесуально-правова підстава). Окрім того, звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 49 КК України можливе лише в тому випадку, коли підозрюваний чи обвинувачений не заперечує проти цього, оскільки кримінальний процесуальний закон надає йому право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави (ч. 3 ст. 285 КПК України). У такому випадку досудове розслідування та судові провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку. Така позиція законодавця є виправданою, оскільки не виключені випадки, коли особу незаконно притягнуто до кримінальної відповідальності за, нібито, вчинення злочину. Тому, якщо така особа впевнена у своїй невинуватості, то їй важливо на якій підставі буде закрито кримінальне провадження, зокрема на підставі відсутності в її діянні складу кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 284 КПК України) чи не встановлення достатніх доказів для доведення її винуватості в суді і вичерпані можливості їх отримати (ч. 3 ст. 284 КПК України), або ж на підставі звільнення від кримінальної відповідальності, коли вважається, що її вину повністю доведено (п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК України). Таким чином, з'ясування цієї обставини також входить до предмета доказування обставин, які є підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Слід зазначити, що доказування матеріально-правової підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності включає з'ясування таких питань: чи поширюються строки давності на вчинений особою злочин; чи закінчилися строки давності після вчинення злочину відповідного ступеня тяжкості; чи переривались або зупинялись строки давності після вчинення злочину.

Для з'ясування питання чи закінчилися строки давності після вчинення відповідного злочину органу досудового розслідування необхідно визначити час вчинення особою злочину, яким відповідно до ч. 3 ст. 4 КК України визнається час вчинення особою передбаченої законом про

кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Строки давності обчислюються з дня вчинення злочину до дня набрання вироком законної сили (ч. 1 ст. 49 КК України). Такий підхід законодавця є вдалим, оскільки визначення кінцевого моменту строків давності важливе для практики правозастосування, адже будь-які правові строки повинні мати у законодавстві свої межі. Це допомагає уніфікувати підхід при їх застосуванні та вирішенні судом питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [8, с. 320].

Разом із тим, доводиться констатувати, що у чинному кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві відсутнє законодавче визначення поняття «день вчинення злочину», що призводить до труднощів у правозастосовній діяльності щодо визначення початку перебігу строків давності. З цього приводу можна виокремити дві позиції. Зокрема, представники першої позиції вважають, що початковим моментом перебігу давності є день, коли злочин було вчинено [9, с. 54]. Натомість, представники другої позиції переконані, що початковий момент строку давності обчислюється з першої секунди доби, яка настає після вчинення злочину [10, с. 179]. Разом із тим, з'ясування цього питання має вкрай важливе значення у тих випадках, коли початковий та кінцевий момент перебігу строку давності «йде в притик» із тим строком давності, який визначений у ч. 1 ст. 49 КК України щодо злочину відповідного ступеня тяжкості.

Тому, початковий момент строку давності обчислюється з першої секунди доби, яка настає після вчинення злочину. Така позиція відповідає положенням КПК України, в якому регламентовано, що при обчисленні строків днями та місяцями не береться до уваги той день, від якого починається строк (ч. 5 ст. 115). У цьому випадку прокурору необхідно надати суду достатні та беззаперечні докази того, що злочин вчинено саме в конкретний час. Такими доказами вчинення злочину можуть бути протоколи слідчих та НСРД, в яких зафіксовано конкретний час вчинення кримінального правопорушення або інша інформація, що на момент проведення відповідної слідчої (розшукової) дії було вчинено злочин (наприклад, протокол контролю за вчиненням злочину, протокол здійснення аудіо-, відеоконтролю особи, протокол аудіо-, відеоконтролю місця, протокол огляду місця події, протокол обшуку та їх відповідні додатки). Кінцевим моментом спливу строків давності в юридичній літературі пропонують визнавати останню секунду 24 години останньої доби відповідного року [9, с. 54].

Наступне, що необхідно з'ясувати чи не переривались строки давності після вчинення злочину, тобто чи не було вчинено нового злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину. Відповідно до ч. 3 ст. 49 КК України обчислення строків давності у цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину. При цьому їх обчислення здійснюється окремо за кожний злочин. Тому, слідчий, прокурор чи інші суб'єкти доказування зобов'язані надати суду докази, які підтверджують або спростовують факт вчинення особою нового злочину. Такими доказами є інформація (довідка про судимість) із спеціалізованих підрозділів МВС та НПУ, які ведуть відповідні обліки осіб, які вчинили злочини; рішення суду, яким особу визнано винуватою у вчиненні злочину; процесуальні рішення слідчого, прокурора, у яких встановлений факт вчинення злочину тощо.

Для застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 49 КК України обов'язково необхідно також встановити чи ухилялася особа, що вчинила злочин, від слідства та суду. Факт такого ухилення свідчить про те, що зберігається суспільна небезпечність особи і тому залишається необхідність притягнення її до кримінальної відповідальності [11, с. 152]. Такими доказами можуть бути рішення слідчого, прокурора, суду про оголошення підозрюваного (обвинуваченого) в розшук та зупинення досудового розслідування або судового провадження у зв'язку з його розшуком, процесуальні рішення слідчого, прокурора, суду про відновлення досудового розслідування (судового провадження), інформація спеціальних підрозділів МВС, в якій містяться відомості про перебування особи в розшуку, а також проведення допитів родичів підозрюваного, інформація про перетин кордону тощо.

Закінчення строків давності є не лише підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності, але й від відбування покарання. Зазначені інститути мають як спільні, так і відмінні риси. Зокрема, до спільних слід відносити те, що як при звільненні від кримінальної відповідальності, так і від відбування покарання, особа не піддається каральному впливу у випадку, якщо минули визначені законом строки. Окрім того, не відрізняються особливості зупинення та переривання перебігу строків давності, а також процес їх доказування, тому повторно не варто на цьому зупинятися. Водночас, основною і єдиною відмінною рисою вказаних інститутів є перебіг строків давності, оскільки особа звільняється від відбування покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком його не було виконано в певні строки. Таким доказом

є обвинувальний вирок суду, в якому вказано дату його винесення та відомості про набрання ним законної сили. Крім цього, доказом набрання законної сили обвинувальним вироком може бути відповідна довідка (інформація, лист тощо) суду, який виносив обвинувальний вирок.

Що стосується інших підстав, то ми їх не розглядаємо, оскільки вони є так би мовити – індивідуальними, оскільки реалізуються за наявності або певних фізичних особливостей конкретної особи (вагітність, захворювання) або надбаних соціальних властивостей особи (віднесення до певної категорії, що підлягає амністії або індивідуального вчинку, який обумовив помилування).

Окрім того, в Особливій частині КК України також передбачені спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за окремі злочини. Наприклад таке звільнення може мати місце відносно осіб, які вчинили активний підкуп. Зокрема, в ч. 5 ст. 354 КК України вказується, що особа, яка запропонувала, пообіцяла або надала неправомірну вигоду, звільняється від кримінальної відповідальності за злочини, передбачені статтями 354, 368-3, 368-4, 369, 369-2 КК України, якщо після пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди вона – до отримання з інших джерел інформації про цей злочин органом, службова особа якого згідно із законом наділена правом повідомляти про підозру, – добровільно заявила про те, що сталося, такому органу та активно сприяла розкриттю злочину, вчиненого особою, яка одержала неправомірну вигоду або прийняла її пропозицію чи обіцянку. У такому випадку – заохочення особи до позитивної суспільно-корисної поведінки є основним завданням спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності. Окрім того, добровільна заява правоохоронним органам про факт пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної вигоди в подальшому надає їм можливість в рамках контролю за вчиненням корупційного злочину задокументувати факти одержання службовою особою чи особою, яка надає публічні послуги, неправомірної вигоди та притягнути її до кримінальної відповідальності. У такому випадку необхідне доказування обставин, які є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, що можливо за наявності сукупності двох умов: особа до отримання з інших джерел інформації про цей злочин органом, службова особа якого згідно із законом наділена правом повідомляти про підозру, добровільно заявила про те, що сталося, такому органу; особа активно сприяла розкриттю злочину особи, яка одержала неправомірну вигоду або прийняла її пропозицію чи обіцянку.

Доказування першої умови звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочину полягає у встановленні факту, що особа з власної волі, однак не обов'язково за власною ініціативою, повідомила правоохоронним органам про пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди службовій особі або особі, яка надає публічні послуги. Таке повідомлення може бути здійснене шляхом написання заяви, безпосереднє з'явлення до правоохоронного органу з приводу вчинення особою неправомірних дій (пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди), надання показань у кримінальному провадженні, розпочатому за іншим фактом. У цьому випадку добровільність полягає в тому, що особа усвідомила злочинність свого діяння та, не будучи викритою правоохоронними органами, повідомила про вчинені нею дії. Основним документальним доказом добровільного повідомлення про пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди є заява, протокол прийняття усної заяви, а також протокол допиту, чи документ, який підтверджує здійснення телефонного повідомлення до правоохоронного органу. У зазначених документах повинна міститися інформація про дату та час здійснення повідомлення. Наявність такої інформації є досить важливою, оскільки не виключені випадки попереднього надходження інформації про вчинення корупційного злочину з інших джерел (наприклад, із засобів масової інформації, повідомлення вигодонабувача тощо). Однак, навіть у такому випадку зазначена особа буде звільнена від кримінальної відповідальності, якщо буде доведений факт, що їй не були відомі відомості про отримання правоохоронним органом з інших джерел інформації про вчинення нею корупційного кримінального правопорушення. Цей факт можна довести шляхом проведення допитів осіб, з якими спілкувалася особа після вчинення нею злочину (зокрема, за допомогою засобів зв'язку) до моменту добровільного повідомлення про пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди; допиту вигодонабувача тощо. Проведення відповідних слідчих (розшукових) дій необхідне із метою унеможливлення того чи була відома такій особі інформація, до моменту подання нею заяви, про отримання правоохоронним органом з інших джерел відомостей про вчинення нею корупційного кримінального правопорушення. У заяві, протоколі прийняття усної заяви, а також протоколі допиту необхідно зазначити відомості про те, що спонукало заявника до вчинення злочину (наприклад, прагнення уникнути кримінальної відповідальності, докори сумління тощо), чи за власною ініціативою він заявив про факт пропозиції, обіцянки або надання ним

неправомірної вигоди та, що стало приводом такого звернення, чи готовий заявник допомогти викрити вигодонабувача.

Що стосується другої умови, то необхідно зафіксувати факт: участі особи (заявника) в проведенні слідчих (розшукових) дій, спрямованих на надання будь-якої допомоги у встановленні правоохоронним органам обставин кримінального провадження, зокрема, викриття співучасників злочину, надання інформації про час, місце та спосіб передачі неправомірної вигоди; безпосередньої участі у проведенні слідчих дій (або/та та НСРД), спрямованих на викриття вигодонабувача та документування його злочинної діяльності. Власне доказування «активного сприяння» як підстави звільнення від кримінальної відповідальності полягає в отриманні та в подальшому наданні документів які б вказували в чому саме заявник проявив таке сприяння. У випадку вчинення корупційних кримінальних правопорушень, такими доказами можуть бути відомості, надані під час проведення слідчих (розшукових) дій (допит особи, слідчий експеримент), у якому міститься інформація про участь інших осіб у вчиненні цього або інших кримінальних правопорушень, інформація про місцезнаходження грошових коштів (або іншої вигоди), протоколи контролю за вчиненням злочину за участі вказаної особи тощо.

Висновок. У випадку виникнення питання про звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, доказуванню мають підлягати обставини, що є підставою для такого звільнення. Такі обставини є різними, притаманні конкретному виду звільнення від кримінальної відповідальності та включають з'ясування як матеріально-правових підстав такого звільнення, так і процесуально-правових. Для прийняття рішення про наявність певної підстави для звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, необхідно визначити наявність конкретних умов (для прийняття такого рішення), частина з яких вказана безпосередньо у законі, який встановлює кримінальну відповідальність за вчинення певних дій (злочинів), а інші можна визначити у результаті аналізу окремих норм Особливої частини КК України. Для кожної з таких умов визначається спосіб доведення її наявності, який є індивідуальним для кожної слідчої ситуації, але у результаті докази повинні поєднатися у певну форму, яку можна позиціонувати (яка співпадає) як умова звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин.

Список використаних джерел:

1. Узагальнення практики застосування звільнення від кримінальної відповідальності та кримінального покарання у 2011-2012 роках. *Судова влада України*. Офіційний веб-портал: URL: <http://gmm.vn.court.gov.ua/sud0205/analiz/30090>
2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : моногр. К. : Атіка, 2004. 296 с.
3. Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування / Ахтирська Н. та ін. К. : К.І.С., 2010. 124 с.
4. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 185–207.
5. Дудоров О. О. Проблемні питання вимагання неправомірної вигоди при вчиненні підкупу службової особи юридичної особи приватного права. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 180–191.
6. Кобернюк В. Інститут закриття кримінального провадження зі звільненням обвинуваченого від кримінальної відповідальності: сучасний стан і перспективи. *Вісник прокуратури*. 2012. № 10. С. 64–70.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
8. Головачук М. М. Строки давності у кримінальному законодавстві України та окремих зарубіжних країн. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2013. № 2. С. 319–322.
9. Горох О. П. Щодо визначення меж перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 50–58.
10. Крутевич М.М. Особливості звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1(6). С. 175–184.
11. Рогатинська Н. З. Предмет доказування у справах, що закривається провадженням за nereабілітуючими підставами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 202 с.

УДК 346.544.2(477)

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.8>

ВАСИЛИНА М. М.

**ВИХОВАННЯ СПІВРОБІТНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ
ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ОПЕРАТИВНО-СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**EDUCATION OF LAW ENFORCEMENT EMPLOYEES AUTHORITIES
FOR PERFORMING THE TASKS OF OPERATIONAL SERVICE ACTIVITIES**

Актуальність статті полягає в тому, що попри позитивні зрушення у сфері реформування правоохоронних органів, існує досить широке коло проблем і прогалин, що стосуються організаційного та правового забезпечення публічної безпеки. Вони потребують суттєвого удосконалення та набувають особливого значення в контексті гармонізації законодавства, підвищення ефективності діяльності у зазначеній сфері, з урахуванням сучасних реалій суспільних та державних процесів, що відбуваються в Україні. Незважаючи на зміни, система правоохоронних органів залишається недостатньо ефективною та закритою від суспільства. Україна обрала свій шлях формування правопорядку, необхідність зміни якого обумовлюється інтересами держави та суспільства. Саме тому, процес забезпечення публічного порядку в Україні, що відповідатиме вимогам сьогодення, є одним з найважливіших завдань правової держави; у здійсненні вказаного процесу беруть участь всі державні органи, зокрема, правоохоронні. Зроблено висновок, що основу сучасної системи виховання оперативних співробітників правоохоронних органів повинні скласти такі концептуальні психологічні і педагогічні положення: особистість, як вища соціальна цінність, що розвивається; визнання особистості оперативного співробітника, як мети, суб'єкта, об'єкта, результату і показника ефективності виховання; відношення до оперативного співробітника, як до суб'єкта власного розвитку, що йде по педагогічних і психологічних закономірностях; активізація чуттєво-вольової сфери при формуванні в оперативного співробітника системи життєвих цінностей, моральних норм і правил; формування і розвиток особистісних якостей при опорі на мотиваційно-потребницьку сферу оперативних співробітників конкретного віку; взаємозв'язок психологічної діагностики, консультації і корекції поведінки вихованців; урахування національної своєрідності виховання в різноманітних етнічних регіонах країни з забезпеченням широкого виходу оперативного співробітника у багатонаціональну культуру; організація життєдіяльності оперативного співробітника як чинника його виховання; гуманізація міжособистих відношень; взаємодія вузу з середовищем, перетворення його в культурно-духовний центр мікросоціума, що нейтралізує можливий негативний вплив середовища.

Ключові слова: правоохоронні органи, права людини, правоохоронні органи, кримінально-процесуальне законодавство.

The relevance of the article lies in the fact that, despite positive developments in the field of law enforcement reform, there is a wide range of problems and gaps related to the

organizational and legal provision of public safety. They require significant improvement and acquire special importance in the context of harmonization of legislation, increasing the effectiveness of activities in the specified area, taking into account the modern realities of social and state processes taking place in Ukraine. Despite the changes, the law enforcement system remains insufficiently effective and closed from society. Ukraine has chosen its own way of forming the legal order, the need to change which is determined by the interests of the state and society. That is why the process of ensuring public order in Ukraine, which will meet today's requirements, is one of the most important tasks of the legal state; all state bodies, in particular, law enforcement, participate in the implementation of the specified process. It was concluded that the following conceptual psychological and pedagogical provisions should form the basis of the modern system of education of operational employees of law enforcement agencies: personality as a higher developing social value; recognition of the personality of an operational employee as a goal, subject, object, result and indicator of educational effectiveness; relation to the operational employee as a subject of his own development, which follows pedagogical and psychological regularities; activation of the sensory-volitional sphere when forming a system of life values, moral norms and rules in an operational employee; formation and development of personal qualities based on the motivational and consumer sphere of operational employees of a specific age; interrelationship of psychological diagnosis, consultation and behavior correction of pupils; taking into account the national distinctiveness of education in various ethnic regions of the country, ensuring a wide exposure of the operative employee to the multinational culture; the organization of the operational employee's life as a factor in his education; humanization of interpersonal relations; the interaction of the university with the environment, its transformation into a cultural and spiritual center of the micro-society, which neutralizes the possible negative influence of the environment.

Key words: law enforcement agencies, human rights, law enforcement agencies, criminal procedural legislation.

Постановка проблеми. Потребує постійного удосконалення система підготовки співробітника СБ України [1] до виконання важливих завдань, що стоять перед спецслужбою, в першу чергу, забезпечення національної безпеки [2]. Це вимагає від вищих навчальних закладів правоохоронної системи освіти України, удосконалення навчально-виховного процесу, формування у студентів, курсантів і слухачів активності й самостійності, готовності до самоосвіти й самовдосконалення, підвищення фахової майстерності, освоєння нових форм, методів і прийомів професійної діяльності. При цьому зазначимо, що внутрішніми джерелами успішної діяльності, активності й самостійної особистості фахівця є пошук шляхів формування їх професійно-практичних умінь у процесі набуття знань, умінь і навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Попри позитивні зрушення у сфері реформування правоохоронних органів, існує досить широке коло проблем і прогалин, що стосуються організаційного та правового забезпечення публічної безпеки.

Вони потребують суттєвого удосконалення та набувають особливого значення в контексті гармонізації законодавства, підвищення ефективності діяльності у зазначеній сфері, з урахуванням сучасних реалій суспільних та державних процесів, що відбуваються в Україні.

Незважаючи на зміни, система правоохоронних органів залишається недостатньо ефективною та закритою від суспільства. Україна обрала свій шлях формування правопорядку, необхідність зміни якого обумовлюється інтересами держави та суспільства. Саме тому, процес забезпечення публічного порядку в Україні, що відповідатиме вимогам сьогодення, є одним з найважливіших завдань правової держави; у здійсненні вказаного процесу беруть участь всі державні органи, зокрема, правоохоронні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми вдосконалення професійної підготовки фахівців до забезпечення державної безпеки були предметом досліджень С.Г. Гордієнка, В.К. Гришука, Н.О. Гуторової, О.П. Дзьобана, С.В. Дьякова, І.В. Дюрдіци, О.О. Дудорова, О.І. Звонарьова, А.Б. Іванова, В.С. Качинського, О.О. Климчука, В.О. Навроцького, Г.В. Новицького, В.Г. Пилипчука, Н.Г. Сідака, В.П. Тихого, та інших вчених.

Метою дослідження є розкриття сутності та змісту виховання співробітників правоохоронних органів до виконання завдань оперативно – службової діяльності.

Основні результати дослідження. Формування і розвиток особистості співробітників правоохоронних органів до оперативно-службової діяльності у вищому навчальному закладі правоохоронної системи освіти України можливо при всебічній психолого-педагогічній підготовці викладацького складу, постійному удосконаленні його педагогічної майстерності [3]. Виховання цих молодих людей це є найважче, найважливіше педагогічне завдання. Ось чому необхідна викладачеві, особливо сьогодні, ця майстерність.

Бурхливі, суперечливі перетворення соціально-економічного життя нашого суспільства, гібридна війна, нестабільність, соціальна напруженість, руйнація звичних підвалин і моральних орієнтирів вкрай ускладнили виховну роботу у вищих навчальних закладах правоохоронної системи освіти України та оперативних підрозділах правоохоронних органів, вимагають концептуальних змін в змісті та методах виховання, пошуку шляхів оптимізації виховного процесу. Ці проблеми ставляться й поступово вирішуються в педагогічних публікаціях останніх років. Справедливо стверджується, що багато років у процесі виховання недооцінювалася індивідуальність особистості, часом викривлено розумівся колективізм, абсолютизувався пріоритет загального над індивідуальним, що звужувало розумні межі свободи особи. В результаті з поля зору вихователів поступово зникало головне – людина з її потребами, інтересами, поглядами та позиціями [4].

Все це негативно відбивалося на світогляді співробітників правоохоронних органів, деформувало їх в силу розбіжності між ідеалами, що декларувалися та реальною дійсністю. Гібридна війна, криза, що продовжується в нашій країні, дорожнеча життя, розгул злочинності та корупції, утрата звичних духовних цінностей породжують у багатьох співробітників правоохоронних органів песимістичне сприйняття життя, почуття безперспективності офіцерської професії, пасивне відношення значної частини співробітників до виконання громадянського та професійного обов'язку, зниження відповідальності за доручену справу. Нерідко співробітники правоохоронних органів висловлюють сумнів у військовій професії та освіті, як життєвій цінності.

Серед молоді, потенційних майбутніх співробітників правоохоронних органів України помітний ріст злочинності, жорстокості, наркоманії й алкоголізму. Олігархічні групи, мафіозні банди, злочинні угруповання намагаються використовувати співробітників правоохоронних органів у своїх цілях. Нажаль, окремі із них, як засвідчує практика, попадають у пастку злочинного світу. Тому проробка психологічних питань, теорії і практики виховання з урахуванням сформованих соціальних умов заслуговує спеціального розгляду та дослідження.

Отже, на думку В.С Сідака питання найбільш складного розділу педагогічної психології – психології виховання, що вивчає психологічні закономірності розвитку особистості співробітників правоохоронних органів в умовах цілеспрямованого педагогічного впливу [5].

Насамперед виникає питання про зміст виховання співробітників правоохоронних органів. Як відомо, зміст виховання – це сукупність визначених ідей, норм, вимог, що визначають відношення особистості до природи, суспільства і до самого себе. Трансформуючись у переконання, погляди співробітників ці норми й ідеї утворюють їх світогляд, як інтегративну якість особистості.

Детальної розробки вимагає питання про зміст виховання співробітників. Як відомо, зміст виховання – це сукупність визначених ідей, норм, вимог, що визначають ставлення особистості до природи, суспільства і до самого себе. Трансформуючись у переконання, погляди співробітника ці норми та ідеї утворюють його світогляд, як інтегративну якість особистості.

Світогляд – цілісне утворення. Формується не частками, а, навпаки, розвивається при дотриманні принципів комплексності, системності, структурності, змістовності, міжпредметності, безперервності діяльності.

У світогляді співробітників правоохоронних органів розрізняють фахові, військові, етичні, соціально-психологічні, естетичні, політичні, правові, філософські та інші погляди. Комплекс цих поглядів є основою для розробки педагогічної моделі наукового світогляду співробітників, що служить базою проектування виховного процесу у навчальному закладі та підрозділах, критерієм, що визначає його зміст. В процесі розробки необхідно керуватися вимогами відомих нормативно-правових актів, що діють в системі правоохоронних органів.

При такому підході доцільно виділити декілька напрямків виховання співробітників правоохоронних органів. Основні з них:

1. **Фахове (професійне) виховання**, що включає в себе розумове (розвиток розумових спроможностей, логічного мислення), військово-спеціальне, правове, економічне, екологічне і фізичне виховання. При цьому постійно в його основі повинен бути «оперативний аспект» виховання: придбання, розвиток усіх цих якостей, знань повинні служити єдиній меті – ефективному захисту національної безпеки української держави, захисту її інтересів, недопущенню нанесення шкоди безпеці України, як того і вимагають Закони України, що регламентують діяльність правоохоронних органів в Україні.

2. **Морально-етичне виховання** – прищеплення визначених етичних загальнолюдських норм та цінностей.

3. **Політичне виховання** – формування політичної культури, яка сприяє соціальній орієнтації співробітників правоохоронних органів при зіткненні їх з різноманітними політичними теоріями і практикою; у ході формування політичної культури чільне місце повинно займати національно-патріотичне виховання.

4. **Правове**, що забезпечує знання, розуміння, дотримання і готовність до захисту норм цивільного, кримінального і військового законодавства, яке, насамперед, стосується забезпечення національної безпеки держави.

5. **Естетичне**, що розвиває уподобання у співробітників правоохоронних органів, прищеплюючи їм підвищені потреби й інтереси.

6. **Виховання загальної культури** співробітників правоохоронних органів формування наукових, природничих, філософських, релігійних і атеїстичних поглядів, культури спілкування, шлюбно-сімейних відносин.

7. **Соціально-психологічна підготовка**, що сприяє правильному розумінню взаємовідносин між соціальними групами, їхній поведінці, почуттів, діяльності, яка формує психологічну готовність до професійної роботи, гордість обраною професією, спроможність піти на самопожертвування при виконанні службового обов'язку.

8. **Виховання вихователя**, що формує у співробітників правоохоронних органів психологічні і педагогічні погляди, які визначають їх компетентність і спрямованість до вирішення завдань навчання та виховання, самоосвіти і самовиховання.

Зупинимося на одному, з нашої точки зору, надзвичайно важливому й основному з напрямків виховання у співробітників правоохоронних органів – **фахових (професійних) якостей**.

Фахові якості, якими повинні володіти співробітники правоохоронних органів України можна розділити на **дві групи: загальнолюдські та фахові**. Цей поділ умовний. Фахова майстерність в оперативно-службовій діяльності безпосередньо залежить від загальнолюдських якостей.

Першу групу назвемо – **законослухняність**. Кожен співробітник правоохоронних органів повинен знати Конституцію України і діяти у відповідності з її статтями, пам'ятаючи про головне – захист прав людини. Він неухильно повинен виконувати Закони, що регламентують діяльність правоохоронних органів, вимоги кримінально-процесуального законодавства, які регламентують етапи дізнання, попереднього слідства та судочинства. Строго керуватися відомчими нормативними актами, наказами та вказівками, які регулюють діяльність співробітників правоохоронних органів та оперативних підрозділів. У випадках коли ситуація, так би мовити, не вписується в визначені норми права – керуватися загальнолюдськими, етичними, нормами поведінки, можливо навіть, релігійними.

Особливо важливо дотримуватися закону в ситуаціях коли хтось з об'єктів оперативно-розшукових справ чи його зв'язків бере на себе вину за злочин, який він не скоював. Такі випадки в оперативно-слідчій роботі трапляються не рідко.

Одною з найважливіших умов в роботі співробітників правоохоронних органів – є **чесність**. Організованна злочинність намагається затягнути в свої тенета кожного співробітника, використовуючи різні методи та форми. Але є і інша сторона діяльності коли співробітники мають погані результати на дорученій ділянці роботи і намагаються їх «покрашити» за рахунок фальсифікації показників. В усі часи була «брехня за ради спасіння». Брехня в протиставленні з злочинним світом, в боротьбі з організованою злочинністю, на наш погляд, допустима, якщо вона служить досягненню справедливості.

Немало важливе значення в оперативно-службовій діяльності співробітників правоохоронних органів має **дисциплінованість**. Оперативно-службова діяльність правоохоронних органів по забезпеченню державної безпеки України – це діяльність колективна і робота багатьох співробітників може бути марною із-за недисциплінованості одного співробітника. Співробітник правоохоронних органів за звичай, діє один, рішення приймає

самостійно і контроль за його поведінкою практично неможливий. Тому дисциплінованість співробітників в процесі їх оперативно-службової діяльності вкрай є важливою.

Серед загальнолюдських якостей не можна не згадати про таку якість, як **мужність**. Професія співробітників правоохоронних органів України вимагає щоденної самовіддачі, великого нервного напруження та ризику. Та й романтики в ній майже немає. Співробітникам необхідно кропітливо, по крихткам збирати і аналізувати факти не рахуючись з часом заради не занадто передбаченої мети. Праця не завжди завдячна виснажує виконавця вимагає, навіть, інколи піддавати сумніву правильність вибраного життєвого шляху. Потрібно немало мужності щоб кожного дня мати справу з негативними явищами, чи то зрадниками батьківщини, вимогателями, корупціонерами, злочинцями та негідниками, бачити кров та сльози, приховувати в собі безсилю ненависть до злочинного світу. Власне – приховувати, співробітник правоохоронних органів на відміну від, скажімо, судді чи слідчого, діє тайно. Мужність співробітника правоохоронного органу полягає ще й в тому, що усвідомлюючи, що йшов по неправильноному шляху публічно признатися в цьому своїм колегам і дати свою оцінку тому що відбулося.

І все ж таки чим приваблює професія співробітника правоохоронних органів? Справа в тому, що велике задоволення від результатів важкої праці – спіймання злочинця, відплата за вчинене ним зло, попередження інших злочинів.

В порівнянні з іншими загальнолюдськими якостями в співробітників правоохоронних органів повинна бути **доброді**.

Професія відкладає відбиток не тільки на поведінці оперативних співробітників правоохоронних органів, але й на їхньому характері. Вони ведуть боротьбу з злочинним світом, тому не важко стати жорстоким, злобним. А цього припускати не можна. Отже дійсно, як кажуть, серце повинно бути гарячим, а голова холодною. Яким би ми не уявляли злочинний світ огидливим, потрібно завжди пам'ятати, що він складається теж з людей – різних, навіть, по своєму антилюдському напрямку. Одні заслуговують фізичного знищення, але за рішенням суду і в порядку чинного законодавства. Другі – поблажливості. Третім потрібно просто допомогти. Мова йде особливо про молодих людей які стали на злочинний шлях по збігу обставин. Жорстокість в боротьбі із злочинністю ще ніколи не приносила бажаних результатів. Скоріше – навпаки і про це потрібно завжди пам'ятати.

Хотілося б ще про одну загальнолюдську якість згадати – це **грамотність**. В першу чергу **професіональна** – у сфері кримінального права, процесу, криміналістики, теорії оперативно-розшукової діяльності тощо. Співробітники правоохоронних органів повинні уміти правильно з точки зору норм української мови говорити та писати. Ця якість важлива ще й тому, що співробітникам завдяки своїй професії доводиться складати різного роду документи, а вони повинні бути беззаперечними у відношенні правопису української мови. На жаль, на практиці нерідко зустрічається навпаки.

Немало важлива якість співробітників правоохоронних органів, на якій слід зупинитися – це їх **фізичні дані**. Для затримання злочинців окрім всього іншого необхідна фізична сила, спритність та ще й відмінний зір, слух та витривалість. Постійна закалка, тренування волі й терпіння. Основними видами спорту, якими повинні володіти оперативні співробітники це карате, біг, стрільба з особистої зброї, автомобільний спорт. Дуже корисні навички гри в шахови та інші вправи які розвивають логічне мислення.

Тепер зупинемось на влативостях **другої групи**. Професія оперативного співробітника правоохоронних органів зобов'язує їх максимально бути самостійними. Вказівки «зверху» можуть бути самими загальними і, навіть, формальними. В конкретній ситуації оперативним співробітникам необхідно проявляти ініціативу, діяти відповідно до ситуації. Діяти рішуче, швидко, винахідливо. Багато людей самостійно приймати рішення просто нездатні. Оперативним співробітникам така поведінка не підходить. В більшості ситуацій все залежить від їх власних рішень, відповідальності за яке цілком і повністю лягає на їх плечі. Не вдало реалізував оперативно-розшукову справу – відповідай. Затримав чесну людину підчас проведення оперативно-розшукових заходів і тим самим наніс їй моральний зиск – теж відповідай.

Оперативність – одна із необхідних якостей в оперативно-розшуковій роботі. Це швидкість, активність, наступальність, уміння в мінімальні строки прийняти правильне рішення і діяти у відповідності з ними. Оперативність передбачає здібність самоорганізації, швидкості висування версій, чіткості розподілу обов'язків серед суб'єктами, які приймають участь в розкритті злочину, розшуку об'єктів оперативно-розшукових справ, оперативний обмін інформацією між ними та інтуїцію. Оперативно-розшукова діяльність по своїй природі несумісна

з тяганою. Однак швидкість та квапливість не тотожні. Швидкість зв'язана з оперативністю, діловитістю, а поспішність з неохайністю та помилками. Зволікання в оперативно-розшуковій роботі неприпустимо. Час працює проти оперативного співробітника. Особливо під час реалізації оперативно-розшукової справ при проведенні дізнання та слідства особливо сьогодні коли стала високою мобільність злочинних елементів, які за лічені години можуть опинитися за кордоном. На повернення пропущеного необхідні будуть місяці, а той роки напруженої роботи багатьох підрозділів та оперативного складу співробітників правоохоронних органів.

Важлива якість для співробітників правоохоронних органів – **винахідливість**. Оперативна обстановка при проведенні оперативно-розшукових заходів постійно змінюється. Ситуація може загостритися при появі нових людей, неординарною поведінкою об'єкта розробки чи неузгодженими діями самих оперативних співробітників

Слід зазначити, що діяльність оперативних співробітників правоохоронних органів в сучасних умовах є надзвичайно багатогранною, в якій їм доводиться діяти неординарно, виходячи з обставин, використовуючи весь арсенал своїх знань, умінь та навичок з метою отримання позитивного результату.

Висновок. Отже виховання – це один із найскладніших соціальних процесів, що вимагає великих наукових знань по педагогіці, психології, фізіології, гігієні і багато іншим галузям наук. Формування і розвиток особистості відбуваються під впливом усіх сфер, чинників, аспектів, атрибутів громадського життя: політики, економіки, науково-технічного прогресу, соціальних інститутів, засобів масової інформації, творів літератури і мистецтва, сім'ї, військово-навчального закладу, людей, чия думка для оперативного співробітника правоохоронних органів особистісно значима. Звичайно, не всі ці чинники здійснюють постійний позитивний вплив на виховання. Цей вплив може бути і негативним, особливо в сфері особистих відносин оперативних співробітників, може протидіяти формуванню необхідної соціальної і професійної спрямованості [5].

Зважаючи на вище викладене вважаємо, що основу сучасної системи виховання оперативних співробітників правоохоронних органів повинні скласти такі концептуальні психологічні і педагогічні положення:

- особистість, як вища соціальна цінність, що розвивається;
- визнання особистості оперативного співробітника, як мети, суб'єкта, об'єкта, результату і показника ефективності виховання;
- відношення до оперативного співробітника, як до суб'єкта власного розвитку, що йде по педагогічних і психологічних закономірностях;
- активізація чуттєво-вольової сфери при формуванні в оперативного співробітника системи життєвих цінностей, моральних норм і правил;
- формування і розвиток особистісних якостей при опорі на мотиваційно-потребницьку сферу оперативних співробітників конкретного віку;
- взаємозв'язок психологічної діагностики, консультації і корекції поведінки вихованців;
- урахування національної своєрідності виховання в різноманітних етнічних регіонах країни з забезпеченням широкого виходу оперативного співробітника у багатонаціональну культуру;
- організація життєдіяльності оперативного співробітника як чинника його виховання;
- гуманізація міжособистих відношень;
- взаємодія вузу з середовищем, перетворення його в культурно-духовний центр мікросоціума, що нейтралізує можливий негативний вплив середовища.

Список використаних джерел:

1. Про Службу безпеки України.. Закон України Відомості Верховної Ради України від 7 липня 1992, № 27, Ст. 382.
2. Про Національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 31. Ст. 241.
3. Іванова Н. Г. Психологічні основи підготовки співробітників СБ України до оперативно-службової діяльності : дис. доктора психологічних наук. НА СБ України К., 2011.
4. Давыдов В. П. Основы педагогической психологии высшей школы. М., 1997.
5. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) : монографія. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998.

ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН

PROBLEMS OF IMPROVING STATE POLICY OF UKRAINE IN THE SPHERE OF RELIGIOUS RELATIONS

Релігійне життя в Україні торкається як внутрішніх, так і зовнішніх національних інтересів держави та суспільства. Хоча церква в Україні відокремлена від держави, вони взаємозацікавлені у нормальних стосунках, у гармонійному поєднанні своїх інтересів. У процесі їх формування та реалізації важливого значення набуває належність до певної конфесії громадян, усвідомлення віруючими загальнонаціональних державних інтересів. В статті досліджено основні теоретико-прикладні проблемні аспекти удосконалення державної політики України у сфері релігійних відносин. Визначено та обгрунтовано, що основна маса суспільних і державних проблем виникає з причини зростання духовного вакууму. Тому позитивними тенденціями державної міжконфесійної політики є: істотні зрушення в міжконфесійних відносинах у бік налаштованості конфесій на толерантність, терпимість до опозиції; готовність більшості конфесій до конструктивного діалогу і переговорів з проблем, які можуть породжувати ускладнення і загострення міжконфесійних відносин. Вплив релігійних засад на державну політику України у широкому контексті вітчизняного державотворення, фактично здійснюється двома способами: по-перше, через доволі значний запит в українському суспільстві на імплементацію високих морально-етичних принципів, які сповідує кожна поширена в Україні релігія, релігійні організації отримують змогу виступати реалами гарантими моральних устремлінь суспільства, у такий спосіб беручи на себе відповідальність за творення аксіологічної складової державної ідеології, не зважаючи при цьому на власну конфесійну приналежність. У цьому вбачаємо позитивний вплив релігії, який активно реалізується у суспільно-політичному житті України протягом усього періоду незалежності. Зроблено висновок, рол необхідно сформувані та законодавчо закріплені партнерську модель державно-церковних відносин, нові гнучкі структури та методи вирішення суспільних проблем, що виникають унаслідок духовної кризи. Очеvidно також і те, що основна маса суспільних і державних проблем виникає з причини зростання духовного вакууму. Позитивними тенденціями міжконфесійної взаємодії є: істотні зрушення в міжконфесійних відносинах у бік налаштованості конфесій на толерантність, терпимість до опозиції; готовність більшості конфесій до конструктивного діалогу і переговорів з проблем, які можуть породжувати ускладнення і загострення міжконфесійних відносин.

Ключові слова: держава, державна політика, релігія, церква, право, ідеологія, українське суспільство.

Religious life in Ukraine affects both internal and external national interests of the state and society. Although the church in Ukraine is separated from the state, they are mutually interested in normal relations, in a harmonious combination of their interests. In the process of their formation and implementation, belonging to a certain denomination of citizens, awareness of national state interests by believers becomes important. The article examines the main theoretical and applied problematic aspects of improving the state policy of Ukraine in the field of religious relations. It has been determined and substantiated that the bulk of social and state problems arise due to the growth

of a spiritual vacuum. Therefore, the positive trends of the state interfaith policy are: significant shifts in interfaith relations towards the attitude of the faiths to tolerance, tolerance of the opposition; the readiness of most denominations for constructive dialogue and negotiations on problems that can cause complications and aggravation of interfaith relations. The influence of religious foundations on the state policy of Ukraine in the broad context of national state-building is actually carried out in two ways: firstly, due to a rather significant demand in Ukrainian society for the implementation of high moral and ethical principles, which are professed by every religion widespread in Ukraine, religious organizations get the opportunity to speak guarantors of the moral aspirations of society, thereby taking responsibility for the creation of the axiological component of the state ideology, regardless of their own religious affiliation. In this we see the positive influence of religion, which is actively implemented in the social and political life of Ukraine during the entire period of independence. It was concluded that it is necessary to form and legislate a partnership model of state-church relations, new flexible structures and methods of solving social problems arising as a result of the spiritual crisis. It is also obvious that the bulk of social and state problems arise due to the growing spiritual vacuum. The positive trends of interfaith interaction are: significant shifts in interfaith relations towards the disposition of denominations towards tolerance, tolerance of opposition; the readiness of most denominations for constructive dialogue and negotiations on problems that can cause complications and aggravation of interfaith relations.

Key words: *state, state policy, religion, church, law, ideology, Ukrainian society.*

Постановка проблеми. Релігійне життя в Україні торкається як внутрішніх, так і зовнішніх національних інтересів держави та суспільства. Хоча церква в Україні відокремлена від держави, вони взаємозацікавлені у нормальних стосунках, у гармонійному поєднанні своїх інтересів. У процесі їх формування та реалізації важливого значення набуває належність до певної конфесії громадян, усвідомлення віруючими загальнонаціональних державних інтересів.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанням державно-церковних відносин в Україні в сучасних умовах присвячені праці багатьох науковців, серед яких необхідно відмітити М. Бабій, В. Єленський, Х. Казанова, Микитів, І. Луцький, Р. Небожук, Ю. Решетніков та інших.

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу актуальних наукових поглядів та чинного національного законодавства визначити зміст та основні напрямки удосконалення державної політики України у сфері релігійних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична і релігійна сфери в Україні настільки тісно пов'язані між собою, що протистояння в одній з них може поширюватися на інші, створювати тим самим загрозу безпечному існуванню нації та держави. Церква вже кілька років залишається лідером у рейтингу народної довіри [2, с. 31–47].

Дослідник Р. Небожук зазначає: “Специфічність сфери релігії великою мірою визначається тим, що йдеться про сферу, де сектор державного регулювання є справді винятковим – таким, що виокремлює для впливу держави лише частину соціальних відносин ... Йдеться про сферу, де діють власні законодавчі системи, котрі наділені сакральною санкцією і реалізуються через відпрацьовані тисячоліттями механізми. Ці системи тяжіють до виокремлення з-під державної юрисдикції не лише вірувань й переконань об'єктів права, а й поведінської діяльності, спрямованої на реалізацію цих вірувань і переконань” [6].

Дослідник М. Бабій підтверджує: “Ставлення до релігії і церкви – важливий сегмент державної політики. Однак ми беремо до уваги ... лише те, що входить у силове поле поняття “свобода релігії”. Йдеться про нормативно-врегульований, вільний простір самореалізації віруючих, а також про функціональну діяльність релігійних організацій” [1, с. 16–19].

На думку В. Микитива в українському суспільстві взаємовідносини релігійних і політичних інститутів розглядаються в двох аспектах: виконання релігією функцій обґрунтування й підтримки цінностей даного суспільства. Ці цінності також втягнуті у політичну діяльність і справляють вплив на ставлення до закону та влади, і виявляються в підтримці чи протидії їм; співвіднесення релігії з політикою як інституції, що представляє інтереси тих чи інших соціальних груп, які пов'язані з посиленням їх впливу. Релігійні організації на різних рівнях, включаючи інституціональний, беруть участь у політиці через активну ідеологічну діяльність [5].

Сферу релігії у контексті суспільного життя, на нашу думку, доцільно розглядати в такій структурі: 1) вид суспільної свідомості в цій сфері (релігійна свідомість); 2) вид духовної

діяльності, спрямований на задоволення потреб, інтересів, цілей у сфері релігії (релігійна діяльність); 3) суспільні відносини, пов'язані саме з цими видами діяльності (релігійні відносини); 4) суспільні суб'єкти або інститути, які люди створюють для найбільш ефективної реалізації потреб, інтересів, цілей у цій сфері (релігійні організації).

З огляду на вказане, досліджуючи сферу релігії як об'єкт державної політики, доцільно послуговуватися напрацюваннями як державного управління, так і філософії, релігієзнавства та соціології релігії.

Незважаючи на ряд колізій, які зустрічаються в українському законодавстві щодо релігії, все ж не можна забувати про високий рівень його демократизму. Більше того, за свідченням А. Колодного, українська законодавча база у сфері релігії дозволила вирішити ряд вкрай важливий для відродження української духовності, культур та релігійності проблеми. Зокрема, в Україні забезпечено високий рівень релігійної свободи та релігійної діяльності. Водночас, відсутність згаданих нами додаткових договорів з різним релігійними організаціями та церквами, подекуди може сприяти дестабілізації ситуації в країні.

Вказане зауваження не викликає жодних заперечень та сумнівів, позаяк перманентна дестабілізація УПЦ МП ситуації у Східних регіонах України, сприяла подальшому розвитку пануючого тривалий час в українському суспільно-політичному дискурсі опозиції Сходу та Заходу. Яскравим свідченням цього процесу став організований УПЦ МП хресний хід (2016 р.), який хоча й декларувався як «хід миру, любові та молитви за Україну» [9], все ж деякий час зумовлював суспільну напругу.

Незважаючи на невирішеність ряду важливих проблем у справах релігії та державно-церковних відносин та недосконалість українського законодавства у релігійній сфері, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, до складу якої входять провідні православні, католицькі і протестантські церкви, іудейські та мусульманські релігійні об'єднання неодноразово акцентувала увагу на недоцільності зміни чинного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [12].

Вказана інтенція чи одного з найавторитетніших міжконфесійних об'єднань України зумовлена побоюванням погіршення ситуації у сфері релігійних відносин. Вказані побоювання були цілком виправданими, оскільки як засвідчила історія, й зокрема, підписаний В. Януковичем законопроект № 10221, який серед іншого запроваджує ряд змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [11].

Цей законопроект викликав неабиякий суспільний резонанс, який був зумовлений не тільки суперечностями процедури набуття релігійною організацією статусу юридичної особи, але й можливістю втручання та контролю за діяльністю релігійних організацій широкому колу державних органів влади – прокуратура, Міністерство культури, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування тощо [14].

Вказані зауваження цілком правомірні, адже зміни внесені до закону суперечать статті 35 Конституції України не тільки у пункті відділення церкви та держави, але й обмежують свободу віросповідання.

На думку О. Мелехової, відокремлення церкви від держави в сучасних соціокультурних умовах – це не вирок, а передумова до діалогу, у підсумку якого буде формуватися стратегічна програма партнерської взаємодії та сфери впливу церкви та держави у межах чинного законодавства. Водночас, початок цього діалогу має бути покладений рядом двосторонніх договорів між державою та церквою, які визначать не тільки пріоритети та межі такого партнерства, але й встановлять відповідальність за світоглядно-ідеологічну політику. Оскільки в сучасній системі взаємних вимог, в Україні практично відсутній механізм регулювання правових відносин, з одного боку, за спекуляцією релігійним чинником та утвердженні на його основі дезінтегративних процесів в Україні, а з іншого – відповідальність за поширення відверто антидержавної ідеології. Україна, в даному випадку, на наш погляд, має використати американський досвід та сформувати відкрити, динамічну та діалогічну модель державно-церковних відносин, в якій ключова увага буде відводитися не стільки діалогу держави та церкви, який в реальності експлікований діалогом влади з провідними церковними діячами, а систему таких державно-церковних відносин, в межах яких буде законодавчо визначений статус церкви, як спільноти об'єднану системою вірувань і обрядів. В такому випадку, законодавче відокремлення держави та церкви не стане перепорою активної діяльності та впливу церкви та її моральних норм на суспільні процеси.

Якщо «затвердження принципу незалежності політики та закону від релігій» забезпечене в Україні через законодавче закріплення відокремлення церкви і релігійних організацій від

держави (стаття 35 Конституції, стаття 5 Закону “Про свободу совісті та релігійні організації”), то “ виключення можливості будь-якого втручання в релігійні справи” є актуальним і досить проблематичним щодо його реалізації. При цьому мова йде не скільки про втручання у “релігійні справи” державних органів України, скільки про таке втручання окремих закордонних релігійних і світських центрів. Таке втручання негативно впливає на віруючих і клір релігійних організацій України, зокрема, має за наслідок антиукраїнські прояви у їхній діяльності та їхній позиції з окремих суспільно значущих для України питань.

Враховуючи зазначене, провадження в Україні європейських стандартів у сфері релігії частині надання релігійним об’єднанням статусу юридичних осіб, на нашу думку, сьогодні не є доцільним і не відповідає національним інтересам держави.

Наступне завдання удосконалення державної політики у сфері релігії стосується необхідності запобігання і протидії дискримінації осіб та їхніх об’єднань за релігійною ознакою. Шляхами його виконання, на нашу думку, є недопущення дискримінації одних релігійних організацій щодо інших та гарантування реалізації прав і свобод релігійних меншин.

Необхідність недопущення дискримінації одних релігійних організацій щодо інших, зокрема через утримання від введення державою ієрархії релігійних організацій, дотримання принципу рівності та рівного ставлення до них всіх визначено у Підсумковому документі Віденської зустрічі представників НБСЕ (1989) [7, с. 365] та Рекомендації ОБСЄ з проблем свободи релігії і віросповідання за результатами Віденської зустрічі (2003) [8, с. 3]. Їх метою є запобігання посиленню дискримінаційних тенденцій, особливо щодо організацій релігійних меншин.

З однієї сторони, в Україні, на відміну від багатьох країн Європи, ієрархія релігійних організацій дійсно відсутня (відсутня державна церква чи церква з особливим статусом), а рівність всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, неприпустимість встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших, – закріплена у статті 5 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”) [10].

Більше того, американський дослідник релігії Х. Казанова відзначає, що Україна є фактично єдиною країною Європи, яка ввійшла від європейської моделі національної церкви (двох церков) та релігійних меншин й наблизилася до американської моделі релігійного деномінаціоналізму, в результаті чого в Україні постала найрозмаїтіша, найплюралістичніша в континентальній Європі релігійна система [3, с. 264].

З іншої сторони, соціологічні опитування Центру Разумкова від 2018 року засвідчили погіршення оцінки громадянами політики держави у сфері релігії, зокрема дотримання принципу рівності (рівного ставлення до) церков і релігійних організацій.

Так рівень, підтримки позитивної відповіді на питання “в Україні існує повна свобода совісті і рівність віросповідань” від 76% у 2010 році знизився до 69% у 2018 році. При оцінці ставлення держави до церков лише 17% опитаних обрали відповідь “влада ставиться однаково до всіх релігійних організацій”, тоді як 50% опитаних упевнені у тому, що “є церкви до яких влада ставиться краще, ніж до інших” (32%) або в тому, що “влада вивисує одну церкву на противагу іншим” (18%) [13, с. 27–79].

Таким чином, вплив релігійних засад на державну політику України у широкому контексті вітчизняного державотворення, фактично здійснюється двома способами: по-перше, через доволі значний запит в українському суспільстві на імплементацію високих морально-етичних принципів, які сповідує кожна поширена в Україні релігія, релігійні організації отримують змогу виступати реалами гарантантами моральних устремлінь суспільства, у такий спосіб беручи на себе відповідальність за творення аксіологічної складової державної ідеології, не зважаючи при цьому на власну конфесійну приналежність. У цьому вбачаємо позитивний вплив релігії, який активно реалізується у суспільно-політичному житті України протягом усього періоду незалежності.

По-друге, через намагання представників деяких традиційних конфесій, апелюючи до власної виняткової ролі в історії українського державотворення, отримати особливий вищий статус у порівнянні з іншими релігійними організаціями і в такий спосіб визначати державну політику, ставлячи її у залежність від потреб цієї конфесії, ми фіксуємо спроби здійснення негативного впливу.

З метою мінімізації наслідків негативного впливу система взаємин держави й церкви в Україні застосовує підхід, що ґрунтується на цілковитій рівності релігій і релігійних організацій, котрі існують і виникають у країні. Жодна з конфесій не може претендувати на особливу значущість для держави, тобто в державі однакове ставлення до всіх релігійних організацій. Виклики сучасності вимагають нового підходу до розвитку державно-церковних відносин [4, с. 138–139].

Висновки. Необхідно сформулювати та законодавчо закріпити партнерську модель державно-церковних відносин, нові гнучкі структури та методи вирішення суспільних проблем, що виникають унаслідок духовної кризи. Очевидно також і те, що основна маса суспільних і державних проблем виникає з причини зростання духовного вакууму. Позитивними тенденціями міжконфесійної взаємодії є: істотні зрушення в міжконфесійних відносинах у бік налаштованості конфесій на толерантність, терпимість до опозиції; готовність більшості конфесій до конструктивного діалогу і переговорів з проблем, які можуть породжувати ускладнення і загострення міжконфесійних відносин.

Список використаних джерел:

1. Бабій М. Ю. Державна політика щодо свободи совісті й релігій: сутність і практика. *Людина і світ*. 2004. № 3. С. 16–19.
2. Єленський В. Релігія, демократизація та суспільний розвиток в Україні. *Релігія і суспільство в Україні: фактори змін*. К.Б.И. 1998. С. 31–47.
3. Казанова Х. По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. З англ. Олексія Панича. К.: Дух і Література. 2017. 264 с.
4. Мельникович М. С. Роль релігії у формуванні державної політики України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Випуск 50. Т. 4. С. 134–139.
5. Микитів І. В. Політика і релігія в Україні SWorld 19–26 April 2016 URL: <http://www.sworld.education/conference/molodej-conference-sw/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/april-2016>
6. Небожук Р. А. Реалізація політики у сфері свободи совісті в системі державного управління: аналіз паттернів сучасної світової практики. *Держ. упр.: теорія та практика*. 2009. № 1(9). URL: http://academy.gov.ua/ej/ej9/doc_pdf/Nebozhuk_RA.pdf
7. ОБСЕ, Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения. Сборник документов в тематическом порядке / ОБСЕ/БДИПЧ, Том I. 2011. 365 с.
8. ОБСЕ з проблем свободи релігії і віросповідання за результатами Віденської зустрічі 2003. Рекомендації за результатами Венської зустрічі ОБСЕ по свободі релігії і веросповідання (17–18 лютого 2003 г.). *Релігія і право*. 2003. № 3. С. 3.
9. Предстоятель закликав кожного взяти участь у Всеукраїнській ході миру, любові та молитви за Україну. *Православ'я в Україні*. URL: <http://orthodoxy.org.ua/data/predstoyatel-zaklikav-kozhnogovzяти-uchast-u-vseukrayinskiy-hodi-miru-lyubovi-ta-molitvi-za>
10. Про свободу совісті та релігійні організації. Верховна Рада УРСР; Закон від 23.04.1991 № 987-XII. *Верховна Рада України: офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon2/rada/gov/ua/laws/show/987-12>
11. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо діяльності Міністерства юстиції, Міністерства культури, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства) (Зареєстровано: № 10221 від 16.03.2012 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42856
12. Решетніков Ю. Актуальні питання розвитку державно-церковних відносин в Україні URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/39913/
13. Церква і релігія в українському суспільстві: соціологічне дослідження. Інформаційні матеріали підготовлені до чергового засідання постійного діючого Круглого столу “Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин” 26 квітня 2018 р. за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні.-Київ: Видавництво Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2018. 27–79.
14. Янукович підписав зміни до Закону про свободу совісті всупереч думки глав Церков і громадянськості // Інститут релігійної свободи URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1158%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=u.k

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.34>

КРИКУН В. В., БРАТЕЛЬ С. Г.

УКРАЇНА В РАМКАХ ЄС: СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ
ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРИВАТНИХ ПРАВUKRAINE WITHIN THE EU: STRATEGIES FOR DEVELOPMENT
AND ADMINISTRATIVE LAW PROTECTION OF PRIVATE RIGHTS

В статті наголошено на необхідності адаптації національного законодавства до стандартів ЄС, зокрема у напрямку адміністративно-правового забезпечення приватності громадян.

Після нашої перемоги об'єктивно збільшиться кількість звернень до ЄСПЛ з заявами проти Росії щодо компенсаційних виплат за грубі порушення у сфері приватності.

Виникла нагальна потреба в розробці нових та перегляді існуючих нормативно-правових актів національного законодавства щодо адміністративно-правового захисту приватності громадян на предмет їх кореляції із міжнародно-правовими документами, а також задіяння запобіжників, що попереджуватимуть порушення цієї категорії прав в Україні.

Ключові слова: Адміністративно-правовий захист, приватність, євроінтеграція, Європейський Союз.

The article emphasizes the need to adapt national legislation to EU standards, in particular in the direction of administrative and legal protection of citizens' privacy.

After our victory, the number of appeals to the ECtHR with statements against Russia regarding compensation payments for gross violations in the sphere of privacy will objectively increase.

There is an urgent need to develop new and review existing normative legal acts of national legislation on the administrative-legal protection of citizens' privacy for the purpose of their correlation with international legal documents, as well as the use of safeguards that will prevent violations of this category of rights in Ukraine.

Key words: Administrative and steam protection, privacy, European integration, European Union.

Постановка проблеми. Останній рік для України став роком героїчної боротьби з агресором за свою незалежність. Європейський Союз сьогодні не стоїть осторонь біди і всіляко підтримує нашу державу, він є найбільшим утворенням в Європі, до якого входить 27 держав. Майже всі вони активно допомагають нам у протистоянні ворогу та вносять свою посильну допомогу. Значний вклад у нашу перемогу внесли країни Балтії, Польща, Федеративна республіка Німеччини,

© КРИКУН В.В. – доктор юридичних наук, доцент, проректор (Одеський державний університет внутрішніх справ) orcid.org/0000-0003-1089-555X

© БРАТЕЛЬ С.Г., кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор (Одеський державний університет внутрішніх справ) orcid.org/0000-0001-6826-2582

Франція та інші. Можемо стверджувати, що Україна – пріоритетний партнер Європейського Союзу і він всіляко намагається допомагати забезпечити стабільне, процвітаюче та демократичне майбутнє країни та створити міжнародний паровий механізм відшкодування понесених збитків, а відтак і адміністративно-парового захисту порушених приватних прав громадян. Цей факт ще раз підтверджений на 24 саміті Україна – ЄС, що відбувся у Києві на початку лютого 2023 року.

Незважаючи на війну, Україна активно інтегрується до даної спільноти, здійснюючи низку заходів організаційного, управлінського та іншого характеру у тому числі направлених на адміністративно – правове забезпечення приватних прав. Зокрема, правовою спільнотою переглядаються механізми законодавчого забезпечення прав людини та громадянина, як публічних, так і приватних через призму адміністративної науки.

Одним із основних завдань адміністративного права є забезпечення особи від протиправних та неправомірних дій зі сторони органів державної влади, суб'єктів місцевого самоврядування та фізичних осіб. При взаємодії особи з зазначеними категоріями, особливої уваги заслуговує адміністративно – правовий захист її приватності.

Приватні права людини – це значний сегмент переважно особистих прав людини, які у багатьох національних законодавствах закладені як основоположні. Саме тому Україна є орієнтованою на здійснення адміністративно-правового захисту і охорони даного комплексу прав. Однак правозахисні механізми в Україні досі є нестійкими та не завжди виконують свої функції відповідно до призначення. Про це свідчить, зокрема, статистика звернень до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд). Адже відповідно до офіційної статистичної інформації Україна за кількістю звернень до ЄСПЛ посідає третє місце [1]. А в умовах повномасштабного вторгнення та після обов'язкової нашої перемоги, звернень до Європейського суду з прав людини з заявами проти Росії щодо компенсації за грубі порушення державою-агресором прав власності під час війни значно збільшиться. Що в свою чергу вимагає від нашої держави унормування адміністративно-парових відносин, що торкаються захисту приватних прав.

Стан дослідження. Питання практичного застосування рішень і практики ЄСПЛ в аспекті забезпечення адміністративно-парового захисту приватних прав людини та громадянина було досліджено в роботах таких вітчизняних учених: І. Андронов, І. Куян, О. Рудік, В. Євїнтов, Н. Камінська, А. Піхота Л. Прокопенко, та інші.

Мета: дослідити та проаналізувати євроінтеграційні процеси в Україні та особливості адміністративно-правового захисту приватних прав людини та громадянина із оглядом ретроспективного аспекту.

Виклад основного матеріалу. Захист прав та свобод є однією з підвалин правопорядку та основних пріоритетів нашої країни. Держава в особі своїх органів та підрозділів забезпечує виконання всіма учасниками суспільних відносин своїх прав та обов'язків передбачених Конституцією. Іншими словами це алгоритм дій, певний встановлений порядок взаємовідносин між суб'єктами правовідносин

Адміністративне право як галузь права передбачає переважно імперативний характер регулювання відносин між фізичними і юридичними особами з одного боку та суб'єктами владних повноважень – з іншого. У цьому сенсі права, свободи та інтереси фізичних і юридичних осіб та їх приватність й досі залишаються не до кінця визначеним правовим явищем, що перебуває під сферою адміністративно-правової охорони [2].

Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом, підписана у рік вторгнення Росії на нашу територію, дало старт масштабним перетворенням в національному законодавстві та приведення вітчизняних нормативно-парових актів, у тому числі, які регламентують адміністративно-правове забезпечення приватних прав громадян. Впровадження зазначених змін має за мету здійснення діяльності державних органів та підрозділів і органів місцевого самоврядування на сприяння участі суспільства у напрацюванні певних управлінських рішень, отримання якісних та доступних публічних послуг, дерегуляцію діяльності, виключення корупційної складової з отримання адміністративних послуг та правового захисту приватних прав.

Управлінські процедури займають одну із провідних ролей у адміністративно-правовому забезпеченні приватності громадян. Дане твердження можна пояснити тим фактом, що забезпечення прав громадян знаходиться у прямій залежності від державних органів та органів місцевого самоврядування та ними діями які вони здійснюють. Діяльність державних органів і переважна більшість елементів внутрішньої політики України спрямовані на досягнення паритету і порозуміння із Європейським Союзом (далі – ЄС), який є одним із найбільших наддержавних утворень і перевищує за розмірами будь-яку міжнародну організацію. ЄС сьогодні у світі формує

і дотримується власних інтересів та позицій, зважаючи на власні функціональні напрямки. Так само і світове товариство зважає на погляди і думку ЄС, що робить його дійсно впливовим і значковим утворенням. ЄС у світі має власну унікальну структуру за всіма критеріями, характеризуються тільки йому притаманними ознаками, до яких слід віднести громадянство, валюту, економічну зону та ринок, статус людини у просторі ЄС [3, с. 18–21];

Виходячи із стратегічних завдань ЄС, можна зауважити, що вони є глобальними, тобто такими, що підтримують політико-соціальну та економічну рівновагу не тільки в Європі, але й у світі. Завдяки цьому, ЄС досить впливове формування і до його складу прагнуть увійти деякі європейські держави, які ще не стали членами ЄС через складну процедуру входження та відсутність критеріїв, за якими члени Ради ЄС оцінюють спроможність держави бути повноправним членом ЄС. Україна на даний момент знаходиться у стані активного інтегрування до складу ЄС, приймаючи участь у формуванні спільної політики або впровадженні низки стандартів, визначених в Європі. Невід’ємною складовою взаємодії України з ЄС є створення і впровадження спільної стратегії розвитку ЄС та здійснення певних політик на міжнародному рівні [4, с. 56–62].

В умовах збройної агресії зовнішньополітична діяльність України переходить в нову площину, що спрямована на відновлення усіх важливих сфер життєдіяльності держави, відновлення державних кордонів та повернення тимчасово окупованих територій, і в підсумку, – входження до ЄС економічно розвитою та досконалою політично державою. Важливим є і внутрішня політика, яку проводить держава, вона повинна бути спрямована на забезпечення прав та свобод громадян, недопущення порушень адміністративно-правового законодавства у забезпеченні захисту приватних інтересів особи. На законодавчому рівні держава регулює та підтримує за допомогою нормативно-правових актів алгоритмічність дій щодо адміністративно-правового забезпечення приватності особи. Законодавча діяльність в даному напрямку є досить розвинена і вона спрямована на приведення до європейських стандартів. Алгоритм забезпечення адміністративно-правового захисту приватності особи забезпечується не єдиним уніфікованим правовим актом, а міститься в багатьох іноді не поєднаних нормативних актах що продукуються різними державними органами. Можемо говорити про достатньо великий масив законодавчої бази, що в свою чергу потребує узгодженості з законодавством ЄС.

З початком збройного протистояння відносини України та ЄС набули нового поштовху. Від слів про перспективи членства в ЄС Україна переходить до практичних кроків. Це підтверджується і виступом Глави держави на 24 саміті Україна – ЄС який відбувся у Києві, що можемо вважати великим досягненням. За словами Президента окрім символічності, нинішній саміт має й практичний зміст: Україна завершує виконання семи рекомендацій Європейської комісії щодо здобуття нашою державою статусу кандидата на вступ до ЄС [5].

Наша держава з впевненістю виконує угоди які регламентують наближення до членства в ЄС у тому числі у національне адміністративно-правове законодавство через зміни нормативно-правових актів. Із найбільш знакових нормативно-правових актів можемо відмітити Спільну стратегію Європейського Союзу щодо України від 25.05.2004 року за представництва Європейської Ради, провідною ідеєю якої є основні цілі, визначені ЄС щодо України. До яких можемо віднести підтримку процесу демократичних, економічних та законодавчих перетворень в Україні, що полягає у сприянні проведення в Україні позитивних реформ на підтримку демократії і правопорядку, а також створення додаткових соціально-економічних умов для підтримки благополуччя українського суспільства та стимулювання економіки, внесення змін до нормативно-правових актів адміністративно-парового спрямування.

Зміцнення демократії в Україні ЄС також пов’язує із становленням інституцій захисту прав і свобод людини та громадянина його приватності та її адміністративно-правового захисту, з урахування європейських стандартів. До того ж, ключовим для ЄС відповідно до норм Стратегії є створення повноцінного громадянського суспільства та конкурентоспроможного ділового середовища в Україні. Економічна складова є досить важливою для входження до складу ЄС, тому у Стратегії ЄС фактично взяв на себе зобов’язання співпрацювати з Україною в напрямку підтримання і розвитку економічної системи України та перебігу економічних процесів. Крім цього, ЄС у Стратегії було надано певні інструкції для стимулювання національної економіки, а саме: усталення макроекономічних підходів, спрямованих на забезпечення цінової стабільності, удосконалення системи державних фінансів та стабільного стану поточного балансу. ЄС закріпив у норми Стратегії рекомендації щодо надання можливості центральному банку працювати незалежно від політичного втручання, а також зміцнення наявних норм пруденційного нагляду із реформуванням податкової системи в напрямку рівноваги [6, с. 39–45; 7, с. 8];

– Вирішення спільних проблем європейського континенту, що полягає у забезпеченні усіх форм стабільності та безпеки в Європі на засадах партнерства і взаємодії, а також посилення політичного діалогу усіх суб'єктів Європи та членів ЄС зокрема. ЄС відповідно до Стратегії розширює і підтримує діалог із загальних і конкретних питань, які стосуються спільних дій у кризових ситуаціях і зміцнення безпеки в умовах конфліктів або непорозуміння. Дана взаємодія потребує інтенсифікації діяльності ЄС і України в напрямку практичного співробітництва між державами та реагування на непорозуміння і суперечки, що виникають в процесі даного співробітництва. Крім цього, підтримання стабільності в Європі повинно здійснюватися у сферах охорони навколишнього середовища, енергетики та ядерної безпеки. Співпраця у цих сферах здійснюється на засадах підтримки комплексних реформ, які здійснюватимуться глобально і повинні мати виключно позитивні наслідки для Європи та планети в цілому [8];

– Підтримка, зміцнення співпраці між ЄС та Україною в контексті розширення ЄС. У 2004 році в момент укладення Стратегії, яка аналізується, ЄС припускав, що в подальшому здійснюватиметься його розширення, а геополітичне положення України сприяє тому, що вона матиме спільний кордон із державами-членами ЄС. Виходячи із цього, ЄС поширено ідею про посилення співпраці з Україною в аспекті юстиції та внутрішніх справ. До того ж, Україна провадить політику популяризації власної культури, а також її взаємодії із регіональними, загальноєвропейськими та світовими культурами, що корелюється із полі культурністю ЄС та актуалізації ним цього явища на світовому рівні [9].

Слід зауважити, що основоположна Стратегія 2004 року та прийняття Україною її положень стала фундаментом для укладення з Україною низки інших стратегічних нормативно-правових актів, які є визначальним для політичної системи України. Зокрема, це стосується головування України у Дунайській Стратегії у період з листопада 2021 по листопад 2022 року. До функціоналу України в рамках цієї стратегії входить визначення пріоритетних напрямків співпраці країн в рамках ініціативи. Так, із цього слід зробити досить слушний висновок, що кожна спільна діяльність із ЄС і в напрямку встановлення стабільності та рівноваги в Європі прискорює євроінтеграційний рух України. Дунайська Стратегія створена для співробітництва в одному з найбільших регіонів Центральної Європи. Головування України у даному масштабному проєкті є свідченням про прийняття ЄС української політики та схвалення векторів її зовнішньополітичної діяльності. Дунайська стратегія – це платформа і план дій по співпраці 14 країн дунайського регіону. До української частини стратегії належать Одеська, Івано-Франківська, Чернівецька та Закарпатська області. Стратегія спрямована на співпрацю її суб'єктів у сферах судноплавства, охорони навколишнього середовища, зокрема водних екосистем, включаючи збереження живих водних ресурсів [10].

Після закінчення Другої світової війни право на приватність та адміністративно-правовий захист було закріплено у низці міжнародних документів. Так у статті 12 Загальної декларації прав людини 1948 року проголошено, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте та сімейне життя [11].

Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань. Стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року зазначається про право на повагу до приватного і сімейного життя, а також до свого житла та кореспонденції [12].

Згідно зі статтею 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року забороняється свавільне чи незаконне втручання в особисте та сімейне життя людини, свавільні чи незаконні посягання на недоторканність житла або таємницю кореспонденції чи незаконні посягання на честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань [13].

Національне законодавство ст. 182 Кримінального кодексу України також передбачає відповідальність за порушення недоторканності приватного життя. Санкція статті передбачає штраф від п'ятистам до однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років [14].

Водночас у зв'язку з розвитком нових технологій та, як наслідок, застосуванням автоматизованої обробки великих масивів персональних даних, постало питання необхідності захисту осіб у зв'язку з такою обробкою. Виходячи з цього, у 1981 році була прийнята Конвенція Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (Конвенція № 108). Таким чином у системі міжнародного права відбулося закріплення права на захист персональних даних як складової частини більш широкого права на приватність. У 2001 році було прийнято Додатковий протокол до Конвенції № 108, який конкретизує вимоги Конвенції до держав-підписантів щодо призначення органів нагляду та забезпечення транскордонних потоків даних.

Не залишається осторонь світових тенденцій у контексті нормативного забезпечення права на приватність і національне законодавство нашої держави. Зокрема, стаття 32 Конституції встановлює, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних, регулюються Законом України «Про захист персональних даних». У той же час у 2010 році Україна ратифікувала Конвенцію №108 та Додатковий протокол до неї [15].

З урахуванням сучасних тенденцій у сфері розвитку новітніх технологій захист права на приватність стає дедалі складнішим процесом, що потребує більш системного адміністративно – правового регулювання. Так, у 2018 році було відкрито для підписання Модернізовану Конвенцію 108+ (наразі в Україні ведеться робота щодо підготовки до підписання зазначеної Конвенції). Найбільш сучасним міжнародним стандартом у сфері захисту персональних даних вважається Загальний регламент про захист даних, більш відомий як GDPR. На сьогоднішній день Регламент застосовується здебільшого на території ЄС, однак в той же час для багатьох він виступає мірилом відповідності найкращим практикам у контексті дотримання права на адміністративно-правовий захист приватності в цілому та права на захист персональних даних зокрема.

Нами наведено в ретроспективному аспекті генезу становлення правової основи адміністративно-правового захисту приватних прав людини та громадянина, однак її існування не завжди гарантує конфіденційність, таємницю спілкування, недоторканність приватного життя, особистого життя тощо. Крім цього, практика ЄСПЛ проти України вказує на деяку фрагментарність у правозастосовній практиці щодо забезпечення адміністративно-правового захисту приватних прав наших громадян. Вирішенням даної проблеми є створення та перегляд існуючих нормативно-правових актів національного законодавства щодо адміністративно-правового захисту приватних прав на предмет їх кореляції із міжнародними документами, а також запровадження запобіжників, які попереджуватимуть порушення цієї категорії прав громадян в Україні.

Отже з великою вдячністю можемо констатувати повну підтримку Європейським Союзом нашої держави як у боротьбі проти повномасштабного вторгнення так і в інтеграційних процесах щодо повноправного членства у ЄС, одним із проявів якого є адаптація національного законодавства до стандартів ЄС, зокрема у напрямку адміністративно-правового забезпечення приватності громадян.

Керівництво Євросоюзу визначає Україну пріоритетним партнером, про що свідчить проведення 24 саміту Україна – ЄС у Києві та запрошення нашого Президента до високих структур Євросоюзу для участі у спільних заходах. Сьогодні Україна, що бореться за свою свободу як ніколи близько стоїть біля своєї мрії приєднатися до європейської кагорти цивілізованих країн. За останній рік Україна досягла значних євроінтеграційних тенденцій. У ЄС також здійснюється робота щодо залучення України до встановлення рівноваги в Європі та налагодження співпраці між державами, про що свідчить Дунайська Стратегія 2021 року. В рамках ЄС Україна здійснює багатовекторну зовнішню політичну діяльність, яка є своєрідним фундаментом для подальшого встановлення тісних між політичних зав'язків із членами ЄС.

Дослідження адміністративно-правового захисту приватних прав людини та громадянина в ретроспективному аспекті вказує на великий обсяг нормативного забезпечення даних прав міжнародним законодавством, однак на національному рівні воно все ж забезпечено недостатньо, що створює певні проблеми у правозахисній сфері та потребує доопрацювання.

Можемо з впевненістю стверджувати, що після нашої перемоги збільшиться кількість звернень з заявами проти країни агресорки щодо компенсаційних виплат за грубі порушення приватності під час війни. Вирішенням зазначених проблем повинно стати створення на національному та міжнародному рівнях міжнародних компенсаційних механізмів з чіткою нормативно-правовою регламентацією. Повинні бути розроблені нові та переглянуті існуючі нормативно-правові акти національного законодавства щодо адміністративно-правового захисту приватності громадян на предмет їх кореляції із міжнародними документами, а також задіяння запобіжників, що попереджуватимуть порушення цієї категорії прав в Україні.

Список використаних джерел:

1. Information in Ukrainian. European Court of human rights. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=applicants/ukr&c> (дата звернення: 01.02.2023).
2. Адміністративний аспект захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності в Україні URL: <https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/view/572/534> (дата звернення: 01.02.2023).
3. Куян І. Співвідношення принципу територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення як складова частина державного суверенітету. *Віче*. 2009. № 14. С. 18–21.
4. Прокопенко Л. Л. Розвиток інституційної основи співробітництва України та ЄС / Л. Л. Прокопенко, О. В. Ракша. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6, № 3. С. 56–62.
5. Виступ Президента України на 24-му саміті Україна – ЄС. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-kiyevi-trivaye-24-j-samit-ukrayina-yes-80761> (дата звернення: 01.02.2023).
6. Рудік О. М. Концепція європеїзації: нові підходи у світлі подальшого розширення ЄС. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 3. С. 39–45.
7. Потіха А. Україна – ЄС: підсумки засідання Ради асоціації та перспективи внесення змін до Угоди про асоціацію. *Україна: події, факти, коментарі*. 2021. № 3. С. 4–12. URL: <http://nbuvipar.gov.ua/images/ukraine/2021/ukr3pdf> (дата звернення: 01.02.2023).
8. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України. *Міністерство економіки України* : офіційний веб-сайт. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=e86e7493-29c3-45d1-8955-98a31f2f5e9e&title=SpilnaStrategiiaYevropeiskogoSoiuzuSchodoUkraini> (дата звернення: 01.02.2023).
9. Л. Л. Прокопенко, О. М. Рудік, І. Д. Шумляєва, Н. М. Рудік. Теорія та практика європейського врядування : навч. посібник.
10. Україна буде головувати у Стратегії Європейського Союзу для Дунайського регіону. Урядовий портал. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України* : офіційний веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-bude-golovuvati-u-strategiyi-yevropejskogo-soyuzu-dlya-dunajskogo-regionu> (дата звернення: 01.02.2023).
11. Загальна декларація прав людини. Office of the Special Representative of the Secretary-General for CHILDREN AND ARMED CONFLICT: офіційний веб-сайт. URL: <https://childrenandarmedconflict.un.org/keydocuments/ukrainian/universaldeclarat.html> (дата звернення: 10.05.2021).
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: документ 995_004. Подано в редакції від 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.05.2021).
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: документ № 995_043. Ратифікація від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.05.2021).
14. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 05.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.02.2023).
15. Конституція України: Закон України в редакції від 01.01.2020 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.02.2023).

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

ІВАНЧЕНКО О. М. ДИСКУРС ЛЕГІТИМНОСТІ ПРАВОСУДДЯ.....	3
ЧИЖМАРЬ К. І. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ.....	12

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

БАРВІНЕНКО В. Д. ПРИНЦИПИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПЕРШЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
МУДРА О. М. ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ.....	24

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

БОЛЬШАКОВ Д. К. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	32
КРАВЕЦЬ В. І. ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕЗАЛЕЖНОГО ЧЛЕНА НАГЛЯДОВОЇ РАДИ (НЕЗАЛЕЖНОГО ДИРЕКТОРА)	38
ВАСИЛИНА Н. В., ШИКІР Д. О. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....	43

**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

ГОНЧАРЕНКО О. М., НЕСКОРОДЖЕНА Л. Л. ЕЛЕКТРОННИЙ ДОГОВІР (КОНТРАКТ) ЯК ІННОВАЦІЙНА МОДЕЛЬ ЗАСОБУ САМОРЕГУЛЮВАННЯ.....	49
--	----

**ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

КОЛОСОВА М. С. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАЦЮ СУДДЯМИ.....	56
ПРОКОПЧУК Н. Р. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ. НОВИЙ ТРУДОВИЙ ДОГОВІР.....	61

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО;
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

РАШЕД Ю. О. ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИНЦИПІВ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ	66
ЄФРЕМОВ А. О. КОМПЕТЕНЦІЯ СПЕЦІАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....	71

КУРКО О. П. ОСОБЛИВОСТІ КОМПЕТЕНЦІЙНОГО СПОРУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	77
ЛЕКАРЬ С. І., ІВАНИШИНА О. С. ОКРЕМІ АСПЕКТИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ.....	82
ЛІЩИНА І. Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ЦІЛЬОВА СПРЯМОВАНІСТЬ.....	87
МАНДЗИК П. І. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОСТУПНОСТІ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВОСУДДЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	94
МАТЮЩЕНКО С. С. СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....	101
МАХНО В. А. ДО ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ.....	107
САХНІЙ А. В. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ.....	113
НАКОНЕЧНА І. В. СИСТЕМА ЗАВДАНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	123
ЦИГАНОК Ю. В. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ – ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	129
ЧАЙКА В. В. СИНЕРГЕТИЧНИЙ ЕФЕКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ, ПОДАТКОВОЇ ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ.....	136
ШКАРУПА К. В. ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДВОКАТУРИ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА, ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В РЕФОРМУВАННІ АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ	142
ШУЛЬГА О. В. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ЗДОРОВЕ ДОВКІЛЛЯ.....	148
 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО	
БАХУРИНСЬКА О. О. ІМУНІТЕТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАК	153
РУДИК М. М. ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ	159
 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
РИМАРЧУК О. В. ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛУ ДІЗНАННЯ ЯК СУБ'ЄКТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	168
СЕРДЮК В. П., СЕРДЮК Є. В., ТЕРЕЩЕНКО А. Л., ФАСТ О. О. ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК В АВІАЦІЙНИХ ПОДІЯХ.....	173
СЛЮСАРЧУК Х. Р., ШЕВЧУК М. І. ОБРАННЯ ДО ОСОБИ У СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ОДНОГО З ПЕРЕДБАЧЕНИХ КПК УКРАЇНИ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЯК «ВИПАДОК» ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПІДОЗРУ.....	180

СОРОКА І. В. ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
КРАДІЖОК МАЙНА ГРОМАДЯН, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ.....192

ШЕВЧИШЕН А. В., ЦУЦКІРІДЗЕ М. С. ОКРЕМІ ПІДСТАВИ
ДЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
АБО ПОКАРАННЯ ТА ЇХ ДОВЕДЕННЯ.....201

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

ВАСИЛИНА М. М. ВИХОВАННЯ СПІВРОБІТНИКІВ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ
ОПЕРАТИВНО-СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....207

МЕЛЬНИКОВИЧ М. С.
ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
У СФЕРІ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН.....213

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

КРИКУН В. В., БРАТЕЛЬ С. Г.
УКРАЇНА В РАМКАХ ЄС: СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ
ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРИВАТНИХ ПРАВ..... 218

CONTENTS

***THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW;
HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL SCHOLARS***

VANCHENKO O. M. DISCOURSE OF LEGITIMACY OF JUSTICE.....	3
CHYZHMAR K. I. HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE ESTABLISHMENT OF THE NOTARY INSTITUTE IN UKRAINE.....	12

CONSTITUTIONAL RIGHT; MUNICIPAL LAW

BARVINENKO V. D. PRINCIPLES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE: FIRST MONOGRAPHIC STUDY.....	19
MUDRA O. M. PECULIARITIES OF LEGISLATIVE INITIATIVE AS A LEGAL CATEGORY.....	24

***CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW;
INTERNATIONAL PRIVATE LAW***

BOLSHAKOV D. K. RESEARCH METHODOLOGY OF THE INSTITUTE OF COSTS FOR PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE IN CIVIL JURISDICTION.....	32
KRAVETS V. I. LEGAL STATUS OF AN INDEPENDENT MEMBER OF THE SUPERVISORY BOARD (INDEPENDENT DIRECTOR).....	38
VASYLYNA N. V., SHYKIR D. O. ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS IN UKRAINE: LEGAL REGULATION AND JUDICIAL PRACTICE.....	43

***COMMERCIAL LAW,
COMMERCIAL PROCEDURAL LAW***

HONCHARENKO O. M., NESKORODZHENA L. L. ELECTRONIC CONTRACT AS AN INNOVATIVE MODEL OF SELF-REGULATION.....	49
---	----

LABOR LAW; THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY

KOLOSOVA M. S. FOREIGN EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF THE EXERCISE OF THE RIGHT TO WORK BY JUDGES.....	56
PROKOPCHUK N. R. THE MAIN TRENDS IN REFORMING LABOR RELATIONS UNDER MARTIAL LAW. NEW EMPLOYMENT CONTRACT.....	61

***ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW;
INFORMATION LAW***

RASHED YU. O. TO CHARACTERIZE THE PRINCIPLES OF ORGANIZATIONAL AND LEGAL PROVISION OF MEDICAL CARE FOR FAMILY MEMBERS OF POLICE OFFICERS.....	66
YEFREMOV A. O. COMPETENCE OF SPECIAL ENTITIES IMPLEMENTING STATE TAX POLICY IN UKRAINE.....	71
KURKO O. P. PECULIARITIES OF THE COMPETENCE DISPUTE IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS.....	77
LEKAR S. I., IVANYSHYNA O. S. CERTAIN ASPECTS OF THE MECHANISM OF LEGAL PROTECTION OF TAX RELATIONS IN UKRAINE.....	82

LISHCHYNA I. YU. ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM OF LIMITATION OF PROPERTY RIGHTS: CONCEPTS, SIGNS AND TARGET DIRECTION.....	87
MANDZYK P. I. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE AVAILABILITY AND INDEPENDENCE OF JUSTICE: PROBLEMATIC ISSUES AND WAYS OF IMPROVEMENT.....	94
MATIUSHCHENKO S. S. THE ESSENCE, SIGNIFICANCE AND FEATURES OF TRAINING FOR THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE REFORM OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE.....	101
MAKHNO V. A. TO THE PROBLEM OF ENSURING GENDER PARITY IN THE UKRAINIAN PARLIAMENT.....	107
SAKHNI A. V. DEVELOPMENT OF NATIONAL LEGISLATION TO ENSURE GENDER EQUALITY DURING MILITARY SERVICE	113
NAKONECHNA I. V. SYSTEM OF TASKS FOR ENSURING NATIONAL SECURITY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	122
TSYHANOK YU. V. EVOLUTION OF THE LEGAL STATUS OF A TAXPAYER – A LEGAL ENTITY UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	129
CHAIKA V. V. THE SYNERGISTIC EFFECT OF THE IMPLEMENTATION OF THE GOVERNMENT POLICY FOR HUMAN RIGHTS, TAX AND SECURITY POLICY.....	136
SHKARUPA K. V. PECULIARITIES OF LEGISLATIVE REGULATION OF THE LEGAL PROFESSION IN THE REPUBLIC OF POLAND, AND PROSPECTS FOR ITS APPLICATION IN REFORMING THE UKRAINIAN LEGAL PROFESSION.....	142
SHULHA O. V. INTERNATIONAL EXPERIENCE IN LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO A HEALTHY ENVIRONMENT.....	148
 CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL ENFORCEMENT LAW	
BAKHURYNKA O. O. IMMUNITY IN CRIMINAL LAW: PROBLEMS OF DEFINING CONCEPTS AND FEATURES.....	153
RUDYK M. M. CAUSES AND CONDITIONS OF COMMITMENT OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC SAFETY.....	159
 CRIMINAL PROCEEDINGS AND FORENSICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVE-SEARCH ACTIVITY	
RYMARCHUK O. V. THE ACTIVITIES OF THE INQUIRY UNIT AS A SUBJECT OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	168
SERDIUK V. P., SERDIUK YE. V., TERESHCHENKO A. L., FAST O. O. CAUSAL RELATIONSHIP IN AVIATION EVENTS.....	173
SLIUSARCHUK KH. R., SHEVCHUK M. I. SELECTION OF PRECAUTIONARY MEASURES FOR A PERSON IN THE STAGE OF PRE-JUDICIAL INVESTIGATION AS A “FORTUITY” OF NOTIFYING A SUSPICION.....	180
SOROKA I. V. INDIVIDUAL ELEMENTS OF THE CRIMINAL CHARACTERISTICS OF CITIZENS' PROPERTY THEFT COMMITTED BY MINORS.....	192

SHEVCHYSHEN A. V., TSUTSKIRIDZE M. S. SEPARATE GROUNDS FOR EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY OR PUNISHMENT AND THEIR PROOF.....	201
 <i>PHILOSOPHY OF LAW</i>	
VASYLYNA M. M. EDUCATION OF LAW ENFORCEMENT EMPLOYEES AUTHORITIES FOR PERFORMING THE TASKS OF OPERATIONAL SERVICE ACTIVITIES.....	207
MELNYKOVYCH M. S. PROBLEMS OF IMPROVING STATE POLICY OF UKRAINE IN THE SPHERE OF RELIGIOUS RELATIONS.....	213
 <i>CURRENT ISSUES OF LEGAL SCIENCE</i>	
KRYKUN V. V., BRATEL S. H. UKRAINE WITHIN THE EU: STRATEGIES FOR DEVELOPMENT AND ADMINISTRATIVE LAW PROTECTION OF PRIVATE RIGHTS.....	218

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Випуск 5, 2022

Відповідальний за випуск – В.В. Галунько

Науковий редактор – О.Ю. Дрозд

Коректори: Я.І. Вишнякова, Н.В. Славогородська

Комп'ютерне верстання – А.О. Марєєва

Підписано до друку 13.09.2022. Формат 70х100/16.

Обл.-вид. арк. 22,67. Ум. друк. арк. 18,69.

Наклад 300 прим. Зам. № 0423/259.

Надруковано: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Україна, 65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua